

**Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет**

Валентина Федяєва

Сімейна педагогіка

Хрестоматія

Том I

Херсон – 2007

УДК
ББК 74 03 (4 УКР) я 73
М 19

Упорядник: В.Л.Федяєва – кандидат педагогічних наук, професор,
проректор з наукової роботи ХДУ

Науковий редактор: О.В.Сухомлинська – академік АПН України,
професор.

Рецензенти: С.І.Харченко – доктор педагогічних наук, професор,
проректор з наукової роботи Луганського
національного університету ім.
Т.Г.Шевченка,

Т.І.Сущенко – доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогічної
майстерності Запорізького обласного
інституту післядипломної педагогічної
освіти.

У першому томі Хрестоматії в системному вигляді представлені
праці вітчизняних педагогів з основних проблем виховання дітей у
сім'ї.

Для студентів, викладачів вищих навчальних закладів,
педагогів, соціальних працівників, науковців, педагогічної
громадськості.

Сімейна педагогіка: Хрестоматія. Том I / Упор.: В.Л.Федяєва. –
Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. – 298 с.

ББК 74.03 (4 УКР) я 73

© Федяєва В.Л., 2007
© ХДУ, 2007

ЗМІСТ

Ольга Сухомлинська. Вступне слово .....

Сухомлинський В. О.

Слово до батьків .....

Як виховати справжню людину .....

Стельмахович М.Г.

Українська родинна педагогіка .....

Макаренко А. С.

Лекції про виховання дітей .....

Виступи з питань сімейного виховання .....

Русова С. Дошкільне виховання. Про дитячі іграшки .....

Ушинський К. Д.

Про народність у громадському вихованні .....

Праця в її психічному і виховному значенні .....

Вступ

Педагогічне вивчення проблем виховання дітей у сім'ї – справа надзвичайно актуальна і досить складна. Понятійний апарат, сутність явища, особливості, закономірності сімейного виховання, стан поглядів народної й наукової педагогіки, взаємозв'язок та взаємовплив світоглядних позицій, етнічне, соціокультурне, кроскультурне та полікультурне світосприйняття сім'ї вимагає об'єднання наукових зусиль філософів, істориків, педагогів, психологів, демографів для подальшого розвитку ідей сімейної педагогіки.

Наука про сімейне виховання – відносно нова галузь знань про виховання дітей у сім'ї і її подальший розвиток залежить від багатой спадщини минулого, вивчення її історії, першоджерел, маловідомих праць як вітчизняних, так і зарубіжних авторів.

Сьогодні в Україні з'являється все більше робіт, присвячених історії розвитку освіти, навчання, виховання в різні історичні періоди. Все це дає змогу розширити можливості формування у науковців, викладачів, студентів власної позиції до того чи того автора та до порушеної проблеми; сприяє розумінню майбутніми вчителями генези розвитку педагогічних явищ і можливості реалізації історичного досвіду з позиції сьогодення. Особливого значення в цьому контексті набувають питання виховання дітей у сім'ї.

Сім'я була і залишається важливою складовою розвитку і становлення особистості. Тому робота педагога з батьками потребує широкої обізнаності з проблемами обґрунтованих і перевірених на практиці дій, водночас і серйозної професійної підготовки, починаючи з вузу. Питання виховання дітей у сім'ї у загальному курсі психолого-педагогічних дисциплін подаються обмежено, хоча за останні роки вітчизняна наука посилила увагу до

сім'ї як об'єкта досліджень і отримала нові відомості, що сприяло поглибленню характеристики такого важливого соціального інституту виховання і дало можливість виявити провідні тенденції на майбутнє. Щоб визначити й показати витoki сімейної педагогіки, розкрити зміст виховання дітей в різні історичні періоди, науковці звертаються до нового прочитання історико-педагогічної спадщини, першоджерел, до оригінальних текстів істориків, філософів, педагогів, літераторів, психологів, етнографів тощо.

Аналіз таких праць дає змогу розширити й поглибити інтерес до світової педагогічної думки взагалі і до питань сімейного виховання зокрема. А це, в свою чергу, сприяє виробленню у науковців, освітян, студентів власної думки, власного ставлення до творчості того чи того вченого з позиції сьогодення й реалізації у подальшій практичній діяльності.

Значний науковий потенціал у засвоєнні таких знань містить хрестоматія – збірник вибраних текстів або ж уривків із творів, складених у певній послідовності, з певною логікою і метою, спрямованих на систематизацію праць із окресленої педагогічної проблеми. Особливо цінним є те, що в хрестоматію, як правило, вміщено значні за обсягом частини, розділи тієї чи тієї праці, які мають завершений зміст та самостійне значення.

Вивчення першоджерел розвитку теорії і практики виховання дітей у сім'ї в різні історичні періоди, в умовах різних суспільно-економічних формацій допомагає сформулювати об'єктивне ставлення до педагогічної спадщини, дозволяє з позиції сьогодення використовувати цей досвід, дає змогу розв'язати педагогічні проблеми та явища сімейної педагогіки.

Пропонована хрестоматія висвітлює шлях розвитку теорії і практики виховання дітей у сім'ї в різні історичні періоди через вивчення праць представників вітчизняної

та зарубіжної педагогіки, етнографів, психологів; дає змогу читачеві познайомитися з системою поглядів відомих учених на інститут сімейного виховання. Це твори класиків зарубіжної та вітчизняної педагогіки (Я.Коменського, Й.Песталощі, П.Каптерєва, О.Кониського, П.Лесгафта, А.Макаренка, В.Сухомлинського, К.Ушинського) з питань виховання дітей у родині. Досить широко представлено матеріали народної педагогіки щодо сімейного виховання (М.Стельмахович).

Особливий інтерес для майбутнього педагога становлять тексти етнологів – вітчизняного І.Кона, американського М.Міда, відомого американського психолога Е.Еріксона, присвячені етнографії батьківства і дитинства.

У хрестоматії вперше в Україні подано розділ праці французького вченого Ф.Арієса “Дитина і сімейне життя при Старому режимі”, у якій вчений досліджує еволюцію дитинства у європейському вимірі від раннього Середньовіччя до ХІХ століття.

Історико-педагогічні пам’ятки, що їх містить у собі ця хрестоматія, – це лише незначна частина спадщини світової педагогічної думки з питань сімейного виховання, яка знайшла відображення не лише в працях з педагогіки, але й акумулюється в самих різноманітних джерелах: літописних зводах, фольклорних настановах, художній, філософській, суспільно-політичній, юридичній літературі.

Упорядники прагнули до того, щоб з усього багатоманіття наявних джерел відібрати і запропонувати на розсуд читачів найбільш типові і характерні пам’ятки, які відповідають духу і вимогам епохи, чітко виявляють позицію авторів, ідеї яких щодо сімейного виховання не втратили своєї актуальності і мають безпосередній вихід на сучасність. При цьому перевагу надавали не окремим фрагментам, а завершеним працям, що дозволить

ознайомити читачів із ідеями авторів, розкрити своєрідність їх поглядів на проблеми сімейного виховання, представити педагогічні пам'ятки з усіма їх особливостями, обумовленими своєрідністю відповідної епохи.

Створюючи цю хрестоматію, упорядники виходили з того, що вона не повинна повністю відповідати навчальній програмі, а бути різнобічною та висвітлювати широке коло питань виховання дітей у сім'ї. Цим вона й буде відрізнятися від лекційних курсів та підручників. Адже програми, зміст навчальних дисциплін і курсів змінюються, оновлюються та орієнтуються на тип навчального закладу, професійну його спеціалізацію. Першоджерела дають змогу варіювати, скоротити чи розширити обсяг матеріалу, що вивчається, відповідно до студентської аудиторії. Тому до книги введено тексти різних рівнів складності: від глибоко теоретичного до популяризаторського характеру.

Усім авторським текстам передують вступні статті, що дає змогу широко використовувати її під час вивчення студентами навчальних дисциплін “Історія педагогіки”, “Етнопедагогіка”, “Педагогіка”, “Соціальна педагогіка”, спецкурсів “Сімейна педагогіка”, “Психологія сім'ї” тощо.

Хрестоматія адресована студентам і викладачам педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів, батькам і широкому загалові громадськості, всім, хто цікавиться проблемами сімейного виховання.

Ольга Сухомлинська
д.п.н., професор,
академік-секретар
відділення теорії та
історії педагогіки АПН України

Сухомлинський Василь Олександрович (1918-1970)

**Видатний український педагог-гуманіст, письменник,
публіцист**

Василь Олександрович Сухомлинський народився 28 вересня 1918 р. в с. Василівці Херсонської губернії (нині Кіровоградська обл.). Навчався в семирічній школі, закінчив учительський інститут, учителював у сільських школах. Учасник Великої Вітчизняної війни, був тяжко поранений. З 1942 по 1944 рр. був директором середньої школи в с. Ува в Удмуртії. Після повернення в Україну в 1944-1948 рр. працював завідувачим Онufрїївським районним відділом народної освіти.

З 1948 р. й до кінця свого життя був директором середньої школи в с. Павлиші Онufрїївського району Кіровоградської області. У 1955 р. захистив кандидатську дисертацію, а в 1968 р. йому було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Теоретичні положення та науковий доробок ученого знайшли втілення в його практичній і організаторській діяльності з питань всебічного виховання особистості, духовного формування, виховання культури почуттів, родинного виховання.

Ним розроблена ціла методика шкільно-сімейного виховання, яку він постійно зі своїми колегами втілював у практику роботи школи, пропагував її серед громадськості, вчителів, батьків, науковців, у державних управлінських органах освіти.

У своїх численних педагогічних працях, нарисах, оповіданнях учений-педагог також звертався до проблем сімейного виховання, батьківської педагогіки, де закладаються основи особистості; формуються характер молодшої людини, моральні почуття, поведінка, громадська зрілість.

В.О.Сухомлинський виділив декілька напрямів сімейного виховання: інтелектуальне, трудове, морально-етичне, батьківський авторитет, виховання дітей у неповній сім'ї тощо. Його праці "Серце віддаю дітям", "Народження громадянина", "Павлиська середня школа", "Духовний світ школяра" та інші отримали визнання світової науково-педагогічної і батьківської громадськості.

Переконливим свідченням того, що науковий інтерес В.О.Сухомлинського до виховання дітей не тільки не згасав, а посилювався, став той факт, що вже наприкінці своєї творчої діяльності він розпочав роботу над сімейною енциклопедією, яку назвав "Батьківською педагогікою". Призначення її видатний педагог убачав у тому, щоб допомогти батькам у формуванні дітей, навчити їх знаходити вихід із тих складних ситуацій, які з усією очевидністю постають у різні періоди дитячого розвитку.

На жаль, йому не вдалось створити окремої книги, присвяченої цій проблематиці. Але та розмаїтість ідей з сімейної педагогіки, яка розсипана в усіх його творах, дала змогу фахівцям підібрати й видати тематичні збірки творів В.О. Сухомлинського, присвячені цим проблемам: "Батьківська педагогіка" (Упорядник: автор вступ. ст. В.Ф. Шморгун): К.: Рад.школа. – 1978. – 236 с. та "Родительская педагогика". – М.: Знання. – 1978. – 96 с. (нар. ун-т, пед. фак.; № 6).

До даного видання відібрано розділи “Слово до батьків” та “Як виховати справжню людину” із тематичного збірника праць В.О.Сухомлинського “Батьківська педагогіка”.

Сухомлинський В.

СЛОВО ДО БАТЬКІВ

За останні два роки я одержав від вас понад шість тисяч листів. Відповісти на кожний лист окремо неможливо. Але й не відповісти теж не можна. Розгортаєш одну за одною численні папки з материнськими і батьківськими листами й здається, що торкаєшся оголених сердець – так багато тривоги, болю, гіркоти, страждань у цих маленьких папірцях.

Ось і сьогодні пошта принесла дев'ять листів. Читаю їх, і серце наповнюється чужим горем, Ні, не чуже воно. Якщо прочитати й спокійно покласти ці маленькі папірці, якщо нічого не зробити, щоб допомогти кожній людині, – хто ж тоді допоможе?

В одних листах – перша материнська тривога: щось із сином або донькою не так виходить, як би хотілося... Якась тінь лягла на сімейне життя... “Син вчиться в третьому класі, – пише мати з Новосибірської області. – До школи хлопчик вивчився читати й писати, у першому класі був відмінником, але тепер бачу: з кожним місяцем усе більше згасає інтерес до навчання. Бачу, байдуже йому, яка буде оцінка – трійка чи п'ятірка. У чому справа? Чому це так виходить? Не тільки у нас, але й в інших матерів і батьків, за їхніми розповідями, те саме. Як виховати в дитини інтерес до навчання, щоб у її душі ніколи не згасло бажання вчитися? Як добитися, щоб хлопчик поривався до книги, щоб світанок застavaв його над книгою (знаю я одного такого підлітка)?” “Що нам

робити з тринадцятилітнім сином? – пише батько з Волгоградської області. – Був тихий, слухняний, покірний... і раптом – ні з того, ні з сього – ніби зурочив хтось, як казали наші діди: грубить, робить наперекір нашим проханням і умовлянням, став зухвалим. Що робити? Якщо й далі у хлопчикові зле, недобре буде розвиватися так швидко, що ж буде?

В іншому листі – розповідь про велике людське горе. Пише з Московської області батько, прикутий тяжкою хворобою до ліжка. “Єдиний син – зараз він вчиться в десятому класі – живе у матері. Дружина, його мати, пішла від мене, я залишився сам... Минуло два роки, але син жодного разу не прийшов, не поцікавився, як я живу, чи ще живий... Горе спалює мене. Такого ставлення рідного сина я нічим не заслужив...”

Ще лист – від матері другокласника з Далекого Сходу. Це справжня повість на двадцяти чотирьох сторінках. Мати з любов'ю й сумом розповідає, яким добрим, чуйним, чутливим був її хлопчик до вступу в школу і в першому класі. “Одного разу він одержав двійку. Прийшов додому задумливий, похмурий. Я зрозуміла: щось не в порядку з навчанням. Дає мені щоденник, а я кажу: поклади, Юро, щоденник у портфель, я завтра вранці, перед тим як йти на роботу, подивлюсь. Уночі Юра підвівся з постелі, розгорнув щоденник і, бачу, стирає двійку, виправляє її на трійку... Нічого я не сказала синові, але в душі в мене ні на мить не вщухає тривога: що ж це робиться? Адже син мій – чесний, правдивий хлопчик. Щось негаразд із цими оцінками в школі... Оцінювати працю дитини, звичайно, треба, але що ж це виходить? Я знаю багатьох батьків, які б'ють дітей за двійки...”

У листі з Київської області – з красивого, давнього села над Дніпром – мати виливає своє горе. Батько залишив сім'ю, хлопчик став мовчазним, задумливим. Утікає з дому, двічі побував у міліції. Що буде з дитиною?

І ще три листи – від матерів, чоловіки яких – п'яниці. У різних варіантах повторюється одне й те саме: діти перестають вірити в добро і людяність, робляться грубими й жорстокими... І той самий материнський зойк: що робити? Багато жінок, у яких чоловіки п'яниці, запитують: чому в нашому суспільстві існують п'яниці, чому з часом їх не меншає, а стає більше? Чому людину тягне до горілки?

Не тільки листи. Із своїм болісним “що ж далі?” приїжджають до мене матері з багатьох сіл і міст нашої країни. Бесіди – складні, відверті – як і такі самі відверті листи, переконали мене в тому, що нашому суспільству – і батькам, і молоді, якій у майбутньому будувати сім'ю, – необхідна батьківська, або сімейна педагогіка.

Я багато думав, як назвати свою нову книжку – Батьківською чи Сімейною педагогікою. І дійшов висновку, що назва Батьківська педагогіка буде все-таки точнішою. Виховує, звичайно, сім'я в цілому – її загальний дух, культура людських стосунків. Але хто творить цей дух, цю культуру? Звичайно ж, батьки. Без батьківської мудрості нема виховуючої сили сім'ї. Батьківська мудрість стає духовним надбанням дітей; сімейні стосунки, побудовані на громадянському обов'язку, відповідальності, мудрій любові й вимогливій мудрості батька й матері самі стають величезною виховуючою силою. Але ця сила йде від батьків, у них – її коріння і джерело.

Батьківська педагогіка уявляється мені книгою про сім'ю, про моральну підготовку до вступу в шлюб, про

любов і щастя, про виховання дітей. Можливо, цю книгу треба розуміти не тільки в прямому але й у непрямому значенні: кожний батько, кожна мати повинні читати книгу про найскладнішу сферу етики – про етику людських стосунків, кінцева мета яких – творення нової людини. Нехай цим читанням буде батьківська школа (так ми називаємо свою роботу з батьками) або педагогічний університет.

Батьківська педагогіка – це, на мій погляд, педагогічна освіта батьків і матерів, освіта тих, кому завтра бути батьками й матерями.

Ми часто чуємо і вимовляємо слово жити. Це містке, багатогранне поняття. Як у квітці пелюсток, у ньому багато сторін, сфер, проявів. Жити – це означає насамперед бути патріотом своєї Радянської Вітчизни, будувати і зміцнювати наше суспільство, створювати і примножувати його матеріальні й духовні цінності, захищати його, бути готовим віддати своє життя за його могутність, честь, гідність. Але є ще й інші сфери людського життя, надзвичайно важливі і дорогі нашій свідомості й серцю. Жити – це означає творити радощі і щастя свого буття. Жити – означає продовжувати себе в своєму синові, у своїй дочці. Жити – творити людину. Жити – це означає задовольняти людську потребу, яку К. Маркс вважав найважливішою умовою справжнього людського щастя і справжньої свободи – *потреба в людині*.

Головний осередок, де розквітає ця справжня людська потреба, – наша соціалістична сім'я. У сім'ї шліфуються найтонкіші грані людини – громадянина, людини – трудівника, людини – культурної особистості.

Із сім'ї починається суспільне виховання. У сім'ї, образно кажучи, закладаються коріння, з якого

виростають потім і гілки, і квітки, і плоди. Сім'я – це джерело, водами якого живиться повноводна річка нашої держави. На моральному здоров'ї сім'ї будується педагогічна мудрість школи.

І в індивідуальних бесідах, і на заняттях батьківської школи найгострішим, найжагучішим питанням, яке ставлять батьки, є питання *як? Як* виховувати? *Як* знайти гармонію батьківської любові, ласки і вимогливості? *Як* дати дітям щастя? Нема складнішої мудрості, ніж батьківська і материнська мудрість вихователя людини. Усе життя я прагнув збагнути цю мудрість! Ось результат моїх роздумів – ця книжка – *Батьківська педагогіка*. Може, вона стане хоча б однією сторінкою тієї *Батьківської педагогіки*, про яку я говорив, як про настільну книгу батька і матері. Нехай вона буде однією краплиною в джерелі педагогічної мудрості батьків – і це буде для мене велике щастя.

БАТЬКІВСЬКА ЛЮБОВ І ВОЛЯ

Є старовинна українська легенда.

У матері був єдиний син – дорогий, ненаглядний. Душі в ньому мати не чула; по краплинці збирала росу для вмивання, найтоншим шовком вишивала сорочки. Виріс син – статний, гарний. Одружився з дівчиною предивною, небаченою краси. Привів молоду дружину в рідну хату. Не злюбила молода дружина свекруху, зненавиділа її. Боялася мати показатися невістці на очі, сиділа в сінях. А потім у сарай переселилась. Але й це не заспокоїло красуню. Каже вона чоловікові: “Коли хочеш, щоб я жила з тобою, убий матір, вийми з грудей її серце і спали на повільному вогні”.

Не здригнулося серце в грудях сина, зачарувала його небачена краса дружини. Каже він матері: “Наказала мені

дружина вбити вас, мамо, вийняти з грудей ваших серце і спалити на повільному вогні. А не послухаю – піде від мене дружина. Не можу я жити без неї: не можу не послухатись...” Заплакала мати й відповідає синові: “Ну що ж, сину, роби так, як велить серце”.

Пішов син з матір'ю в діброву, наламав сухого хмизу, розпалив вогнище. Убив матір, вийняв з грудей серце. Поклав на жар. Спалахнув сучок, тріснув, полетіла жаринка, ударила в обличчя синові, обпекла. Скрикнув син, закрив долонею обпечене місце. Стрепенулося серце материнське, що горіло на повільному вогні, прошепотіло: “Синочку мій рідний, тобі боляче? Зірви листок подорожника, ось росте біля вогнища, приклади до обпеченого місця, а до листа подорожника приклади серце материнське... Потім у вогонь покладеш...”

Заридав син, схопив гаряче материнське серце в долоні, уклав його в розкряні груди, облив гарячими сльозами. Зрозумів він, що ніхто й ніколи не любив його так гаряче й віддано, як рідна мати. І такою величезною й невичерпною була любов материнська, таким всесильним було бажання материнського серця бачити сина радісним і безтурботним, що ожило серце, закрилися розкряні груди, підвелася мати і притисла кучеряву голову сина до грудей. Осоружною стала йому дружина-красуня, не міг він повернутися до неї. Не вернулася додому й мати. Пішли вони вдвох степами широкими, стали двома могилами високими. Така легенда, створена народною мудрістю. Немає любові, сильнішої за материнську, немає ніжності, ніжнішої за ласку і турботу материнську, немає тривоги, тривожнішої за безсонні ночі й незімкнуті очі материнські. “Коли в серці синовому загориться іскра, в тисячу разів менша від факела материнської любові, то й тоді ця іскра буде все життя людське горіти незгасним

полум'ям”, – говорить старовинна українська мудрість. Синівська вдячність... Немає вищої радості для людини, яка відчуває наближення приємного свого життя, ніж вдячність дітей за добро і благо, створене батьками в ім'я їхніх сина й дочки, добра і блага. І немає гіркішого й сумнішого почуття для батьківського й материнського серця, ніж відчувати, що син або дочка байдужі, безсердечні, що вони забули про все добре, зроблене для них матір'ю і батьком.

Невдячний син... невдячна дочка... – у скарбниці народної моралі це, мабуть, найгостріше, найглибше осудження людських пороків. Давно стали батьками й матерями ті, хто сидів за партою. Сотні людських доль склалися і складаються на моїх очах. І життя переконало мене, що в трудового народу нам треба вчитися виховання чистого, благородного серця. У невичерпному джерелі народної моралі нам треба черпати духовну енергію справжньої людяності, дружби і товарищкості, справжнього братства вільних людей. Трудовий народ нещадно засуджує синівську невдячність і підносить благородство синівської любові й відданості. Розповім повчальну життєву історію, яка відбулася в нашому селі Павлиші не так давно.

Поруч жили дві матері – Марія і Христина. Працювали в колгоспі, рослили синів: у Марії виростав син Петро, у Христини – Андрій. Хлопчики були однолітками. Восени тридцять дев'ятого року прийшла пора Петрові й Андрієві йти в армію. Разом проводжали Марія і Христина синів на службу, разом рахували, скільки днів залишилося чекати синьоокого, білявого Петра і чорноокого, з чубом, як вороняче крило Андрія. Почалася війна, прийшов на українську землю ворог-загарбник, два роки матері чекали звісточки від синів, але

не було довгожданої звісточки. Визволила рідна Радянська Армія землю українську, прийшли Христині й Марії листи в синеньких трикутних конвертах, затремтіли радісні серця – живі сини. Відгрімів останні залпи війни, на одному тижні повернулися Петро й Андрій, радість прийшла в переболілі серця материнські.

Недовгою була радість. По-різному склалися долі матерів, але однаковим було горе. Захворіла Марія, лягла в ліжко, перестали слухатися ноги. Важко було Петрові, не тільки хвороба матері звалилася на нього бідою несподіваною; одна біда, як кажуть, іншу веде за собою. Чекала Петра наречена чорноброва, на radoщах вирішили одружитися, як тільки прийшов Петро зі служби. Не накладеш заборони на молоде кохання, завагітніла Галина. За законами народної моралі треба синові увести дівчину в рідний дім, а тут хвороба прикувала матір до ліжка. Бачить вона, як мучиться син, ночей не спить. І каже мати: “Не ганьби Галину, хай увійде в наш дім законною дружиною твоєю, а зі мною – що буде, те й буде”. Прийшла Галина в дім, зажили з Петром дружно й мирно, усе добре було б, коли б не мати хвороба. Хорошим, роботящим трактористом став Петро, а Галина працювала на фермі. Добре заробляли діти, але не радувало ніщо: мати лежала нерухома, жоден лікар не міг сказати, що за хвороба в неї в ногах.

Повезли Марію до Києва. Залишили в лікарні, сказав лікар: треба лежати півроку, а то й більше.

Не півроку, а два роки пролежала Марія в лікарні. Підвелася, одужала. “Не ліки підняли мене з ліжка, – казала вона людям, – а велика синівська любов”. Із схваленням, з великою повагою говорили в селі про Петра і Галину. Матері й батьки ставили їх за приклад, повчаючи дітей, як жити на світі. Більше двадцяти років

минуло відтоді. Постаріла Марія, але радість світиться в її очах, щастя поселилося в новому будинку, збудованому на околиці села; виростають чотири внуки – чотири сини Петра й Галини, усі гарні, високі, здорові і добрі. Добрі, людяні, чутливі до чужих болів і радощів – ось що найголовніше.

Залишу поки що щасливу Марію з її щасливими дітьми і внуками, заглянемо в хату Христини. По-іншому склалася її доля. Привіз Андрій кілька чемоданів “трофейного” добра. Не відкривав чемоданів у материнській хаті. А хата материнська тісною стала Андрієві, вирішив він нову будувати. Вибрав місце в глухому кінці села, від степу. Звів цегляний будинок, покрит цинком – велика рідкість це була в ті роки. Одружився, зажила молода пара заможна. Але страшним здавалося людям щастя цієї сім'ї. “Утробне воно, щастя Андрія і дружини його молоді,— казав людям сімдесятирічний колгоспний садівник дід Панас. – Ні люди до них, ні вони до людей – живуть, як вовкулаки...”

А в Христини хата розвалювалась. Попросила сина: відремонтуй дах. Син відповів: своїх турбот вистачає, думай про свою хату сама. Заплакала мати, прикріпила стріху соломою як-небудь. “Це ще не горе хата, – думала Христина. – Було б здоров'я...” Але ось прийшло і справжнє горе: захворіла Андрієва мати, не може встати з ліжка. Паралізувало руку й ногу. Прийшли до Андрія материні сусіди, кажуть: “Є в тебе совість, Андрію? Мати з ліжка не може встати, потрібен догляд постійний за нею”. Пообіцяв син провідати матір і не провідав. Стали сусіди доглядати хвору стару.

Минуло півроку. Рік минув. Здоров'я Християн не поліпшувалося. А син так жодного разу й не прийшов до неї. Пішла чутка по селу: син відмовився від матері.

Назвали люди Андрія безсердечним, а потім і ще виразнішим словом – скотиною. Поруч з новим Андрієвим будинком збиралися будуватися чотири колгоспники, уже й ділянки землемір відвів їм. Але хіба може жити чесна людина з безсердечною скотиною? Попросили колгоспники ділянки в іншому місці, а старі хати – по сусідству з новим будинком Андрія залишилися пустками, стояли з продірявленими дахами. Страшно стало ходити по вулиці, де жив Андрій. З вечора до ранку лунав сумний голос сичів. А ще через рік п'ять колгоспників переселились у нові хати, і на околиці села стало моторошно. Просив Андрій правління колгоспу: дайте спустілі ділянки кому-небудь на забудову, але ніхто не хотів селитися там, де живе *безсердечна скотина* – так почали називати Андрія.

У грозову весняну ніч загорілася одна покинута хата від блискавки, подув вітер, згорів увесь покинутий куток, тільки будинок Андрія залишився цілим. У ту ж ніч померла Андрієва мати. Прийшов син з дружиною на похорон, видавив сльозу, намагався бути таким, якими бувають сини перед смертним одром матерів. Намагався щось робити, але якось так виходило, що все, що треба було зробити, хтось уже зробив. Склали сусіди материн одяг, що залишився, зв'язали у вузол. Поніс Андрій вузол додому, провели його люди поглядом, у якому здивування змішувалося з обуренням. На пожарищі виріс бур'ян; бачили люди, як до хати Андрія підійшов вовк уночі, став на купу попелу, підняв морду й жалібно завив.

Люди обходили Андрія десятою дорогою, не віталися з ним. Жах охоплював душу безсердечної людини: немає кари, страшнішої за самотність. Страшно стало Андрієві виходити з хати, лягав спати він із заходом сонця. На попелищах ніхто не хотів будувати своє житло, заростали

двори будяками та осикою. Пішла дружина від Андрія, залишився він сам. Пішли чутки по селу: щось сталося з Андрієм, чи не збожеволів: заріс, як пустельник, не голиться, не вмивається, удень боїться сонця, а вночі бродить по попелищах. Не здивувались люди, почувши нову звістку: повісився Андрій на стовпі, що зберігся на одному попелищі.

Після цього прийшли на попелище бульдозери, зрівняли з землею руїни, викорчували напівзігнилі пні. Трактори зорали землю, посіяла рільнича бригада соняшник. Зацвіли квіти сонця, прийшла радість на околицю села.

А в колишній Андрієвій хаті поселились після його смерті веселі механізатори. Чують люди вечорами переливи баяну, чують дівочу пісню, згадують невеселу історію, задумуються над сумною долею Христини. Задумуються над долею дітей своїх, і не одне серце в ці вечірні години тривожить думка:

Чому так буває? Чому сини іноді виявляються невдячними? Звідки беруться люди з кам'яним серцем? Згадували люди життя цієї нещасної матері: усі сили свого серця вклала мати в улюбленого синочка свого, у *золотко* своє, як казала вона, в Андрійка, ночей не досипала. Згадали люди, як бувало, ще до колгоспного ладу, виїжджала Христина з чоловіком у поле косити пшеницю. Покладе, було, на підводу сіна запашного, застелить полотном білим, перенесе сонного Андрійка з подушками й ковдрою, укриє, закриє обличчя від сонця пекучого. Спить Андрійко. Такі, як він, восьмирічні, збирають у лісі дрова, розпалюють вогнище, водуносять, а він спить.

Виростав Андрійко здоровим і життєрадісним, мати душі в ньому не чула і найбільше була стурбована тим,

щоб ніщо тривожне не торкнулося його серця, щоб жодна негода не затьмарила його безтурботного дитинства. Якось восени почастивала Христина Андрійка смаженими в сметані грибами. Страва до того сподобалася Андрійкові, що кожного дня він просив грибів із сметаною. А грибів поблизу все менше й менше залишалось, і доводилось ходити Христині в ліс верст за дванадцять. Одного разу мати порізала ногу, ледве додому дійшла. Але, скріпивши серце, навіть виду не подала, що нещастя сталося: хіба можна, щоб в Андрійка настрій зіпсувався? *Навіщо йому знати, що в світі є горе?* – так завжди казала Христина, коли хотіла закрити дитячі очі на що-небудь сумне. Так і цього разу. Перев'язала сяк-так поранену ногу, пішла до сусідки. Щодня приносила сусідка кошик грибів, а мати давала їй за це свої вишивані сорочки. Так і не взнав Андрійко, що з матір'ю трапилася біда. Серце його жило тільки радіщами і втіхами. Брав у людей і нічого не давав людям – ось чому і виріс він людиною з кам'яним серцем.

Зовсім по-іншому пройшли роки дитинства Петруся. Мати теж любила його, теж душі не чула в синові, але не оберігала його серця від тих складностей і суперечностей життя, у яких радість переплітається з болем, щастя з бідами й тривогами. У дитинстві людина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем; усе, що відбувається в житті, пробуджує в дитячій душі найрізноманітніші почуття, переживання, поривання, прагнення. Серед цих душевних рухів дитинства особливо глибокий слід у серці залишають почуття жалю, милосердя, співчуття. Чуйне материнське серце Марії дбало про те, щоб у серце сина входили радіщі й болі інших людей, щоб з малих років людина відчувала: поруч зі мною живуть люди, у них є свої інтереси, бажання, їм хочеться бути щасливими. Щоб

бути самому щасливим, треба бережно, тонко, сердечно, чуйно, дбайливо *торкатися до серця інших людей*. Цю святу заповідь народної моралі Марія, звичайно, не повторювала на кожному кроці (дитина не змогла б зрозуміти глибини цих істин) – вона вчила сина так жити. Поруч з Марією жила самотня бабуся, яка часто хворіла. Як тільки у великому Маріїному саду щось починало дозрівати – черешні, вишні, яблука, груші, сливи, виноград – мати вчила Петруся: перші достиглі плоди поклади на тарілку й понеси старій, самотній людині. Для дитини це стало звичкою. “Про любов до людства говорити легше, – повчала Марія сина, – ніж допомогти бабі Ярині нарубати дров на зиму. Людство – воно далеко, а баба Ярина – поруч, совість не дозволить зімкнути очей уночі, коли в неї нічим буде топити. Прислухайся, сину, серцем до турбот і жалів людських”.

Минули роки. Давно закінчили школу діти Петра і Галини; сподіваюсь, що в недалекому майбутньому сонячного вересневого ранку зустрічатиму на шкільному порозі внуків Петра і Галини. Кожен день шкільного життя починається для мене дитячою радістю. Я бачу в радісних дитячих очах захоплення красою квітки троянди, що розкривається, бачу зачудування, здивування дитини, яка споглядає щось незвичайне, нове в навколишньому світі – дивну, схожу на фантастичного птаха хмару, барвистого метелика серед листя... З радістю показують мені діти подарунки мам і тат... Як добре, що і суспільство, і батьки дають дітям багато радощів. Але дивлюсь на безтурботні дитячі обличчя, і в моє серце чомусь закрадається тривога. Згадується маленький Андрійко: він теж був завжди ось таким життєрадісним, він не був навіть вередливим, тому що любляче материнське серце передбачало можливі вередування і запобігало їм у

самому зародку. Мене тривожить вічне питання, яке можна назвати альфою і омегою сімейного виховання: як поєднувати вимогливість і доброту, суворість і ласку, слухняність і свободу у вихованні дітей. “У чому ж полягає вона, мудрість батьківської любові?” – це питання прочитав я в сотнях листів батьків і матерів, які я одержую щоразу після опублікування книжок з педагогіки. Ми підійшли до того чудового часу, коли ні з чим незрівняне щастя кожен громадянин нашої країни бачить у вищій людській творчості – у повторенні самого себе в своїх дітях, у творенні людини, у формуванні її розуму, почуттів, волі, характеру, моральної краси і неповторної людської індивідуальності. Кожен з нас щось створює для своїх співвітчизників – хліб або машину, одяг або космічний корабель, нову породу продуктивної худоби або симфонію, – але в кожного з нас є ні з чим непорівняне, глибоко особисте і в той же час глибоко суспільне творення – творення людини. Як ми виховуємо своїх дітей, кого ми уведемо в світ після себе? Що ми залишаємо в серцях своїх синів, батьки? Задумайтесь над цим. Це так само важливо, як будівництво фабрик і заводів, нафтопроводів і електростанцій – творення Людини.

Усе це – закономірності нашого життя, усьому цьому треба тільки радіти. І було б нерозумно висловлювати жаль з приводу того, що у важкі дні, мовляв, легше було виховувати. Нехай ніколи не повернуться вони, ті дні, коли діти голодували і крихта хліба була мрією. Та мене, батька, комуніста, і, у цьому я впевнений, багатьох батьків і комуністів тривожить питання: чи запалює наш великий, справді незгасаючий факел любові до дитини іскорку вдячності в її серці у відповідь? Чи відчуває дитина, що радощі і блага її життя – це великий труд і піт батьків –

добрих, сердечних, уважних, чуйних людей, це піклування багатьох і багатьох “не рідних”, “чужих”, але дорогих для неї людей – дорогих тому, що без них вона не може жити, хоча часто буває, їй це і на думку не спаде? Чи завжди осяяна батьківська, материнська любов людською мудрістю? У чому полягає мудрість батьківської любові?

Сотні людських доль, що склалися на моїх очах, привели мене до твердого переконання в тому, що вища мудрість батьківської любові полягає в тому, як ми, батьки і матері, вміємо розкрити перед нашими дітьми справжні джерела радощів життя, у чому бачать і відчувають діти радощі буття. Дитяче щастя за своєю природою егоїстичне. Добро і благо, створені для дитини старшими, вона сприймає як щось таке, що само собою розуміється. До тих пір, поки вона не відчула, не пережила на власному досвіді (а досвід сам по собі, стихійно ніколи не приходить), що найважливіше джерело її особистої радості – це праця і піт старших, вона буде глибоко переконана в тому, що мати і батько існують лише для того, щоб приносити їй радість.

Якийсь час був досить поширений такий погляд: ледарі і нероби, невдячні сини і дочки виростають найчастіше в батьків інтелігентів, далеких від продуктивної праці. Але цей погляд виявився міфом, надуманою схемою, його спростовує життя. Життя переконує: люди з кам'яними серцями часто виростають саме в тих трудових сім'ях, у сім'ях робітників, колгоспників, де батько й мати душі не чують у своїх дітях, віддають їм усе і не вимагають від них нічого. З першого погляду, це може здатися дивним і парадоксальним: у гарній, трудовій, чесній сім'ї, у добрих, уважних, чуйних батьків діти виростають іноді

байдужими, безсердечними. Та ніякого парадокса тут немає: дитина виростає з кам'яним серцем тому, що вона лише споживач радощів, усі радощі її життя полягають тільки в тому, що вона бере, одержує, а це найстрашніше, що може бути в сімейному вихованні. Сумна доля Андрія і Христини, про яку я розповідав, з усією очевидністю розкриває односторонність виховання, що нівечить людину: людина зазнає радощів тільки від того, що їй дають. А велич і красу добра пізнає лише той, хто переживав справжню людську радість – радість творення добра для інших людей. Тільки ця, справді безкорислива і тому людська радість є силою, що облагороджує юне серце.

Виховання духовної готовності до мудрої батьківської любові – це тепер, на мій погляд, одне з найважливіших і найперших завдань у сфері становлення моральних основ нашого суспільства. Глибоко помилковим є погляд (його ще поділяє, на жаль, багато батьків), згідно з яким суспільна діяльність громадянина нашої країни – це щось зовсім не пов'язане з вихованням дітей, з виконанням батьківських обов'язків. Виховання людини, виховання власних сина і дочки – найважливіша, перша суспільна діяльність громадянина, його громадянський обов'язок. Переважна більшість батьків це прекрасно розуміє. На батьківських зборах у нашій школі батько одного п'ятикласника заявив, що через перевантаженість громадськими справами в нього “руки не доходять” до сина. Батьки прямо сказали йому: гріш ціна вам, як громадському працівникові, якщо ви не знаходите часу виховувати власну дитину. Ніколи виховувати сина – це значить ніколи бути людиною.

Добитися того, щоб батьки оволоділи мудрістю батьківської і материнської любові – в цьому ми бачимо одне з найважливіших завдань навчально-виховного

процесу. Уже не одне десятиріччя працює в нас *школа для батьків*. До речі, ми вважаємо абсолютно зайвим називати цю школу батьківським університетом – це дзвінка фраза, що не відбиває суті тієї скромної виховної роботи, яка проводиться з батьками. У школі для батьків є група батьків майбутніх учнів (з ними ми починаємо роботу за 3 роки до вступу їхніх дітей до школи), групи батьків учнів I-III класів, IV-V, VI-VIII класів, IX-X класів.

Червоною ниткою через усе, про що ми говоримо з батьками, проходить думка про мудрість материнської і батьківської любові, про гармонію доброти і вимогливості, ласки і суворості. З великим тактом, не торкаючись особистого, часто хворобливого, ми прагнемо запобігти помилкам батьків у цій найтоншій справі духовного життя.

Там, де немає мудрості батьківського виховання, любов матері і батька до дітей нівечить дітей. Є багато різновидів цієї безглуздої любові, основні з них – це: 1) любов замилювання; 2) любов деспотична; 3) любов відкupu.

Любов замилювання – це найсумніше, що можна собі уявити в стосунках батьків і дітей. Це інстинктивна, нерозумна, іноді напрошується сказати – куряча любов. Мати і батько радіють кожному крокові дитини, не замислюючись над тим, який це крок і до чого він може привести. Ось кілька фактів, які засмучують бездумністю батьків, їх фанатичним схилянням перед дитиною, як перед божеством.

Бабуся кладе дворічного Вітю спати. Мати ніяк не могла привчити сина до післяобіднього сну; замість того, щоб спати, син примушував маму розважати його, і вона розважала дитя: кричала по-воронячому, кувала по-

зозулячому, співала по-півнячому. Вимучившись, вона доручила сина бабусі. Бабуся відразу вирішила зробити по-іншому: залишила внука в ліжку, наказавши йому спати. Внук розплакався, розсердився, зіскочив, схопив гілки мімози, що стояли на столі, і почав бити бабусю. Мати побачила Вітю за цим заняттям, замилювалася: от який у нас синок, уже з бабусею розправляється... їй насилу вдалося вкласти сина в ліжку, він тут же пригрозив бабусі кулаком, а мати на його вимогу стала іржати “як маленьке лоша”. І все це відбувалося в сім'ї механізатора колгоспу, ударника комуністичної праці, прекрасного трудівника, що знає трудові корені радощів... Мати примусила батька класти сина спати увечері, і батько з тією ж покірливістю, що й мати, перетворювався то у ворона, то в зозулю, то в півня...

Безрозсудне замилювання приводить потім до сумних результатів: сини і дочки “сідають на шию” батькам, перетворюються в маленьких тиранів.

Любов замилювання розбещує душу дитини насамперед тим, що вона не знає впину своїм бажанням. Принципом її життя стає девіз дикуна, негідника і хулігана: все, що я бажаю, мені дозволяється, ні до кого мені діла немає, головне – моє бажання. Дитина, яка виховується в дусі замилювання, не знає, що в людському співжитті є поняття *можна, не можна, треба*. їй здається, що їй усе можна. Вона виростає вередливою, нерідко хворобливою істотою, для якої найменші вимоги життя стають непосильним тягарем. Вихована в дусі замилювання – егоїст, як мовиться, до самих кісток. Вона не знає свого обов'язку перед батьками, не вміє і не хоче трудитися, тому що не бачить людей і не відчуває серцем, що в тих, хто її оточує, і насамперед у матері, батька, дідуся, бабусі є свої бажання, свої потреби, свій духовний

світ. У неї складається тверде переконання в тому, що вона приносить радість, щастя батькам уже тим, що живе на світі, існує.

Мене до глибини душі обурила фотокартка, опублікована цієї осені в одному з наших літературно-художніх журналів: перший день шкільних занять, малюки-першокласники тільки-но зайшли в клас і розсілися за партами, а у вікна, у двері з усіх боків заглядають щасливі мами і тата, і в очах у всіх – солодке замилювання. Замилювання написано і на обличчі вчительки. Діти відчують, що всі дивляться на них із замилюванням, у них складається перша думка про те, що вже те, що вони прийшли й сіли за парти – велика заслуга. Мені не раз доводилося стикатися з цим дивним почуттям батьків. У солодкому, бездушному замилюванні мені вчуваються слова інстинктивної радості матері, батька: “Дивіться, ось ми народили дитину. От які ми мудрі...” Щоразу, коли мені доводиться стикатися з бездумним батьківським замилюванням, я прагнув прищепити матері і батькові, особливо молодим, прості, але дуже важливі істини: “Дорогі батьки, пам'ятайте, що народити дитину – для цього великої мудрості не треба. Не треба особливого розуму й для того, щоб задовольняти всі її вередування та примхи. Те, що дитина з'явилася на світ, радіє сонцю і світлу, – не якесь чудо і не якась заслуга дитини. Не перетворюйте дитину в іграшку. Діти люблять гратися, але не люблять, коли ними граються, перетворюючи їх в іграшку”.

Особливо калічиться дитяча душа в тих випадках, коли замилювання спеціально організовується дорослими, коли дітей перетворюють в іграшку, організовуючи спеціальні “заходи”. Напередодні Дня будівельника в Кіровограді було завершено будівництво дошкільної

установи – ясел і дитячого садка. Комусь спало на думку влаштувати урочисту передачу “Ластівки” (так назвали дитячий заклад). Матері принесли на руках і привели малюків. До дітей, що стали рядочком, підійшов один з кращих будівельників, бригадир малярів. П'ятирічній дівчинці він вручив великий дерев'яний ключ, який був спеціально зроблений для цього випадку і символізував, за задумом організаторів цих урочистостей, ту обставину, що ви, мовляв, діти, віднині господарі “Ластівки...”

Надто вже вмілими майстрами стали ми, дорослі, на влаштування подібних спектаклів, які, крім обурення, нічого іншого не можуть викликати в душі людини, стурбованої майбутнім наших дітей. За повідомленнями місцевої преси, такий самий спектакль влаштували і в Кемеровській області. У радгоспі Новокузнецького району представники будівельного тресту передали новим господарям символічний ключ від школи...

Організатори подібних видовищ виходять, очевидно, з того, що діти – радість нашого життя, що ми живемо й трудимось в ім'я їхнього щастя. Усе це незаперечні істини. Та говорити про це дітям, влаштовувати інсценізації, які підкреслюють цю думку, – значить, розбещувати дітей, створювати червоточину в громадянській серцевині людини. Від того, що ми, батьки, на кожному кроці утовкмачуємо в голови наших дітей істину: “Ви – радість нашого життя”, у них зміцнюється переконання в тому, що вони роблять нам велику ласку, одержуючи від нас матеріальні і духовні блага. А коли це так, то все дозволено, кожне моє бажання повинне задовольнятися, – так зріє насіння вередувань і того дитячого тиранства, від якого батьки хапаються за голову. Постійне випинання, підкреслювання істини: “Ви, діти, – радість нашого життя” призводить до того, що дитина вважає себе

центром Всесвіту, навколо якого повинні крутитися всі – мати, батько, дідусь, бабуся... Повірте, дорогі батьки, що і мати, яка замилювалася п'ятирічним синком, що справив на її очах маленьку нужду, і організатори спектаклів, подібних кіровоградському та кемеровському, – в міру своїх сил роблять одну й ту саму справу – розбещують дітей.

Є ще один різновид нерозумної, інстинктивної батьківської любові. Це любов деспотична. 22 січня 1967 року київська “Робітнича газета” опублікувала листа 16-річного юнака, дев'ятикласника однієї з шкіл Кривого Рога Толі Н. Цей лист продиктовано відчаєм. Юнак навчається на 4 і 5, робить дома все, що треба робити для допомоги батькам, – миє підлогу, посуд, чистить одяг і взуття всієї сім'ї. “Батьки і одягають мене добре, і турбуються, щоб я їв добре, – пише Толя, – але куплять якусь обнову і без кінця докоряють...” Постійні докори створюють атмосферу справжнього пекла. Мати доходить до того, що б'є сина чим попало – що під руки трапиться, лає, виставляє на посміх перед сусідами. Від батька теж син чує постійні докори. І все це батьки роблять, як вони кажуть, тільки тому, що люблять сина, бажають йому добра, вчать жити – щоб розумним був і батьків поважав.

Я знаю кілька наших сімей, як сім'я Толі. Життя дітей у цих сім'ях – безпросвітна мука. Здавалося б, немає в нас давно ніякого ґрунту для такого самодурства – ні соціального, ні морального. Та самодурство є, значить, є і якийсь ґрунт, можливо, якісь гнилі купини. У тих сім'ях, які я знаю, ґрунтом для самодурства батьків є суміш дрімучого безкультур'я й егоїзму. До своїх дітей вони ставляться як до речей: мій стіл – де захочу й поставлю; моя дочка – що захочу, те й скажу, що спаде на думку, того й зажадаю. Я знаю батька, який дійшов ось до чого:

купив 15-річній дочці, учениці VIII класу, модні туфлі й гарненьку сукню. Туфлі наказав поставити поруч з робочим столом, за яким дівчина виконує уроки, сукню повісив тут же. І попередив: будуть з усіх предметів на кінець чверті оцінки не нижче четвірки – взувай туфлі, надягай сукню. Буде хоч одна трійка – не доторкайся до обновок. Важко уявити щось огидніше, ніж ця деспотична захопленість владою людини над людиною. Чим більше в людині безкультур'я, неуцтва, грубощів, тим небезпечнішим стає в її руках найгостріший і найпотрібніший у вихованні інструмент – батьківська влада. Невміння користуватися цим інструментом перетворює того, хто повинен бути для дитини найближчою, найріднішою, найдорожчою людиною, – батька, матір – у деспота, а життя дитини – в пекло, у безпросвітну тьму. Огидний деспотизм неосвічених батьків – це одна з причин того, що в дитини змалку перекручується уявлення про добре начало в людині, вона перестає вірити в людину і людяність. В атмосфері деспотичного самодурства, дріб'язкових причіпок, постійних докорів маленька людина озлобляється – це, на мій погляд, найстрашніше, що може статися в духовному світі дитини, підлітка. Самодурство виганяє найважливіший душевний рух, який у нормальних сім'ях є джерелом добра, розумної стриманості і поступливості дітей, цей рух душі – *ласка*. Той, хто не знає ласки в дитинстві, стає грубим, безсердечним у роки отрочтва і ранньої юності.

Я часто чую тривожні роздуми батьків: був син маленькою дитиною – добрим, зговірливим, слухняним; підріс – став грубим, норовливим. Чому це так відбувається? Я тисячу разів переконувався, що причина цього явища – у невмінні батьків користуватися

батьківською владою; в тому, що примус усвідомлюється і переживається дитиною як зла сила, яка пригнічує її волю. Батьківська влада повинна заохочувати, одухотворяти внутрішні духовні сили дитини – її бажання бути хорошою. Це бажання є буквально в кожній дитині, і з найтоншим своїм інструментом – батьківською владою, треба підійти до дитини так, щоб не зламати цього ще нетвердого, тендітного душевного поривання. Якщо ж ви перетворили розумну, мудру владу в деспотичне насильство, незміцніле бажання бути хорошим лопне, і станеться найтривожніше, що може статися в душі дитини: вона втратить повагу до самої себе. Озлоблені, вимучені, засмикані деспотичним самодурством батьків підлітки, юнаки і дівчата – це люди, що перестали поважати свою власну гідність, – ось у чому небезпека, дорогі батьки і матері.

Поважайте дитяче бажання бути хорошим, бережіть його як найтонший рух людської душі, не зловживайте своєю владою, не перетворюйте мудрості батьківської влади в деспотичне самодурство, не зламайте людського бажання вашої дитини бути хорошою. Пам'ятайте, що ваш син, ваша дочка – така сама людина, як і ви, її душа гнівно протестує, коли хтось намагається зробити її іграшкою свого свавілля.

Деякі батьки чомусь вважають, що коли “добре натиснути”, дитина вчитиметься на 5 і 4... На думку багатьох батьків, оцінка успішності виражає разом з тим і оцінку моральності. Ця глибока помилка завдає серйозних травм дитині, а іноді просто калічить її душу. Багато вчителів з оцінки починають і оцінкою закінчують розмову з батьками про учня. Усе зводиться до прямолінійного висновку: гарні оцінки – гарна дитина; оцінки “не те, що треба” – значить, і учень “не дотягнув до

рівня”. У цьому дивному, педагогічно неграмотному погляді зникає людина як гармонійна єдність багатогранних рис, якостей, здібностей, нахилів. Цей погляд, на жаль, проник у сім'ю, в громадське життя. Я не можу без обурення слухати і читати численні статті, у яких червоною ниткою проходить ідея: трійка – це слабкі, нікудишні знання. Пора твердо сказати нам самим собі, дорогі товариші педагоги, що трійка – це характеристика цілком задовільних знань. До речі, якщо в усіх учителів буде правильний погляд на ці речі, зникне окова милування, не будуть незадовільні знання оцінюватися трійкою. І батьки не вимагатимуть від своїх дітей неможливого: адже не в усіх однакові здібності, одному легко вчитися на 4 і 5, а для іншого й оцінка 3 є великим успіхом.

Третій різновид нерозумної батьківської любові – це любов відкупу. Є батьки, щиро переконані в тому, що, забезпечуючи всі матеріальні потреби дітей, вони виконують свій батьківський обов'язок. Дитина вдягнена, взута, нагодована, здорова, у неї є всі підручники і наочні посібники – що ж вам ще треба? Матеріальними витратами, вважають такі батьки, можна виміряти батьківську любов, у найгіршому разі відкупитися. Тут ми маємо справу з невеликою кількістю батьків (але вони є, і про них треба говорити) – людей, що страждають невиліковним пороком – морально-емоційною товстошкірістю. По суті, вони не знають, що таке батьківська любов. Чому мова йде насамперед про батьків? Тому що серед матерів, зв'язаних з дітьми узами повсякденної духовної спільності, таких людей майже немає. Морально-емоційна товстошкірість, бездушне, безсердечне ставлення до своїх дітей – далеко не завжди результат низького рівня освіти батька. Це результат

хибного погляду на виховання дітей як на щось зовсім відокремлене, відділене високою огорожею від громадських обов'язків. У нас був один батько з вищою освітою, але в його ставленні до дітей панувало непроглядне емоційно-моральне невігластво, він вважав, що, купивши дочці годинник, він виявив батьківську любов у найяскравішій формі.

Якщо в такій сім'ї і мати не приділяє достатньо уваги дітям, якщо вона не стала центром духовного життя дітей, – їх оточує атмосфера духовної порожнечі, убогості. Вони живуть серед людей і не знають людей – ось що найбільш небезпечно в таких сім'ях; їх серцям зовсім незнайомі і недоступні тонкі людські почуття, насамперед ласка, співчутливість, жалість, милосердя. Вони можуть вирости емоційно темними людьми. Щодо цих дітей виховний обов'язок школи особливо великий: вони повинні пройти в стінах навчального закладу спеціальну школу виховання почуттів. Це ціла проблема теоретичної і практичної педагогіки; на жаль, цієї галузі педагогіки, по суті, немає: ніхто спеціально не досліджує того, як виховувати в школі дітей, у яких через сімейні обставини спустошено, знеособлено емоційно-моральний світ. У кращому випадку школа турбується про те, як “забезпечити” гарну успішність дитини, яка відчуває, що в сім'ї вона нікому непотрібна.

Якою ж повинна бути справжня батьківська любов?

Що залишати в серцях синів і дочок наших, щоб вони вирости справжніми людьми? Щоб батьківська любов запалювала в дитячих серцях незгасні іскри вдячності і обов'язку – обов'язку перед батьком і матір'ю, обов'язку перед Радянською Батьківщиною? Щоб золоті крупинки, які дарують мати і батько синові, дочці, перетворювались у золоті розсипи для людей, для народу?

Винятково важлива грань патріотичного виховання полягає в тому, щоб учити дитину бачити і відчувати, розуміти і переживати серцем, що вона живе серед людей; що для кожної крихти її радощів і благ хтось спалює свою силу, розум; що кожен день її спокійного і безтурботного дитинства комусь додає турбот і сивого волосся.

Учити дитину бачити і відчувати людей – це одна з найскладніших речей у важкій справі виховання людини. Батьківська любов повинна бути такою, щоб у дитини пробуджувалася чулість серця до навколишнього світу, до всього, що створює людина, що служить людині і, звичайно, насамперед до самої людини. Я твердо переконаний, що виховання людського благородства в дитячому серці починається з максимального олюднювання її ставлення до людей, одухотворення цього ставлення чистими, високими почуттями поваги до людини, і насамперед, поваги до матері і батька.

Діти тільки що переступили поріг школи, стали учнями. У перші роки шкільного життя виняткове значення має зв'язок школи з батьками, підкреслюю, з обома батьками: і з матір'ю, і з батьком. Щотижневі індивідуальні бесіди вчителя, директора школи з матерями і батьками, роздуми, поради – це лабораторія виховання людини. Ми разом думаємо, що повинна робити дитина, у чому має полягати її активна діяльність, щоб вона відчувала серцем, що живе серед людей.

Разом з батьками ми добиваємося того, щоб шкільні роки, особливо роки навчання в початкових класах, були школою сердечності. Найцінніші уроки в цій школі – створення краси, турбота про красиве для людини. Усе, що дає дитині естетичну насолоду, радість, задоволення, має чудодійну виховну силу. Діти створюють красу для сім'ї, для матері і батька, для інших людей.

Кожної осені в сім'ях проводиться Свято Троянди: воно, підкреслюю, насамперед сімейне, а потім шкільне. Діти не збираються всім колективом, немає тієї урочистості, у якої часом буває мало щирих, непідробних дитячих почуттів і багато штучного, не властивого природі дитини. Наші дитячі свята проводяться головним чином у сім'ї, але готує дітей до них школа.

Осіннє Свято Троянди – це день, у який кожна дитина саджає на присадибній ділянці батьків кілька кущів троянд. Ми даємо дитині саджанці троянди – візьми, посади, доглядай їх, створи красу, принеси радість матері, батькові, бабусі, дідусеві, братам, сестрам.

Дитина саджає троянди і їй часто доводиться нагадувати: полий, прикрий від холоду, розпуши землю. Дитину не дуже радує ця праця, одноманітна і нецікава сама по собі. Результат, про який говорить учитель, – запашна квітка – в її уяві надзвичайно далеко. Дитина не вміє терпляче чекати і прагнути до мети, цього їй треба вчити, і вчити працею.

Та ось з'являється перший бутон, другий, третій. Бутони розкриваються, блищать на сонці червоні, рожеві, сині, голубі пелюстки. Вогники радості в дитячих очах у цей час ні з чим незрівнянні. Це не радість, яку переживає дитина, що одержала щось у подарунок від батьків. Це не радість дозвілля, відпочинку, не радість передчуття для найдорожчих людей – матері, батька, бабусі, дідуся, брата, сестри. І це добро зворушує, хвилює, радує серце саме тому, що добро це – краса. Дитина чекає – не дочекається, коли бутони розквітнуть. Тут вона не вміє бути терплячою. І коли трапляється, що хтось зірвав квітку, призначену для подарунка матері, – у дитини горе. І то не справжня людина, хто ніколи не пережив цього горя.

Для мене немає щастя більшого, ніж бачити сяючі дитячі очі в ті хвилини, коли дитина зриває квітку троянди і несе її матері. Очі дитини одухотворені в ці хвилини чистим сянням людяності. Вони світяться глибокою внутрішньою радістю – радістю творення добра для людей. Це людське осяяння неначе відкриває дитині очі на світ: на людей, на їх радощі й турботи, на тривоги і негоди, на саму себе. Ось дитина принесла матері червону квітку і побачила в її очах здивування і радість. Серце сказало дитині в ці хвилини, що радісне здивування матері доводиться переживати не так часто, що в неї багато гірких хвилин. Почуття жалю до найдорожчої людини, прагнення принести матері ще й ще хвилину радісного здивування – ось якими золотими розсипами збагачується в ці хвилини дитяче серце. Дитина, яка пережила перше почуття творення краси, добра для людей, набуває нового бачення краси. У квітучих гілках яблуні, у зріючих гронах винограду, у задумливих квітах хризантеми вона бачить втілення праці, турбот, тривоги. У неї не підніметься рука зламати гілку, зірвати квітку просто так, “по-дурному”.

Минає перший рік шкільного життя, діти переходять у другий клас, і от ми з ними закладаємо Сад Вдячності. Це – сад для людей, для старих, які пропрацювали на землі сорок, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят років, а є люди, що пропрацювали і вісімдесят років. Для Саду Вдячності ми беремо, як правило, ділянку покинутого, неродючого ґрунту, перетворюємо її в ґрунт високої родючості, висаджуємо виноград, яблуні, груші, сливи. Нелегка це праця; буває треба перенести десятки тонн родючого мулу, щоб у землі пробудилося джерело життя. Але ця праця одухотворена високою метою: ми приносимо радість людям. І тому радощі цієї праці ні з чим не можна

порівняти і не зіставити. У Саду Вдячності досягають перші плоди, діти запрошують у сад шанованих дорогих своїх односельців – дідів своїх і прадідів. Дорогі батьки, направте свого сина по цій стежці морального розвитку, одухотворіть його працю, і ви побачите, що та мить, коли він зірве плоди в Саду Вдячності й піднесе людині, яка півстоліття пропрацювала на землі, ця мить залишить незабутній слід у його душі, він немовби підніметься на першу вершину в своєму моральному розвитку. Підняти сина свого, дочку свою на цю вершину, дати їм радість творення, радість праці для інших людей – це і є справжня мудрість батьківської любові. Золоті крупинки, вкладені вами в серце сина, повернуться до вас, дорогий батьку, золотими самородками синівської любові й синівської відданості.

Переживаючи безкорисливу радість творення добра, дитина набуває дорогоцінного багатства душі: вона відчуває серцем, коли й де товаришеві, другові, милій людині, що живе поруч, треба допомогти. Дитина, що зазнала потреби робити добро, потреби в людині, а про цю потребу писав Маркс, як про величезне багатство вільної людини, – стає дуже проникливою, сприйнятливою, чутливою до навколишнього світу, до людей, до вчинків, подій, стосунків між людьми. Які чутливі діти, що пережили радість творення добра для людей, до прикрощів, негод матері, батька! Вони відчувають, що стомлені на роботі мати і батько потребують відпочинку, що тиша, спокій, чистота в домі, краса – це важливі умови тієї повноти духовного життя, яку треба дати матері і батькові. Діти, що пізнали радість творення добра для людей, серцем відчувають, що їхня погана поведінка, погані успіхи в навчанні – усе це засмучує матір і батька, а засмутити найближчу,

найдорожчу людину для сердечної, чуйної дитини рівнозначно злему, поганому вчинкові.

Сердечна, чуйна дитина відчуває зло там, де, здавалося б на перший погляд, і немає поганого вчинку. “Я повинен учитися добре,— сказав мені одного разу Миколка, учень четвертого класу,— у мами хворе серце”. Дитина відчуває, що, коли в її табелі з'явиться погана оцінка, серце матері буде засмучене, їй хочеться, щоб мати була спокійна. Вона знає, що своєю працею вона може заспокоїти серце матері, не турбувати її.

Це заповітне бажання кожного батька, кожної матері – щоб дітям хотілося добре вчитися, Чим же пробудити це хотіння, бажання? Воно має своїм джерелом бажання принести матері і батькові радість. А це бажання пробуджується в дитячому серці лише тоді, коли дитина вже пережила, зазнала радощів творення добра для людей. Я глибоко переконаний, що примусити дитину добре вчитися можна, спонукавши її до добрих вчинків для блага людей, зміцнивши в її серці чутливість до навколишнього світу, виховавши здатність пізнавати душевний світ іншої людини серцем.

Одне з найтонших завдань виховання – навчити людину вже в роки раннього дитинства порівнювати свої бажання з інтересами, благополуччям, спокоєм людей, що живуть поруч, і насамперед батьків. Бездумне замилювання батьків кожним кроком дитини, задоволення всіх бажань, примх, вередувань – усе це призводить до того, що дитина стає немов сліпою і глухою до душевних рухів близьких, не бачить горя, негод, суму, печалі матері, батька. Пам'ятаю маленьку дівчинку Зою. Дуже люблячи доньку, мати потурала всім її примхам. І ось мати почала хворіти. Це була тривала, виснажлива хвороба з тимчасовими поліпшеннями здоров'я і несподіваними

погіршеннями. Ми вважаємо одним з найважливіших виховних завдань те, щоб чуйне серце дитини читало в людських очах, у відтінках мови, у рухах біль, жаль, сум, поганий настрій. У дітей, які виховуються в душі бездумного замилювання, пробудити цю чуйність дуже важко. Третій клас, у якому вчилася Зоя, збирався їхати в цікаву подорож по Дніпру днів на п'ять. Прийшла до школи мати Зої порадитися, що треба приготувати дочці в дорогу. Подивившись в очі молодій жінки, я побачив у них страждання, їй було дуже важко, але вона намагалася не помічати атак недуги. Мені насилу вдалося переконати матір, що Зої нікуди їхати не треба: не можна залишати матір у такому стані. Я покликав дівчинку з уроку і сказав, що вона не поїде. Дівчинка розплакалась.

“Невже ти не бачиш, у якому стані мама? – запитав я. Адже вона тяжкохвора. Скільки сил коштує їй виглядати здоровою, невже ти цього не бачиш?”

Дівчинка дивилася на мене здивовано.

“А звідки мені це знати? – байдужим тоном сказала Зоя. – Адже мати не говорить, хвора вона чи здорова”.

Дівчинка була незадоволена тим, що їй не можна поїхати з товаришами. Розум підказував їй, що не можна залишити матір, але серце ні про що не говорило, от у чому біда. Не один рік довелося мені пробуджувати серце цієї маленької дівчинки; як це не дивно, воно вже закам'яніло... Я вчив її: дивись у людські очі – це дзеркало душі. Уміє відчувати, чим живе людина, що її радує чи засмучує. Одного разу ми з Зоєю пішли в поле, до колгоспниць, що працювали на буряковій плантації. У ланці – вісім осіб. “Серед цих жінок, – сказав я Зої, – мати, у якої загинули смертю героя на фронті троє синів. Скільки б років не пройшло, це горе ніколи не залишає душу, і кожен, у кого чуйне серце, прочитає його в

материнських очах, відчує серцем”. Зоя впізнала матір героїв... Цей день залишив у її серці глибокий слід на все життя. Тепер вона була вже не байдужою дівчинкою, а чуйною, сердечною, уважною дочкою. Вона не залишала матір вечорами одну дома, намагалася, чим тільки могла, принести їй радість.

Зараз Зоя стала дорослою людиною, вийшла заміж, у неї син. Недавно, минулої осені, вона прийшла в школу дуже схвильована.

“Ходімте швидше, там людина потребує допомоги,— сказала вона, задихаючись від втоми після швидкої ходьби.— Якщо не допомогти — погано буде”. Потім вона розповіла спокійніше: у лісовій хащі, на старому пні сидить старий, пригнічений безутішним горем; він схилився до землі, нічого не бачить і не чує. “У нього в очах — біль, відчай, треба швидше йти до нього”, — завершила свою розповідь Зоя.

Ми поїхали в ліс. Старий виявився мешканцем нашого села. У нього велике горе: три дні тому він поховав дружину, тепер залишився сам на світі — ні родичів, ні близьких; син і брат загинули на фронті... Ми відвезли старого додому, в хату, куди він боявся зайти, лякаючись самотності. До нього щоденно приходили піонери. Зоя подружилася зі старим, подружилася з дітьми, що стали для дідуся Андрія дорогими, рідними. На присадибній ділянці старого діти заклали великий розсадник троянд. “Коли б не Зоя і не діти, я вже не жив би”,— сказав мені одного разу дідусь Андрій.

Що ми залишаємо в серцях своїх синів, батьки?— давайте частіше ставити самим собі це запитання. Будемо залишати в серцях своїх синів моральні цінності, створені, добуті, вистраждані трудовим народом за його багатовікову історію, за століття його боротьби, що

утверджує високу гідність Людини. Будемо пам'ятати завжди, що найвища і найпочесніша творчість у суспільстві, яке буде комунізм, – це творення Людини.

ВАЖЛИВИЙ БІК БАТЬКІВСЬКОГО АВТОРИТЕТУ

Деякі батьки вважають, що слухняність дітей визначається рівнем їхньої свідомості. Коли дитина підросте, вона почне розуміти, що батькам треба коритися, і тоді їй легко буде дисциплінувати. А поки що ці батьки надають дітям-дошкільнятам повну свободу виявлення своїх примх.

У нашому робітничому селищі живе службовець Петро Панасович Н. У його сім'ї троє дітей – хлопчик і дві дівчинки. Сім'я добре матеріально забезпечена, і батьки ні в чому не відмовляють дітям, особливо синові. Ще дошкільником Вітя звик до того, що батьки виконують будь-яке його бажання. За обідом, коли насипали йому супу в невелику дитячу тарілку, він вередливо питав:

– Чому ти насипала мені суп у цю тарілку? Я хочу в глибоку тарілку!

І мати переливала суп у глибоку тарілку.

– Нехай виросте – зрозуміє, що матір і батька треба слухати, – пояснювала мати кожного разу, коли в дитини з'являлася нова примха. Так само думав і батько.

Батьки часто купували Віті дитячі книжки, які він систематично рвав, використовуючи сторінки для виготовлення паперових голубів і літаків. Батько намагався заборонити це, але хлопчик застосував і тут свою випробувану зброю: вередування, плач. Мати заступилася за сина і при ньому стала говорити батькові:

– Ось піде в школу, почне читати, тоді й навчиться берегти книжку. Навіщо забороняти те, що йому подобається. Виросте – порозумнішає.

Коли Вітя став навчатися, батько сказав, що його треба будити за годину до початку занять. Матері шкода було так рано будити дитину; і Вітя, відправляючись до школи, завжди поспішав, забуваючи дома то книжку, то зошит, а нерідко й запізнювався. У вихідний день хлопець спав до одинадцятої години. Він уставав пізно, довго провалявшись у ліжку, ледачий, розгвинчений і чув, як батько докоряв матері за те, що вона потурає дитячим примхам. Та батьківські слова його не зачіпали, оскільки він знав, що мати його підтримає, а батько кінець кінцем поступиться матері. Дитина бачила, що мати і батько часто ставлять йому зовсім протилежні вимоги. Отже, когось можна не слухатися, на чийсь захист можна розраховувати. А якщо це так, то слухатися краще того, чий наказ відповідає її власним бажанням.

Як бачимо, у сім'ї Н. дитину з самого раннього віку не привчили до виконання вимог, до послуху. Батьки Віті знали, що над сином вони мають батьківську владу, що це влада без особливих зусиль дозволила б їм досягти виконання своїх вимог. Але вони свідомо її не застосовували, вважаючи, що дитина з часом сама зрозуміє, що батькам треба підкорятися, а до того ставити їй вимоги не слід. Такі погляди окремих батьків свідчать про нерозуміння шляхів, якими виховується справжня дисциплінованість, про забуття своїх батьківських прав і обов'язків.

У сім'ї, де є діти, повинна здійснюватися батьківська влада. У радянській сім'ї необхідність батьківської влади зумовлена відповідальністю батьків перед державою за виховання дітей. Що ми розуміємо під батьківською владою? Батьківська влада – це право і можливість батька і матері підкоряти своїй волі дітей, право встановлювати свої, зумовлені життям конкретної сім'ї, вимоги. Це право

закріплене радянським законодавством, що покладає на батьків відповідальність за виховання дітей.

Помиляються ті батьки, які вважають, що спочатку діти повинні зрозуміти необхідність покори, а потім уже вони самі будуть коритися. Насправді буває якраз навпаки: звичка до покори, слухняності, вироблена з раннього дитинства, пізніше знаходить своє відбиття і в свідомості, в розумінні необхідності коритися. Якщо ж дитина на практиці переконується, що її примхи виконуються, що її неслухняність не спричиняє для неї ніяких неприємних наслідків, вона звикає вередувати і не слухатися, а пізніше приходять до “переконання”, що так і повинно бути.

Щоб сформувані в дитини правильні поняття про батьківську владу, треба якнайтісніше пов'язувати їх із звичкою до покори, слухняності. Життєва практика дитини починається задовго до логічного розуміння нею словесних доказів і умовиводів. У процесі цієї практики дитина повинна набути досвіду слухняності, досвіду покори. При цьому не все те, що дитині треба чи не можна робити, можна і треба в усіх випадках мотивувати логічними доказами (наприклад, зовсім не треба, щоб мати пояснювала трирічній дитині, чому вона повинна лягати спати раніше, ніж дорослі).

Батьківська влада може правильно здійснюватися тільки тоді, коли вимоги матері і батька будуть спрямовані на виховання майбутнього громадянина держави. Вимоги батьків повинні бути насамперед розумними з погляду комуністичного виховання. Підростаючи, дитина зрозуміє слухність цих вимог і буде вдячна за те, що її привчили до їх виконання. Вимога батьків стає беззастережною для дитини тільки тоді, коли вона одностайна, тобто, коли мати і батько вимагають

одне й те саме. Якщо ж вимога (наказ чи заборона), якою б вона не була розумною і правильною, народжується в батьківських суперечках, причому на очах у дитини, така вимога не буде для неї авторитетною і беззастережною.

Деякі батьки вважають, що їхня влада щодо дітей повинна проявлятися, головним чином, у формі заборон. Але це неправильно. Якщо дитина чує самі тільки заборони, це сковує її, робить несміливою, пасивною. Вимоги батьків повинні виражатися не тільки в заборонах, а, головним чином, у спонуканні дитини до певних позитивних дій.

Протягом років ми спостерігали виховання дітей у сім'ї бригадира колгоспної бригади Івана Івановича Ш. Батько і мати виховують п'ятьох дітей: двоє з них закінчили вже середню школу і навчаються в інституті, троє – навчаються в нашій школі. Діти дуже дисципліновані як вдома, так і в школі. У чому полягає секрет успіху батьків? Насамперед у тому, що свої вимоги, завжди тверді й однотайні, вони спрямовують не на заборони, а переважно на спонукання дітей до активної діяльності. Батьки свідомо уникають слова “не можна”, прагнучи сформулювати свої вимоги так, щоб вони починалися словом “треба”.

Потреба в заборонах виникає звичайно тоді, коли дитина вже що-небудь навчилася робити неправильно. Отже, щоб усунути або принаймні зменшити необхідність заборон, треба не допускати накопичення в дитини негативного досвіду. Батько і мати в сім'ї Ш. досягали цього тим, що відразу привчали дітей діяти правильно. Таким чином, батьківська влада була для дітей керівництвом, що стимулювало їх позитивну діяльність, а не проявлялась у постійних осмикуваннях. Окремі ж заборони, які іноді батькам доводилось робити, легко

приймались і дотримувались дітьми. І це зрозуміло. Дитині набагато легше не робити того, що не можна, коли вона навчилася і звикла робити те, що треба, що правильно.

Батьки Ш. ніколи не скаржаться на дитячі примхи. Діти не вередують тому, що їм ніколи не ставлять двох протилежних вимог з одного і того самого приводу. Пам'ятаючи, що всяке розходження і конфлікти між ними породжують у душі дитини спочатку здивування, а потім і неслухняність, батьки завжди йдуть на поступки один одному. Коли треба, вони вміють поступитися і дітям. Бути вимогливим – не означає бути педантом, домагатися сліпої слухняності. Треба вміти глибоко проникати в думки і почуття дітей, у їхні бажання. Іноді можна дозволити дитині те, що їй не зовсім бажано для батьків, дозволити тільки тому, що бажання дитини надто сильне, а пряма заборона викликала б у неї тяжкі переживання. Нерідко корисно, щоб дитина на особистому досвіді зрозуміла помилковість свого бажання.

Розповімо яро один цікавий випадок, що стався в сім'ї Ш. Дванадцятирічний син Гриць відрізнявся від інших дітей трохи замкнутою вдачею. У нього були “таємниці”, у які хлопчик не посвячував братів і сестер.

Батько і мати якось помітили, що Гриць зі своїми товаришами усамітнюється в старому покинутому сараї на пустирі. “Що вони там роблять?” – зацікавились батьки. Та вони не стали допитувати Гриця, знаючи, що коли буде щось серйозне, хлопчик сам звернеться до них. І вони не помилилися. Одного разу Гриць підійшов до батька, коли той збирався на роботу в поле, і попросив:

– Дозволь мені цю ніч переночувати в сараї...

– Чому? – здивовано запитав батько.

Син розповів, що вони з товаришами організували гру в “партизан” і в старому сараї влаштували “партизанський штаб”. У цю ніч усі “командири” повинні бути в зборі. Батькові не особливо сподобалася ця ідея. Але він бачив, з яким захопленням ставиться хлопчик до гри, з яким почуттям відповідальності переживає свій обов'язок “чергового”. Батько вирішив, що буде грубою помилкою порушувати ці почуття своєю категоричною заборонаю. Уже те, що Гриць не дозволив собі сваволити, а звернувся до батька з проханням, щиро розкривши свою “таємницю”, свідчило про глибоке довір'я і повагу сина до батька. Цим теж не можна було нехтувати. Зваживши все, батько вирішив, що одна безсонна ніч не пошкодить здоров'ю хлопчика. Нехай же він сам разом з товаришами переконається, що вони “перебрали міру” в своїй грі. І дозвіл було дано. Усе відбулося так, як передбачав батько. У нічній грі діти побачили більше неприємного, ніж романтичного. Вони не звикли не спати вночі і скоро розійшлися по домівках, відчуваючи велике бажання якнайшвидше дібратися до ліжка. Після цього випадку гра дітей увійшла в нормальні рамки, а Гриць пройнявся ще більшим довір'ям до батька.

Про що свідчить цей випадок? Здійснюючи батьківську владу, треба бути дуже уважним і чуйним до внутрішнього світу дитини. Кожен батько повинен знати і відчувати, де закінчується межа його прямої влади і починається той інтимний світ дітей, який для них особливо цікавий саме тим, що в нього не втручаються дорослі. У кожного хлопчика і дівчинки можуть бути свої маленькі особисті справи, пов'язані переважно з іграми, товаришуванням, дружбою. Чим менше буде явного втручання дорослих у це коло інтимних інтересів дитини, тим

менше в дітей буде “таємниць”, тим відвертішими вони будуть з дорослими.

Замкнутість, відчуженість дітей породжується, як правило, нетактовним втручанням дорослих у світ дитячого життя. Особливо неприпустиме пряме й грубе втручання батьків у питання товаришування і дружби дітей. Деякі батьки ставлять перед своєю дитиною категоричні умови: з такими-то дітьми дружити можна, а з такими-то не можна. Це неправильно. Обов'язок батьків полягає не в тому, щоб “забороняти” чи “дозволяти” дружбу, а в тому, щоб тактовно допомогти правильно побудувати її. Чим старша дитина, тим ширший світ її особистого життя і тим більше обмежуються рамки прямого втручання батьків. Якщо в дошкільному і в молодшому шкільному віці дитина простодушно розповідає матері і батькові про всі свої “таємниці”, то підліток чи юнак вже набагато стриманіший у розкритті свого особистого світу і дуже хворобливо переживає спроби батьків прямо вторгнутися в нього.

Тут потрібен зовсім інший підхід, який ґрунтувався б на зрслій повазі до особистості підлітка, юнака, на визнанні її незаперечних прав. Тоді не буде відчуження між батьками і дітьми як у молодшому, так і в старшому віці.

Авторитет батьків залежить від багатьох умов. Однією з таких неодмінних і важливих умов є правильне, уміле використання батьківської влади. Батьківська влада – це не тільки право, а й мистецтво.

ЯКЩО ВИ БАТЬКО – ВИ ДВІЧІ ГРОМАДЯНИН

Материнські, батьківські почуття важко передати словами. їх може цілком осягнути лише той, хто сам став

батьком чи матір'ю. Пам'ятаю хвилюючу подію, яка відбулася в нас у школі.

У молодого подружжя – вчителя і вчительки – довго не було дітей. Десять років чекали вони батьківського щастя і вже мало вірили, що воно загляне до них. Та ось молода жінка завагітніла. Зі сльозами радості розповіла вона про це в учительській спочатку жінкам, ну, а жінки розповіли чоловікам. Коли батько привіз дружину і дитину додому, він, щасливий і схвильований, зайшов з дитиною на руках у школу. Хотів щось сказати і заплакав. А потім, переборовши хвилювання, сказав:

– З тієї хвилини, як пролунав крик, я відчув себе зовсім іншою людиною. Від серця мого відділилась маленька крихта, а відчуття таке, що це друге моє серце, друге моє єство.

Потім він розповів, що і в класах, і на уроках він тепер зовсім по-іншому побачив дітей: “Кожен дитячий біль став моїм власним болем”, Вдумайтесь, батьку і мати, в ці слова. Вдумайтесь у ці слова і ви, юнаки і дівчата. Народжуючи дитину, людина відділяє від себе частку свого єства. Немає благороднішої, вищої місії для людини-творця, ніж батьківство і материнство. Ми не тільки продовжуємо себе в своїх дітях – ми творимо майбутнє. Людина– найвища цінність серед усіх цінностей світу. Несучи на руках з родильного буднику живу крихту, ти, батьку, несеш велич і красу свого народу. Але ти несеш також і свою власну красу, і честь і гідність. З того часу, як частка від твоєї плоті стала дихати і відкрила очі на світ, ти поклав на себе величезну відповідальність: кожної миті, бачучи свою дитину, ти бачиш самого себе. Виховуючи свою дитину, ти виховуєш самого себе – утверджуючи свою людську гідність.

Є десятки, сотні професій, спеціальностей, робіт: один буде залізницю, інший зводить житло, третій вирощує хліб, четвертий лікує людей, п'ятий шиє одяг. Та є найуніверсальніша – найскладніша і найблагородніша робота, єдина для всіх.

Характерною рисою цієї роботи є те, що людина знаходить у ній ні з чим не порівняне щастя. Продовжуючи рід людським, батько, мати повторюють у дитині самих себе, і від того, наскільки свідоме не повторення, залежить моральна відповідальність за людину, за її майбутнє. Кожна мить цієї роботи називається вихованням, це творення майбутнього і погляд у майбутнє.

У вихованні органічно зливається суспільне й інтимне. У цьому злитті й полягає гармонія щастя. Якщо ви хочете стати неповторною особистістю, якщо ви мрієте залишити після себе глибокий слід на землі, – не обов'язково бути видатним письменником або вченим, творцем космічного корабля або винахідником нового елемента періодичної системи. Ви можете утвердити себе в суспільстві, засяяти зіркою неповторної індивідуальності, виховавши хороших дітей, хороших громадян, хороших трудівників, хорошого сина, хорошу дочку, хороших батьків своїх дітей.

Творення людини – найвище напруження всіх ваших сил. Це і життєва мудрість, і майстерність, і мистецтво. Діти – не тільки і не стільки джерело щастя. Діти – це щастя, створене вашою працею. Пам'ятайте це – і ти, юначе, що з завмиранням серця чекаєш години побачення з коханою, і ти, молодий батьку, у кого в колисці вже співає свою віковічну пісню дитина, і ти, посивілий, умудрений радіщами і тривогами сімейного життя, батько дітей і дідусь внуків своїх.

Щастя батьківства і материнства – це манна небесна, воно то приходить святковим гостем, як тільки ви, юначе і дівчино, стали чоловіком і дружиною. Воно важке і вистраждане. Воно приходить тільки до тих, хто не боїться одноманітної, багаторічної праці – праці до самозабуття. Складність цієї праці полягає в тому, що вона, ця праця, являє собою злиття розуму і почуттів.

Згадується одна гірка історія. Живе в одному селі поважаний трудівник-комбайнер. Часто портрети його уміщали в газетах, одного разу навіть біля дороги поставили з великим портретом Пилиповича й написали: ось з кого треба брати приклад. Любили батько й мати єдину дитину, та нерозумною була ця любов: задовольняли всі примхи Івасика, все, що побажає дитина. А син відчув, що купається в променях батьківської слави, не зазнав ніяких труднощів – і виріс ледарем. Усе йому діставалося легко, але чим легше дістаються людині радощі в дитинстві й отроцтві, тим менше справжнього щастя знає вона з зрілі роки – задумайтесь над цією закономірністю, дорогі мати і батьку. Учителі запрошували, бувало, Івана Пилиповича в школу, але ніколи було: то на засіданні правління колгоспу, то в район викликали для обміну досвідом, то в сусідній колгосп поїхав перевірити договір на змагання.

Увечері Івана Пилиповича все ж таки вдалося запросити в школу. Вислухавши схвильовану розповідь вихователя, не сказавши жодного слова, він прийшов додому, побив сина, пояснюючи причину свого гніву: “Щоб мене в школу більше не викликали”. А наступного дня Іван пішов у поле, узяв дві жмені грязі й заліпив очі на батьковому портреті.

Зрозумів Іван Пилипович, що виховання – не тонка робота розуму і серця... зрозумів, та пізно. Задумаймось

над цією життєвою історією. Повчальна вона і для того, чий син ще в колисці, і для того, у кого дочка – наречена.

Одержав я нещодавно листа від одного робітника з Уралу. “Нагородили мене орденом, – пише батько. – Усі поздоровляють, радість у домі. А син, підліток дванадцятирічний, п'ятикласник, теж поздоровив мене – утік з дому... Страшними стали для мене ці дні. Передумав усе, що робив, як жив. І дійшов висновку: не син винен, а я. Не знав я, чим він живе. Єдиною заслугою моєю, здається, тільки й було, що породив його... Жодної дитячої радості не приніс йому. А як тільки в школі якась невдача в сина – бив його. Зненавидів мене син. От тепер я й стою на роздоріжжі: навіщо мені й орден, і шана, і повага товаришів, якщо немає найголовнішого...”

Вдумайтесь у ці кров'ю написані рядки. Яка б у вас відповідальна, складна, творча робота не була на виробництві, знайте, що дома на вас чекає така ж відповідальна, така ж складна, така ж тонка робота – виховання людини. Вас можна замінити працівником – від сторожа на тваринницькій фермі до міністра; справжнього ж батька не замінить ніхто. І якщо є вибір, що робити – іти завершувати роботу, за яку – ви це точно знаєте – вас представлять до високої нагороди, чи йти до школи, рятувати сина, з яким нещастя, – ідіть до школи, рятуйте сина. Це не тільки найважливіша, найневідкладніша робота для вас. Цього вимагає великий принцип нашого суспільства: людина – найвища цінність серед усіх цінностей світу. Треба зрозуміти кожному з нас, шановні батьки й матері, що невихована людина, моральний неук, недоук – не все удію, що літак, випущений у політ із зіпсованими двигунами: загине він сам і принесе загибель людям. Якщо вас запрошують у школу, ідіть, домовляйтеся на виробництві, щоб вас відпустили

поговорити з учителем. Я знаю на Україні більше десяти колгоспів, де на перший виклик школи батька відпускають з роботи, і він іде до вчителя, до директора школи; звичайно, школа ніколи не зловживає своїм правом, наданим керівником колгоспу: батька викликають тільки тоді, коли з дитиною сталося нещастя або їй загрожує нещастя.

Одного разу я запитав у голови колгоспу, який відпускає з роботи батька на першу вимогу школи: “Чи великі від цього втрати для господарства? Чи виправдані ці втрати?” Голова відповів: “По-перше, уже завдяки тому, що ми посилаємо в школу батька, як тільки його викликає школа, викликів стало дуже мало. І підлітки, і батьки зрозуміли, що виховання прирівнюється до прані однаково важливо і орати землю, і навчатися в школі. У нас, у великому господарстві (шість тисяч гектарів ораної землі), буває не більше п’яти-шести викликів на рік. Учителі мудро користуються наданим їм правом. Вони розуміють: чим менше – викликів, тим сильніша наша допомога школі. По-друге, якого батька викликають до школи, то це не значить, що його робота стоїть. Її обов’язково виконує інший, поки викликаний батько годину-другу розмовляє з учителями. По-третє, прямі втрати від того, що батька викликали до школи, і він годину-дві не працював, становлять не більше п’ятнадцяти карбованців на рік по колгоспу. Краще суспільству втратити в десять разів більше, ніж будувати ще одну тюрму”.

У нашій школі стало правилом: батько і мати йдуть до школи за знаннями, йдуть учитися, як виховувати самих себе і дітей. Книжка “Батьківська педагогіка”, уривки з якої ви читаєте, – це зміст того, про що ми говоримо з батьками і матерями своїх учнів на заняттях

батьківської школи. На ці заняття, як правило, приходять усі батьки. Є в нас окремі групи для батьків дошкільників, для майбутніх батьків, для батьків і матерів учнів I-II, III-IV, V-VII, VIII-X класів. Читаючи лекції для майбутніх і нинішніх батьків, я прагну до того, щоб кожний батько, кожна мати зрозуміли: ставши батьком, я двічі громадянин. Моє громадянство в сьогоднішній праці, в сьогоднішній тривозі про благо суспільства. Та моє суспільство майбутнього: від того, якими людьми стануть мій син і мій внук, залежить благо суспільства. Погляд, спрямованість у майбутнє – це червона нитка, провідна ідея всього, про що говорю з батьками (лекції на заняттях батьківської школи читає в нас, головним чином, директор школи. Робота з батьками і майбутніми батьками – це половина всієї праці директора).

Ви, напевно, читали, юні друзі, що в Москві щомісяця справляють кілька тисяч весіль. І в нас у селі щорічно одружуються в середньому сорок юнаків і сорок дівчат. Це чудово. Хотілося б, щоб кожен юнак, який одружується, перевірів себе, чи готовий він до виховання дітей.

А якщо не готовий, – запитаете ви, завтрашній батько, – то що ж, не одружуватись?

Ні, в цій тонкій і ніжній сфері людського буття не можна вдаватися до таких категоричних порад. У вашому житті, дорогі друзі, величезну роль відіграє самовиховання. Якби людину виховував тільки хтось, а вона сама себе не виховувала, то вона не стала б найвищою цінністю серед усіх інших цінностей світу, не піднялася б на ту сходинку морального розвитку, з якої їй видно не тільки інших людей, а й саму себе. Вихованою можна назвати в повному розумінні ту людину, яка вміє виховувати сама себе.

І ось це бачення власного морального обличчя, погляд у власну душу набуває особливої ваги з того моменту, як у тебе, юначе, виникла думка про одруження. Життя в шлюбі і виховання дітей – це дві пелюстки однієї і тієї ж квітки. Плід же цієї квітки – нова людина, новий член суспільства. Пам'ятай, завтрашній батьку, молодий чоловіче, у якого дружина через кілька днів відправиться в пологовий будинок, пам'ятай, що радість батьківства можна порівняти з радістю садівника, який роками копав землю, оберігав дерево від холоду і спеки, пестив його, ночами не спав і нарешті побачив плоди своєї праці.

Виховання дітей – це віддання особливих сил – сил духовних. Людину ми творимо любов'ю – любов'ю батька до матері і матері до батька, любов'ю батька і матері до людей, глибокою вірою в гідність і красу людини. Прекрасні діти виростають у тих сім'ях, де мати і батько по-справжньому люблять одне одного і разом з тим люблять і поважають людей. Я відразу бачу дитину, у якої батьки глибоко, сердечно, красиво, віддано люблять одне одного. У такої дитини – мир і спокій у душі, стійке моральне здоров'я, щиросердна віра в добро, віра в красу людську, віра в слово вихователя, тонка чутливість до тонких засобів впливу на людську душу – доброго слова і краси.

Перевір себе, юначе, заглянь собі в душу: чи здатен ти любити людей – віддавати їм свої сили? Без цієї здатності вся батьківська педагогіка перетвориться в порожній звук. Пам'ятай, що виховуєш ти дітей насамперед справжньою любов'ю до дружини. А по-справжньому любити – це віддавати, вкладати всі сили своєї душі, бачити частку вкладеного тобою добра в іншу людину. Хороший чоловік творить красу своєї дружини своєю любов'ю, і ця любов, як сонячне тепло і сонячне

світло, зібрані в квітці троянди, – ця любов стає моральною красою твоїх дітей, батьку.

Любити дружину – це значить поважати її, берегти, боготворити – так, не бійтеся цього слова, вірити розумом і серцем, що вона – найкраща з усіх жінок світу, тому що вона твоя дружина і мати дітей твоїх.

Це вступ до моєї лекції про любов, яку я читаю щорічно в батьківській школі для майбутніх батьків і матерів. На заняття приходять і наші старшокласники – юнаки й дівчата, і молоді колгоспники. Я навів ці слова для того, щоб читачеві стали зрозумілими душу і смисл нашого звернення до розуму і почуттів юнацтва.

Може, шановні читачі – батьки і матері, вам здадуться дивними ці слова в книжці, названій автором Батьківською педагогікою, може, ви подумаєте: яке це має відношення до виховання дітей? Пряме, безпосереднє. Подружня любов, вірність, взаємна відданість і допомога – це найтонші корені, що живлять дерево материнської і батьківської мудрості.

Тому перевір себе, завтрашній батьку, чи вистачить у тебе моральних сил на той нелегкий труд – все життя любити свою дружину, все життя творити її красу, красу дітей, повторюючи в них усе краще, що є в тебе, перевіряючи самого себе за своїми дітьми, адже діти – це перші наші вихователі.

Як перевірити? Як любити? Є така небезпечна річ – лінощі душі. Заглянь собі в душу, чи немає в ній зернини цієї біди. Якщо є – вирви її, не дай прорости дурманом. Лінощі душі – це байдужість до людини. Ти йдеш вулицею багатолюдного міста, бачиш серед багатьох обличчю людину, в очах якої розгубленість і відчай. Твої очі ковзнули по цих єдиних у світі очах, але не донесли до твоєї душі ні відчаю, ні розгубленості, ти не подумав, що

перед тобою – горе, можливо, перед тобою загибель цілого світу, адже кожна людська душа – це неповторний світ. Якщо ти не відчуваєш цього світу, значить, у тебе перші ознаки цієї хвороби – лінощів душі. Подолай у собі цю хворобу. Вдивляйся в усе, що відбувається навколо тебе. Учись бачити і відчувати людину. Пам'ятай, що найголовніше в навколишньому для тебе світі – людина. Людина зі всією своєю складністю і багатогранністю, зі своїми радощами і горем. Якщо не подолаєш у собі цю хворобу в самому її зародку, то не зумієш бачити і відчувати в своїй дружині людину, не зумієш любити її, не зумієш творити в ній красу і благородство, і тому не зумієш правильно виховувати своїх дітей.

У ЧОМУ ЩАСТЯ НАШИХ ДІТЕЙ

Я одержую багато листів від батьків. Ось лист від молодого батька.

“Прошу відповісти на питання, яке не дає мені спокою, – пише батько, молодий робітник радгоспу. – У мене двоє дітей, сини шести і п'яти років. Ми з матір'ю працюємо на тваринницькій фермі. Трудимось, як окаянні, щоб діти були щасливими. Та чи щасливі вони – ось питання, яке тепер мучить мене вдень і вночі. Кожного ранку відводжу я дітей у садок... хоча не знаю, для чого їх вести, самі вони могли б туди піти. Дитсадок у нас прекрасний – справжній палац. Нещодавно зробили в дворі великий басейн для літнього купання (хоча ставок за кілометр від садка), збираються змонтувати установку для кондиціонованого повітря. Усе це прекрасно, та ось що тривожно. Одного разу вранці перед тим, як іти в садок, старший, Олег, розвередувався. Не подобається йому курточка, пошита матір'ю. Ідемо вулицею, він її непомітно зняв і викинув у кущі. Увечері принесли люди. А іншим

разом менший, Володимир, не захотів чомусь зняти черевики в коридорі, пішов у брудних черевиках у кімнату. Там йому тітка Віра зауваження зробила, а він їй у відповідь: “Приберіть грязь... За це ви гроші одержуєте...” Вражає мене байдужість, якась безсердечність дітей. Привезли їм у дитсадок іграшковий автомобіль – не той, що на столі, а великий, у ньому можна трьом малюкам сісти, натискувати на педалі і кататися. І що ж ви думаєте? Нікому не захотілося кататися: адже на педалі натискувати – це все-таки праця. А працювати ж наші діти не люблять – ось біда. Мені здається, що мої діти нещасливі”.

Так, шановний батьку, Ваше питання примушує задуматися над найскладнішим і найважчим, найбільш невідкладним і найбільш невблаганним, що є в нашому житті, – над нашим майбутнім. Тому що наші діти – це не просто продовження нашого роду. Це наш майбутній лад, наші майбутні суспільні відносини, наше майбутнє мислення, погляди на світ.

У нас у школі є батьківська школа. Час від часу приходять на заняття батьківської школи батьки і матері, і ми робимо те, що я назвав би уважним вивченням дитинства. Так, якщо порівняти наше життя з квітучим деревом, то ми, батьки і матері, вивчаємо квіти: що вони обіцяють дати? Які плоди зав'яжуться від квіточок? І серед усіх роздумів і міркувань, які нас тривожать і хвилюють, на першому місці в нас стоїть розмова про щастя. Так двадцять занять з молодими батьками – це бесіди про щастя.

У переважній більшості сімей уже прийшли, а в окремих підходять до того, що діти можуть мати все, що захочуть. Бажання дитини стало в багатьох сім'ях рушійною пружиною, стимулом життя сім'ї. Дні і роки

дитинства безхмарні і безтурботні. Від бур і негод, сильних почуттів і переживань їх прикривають своїми тілами і своїми серцями – візьміть до уваги це, у цьому велике горе – батьки. Мене вражає, що багато семирічних дітей, які приходять до школи, стають маленькими громадянами – принаймні вони повинні бути громадянами – не знають, що в житті буває людське горе. Деякі турботливі батьки своїми серцями прикривають розум дитини навіть від тієї думки, що є життя і є смерть.

Одна шестирічна дівчинка дружила з бабусею – матір'ю сусіда-колгоспника. Часто провідувала її, носила яблука і горіхи, а бабуся розповідала їй чудові казки (на жаль, у багатьох сім'ях зникає ця краса, ця чарівність дитинства – бабусині казки, і від цього світ дитинства стає бідним). Та ось бабуся відчула, як кажуть, що прийшов її час. Мати відправила дівчинку на місяць у сусіднє село до родичів – для чого? Для того, щоб прикрити дитяче серце від думок і тривог про смерть дорогої для неї людини. Повернулася дівчинка, відразу ж до сусідів: де бабуся? Немає бабусі. Де ж вона? Мамо, та скажіть же, де бабуся Дарія? Зникла бабуся, немає бабусі, а якщо хочеш знати, дитино, то не твого розуму це діло, підростеш – узнаєш... Ось до чого доходить прагнення деяких батьків уберегти дітей від сильних переживань – до руйнування устоїв моральності, до висівання в дитячу душу насіння нелюдяності.

Дорогий батьку, ваша тривога про щастя своїх дітей небезпідставна. Скажу вам прямо: ваші діти вже тепер позбавлені справжнього щастя дитинства, а якщо їх і далі так виховувати, вони можуть вирости нещасними людьми. І взагалі в тих сім'ях, де панує єдиний рушій пізнання і освоєння світу – дитяче бажання, що поступово перетворюється в примху, – діти позбавлені справжнього

щастя. Нещасні вони тому, що ситі по горло споживацьким щастям. Так ми в своїй батьківській школі називаємо це потворне, я кажу це без перебільшення – нелюдське виховання: годування щастям. Годування благами, взятими в готовому вигляді, – саме воно й позбавляє зрячу людину щастя збагнути думку про те, що світ відкритий перед її очима лише тому, що в неї є очі. Бачачи світ, людина не знає ціни своїм очам і тому не вміє правильно бачити світ – ось зло, що позбавляє маленьку людину справді людського щастя. Щастя – це суто людська річ, це витвір самої людини, його неможливо передати в спадщину і неможливо одержати як спадщину. Там де турботливі мама і тато разом із своїм прізвиськом намагаються передати в спадщину і своє щастя, виростають підлотники, негідники, ледарі, як п'явки, що смокчуть кров і труд батьків. Солодка сльоза замилювання, яку нерідко відчуває мати при вигляді щасливого, безтурботного, бездумного дитинства своїх малюків, швидко випаровується, і душу материнську розривають гіркі сльози горя.

Коли б мене запитали: у чому справжня мудрість вихователя – батька, матері, педагога – я б відповів: в умінні дати дитині щастя. Щастя дитинства – це і спокійне вогнище, яке дає тепло і їжу; але вогонь цей може перетворитися і в катастрофічну пожежу. Усе залежить від того, як ви керуєте цим вогнем, дорогі батьки. У мудрості бути кочегаром біля цього вогнища – по суті, вся мудрість виховання.

Як же перетворюється маленьке вогнище в пожежу? Усе починається з неробства. Неробство і прагнення батьків уберегти дітей від праці, полегшити їхнє життя в багатьох сім'ях стає тепер справжньою бідою. Я зі всією відповідальністю кажу Вам, дорогий Андрію

Олександровичу, що з маленьких, здавалося б, ніжних невинних корінців неробства (іноді ці корінці стають у нас джерелом замилювання, ледве чи не потіхи) беруть початок такі ваші суспільні біди, як п'янство, хуліганство, злочинність. І беруть ось чому. Як тільки дитина відкрила очі на світ, як тільки усвідомила себе, їй чогось хочеться. Потреби – рушій людського життя. З потреб випливають бажання. Але вся суть людського виховання полягає в тому, щоб бажання особи гармонували з інтересами колективу, суспільства, народу, Батьківщини. Бажання треба з перших же днів свідомого життя дитини окультурювати. Культура людських бажань – це стрижневий корінь сімейно-шкільного виховання. На всіх заняттях своєї батьківської школи ми розповідаємо батькам і матерям, як окультурювати бажання дітей, робити їх справді людськими. Ми переконуємо матерів і батьків у тому, що дати своїм дітям щастя – це значить насамперед зробити їхні бажання морально обґрунтованими, заслуженими, а з погляду суспільство це значить – скромними, допустимими, здійсненними.

Де ж сила, здатна внести в життя сім'ї цей життєдайний струмінь – культуру бажань? Як не допустити, щоб молодий нащадок Ваш жив за принципом: що хочу, те й роблю? Сьогодні він викидає в кущі курточку, що не сподобалася йому, завтра покаже пальцем у магазині на модний костюм, і Ви повинні будете його купувати, потім йому захочеться мати свій мотоцикл, потім потягне випити з друзками. Як ввести синів Ваших у життя такими, щоб совість не дозволяла їм вимагати від батьків, а потім і від суспільства неможливого?

Цією могутньою силою є праця. Праця, праця і ще раз праця – ось що виховує людські бажання, ось що

створює гармонію особи і колективу. На превеликий жаль, неробство і безділля проникають нині навіть у сільське життя, де, здавалося б, сама атмосфера робить безділля неможливим. Біда полягає в тому, що деякі батьки грудьми своїми прикривають дітей від праці, вважаючи неробство щастям. У матері і батька – прекрасних трудівників радгоспу – двоє дітей, хлопчик у п'ятому класі і дівчинка в шостому. “Ви коли-небудь з братом мили дома підлогу?” – питає вчитель у дівчинки. “Ні... та в нас же підлога не миється. Вона в нас покрита килимками...” Дівчинка і хлопчик не знали, що, коли вони сплять або йдуть до школи, мати знімає килимки, витрушує їх і миє підлогу. Вони взагалі не знали, що під гарними килимками в них дома дерев'яна підлога. Виявляється, вони багато дечого не знали: наприклад, ніколи не бачили, як сходить сонце, що таке світанок.

Подумаймо, шановний Андрію Олександровичу, чи припустимо це в нашому суспільстві? У суспільстві, яке ніколи не знімає зі свого прапора напису: Хто не працює, той не їсть? Придивимось, хто виростає з дітей, у яких праця не стоїть на сторожі бажань? Життя наше перетворилося б у пекло, коли б суспільство не ставило перед кожним своїм громадянином суворих вимог, що стосуються праці, дисципліни, обов'язку, поведінки. Найсуворіше виконання вимог суспільства – запурука свободи особи, по суті, це і є наша свобода. Той, хто в дитинстві, образно кажучи, не сів за ту парту, за якою відбувається триваюче все життя виховання культури бажань, у кого над диким кущем бажань не працюють мудрі ножиці садівника – праця, – того в зрілому віці важко посадити за цю парту; на жаль, часто замість парти доводиться саджати в інше місце. Той, хто не навчився в дитинстві через працю керувати своїми бажаннями, хто не

переживає їх моральної виправданості і обґрунтованості, така людина стає соціально ненадійною (про це варто було б задуматися філософам, що працюють над проблемами виховання людини), вона вступає в конфлікт із суспільними вимогами, тому що ці вимоги здаються їм надмірним, що обмежують її свободу. Цей конфлікт починається вже в школі – з того, що учневі не хочеться вчитися, навчання здається йому важким, а батьки стукають в усі інстанції, хвилюючись, що дитина перевантажена. Небажання вчитися – велике діло, яке, за моїм твердим переконанням, приходять до тих, кого в дитинстві бездумно годували споживацьким щастям. А потім приходять ще страшніше лихо – небажання працювати продуктивно. Це ланки одного і того самого ланцюга – небажання вчитись і небажання працювати. Я із здриганням серця дивлюся на підлітка, який у свої 16 років, сидячи за шкільною партою, нудиться від неробства. Це велике нещастя для нашого суспільства. Рятуючи від неробства, ми даємо молодому поколінню справжнє щастя. І єдиний порятунок – у праці.

Я вважаю, що щастя – не чудесна жар-птиця, яку можна зловити. Це реальна будівля, яку треба спорудити. Щастя можна досягнути, здобути, вистраждати, завоювати тільки працею. Я уявляю собі дитячу працю як широке, багатогранне поняття, це напруження фізичних, духовних, вольових, моральних сил, напруження, у якому людина утверджує себе, визначає свою позицію в боротьбі добра проти зла, а оскільки це так, значить, працею людина сама виховує себе. Поле для боротьби добра проти зла, для виявлення людини – неосяжне. Разом з батьками ми турбуємося про те, щоб праця воювала з неробством і лінощами, щоб дитина, скажімо, не просто копала землю, але, копаючи, щось доводила, щось відстоювала, щось

утверджувала і в цьому складному духовному трудовому житті, щоб вона утверджувала свою честь, гідність. Винятково важливим я вважаю те, щоб праця з малих літ була, по-перше, максимально олюдненою, тобто одухотвореною прагненням принести добро людям, суспільству, народу, Батьківщині; по-друге, щоб вона стала природним станом людської душі, звичкою, щоб до неї не треба було спонукати заохоченнями, похвалою і т. п. Життя тисячу разів переконувало мене в тому, що справжнє щастя дістається тим, хто починає своє трудове життя одночасно з початком навчання в школі. Не гра в працю, а саме справжнє трудове життя – з утомою, мозолями, відпочинком і радістю досягнуло мети – це якраз і є той сторож людської совісті, без якого затишний і ласкавий вогник щастя перетворюється в пожежу. Уже багато років предметом великої турботи нашого педагогічного колективу є гармонія праці і пізнання. Ми вважаємо неприпустимим і дуже шкідливим відставання трудового життя людини від життя інтелектуального. Не можна вважати нормальним, що людина, знаючи квадратні рівняння, не вміє прищепити до дички плодове дерево і виростити його; знаючи елементарні частинки і теорію поля, боїться вилізти на дах одноповерхового будинку і прибити лист шиферу. Справжнє щастя відкриття світу доступне лише тому, хто осягає його закономірності не тільки очима, думкою, розумом, а й руками, напруженням власних фізичних і духовних сил. Тільки особисте трудове життя, що почалося в дитинстві, творить найтвердіше і найніжніше, найтонше і найстійкіше, найбільш тендітне і найбільш незнищенне, що визначає громадянське обличчя людини, – її трудову гідність, гордість. На моїх очах склалася доля тисяч людей, і найщасливішими з них – щасливими не тільки в

очах суспільства, а й для себе, у своєму особистому духовному світі – є ті, хто розпочав своє трудове життя в дитинстві – у семирічному, а то і в шестирічному віці.

У чому полягає це трудове життя, я покажу на прикладі. Живе в нас на селі одна хороша, щаслива сім'я. Батько Петро Григорович працює чабаном, узимку – на тій же вівчарській фермі, а мати Гайка Петрівна – агроном. Троє їхніх дітей навчаються в школі – чотирнадцятирічна Ганна закінчує сьомий клас, дванадцятирічний Павло – п'ятикласник, дев'ятирічна Ольга – другий клас закінчує. Навіть серед сільських дітлахів, загалом старанних, працьовитих і сумлінних, діти Петра Григоровича і Ганни Петрівни виділяються тією прекрасною моральною рисою, яку я назвав би безмежною відданістю матері й батькові, тонким і чутливим, сильно розвиненим почуттям честі сім'ї. Діти прекрасно навчаються, прекрасно працюють, поводяться зразково – усе це для того і в ім'я того, щоб дати радість і щастя батькам, їхнє найвище дитяче щастя в тому, щоб принести щастя матері і батькові, щоб батьки пишалися дітьми. Був такий випадок: Ганні вчителька поставила в журнал четвірку. На перерві дівчинка підійшла до вчительки і просить: “Прошу вас, не ставте мені в щоденник четвірку. Я вивчу краще і зароблю п'ятірку. У нас горе велике. Буряки в колгоспі занесло мулом – що тепер мамі робити? Хіба можна тепер їй приносити четвірку?”

На занятті батьківської школи попросили одного разу матері й батьки: “Розкажіть, Петре Григоровичу, як ви виховуєте своїх дітей. Як це ви добиваєтесь того, що вони бояться, як би на вас з матір'ю порошок не сіла...” Збентежився Петро Григорович і відповів: “Нехай про виховання розповідає той, хто вдома сидить, нічого не

робить і все мудрує, як би дітей якнайкраще виховати. А нам з дружиною ніколи дітей виховувати. Працюємо ми разом з ними, з дітьми – от, мабуть, і все виховання. Самі вони виховуються, тому що працюють. Ми з дружиною так думаємо: праця – найтурботливіша і найвірніша нянька. Вона ж найобережніша і найвимогливіша.

У цих словах виражена мудра система педагогічних поглядів трудового народу. Ось як ці погляди народної педагогіки здійснюються в житті. До шести років діти виховуються в садочку. Але вже в цей період, від чотирьох до шести років, у дитини свої багатогранні трудові обов'язки. І кожен з цих обов'язків – глибоко олюднена праця; праця, спрямована на те, щоб принести радість людям. З ранньої весни до осені дитина від чотирьох до шести років маленьким відерцем кілька виноградних кущів – усі в сім'ї знають, що кущі ці призначені бабусі. Перші грона з них – бабусі; їх понесуть внуки. Біля будинку – квіткова клумба, трояндові кущі – поливати їх теж маленькій дитині. Та істина, що світ безмежний у своїй красі, пізнається в праці. Дитина з подивом відкриває очі на красу, яку вона творить своїми власними руками. Не бійтеся дитячої праці, дорогі батьки, не оберігайте від неї своїх малюків. Нехай не тривожить вас те, що дитина віднесла для поливання квітів і винограду одне маленьке відерце води, друге, третє, четверте, що вона спітніла і стомилася – ця праця для неї – справжня радість, яку не можна порівняти ні з яким іншими радощами світу. У цій праці осягається не тільки навколишній світ. Людина осягає саму себе. Задумаймося над цим. Ми без кінця говоримо: треба в людині виховувати ось такі її якості, треба зробити її ось такою і такою. Треба, треба, треба... І завжди в наших теоретичних викладках дитина – це об'єкт виховання. Та

виховання буде абсолютно безрезультатним, якщо людина з малих років не стане виховувати саму себе; якщо до нашого виховного впливу не додасться її власник – на саму себе – виховний вплив, тобто самовиховання. А самовиховання в дитинстві починається з пізнання самого себе, при цьому пізнання це повинно бути радісним: п'ятирічний хлопчак, що виростив кущ троянд, з подивом дивиться не тільки на витвір своїх рук – дивну прекрасну квітку – й на самого себе: невже це зробив я? Так от, у сім'ї Петра Григоровича і Ганни Петрівни чарівна сила праці й розкривається в тому напрямі, що маленька людина, осягаючи ні з чим не порівняне щастя праці, пізнає саму себе, стає другом, однодумцем, помічником матері і батька у вихованні. Ось так треба розуміти слова батька: вони самі виховуються. Ось у чому полягає смисл істини виховання в праці.

З шести до восьми років дитина часто встає на світанку разом з матір'ю (особливо в дні літніх канікул) і відправляється з нею в поле (це не якесь виняткове явище, беруть із собою на роботу маленьких дітей і інші колгоспники). Для чого це робиться? Життєва мудрість підказує матері: так треба робити для того, щоб дитина, пізнаючи світ, добуваючи радість і щастя праці, пізнаючи матір і її працю, вчилася ставитися до самої себе. Так, дуже тонка і мудра ця штука: ставлення людини до самої себе; це, можна так висловитись, зворотний бік тієї медалі, про яку йдеться, – людського щастя. Десятки справ знаходить хлопчик або дівчинка за величезний шістнадцятигодинний літній день. Дитина насамперед допомагає матері – у цьому власне й полягає мета її поїздки (мама цілий день їздить по полях у маленькому візку). Вона збирає колоски і зразки інших рослин за вказівкою матері, сортує, оберігає їх; вона годує коня і

їздить на ньому до водопою; разом з жінками, що працюють у полі, вона знищує бур'яни, працюючи поруч з мамою.

І все це робиться з великою радістю. Дитині хочеться робити те саме, що робить мама. Позбавте її цього щастя – і світ видасться їй блідим, нецікавим. З радісним тремтінням серця готується дитина до своєї поїздки звечора, вона, як найбільш радісного свята, уже взимку чекає з нетерпінням цих весняних днів, щоб устати на світанку разом з матір'ю, – ті, діти в таких випадках звичайно встають раніше від матері або батька. А скільки нового, невідомого пізнає дитина в ці дні. Ранкова зоря і вкритий туманом луг, пробудження птахів у лісі, сірий зайчик і хитра лисиця, що зустрілися в полі, пісня жайворонка в блакитному небі, далекі поля в сяянні літнього сонця, холодне джерело в яру, солодкий сон у візку під час обідньої перерви, – усе це на все життя залишається в душі як найдорожче й незабутнє. Усе це найтісніше переплетено з працею – материнською і власною. Засмагла, стомлена, сповнена вражень приїжджає увечері дитина додому, обережно переносить з візка в хату сумки і папки з колосками та стеблами рослин, із зразками ґрунтів і добрив, з квітами, покладеними між сторінками книжок. Усе це не гра, а справжня праця, і дитина бачить у ній найголовнішу свою радість.

Так, це і є радощі дитинства.

Кілька днів я подорожував у маленькому візку разом з Ганною Петрівною. Мене цікавило, чи не стомлюється дитина надмірно.

– Можливо, краще було б, якби дівчинка спала собі дома в ліжку? Адже рано ще дуже.

– Ні, не можна, – відповідала Ганна Петрівна. – Так можна проспати своє щастя.

З восьми до десяти, а іноді й до одинадцяти років у дні літніх канікул дитина відправляється на весь день з батьком. Відправляється не на прогулянку, а на роботу. Пастися овець – дуже почесна й відповідальна праця. “Коли б усі вони не пройшли цю школу, – каже Петро Григорович, – вони не поважали б ні моєї праці, ні мене. І себе не вміли б поважати. І взагалі росли б бур'яном. А так вони справжні люди, бо знають, що таке щастя”.

Так, це щаслива школа. Побували діти Петра Григоровича і в Москві, і в Ленінграді, і в Києві, але жодна найдалша і найзахоплююча поїздка не викликала в них такої бурхливої радості й активності, як майбутнє свято праці в полі. І святом воно залишиться на все життя в пам'яті розуму і серця тому, що все це відбувається в дитинстві, до десяти років; тому, що праця входить в духовне життя дитини разом з пізнанням світу. Дорогі батьки, учителі, не збіднюйте дитинства, позбавляючи його найважливішої радості і принадності – здивування перед мудрістю і таємницями, праці. Почнете те, що називають такими громіздкими і невдалими словами, – трудове виховання з десяти – дванадцяти, коли дитина мимохідь побачила вже і поле, і ферму, і тракторну бригаду, побачила як екскурсант і турист, і буде вже пізно – ніякими нитками трудове виховання до дитячої душі не пришиєш (мене короблять ці слова трудове виховання – це все одно, що повітряне повітря або мокра вода – неначе виховання взагалі можливе без праці; воно тільки тоді й виховання, коли воно трудове). Починайте духовне життя дитини в світі праці в ті щасливі роки, коли вона вперше бачить поле, уперше зустрічає ранкову зорю, уперше вслуховується в ту дзвінку пісню жайворонка.

Праця з батьком уже складніша й різноманітніша. Дитина сушить сіно, готує корм маленьким ягнятам.

Разом з батьком вона шукає серед різнотрав'я лікарські рослини – це дуже важлива для чабана праця. За літо дитина насушує багато лікарських трав, узимку і ранньої весни ці зелені ліки нерідко рятують життя тваринам. У полі народжуються ягнята; догляд за маленькою грудочкою життя – найцікавіша і наймиліша для дитини праця. Дитина заготовляє дрова, допомагає батькові готувати обід, приносить свіжу джерельну воду.

У багатьох листах, які я одержую від батьків, – тривога: чому дитина не поважає мене – батька, матері? Повага народжується із спільності духовного життя батька, матері, дітей. Повага – це не просто знання праці батьків. На превеликий жаль, нерідко буває так, що син занадто вже добре усвідомлює те, скільки здоров'я, енергії вкладає в нього мати, але безсердечно, байдуже ставиться до матері. Повага до матері, до батька – це величезна затрата духовних сил; поважати батьків – це значить виявляти в чомусь самого себе, бачити себе в чомусь створеному своїми руками, створеному для людей, для їхнього щастя. Мрія, ідеал усіх батьків і матерів – щоб діти любили їх, але що таке любов дітей до матерів і батьків, любов справжня, діяльна, не та любов, яку дитина відчуває до шоколадки і до ляльки, а ту, яка розриває горем дитяче серце, коли мати захворіла? Ця любов – це радість затрати духовних сил в ім'я того, щоб принести щастя коханий людині. Щоб діти поважали вас, матір і батька, будьте їхніми одnodумцями в напруженні духовних сил, яке являє собою суть усякої праці для людей. Семирічні малюки Петра Григоровича і Ганни Петрівни дбайливо збирають колоски для селекції, сушать сіно для ягнят – усе це вимагає стільки фізичних сил, скільки щирого прагнення дати радість іншій людині. Я знаю, що одержу не одного листа приблизно ось такого

змісту: живу я у великому місті, працюю в лабораторії (чи конструкторському бюро) – що ж, для справжнього виховання треба брати з собою дітей, нехай вони працюють разом зі мною? Та ні ж бо, це не обов'язково робити, але обов'язково треба, щоб син ваш бачив і відчував серцем людей, віддавав їм свої духовні сили. Для праці не обов'язкові поле і пасовисько. Безмежне поле праці – це люди. Нещодавно у великому обласному місті я зіткнувся з таким випадком: мати шестикласника Олексійка ніяк не могла придумати, якою б працею завантажити хлопця: збирання макулатури чи металолому, очищення двору від снігу – кілька днів на рік випадає таких щасливих, а в інший час що робити? Від безділля знемагало ще кілька хлопців у тому самому будинку. І тут же, у тому самому будинку, на їхніх очах жив напівсліпий інвалід, якому нікому було ні доброго слова сказати, ні книжку прочитати. Його просто не бачили. Якщо маленька людина не відчуває серцем, що поруч з ним живе людина, яка найбільше має потребу в людині, яка вже тут може бути розмова про повагу до матері, батька...

Праця стає пильним сторожем і життєдайним джерелом щастя лише тоді, коли вона, праця – ставлення. Ставлення до людини, ставлення до себе. Маленька насінина ставлення до людини, виявлена через працю в дитинстві, дає в зрілі роки могутнє дерево ставлення до громадянського обов'язку.

Діти Петра Григоровича і Ганни Петрівни – господарі саду і виноградника. Ні мати, ні батько майже ніколи не доторкаються ні до дерева, ні до виноградного куща. Вони приходять на допомогу дітям лише тоді, коли їм щось незрозуміле. Вони навчили дітей прищеплювати культурні сорти плодових дерев до дички. Діти поливають дерева, знищують шкідників. У саду в них є ділянка, де

вони вирощують саджанці винограду і роздають їх товаришам по школі. Сад цей так і називається – Сад для людей. Увесь урожай яблунь, груш, винограду – усе належить двом десяткам дітлахів, друзів і однокласників. У передвечірні години і в свята тут – справжній дитячий клуб: дітлахи читають книжки, інсценують казки і, звичайно, ласують плодами.

Кілька літніх тижнів діти Петра Григоровича і Ганни Петрівни зайняті дуже напруженою справою, що відіграє велику роль у сімейному бюджеті. Вони вигодовують шовкопрядів. З ранку до ночі діти возять листя шовковиці. Праця нелегка. Діти заробляють собі на одяг, взуття, на підручники і навчальні посібники. А тепер, коли вони стають дорослішими, їхнього заробітку вистачає і на екскурсійні поїздки у великі міста.

Тільки завдяки праці в дитячі роки пізнається дуже важлива життєва істина: праця – це справа важка, і ні за яких умов вона не може бути легкою. Ця істина умудрює людину, піднімає її на той ступінь духовного життя, на якому уявлення про щастя розуміється і переживається нею як щось осягнуте, добуте своїми силами. Найважливіше наше спільне завдання – і школи, і сім'ї, і громадськості – полягає в тому, щоб діти наші увійшли в життя людьми стійких переконань – людьми високих ідеалів, гарячого серця, ясного розуму, працьовитих рук. Переконаність – це насамперед вірність Батьківщині, готовність захищати її до останньої краплі крові, це вміння жити великим громадянським життям, уміння, за словами М. О. Некрасова, “личным горем не страдать, не плакать честными слезами”. Переконаність – це здатність розуму і серця дорожити багатствами нашими і святинями. Корені цієї найвищої моральної здатності

заглиблюються в ні з чим не порівняне щастя дитинства – щастя праці.

От ми й закінчуємо нашу розмову, Андрію Олександровичу. Питання було про щастя, а розмова звелась, по суті, до праці. Інакше і не можна уявити логіку виховання, логіку наступності поколінь.

Одного разу здалеку, з Північного Уралу, до мене приїхала мати двох дітей. Вони ще дуже маленькі, її крихітки-близнята: їм усього по два роки. Та матері не дає спокою думка: як зробити життя своїх синів щасливим? У чому смисл щастя в сучасному світі? Ми довго, кілька днів розмовляли про щастя. Прощаючись, я порадив: якщо ви хочете своїм синам щастя, іноді, а то й якнайчастіше будіть їх на світанку. Відкривайте перед ними дивовижний світ праці. Прагніть до того, щоб життя Ваших синів було неспокійним, тривожним, клопітливим – це і є щастя. Щоб уже в десятирічному віці сини ваші, оглянувшись назад, побачили пройдений уже свій життєвий шлях мудрими очима трудівників і, милуючись деревом, вирощеним власними руками, милуючись колоском і квіткою троянди, сказали: це наша праця. Для них це буде найвище дитяче щастя.

Якщо і Ви, Андрію Олександровичу, дасте своїм дітям це щастя, вони стануть справжніми людьми.

ПРАЦЯ І ОBOB'ЯЗОК

Я одержав листа від шанованої всіма односельчанами колгоспниці. “Мені соромно розповідати про своє горе. – писала вона. – Один син у мене – шістнадцятирічний хлопець. Тряслася над ним... А тепер що робити з Анатолієм? Не хоче вчитися, не хоче працювати. Нещодавно кинув мені такі слова; “Якщо не купиш до свята новий костюм, до школи не піду...” Я відповіла: “Не

можу зараз купити і так усе віддаю тобі, собі багато в чому відмовляю”. “На те ти й мати, щоб відмовляти собі”, – сказав він і пішов, гримнувши дверима.

Цей лист схвилював мене. Мати і син живуть недалеко, кілька годин їзди автобусом. І ось я розмовляю з Анатолієм, з матір'ю, з учителями. Учителі з боєм говорять: “Мати – прекрасна трудівниця, нагороджена орденом, а він ледар неймовірний”.

Згадують про дитинство Анатолія. Ріс як і ровесники, у міру слухняним, у міру пустотливим. Учив уроки, брав участь у подільниках з деревонасадження, збирав брухт, разом з класом навесні ходив на колгоспне поле проривати кукурудзу. Одного разу втік з поля. Пригадалося ще ось таке: занадто вже опікала мати Толю, хворобливим здавалося її піклування про єдиного сина. Коли вчився в початкових класах, мати часто приходила на великій перерві до школи, приносила сніданок у вузлику. Запам'яталося вчительці, сказала мати одного разу: “З'їж яблуко при мені, бо, знаю, роздаси друзям...” Але, може, ці вияви материнського піклування і не залишили тяжкого сліду в душі сина?

Так у чому ж річ? Чому в доброї працюючої матері, яка все життя віддала людям, росте такий син? Чому в сердечної, турботливої, душевно чуйної жінки безсердечний, жорстокий син? Я прагнув заглянути в дитинство і отроцтво шістнадцятирічного юнака – заглянути для того, щоб ще раз перевірити істинність думки, яка не дає мені спокою вже тридцять років. Чим жив Анатолій у дитинстві й отроцтві, чим живе він зараз, у роки ранньої юності? Що він зробив, що зробить зараз не за наказом і примусом старших, а за велінням власного серця, за бажанням, за вимогою совісті? Чи є взагалі в його душі ці власні потяги, чи є свій страж душі, свій

володар вчинків? Ні. Анатолій жив і зараз живе лише своїми потребами. Усе його життя, вся його поведінка, всі його вчинки, всі інтереси, бажання – все це диктується лише потребами. Іншими словами: роблю те, що мені хочеться, роблю так, як сам бажаю.

...Тільки-но людина криком оповістить світ про своє народження, починаються її вчинки, починається її поведінка. Людина поступово відкриває світ, пізнає його розумом і серцем. Вона бачить матір, усміхається їй, і її перша невиразна думка, якщо тільки можна її назвати думкою, – це відчуття того, що мати (а потім і батько) існує для її радості, для її щастя. Людина опирається на ноги, бачить квітку й пурхаючого над нею метелика, бачить яскраву іграшку – і мама, і тато радіють, коли він, син, радіє... Чим далі, тим більше вступає в дію закономірність: якщо поведінка, вчинки, інтереси маленької людини продовжують диктуватися тільки її потребами – людина калічиться. У неї розвиваються ненормальні підвищені вимоги до життя і майже повністю відсутні вимоги до себе.

Ось вони де починаються, тонкі, ніжні корінчики, що несуть поживні соки лінощам, неробству, дармоїдству, безсердечності, байдужості до того, що для мене працюють інші люди. З роками розвивається духовна пустота, а потім зароджується й розчарування, яке переживають уже з перших кроків самостійного трудового життя ті молоді люди, дитинство й отрочество яких було бездумним задоволенням їхніх потреб.

Нормальне, гармонійне виховання особистості можливе тільки за умови, коли до потреб – першої елементарної і навіть якоюсь мірою примітивної спонуки людських вчинків, людської поведінки – приєднується сильніша, тонша, мудріша спонука – обов'язок. Власне,

людське життя починається з того часу, коли людина робить не те, що хочеться, а те, що треба робити в ім'я загального блага.

Чим раніше входить у людське життя поняття обов'язку, формуючи інші, вищі потреби, що впливають з нього, тим благородніша, духовно багатша, морально чистіша, чесніша буде ваша дитина. У цьому, на мій погляд, свята святих виховання.

Як же виховувати у дитини це почуття обов'язку?

Кілька десятиріч збирав я хрестоматію, яку назвав “Книгою про красу обов'язку”. Це оповідання про людей, велич і благородство яких – у виконанні обов'язку перед Батьківщиною, перед суспільством, перед близькою, рідною людиною.

Оповіданнями про красу обов'язку діти немов би підготовлюються до життя в ім'я обов'язку, до праці усвідомленої, піднесеної.

Педагогічний колектив нашої школи так будує свою роботу, щоб уже в дитинстві, у віці 11-12 років, учні, оглянувшись на маленький пройдений шлях, бачили плоди своєї праці для людей, пишалися зробленим.

Школярі-малюки закладають сад, який ми образно назвали садом для матерів, виноградник. У кожної дитини своє дерево, свій кущ, за які вони відповідають. Рослини потребують щоденних турбот, зусиль, тривоги. Дитина тепер у першу чергу вже не об'єкт піклування матері й батька, а трудівник. Вона пізнає працю й радість дитинства в усій їхній повноті. Вона знає втому, знає мозолі, знає піт. Без усього цього – тисячу разів переконувало мене життя – не можна створити справжню людину, справжнього громадянина, справжнього патріота. І що найголовніше, піт і мозолі, і втома праці невід'ємні від радощів дитинства. У праці зароджується чутливість

душі до того, що думають про мене люди, як вони оцінюють моє життя, яким вони вважають мене – працюючою людиною чи ледарем? А від нього в свою чергу залежать і чуйність до слова вихователя, батька, матері, відкритість душі перед моральними цінностями суспільства, народу, історії.

Наші малюки зайняті справжньою, дорослою працею. Вони вирощують у теплиці зелену масу для підгодівлі птахів на колгоспній фермі, влітку заготовляють сіно для ягнят, збирають із своїх невеликих ділянок пшеницю й передають господарству на насіння, доглядають за ягнятами і телятами, збирають насіння овочів. Чим старші школярі, тим значнішу працю виконують вони в колгоспному виробництві. Є ціла галузь в артілі, яка тримається виключно на праці підлітків, – це шовківництво. Кілька років колгосп тримає перехідний Червоний прапор по шовківництву, і діти з гордістю говорять: наш прапор. На піонерських і комсомольських гектарах старші діти вирощують насіння зернових і технічних культур. Вони добре знають: якщо, наприклад, не виросте в нинішньому році високий урожай соняшнику, то навесні нічим буде сіяти. Це не гра в працю, а справжня праця.

Щоб виховати зрілість, дорослість думки, щоб відчуття обов'язку стало духовною основою життя колективу, ми дбаємо про розвиток у дітей відповідальності за моральні цінності. Багато років у нас діє піонерська бригада малої механізації. Діти є господарями двох маленьких навчальних автомашин, двох сіялок, косарки, молотарки, зерноочисних агрегатів. Усе це споруджене в школі спеціально для праці. Той, хто користується механізмами і знаряддями праці, несе повну відповідальність за їх справність перед бригадиром і

механіками. Це теж діти, але найбільш здібні й працьовиті, їх обирає колектив.

У комсомольців – бригада юних механізаторів. В їхньому розпорядженні більші матеріальні цінності: трактор, дві автомашины, комбайн, сівалки, культиватори. Бригадир і механіки – серед дітей теж кращі з кращих – несуть відповідальність за техніку й ремонтну базу. Одержати роботу в бригаді юних механізаторів – велика честь. Перш ніж допустити юнака до трактора, від нього приймають його ж товариші цілу систему заліків, до якої входять робота на токарному верстаті в шкільній майстерні, конструювання й монтування, електромонтажні роботи і т. п. Навесні і влітку юні механізатори працюють у полі – поруч з дорослими колгоспниками.

Йде п'ятнадцятирічний юнак полем, бачить пшеницю, вирощену власними руками на землі, яка оброблена, угноєна, виходжена, врятована від ерозії теж ним самим, – і переживає гордість: це зробив я. Чим яскравіше це бачення самого себе в результатах праці, тим глибше входить почуття обов'язку в серце і свідомість, тим більше хочеться бути людині гідною високих ідеалів, тим пильніше вдивляється вона в себе, тим вимогливіше говорить у ній голос совісті: я повинен.

Людина, яка в дитинстві навчилася втілювати свої духовні сили в матеріальні результати праці, стає дуже чутливою до громадських інтересів. Ось яскравий приклад. Наші 15-річні комсомольці, оглядаючи колгоспні лани, помітили: в одному місці починає утворюватися яр. Якщо не посадити захисну смугу негайно, якщо не доглядати дбайливо її протягом кількох років, назавжди будуть втрачені десятки гектарів родючої землі. Вони посадили дерева. Зеленої зоні, яка захистила ґрунт, тепер уже п'ятнадцять років. Залишивши в рідній землі частинку

свого серця, діти здобули на все життя ні з чим не порівняне духовне багатство – громадянську турботу й тривогу про те, що робиться на нашій землі.

Створюючи в праці матеріальні й духовні цінності, людина створює і сама себе. Якщо ми хочемо, щоб наші діти виростили справжніми людьми, ми повинні забути про легке, безтурботне дитинство для них. Життя в роки отрочтва і ранньої юності немислиме без праці, без фізичного і духовного напруження. “Не бійтесь дитячого поту, мозолів, втоми!” – сказав би я педагогам і батькам, заклопотаним тим, щоб не вирости молоді люди, схожі на Анатолія.

Праця вимагає напруження фізичних і духовних сил. Без цих речей немислима людина, закохана у вільну працю. Глибоко помилковим, наївним і дуже шкідливим для виховання є уявлення про комунізм як про легке, безтурботне життя. Людина звільнилася від рабства підневільної праці зовсім не для того, щоб стати рабом неробства.

У нашій країні здійснюється небачена в історії людства справа: майже вся молодь до 17-річного віку сидить за партою. При найменшому послабленні ідейного і трудового виховання – в усій його складності й багатогранності – виникає загроза перетворення школяра в споживача матеріальних і духовних благ – і тільки. Бачити в дев'ятирічному хлопчикові, який з хвилюванням зав'язує піонерський галстук, завтрашнього громадянина – це велика педагогічна мудрість, червоною ниткою якої є злиття праці і обов'язку.

Виховання майбутніх матерів і батьків

Виховання майбутніх матерів і батьків – одне з найважливіших завдань школи.

Батько й мати дали тобі життя і живуть для твого щастя,— вчимо ми дітей.— Не завдавай їм болю, образи, прикрощів, страждання. Все, що дають тобі батько й мати,— це їхні праця, піт, утома. Вмій поважати працю батьків. Найбільше щастя для матері й батька — твоє чесне життя, працьовитість, а в шкільні роки — любов до навчання, повага до старших, активна участь у суспільно-корисній праці. Принось у дім щастя, оберігай щастя сім'ї. Якщо люди вважають тебе недоброю людиною — це велике горе для твоєї матері і батька. По-справжньому любити матір і батька — означає приносити в дім мир, спокій.

Дорожи честю сім'ї. Твоя сім'я — це не тільки батько й мати. Це й ви, діти. Це твоя поведінка, твої вчинки. З усіма людьми треба бути правдивими, та для матері й батька найменша краплинка неправди — якщо тільки вони дорожать власною честю й честю сім'ї, велике нещастя. Запитуй у батька й матері дозволу на те, що без їх волі робити не можна або ж безтактовно. Справжня свобода сина й дочки — бути слухняними дітьми. Підкорення волі батьків — перша школа громадянського виховання, перша дисципліна твоєї совісті. Якщо ти не навчився підкорятися волі батьків і в цьому підкоренні вбачати справжню свою свободу, — ти не зможеш стати стійким, несхитним громадянином, мужнім воїном, — дисциплінованим трудівником, вірним батьком своїх дітей.

“Три нещастя є в людини: смерть, старість і лихі діти,— говорить українська народна мудрість. Старість — невідворотна, смерть —....невмолима, перед цими нещастями ніхто не може зачинити двері свого дому. А від лихих дітей дім можна вберегти, як від вогню. І це залежить не тільки від батьків твоїх, а й від нас, дітей.

Бути хорошими дітьми – означає не допустити, щоб старість батька й матері була отруєна твоєю поганою поведінкою. Будь-яке бажання своє піддавай контролю розуму, думки, свідомості: а як це бажання відіб'ється в духовному світі моїх батьків? Що воно дасть їм і що відбере в них?

“Хороші діти – спокійна старість, лихі діти – старість перетворюється в пекло”, – говорить українська народна мудрість. Пам'ятайте: як ви, діти, ставитеся до своїх батька-матері, так і ваші діти ставитимуться до вас, коли ви станете батьками й матерями. “Без любові й відданості дітей батьківство й материнство перетворюється в гірке похмілля, якому кінець приносить тільки смерть”, – запам'ятай ці слова, які народна легенда приписує, великому українському мислителю Григорію Сковороді. Любити людство легше, ніж допомогти сусідові. Якщо відважністю є творення добра для сусіда, то бути добрим сином, доброю дочкою – це має бути в крові дитинства, отрочтва, зрілості й старості. До кінця днів своїх людина мусить лишатися сином. Чим сильніша її відповідальність за власних дітей, тим вищий її синовній обов'язок, – навіть тоді, коли вже немає в живих її матері й батька. Пам'ятай, що в світі завжди є й будуть люди старші від тебе – не тільки за віком, а й за моральним багатством, життєвим досвідом, правом на повагу. Будь здатним ставитися до людей, які є твоїми батьками й матерями.

– Вмій відчувати найтонші душевні рухи матері й батька, їхня хвороба – твоє горе, їхні невдачі й неприємності на роботі – твоя біда, їхня ганьба – не тільки твоя ганьба, а й твоє нещастя, позбавитися його можна тільки подолавши його. Якщо в сім'ї горе, нещастя, неприємність, твоя відповідальність за благополуччя сім'ї зростає в сто раз. Лише наполегливою працею ти можеш

полегшити життя своїх батьків. Ця твоя праця – найскладніша людська справа. Це труд душі. Нещастя, горе, біда матері й батька перемагаються й полегшуються часто вже тоді, *що і як* їй думаєш. Умій думати добре. Вмій бути добрим у думках і почуттях. Це не означає, що доброта твоя має бути сліпою. В поведінці, в житті своїх батьків діти можуть побачити й зло. До зла треба бути непримиренним. Справжня відданість батькам не прощає їм зла.

Бережи здоров'я батьків. Пам'ятай, що ранню старість і хвороби твоєї матері й батькові приносять не стільки праця, втома, скільки сердечні хвилювання, переживання, тривоги, прикрощі. Найбільше вражає серце батька й матері синовня невдячність, байдужість сина, дочки до того, як відбиваються на здоров'ї батьків їхні праця, поведінка.

Проблема батьків і дітей, сім'ї і школи – одна з найскладніших у вихованні; в ній стільки граней, скільки перед вами живих, неповторних вихованців. Передусім слід сказати, що всі спроби: батьків впливати на дітей виявляються марними, якщо вони, батько й мати, це є тими людьми, для яких моральна культура й повнота життя дітей становить істинну потребу. Право веліти і любов до дітей – речі залежні. Відчуваючи справжню любов, знаючи, що ця любов оберігає й захищає її, дитина з розумінням ставиться до вимогливості, строгості батька й матері, розуміє, що в поведінці неприпустиме свавілля. А справжня любов – це мудре управління дитячими бажаннями, вміння не тільки задовольняти, а й обмежувати їх. Повелівання без любові перетворює життя дитини в муки. І ще одна залежність: чим ніжніша й щедріша батьківська любов, тим мудрішою й непохитнішою має бути воля. Любов без уміння веліти,

особливо обмежувати бажання, виховувати свідоме ставлення до власних бажань перетворює дитину в примхливу, свавільну істоту, на яку, як швидко переконуються в цьому батько й мати, немає ніякої управи. Неслухняність – в переважній більшості випадків є порушенням гармонії любові й волі.

Ми вчимо батьків і майбутніх батьків любити й веліти, пильно стежити за тим, щоб не порушувалася гармонія цих дуже важливих речей. Паралельно з вихованням батьків іде етична освіта дітей, підлітків, юнаків і дівчат, яка за суттю й метою своєю є підготовкою до майбутнього батьківства й материнства.

Як практично здійснюються ця підготовка? Що треба для того, щоб навчання, сформульовані на початку, стали діями вихованців несхитними моральними правилами?

Ми вважаємо винятково важливим, щоб у школі панував культ матері. Звичайно для гармонійного виховання важливий спільний вплив на дитину батька й матері як духовного співдружжя, товариства. Любов і дружба, взаємна підтримка батька й матері є для дитини наочним прикладом, що вводить її в світ складних людських відносин. Батько і мати взаємно доповнюють одне одного; дитина по-справжньому бачить батька, якщо в нього хороша дружба з матір'ю... Та все ж перші джерела, перші найтонші корінці морального розвитку дитини – в розумі, почуттях, душевних поривах матері. Людина в своєму моральному розвитку стає такою, яка в неї мати, точніше, яка гармонія любові й волі в її духовному світі. Мудрість материнської любові полягає в тому, як, образно кажучи, воля управляє любов'ю і справжня любов одухотворює головний благородний стимул волі – почуття відповідальності за майбутнє людини.

Утвердження культу матері в духовному житті дітей – культу, в якому повага пройнята глибоким розумінням і розуміння надихає повагу, пошану, любов, благоговіння, – вимагає від педагога мудро й піднесено говорити з дітьми про високу материнську місію. Якби мене запитали, що для вчителя найважче, я б відповів: говорити з дітьми про матір. Багато ночей просидів я, складаючи “Казки й бувальщини про Матір”. Діти люблять слухати, коли я щось читаю з цього зошита. Кожне покоління моїх вихованців в найчутливішому, найніжнішому, найкрихіткішому й найгучнішому віці запам'ятовує назавжди казку про Гуску.

...Жаркого весняного дня вивела Гуска своїх маленьких жовтеньких гусенят на прогулянку. Вона вперше показувала їм світ. Цей світ був яскравим, зеленим, радісним: перед гусенятами розкинувся великий луг. Гуска стала вчити гусенят щипати ніжні стеблинки молодої трави. Стеблинки були солодкі, сонечко тепле й ласкаве, трава м'яка, світ затишний і добрий, він співав численними голосами бджіл, жучків, джмелів. Гусенята були щасливі. Вони забули про матір і стали розходитися в зеленому лузі. Коли життя щасливе, коли на душі спокій, про матір часто забувають. Тривожним голосом Гуска стала скликати дітей, та не всі вони слухалися.

Раптом насунули чорні хмари, на землю впали перші краплини дощу. Гусенята подумали: світ не такий затишний і добрий, як здавалося. І як тільки вони про це подумали, кожне з них згадало про матір. Для кожного з них мати стала потрібна, ой, як потрібна! Вони підняли маленькі голівки й побігли до неї. А тим часом з неба посипалися крупні, мов горобині яєчка, градини. Гусенята ледве встигли прибігти до матері, вона підняла крила й прикрила ними діток. Бо *крила* існують передусім для

того, щоб *прикривати* дітей – це відомо кожній матері; а потім уже для того, щоб літати. Під крилами було тепло й безпечно; гусенята чули, як ніби десь здалеку доноситься гуркіт грому, завивання вітру й стукіт граду, їм навіть стало весело: за материнськими крилами коїться щось страшне, а вони в затишку.

Їм і на думку не спадало, що крило має два боки: один теплий і затишний, а другий – холодний і небезпечний.

Потім усе затихло. Гусенятам хотілося швидше на зелений луг, а мати не піднімала крил. Маленькі діти Гуски вимогливо запищали: випускай нас, мамусю. Так, вони не просили, а вимагали, бо коли дитя відчуває міцну, сильну материнську руку, воно не просить, а вимагає. Мати тихо підняла крила. Гусенята вибігли на траву. Вони побачили: в матері поранені крила, вирвано багато пір'їн. Гуска важко дихала. Вона намагалася розправити крила й не могла цього зробити. Гусенята все це бачили, але світ знову став таким радісним і добрим, сонечко сяяло ласкаво й ясно, бджоли, джмелі й жуки співали так гарно, що гусенятам і на думку не спало запитати: матусю, що з тобою? І коли одне, найменше й найслабкіше гусенятко підійшло до матері й запитало: тобі боляче, мамо? – вона тихо відповіла, мов би соромлячись свого болю: все добре, сину. Жовті гусенята розсипалися по траві, і мати була щаслива.

У нашій серйозній розмові неможливо обійтися без цієї казки. Чутливим і співчутливим, здатним посправжньому любити й жаліти матір і батька може лише те дитя, яке знає не тільки радість. Дитина повинна знати, що таке важко. Якщо вона не знатиме, що таке материнський біль, вона може ввійти в життя легковажним жовтим гусеням. Громадянин, трудівник,

мужній і несхитний воїн, готовий покласти голову за свою віру й свої переконання, починається із самовідданої, безкорисливої любові до матері. Я виховав справжню людину тільки тоді, коли виховав сина, якому мати потрібна не тільки тоді, коли йому, синові, важко, а в будь-яку мить життя: без матері – найдорожчої в світі людини – світ має здатись йому убогим і порожнім. Я вбачаю важливу виховну місію в тому, щоб син умів жаліти, оберігати серце матері, бо воно невичерпно щедре й нескінченне в своїй любові. Є в моєму зошиті кілька оповідань і казок про Материнське серце. “Мати щаслива тільки тоді, коли діти сплять” називається одне з оповідань. Це слова народної мудрості. Факти, про які йдеться в оповіданні, взяті з життя: навіть імена дітей не змінено. В однієї матері нашої троє дітей, восьмирічні близнята Юрко й Роман, семирічний Федько. Невгамовні сини. Часто материнське серце тремтіло від страху, як би із синами нещастя не трапалося. Завжди бачили сини в очах материнських тривогу, біль, докір, а нерідко й сльози. Одного разу Федько, катаючись на велосипеді, трохи під машину не потрапив. Схопила мати сина на руки, плаче, б'є, обіймає, цілує. В той самий день Юрко, купаючись у ставку, уламком скла розрізав ногу. Мати плакала й докоряла: не бережете ви себе. Вона ні слова не говорила про те, що вони її не жаліють. Серед ночі прокинувся Юрко, розплющив очі й бачить: сидить мама біля стола, дивиться на дитячі ліжка й ласкаво всміхається. Ніколи не бачив Юрко таких спокійних, щасливих материнських очей. Заплющив очі Юрко й довго не міг заснути, думаючи: чому мати так щасливо усміхається? Вранці він не втерпів і запитав:

“Мамо, чому Ви вночі так дивились на нас?”

“Як же я дивилась?” – усміхнулася мати, але усмішка її була вже не така, як уночі... Одним оком вона усміхалась Юркові, а другим поглядала у вікно: куди пішли Роман і Федько?

“Ну, так щасливо Ви усміхались...”

“Мати щаслива тільки тоді, коли діти сплять”.

У бесідах з вихованцями, особливо на межі дитинства й отрочтва, я вважаю дуже важливим донести ту думку, що мир і спокій, щастя й благополуччя матері залежать від її дітей. Материнське щастя твориться дитиною, підлітком, юнаком. Одна стара мати, єдиний син якої загинув на фронті, ось уже тридцять років по його смерті береже глибоке почуття радості, пригадуючи маленьку подію свого життя. От і вона, 80-річна мати, розповіла молодим матерям і вчителям, що зібралися порадитись про виховання дітей.

“Коли Сергійкові було три роки, він тяжко захворів. Лежав у гарячці, часто непритомнів. Коли ставало легше, він просив: мамо, розкажіть казку. Я плакала, не могла пригадати в ту хвилину жодної казки. А він усе просив і дивився на мене жалібно... Аж ось здорові сили перемогли хворобу. Сергійко, обливаючись потом, спокійно заснув. Я теж миттю заснула: перед цим кілька днів не змикала очей. Відчула, що синові вже не загрожує небезпека... Першим прокинувся Сергійко. Побачивши, що я сплю, він підвівся з ліжка, підійшов до мене... А я спала напівсидячи. Він обережно схилив мою голову на подушку, підняв ноги з підлоги, поклав на диван і, вкривши мене ковдрою, тихо повернувся на своє ліжко. Я все це відчувала серцем; не можна сказати, що була я в той час у напівдрімотному стані. Ні, я спала глибоким сном, але серце моє запам'ятало кожний рух, кожне доторкання рук сина; хоч очі мої були закриті, і зараз мені

пригадується його тривожний, сторожкий погляд у туман, коли він, доторкаючись до мене, боявся розбудити мене. Спогад про це – щастя мого життя. Я прокинулась, і перше, що побачила, були усміхнені очі сина.

“Спіть, мамо, спіть...”, – почула я ласкавий шепіт Сергійка.

“Що це – сон чи дійсність? – подумалося мені тоді.– Якщо сон, то хай триває ще хоч хвилину...”

Думаючи, що це щасливий сон, я лежала, затамувавши подих, знову заплющивши очі, немовби боячись пробудження.

“Скажи, синку, ще раз те, що ти сказав...” – прошепотіла я і, почувши свій голос, зрозуміла, що це не сон.

“Спіть, мамо, спіть...”, – знову сказав Сергійко.

Любити своє дитя – це лише половина щастя. Справжнє щастя прийде до вас тоді, коли син ваш любить вас, дбайливо прикриває вас ковдрою, йде тихенько, бачачи що ви знемогли від втоми...”

Ми говоримо молодим матерям: повне материнське щастя ваше в тому, що син ваш щасливий, коли на душі у вас, матері, мир, спокій і впевненість у тому, що з дітьми все благополучно.

Ми переконуємо дітей: биття ваших сердець, радість вашого буття, висока мрія про ідеал, благородний порив до вираження себе в творчості, ваша любов, щастя людської відданості, творення нової людини, віра у власну несхитність і нездоланність у найтяжчі хвилини життя, радість подолання труднощів і усвідомлення власної мужності – *все це від матері*. Мати не тільки *родить*, а й *породжує*. Якби вона тільки народжувала, вона не була б творцем роду людського. Мати породжує наше буття, мати одухотворює живу крихітку духом твого народу,

рідним словом, думкою, любов'ю й ненавистю, відданістю й непримиренністю. Мати: творчість твою неповторну людську особистість – ось у чому смисл, мистецтво і майстерність того, що ми називаємо словом *породити*. Завдяки матері своїй ти єдиний із своїм народом, ти крапелька крові в його жилах, але водночас і єдиний у світі. З молоком матері ти ввібрав у себе свою людську самотність.

Берегти матір – означає дбати про чистоту джерела, з якого ти пив з першого свого подиху й питимеш до останньої миті свого життя: ти живеш серед людей і дивишся в очі інших людей лише постільки, оскільки ти назавжди лишаєшся сином своєї матері.

У тихому, затишному коридорі – куточок Матері. Тут портрети матерів, сини яких полягли на фронті – два, три сини... З хвилюванням і благоговінням дивляться наші діти на портрет Федорівни Степанової, яка й нині живе на Кубані. Дев'ять її синів склали свої голови в боях за Радянську Вітчизну. У саму душу дітей дивляться скорботні материнські очі. В цьому материнському погляді – велика місія й високе, єдине в світі почуття – відданість святиням нашої Вітчизни, нашого народу. Вихователю, ваша місія в тому, щоб до найтонших, до найчутливіших куточків сердець Ваших дітей доторкнувся погляд цієї матері.

Поряд портрет ще однієї матері, нашої односельчанки. Троє її синів, два брати й чоловік загинули в боях за Вітчизну.

Вихователю, ваша місія – утвердити в дитячому серці почуття турботи про матір як про найдорожче в світі. Щоб навіть думка про втрату матері жахала. Щоб кожне її слово було святиною, а воля законом. Це сходження на одну з вершин моральності – поступове, але невпинне.

Треба використовувати кожен життєву обставину для того, щоб дитина осмислила, що таке мати. Одного почуття прихильності мало. Дитина повинна якомога раніше замислюватися, думати, міркувати. Чим зрілішою буде думка про матір, тим глибші будуть дитячі почуття. Як мати творить у своїй дитині самотність, неповторну людську індивідуальність, так і вчитель творить у своєму вихованцеві його індивідуальне ставлення до матері. Треба бачити все, що відбувається в дитячій душі.

Треба знайти до кожного серця такий підхід, щоб взаємини дитини із світом, з явищами й фактами, з людьми пробуджували в неї не тільки добрі почуття, а й тривожні, неспокійні роздуми, передусім думку про те, що втрата матері – ні з чим незрівнянне горе.

Восьмирічний Юрко (той самий, що запитував у матері: чому ви дивились на нас, сплячих, щасливими очима) прийшов до школи з рогаткою. До уроків було ще багато часу. Він сів під кущем бузку й став дивитись на синичок, що весело щебетали й перелітали з гілки на гілку. Зграйка синичок знялася й кудись полетіла: залишилась одна пташка. Вона щебетала тихо й ласкаво, потім стала чистити пір'ячко маленьким дзьобиком. Юрко прицілився в синичку й пустив у неї гострий камінець. На листя бризнула кров, тіло синички каменем впало під кущ.

Юркові стало страшно. “Невже це зробив я?” – не вірилось йому. Він не думав, що ось зараз він може вбити. Хлопчик взагалі ні про що не думав. Велика це біда – бездумність вчинку. Раптом він відчув: хтось поклав руку йому на плече. Юрко побачив учителя.

Учитель відхилив гілку, і Юрко побачив на бузку маленьке гніздечко. З нього виглядали пташенята. Голі й безпомічні, вони жалібно пищали, розкриваючи дзьобики.

“Тепер вони лишилися без матері,— тихо сказав учитель. — Уяви собі, що б ти відчув, якби хтось прийшов до вас у хату з велетенською рогаткою і вбив твою маму”.

Юрко стояв блідий і мовчазний.

“Ну, що ж, іди на урок,— зітхнувши, сказав учитель.— Завтра прийдемо — подивимося на пташенят. Допомогти їм ніхто не зможе”.

Уночі Юрко майже не спав. Перед його очима стояли пташенята, які жалібно роззявляли дзьобики й пищали, чекаючи на матір.

“Ну що, підемо ще раз подивитися на пташенят? Чи живі вони...?”

Юрко заплакав.

Через багато років 30-річний Юрій, батько двох дітей, прийшов до учителя. Він сказав:

“Якби Ви покарали мене тоді, викликали матір, батька, якби на мене обрушився гнів...— це було б меншим покаранням, ніж те, що я пережив. Я чекав, мені хотілось покарання — тоді не довелося думати самому про себе, про свій вчинок. Самому карати себе. А це важко... З тремтячим серцем думав я про матір. Мені хотілося підійти до неї і поцілувати її. Глибокої ночі, коли всі спали, я підійшов до неї, сплячої матері. Я знав, що доторкнутися до неї не можна — вона відразу прокинеться. Я поцілував краєчок її подушки...”

Ця бувальщина взята з історії нашої школи, справляє на дітей сильне враження. Вони *думають* про матір. Кожному з них *хочеться* піти додому й зробити для матері щось хороше.

Є в моїй “Етичній хрестоматії” казка-бувальщина про сім дочок.

Було в матері сім дочок. Поїхала мати в гості до сина, що жив далеко, повернулася додому через місяць. Коли

вона ввійшла до хати, дочки одна за другою стали говорити, як вони скучили за матір'ю.

“Я скучила за Вами, як маковий цвіт за сонячним променем”, – сказала перша дочка.

“Я чекала Вас, як суха земля жде краплини води”, – промовила друга дочка.

“Я плакала за Вами, як пташеня плаче за пташкою”, – вуркотіла третя дочка.

“Мені тяжко було без Вас, як бджолі без квітки”, – сказала четверта дочка, цілуючи матір і заглядаючи їй в очі.

“Ви снились мені, як троянді сниться краплина роси”, – щебетала п'ята дочка.

“Я виглядала Вас, як вишневий сад виглядає соловейка”, – прошептала шоста дочка.

А сьома дочка нічого не сказала, хоч сказати їй хотілось дуже багато. Вона зняла з ніг матусі черевики і принесла їй води – помити ноги.

Я прагну пробудити в свідомості маленьких дочок і синів дорослі думи: для чого мені потрібна мати? Чому я дорожу нею?

Маковій квітці потрібний сонячний промінь, сухій землі – краплина води, безпомічному пташеняті – турботлива матуся-пташка, бджолі – квітка, троянді – ранкова роса, вишневому садкові – пісня соловейка... все це потрібно для того, щоб краще, легше, приємніше було мені. Як важливо утвердити в душі сина й дочки почуття того, що мати дорога мені не стільки як моїх особистих радостей і благ, скільки як жива людина, яка любить мене – світ своїх почуттів і думок.

Можливо, в мого колеги-вчителя виникне питання, чому автор так мало говорить про батька? В мене свої погляди на ряд найтонших залежностей і закономірностей

виховання. Я твердо переконаний, що мати – із своїм багатим духовним світом, своєю вихованістю, своїми широкими громадськими інтересами, своїм почуттям власної гідності і водночас з великою своєю вимогливістю в любові до чоловіка, із своєю строгістю й несхитністю, своєю непримиренністю й нетерпимістю до зла – а великим злом в сім'ї поки що є духовне рабство жінки, її холопське підкорення міфічній владі рабовласника-чоловіка, – мати, жінка повинна бути духовним володарем і повелителем у сім'ї, до цієї місії її треба готувати з дитинства. Про це – спеціально до дівчат – у нас є ціла система етичних повчань і настанов. Уся виховна робота спрямована на виховання благородного ставлення до матері, – це наріжні камені, на яких стоїть авторитет батька. Справжня гармонія волі й любові, про яку йшлося вище, досягається в тих сім'ях, де в морально-етичних і духовно-психологічних взаєминах володарем є мати, де світло розуму, мудрості, що дивує дітей повсякденними відкриттями людської ласки, випромінюється матір'ю, де духовну красу, благородство, відданість чоловіка дружині й сім'ї діти бачать саме завдяки цьому світлому, що йде від матері. Від материнської мудрості йде сила духу, що дисциплінує батька, утверджує в ньому почуття благородної відповідальності за сім'ю. В хорошій сім'ї – а хорошою сім'єю я називаю сім'ю, біля духовних джерел якої стоїть мудра, горда, з яскраво вираженим почуттям власної гідності мати, – все це здійснюється тонко, красиво, тактовно, непомітно; духовна влада жінки над чоловіком звеличує, його. Я тисячу раз переконувався: чим тонше, непомітніше відбувається те, що я уявляю собі як уміння жінки й матері бути духовною; володарем, повелителькою сім'ї – тим більше поважають діти батька, тим відданіше люблять його, тим органічніше в їхній

свідомості зливається мати й батько як щось єдине, що породило й творить їх.

Уміння матері тепло й красиво веліти й владарювати – одна з найважливіших передумов “батьківської влади”, або “твердої руки” батька. Тут трохи треба спинитися на одному наївному забобоні, що утвердився в свідомості частини педагогів і батьків. Дехто вважає, що “батьківська влада”, тверда рука батька – це якась чарівна паличка, яка діє вже тому, що з дитиною має справу істота чоловічого роду. Висловлюються з приводу того, що у школах, мовляв, відбувається фемінізація – посилення жіночого пилу за рахунок впливу чоловічого. Дитині немовби не вистачає чоловічої руки, яка мусить тримати її, дитину... Наївність цього забобону розвіюється самим життям. Це просто недоумкуватість – вважати, що від чоловіка йде сильніший вольовий вплив, і в цьому немовбито полягає мужність виховної сили батька, а від жінки-матері – ніжніший, благородніший вплив, який мало не розслаблює людину. Не так, зовсім не так. Справжня жінка-матір: її ніжна, як пелюстка троянди, її тверда, мужня, несхитна, непримиренна до зла й безпощадна, мов караючий меч. Життя дає багато прикладів жіночої материнської мужності. В одній з моїх книжок є розповідь про матір, яка знайшла в собі силу примусити сина-зрадника, що став німецьким поліцаєм, покінчити життя самогубством: повною мірою змити цим пляму з усього роду. В народній пам'яті вічно житимуть й материнські подвиги. В одному селі на березі Дніпра під час фашистської окупації жила мати з п'ятирічним сином. В ті дні, коли її чоловік бився з ворогом далеко під Сталінградом, одного разу серед білого дня до неї в двір прибігли радянські солдати. Вони втекли з полону й просили в жінки схованки. Жінка сховала солдат у погребі

недалеко від хати. Дитина бачила це. В ту мить, коли Мати наказувала хлопчикові: “Мовчи, нікому не розповідай...” на подвір'я вдерлися фашистські автомашини. Фашистський офіцер пригрозив матері: “Не скажеш, де полонені”, – розстріляємо сина.

Жінка не видала радянських воїнів. На очах у матері фашисти вбили сина, а потім розстріляли її і спалили хату. Вночі радянські солдати переправились через Дніпро, дійшли до лінії Фронту, дісталися до своїх, стали в стрій тих, хто бився за Батьківщину. Через кілька місяців з наступаючими радянськими військами один з солдатів, що лишився живий, переправився через Дніпро в тому самому селі, де врятувала його, двох його друзів Мужня жінка. На місці героїчної смерті матері й сина радянські Солдати поклали великий камінь. І нині лежить той камінь, нагадуючи новим поколінням про життя й смерть справжньої людини.

Але все-таки роль батька у вихованні дітей, у тому складному оркестрі, який називається духовними відносинами матері й батька, в тій єдиній силі, що веде дитину на шляху життя, – особлива. Роль батька визначається його *відповідальністю*. Батько, який уміє бути відповідальним, зобов'язаним – справжній чоловік, його воля стає силою, здатною цінувати думку, почуття, бажання дітей. Взаємини в сім'ї історично склалися так, що праця батька, який має на меті турботи про здоров'я, добробут, життя дітей, стає осередком його моральності. Чим більша і радісніша ця праця для чоловіка, тим благородніше його моральне обличчя як Чоловіка і Батька. Радісний і бажаний труд батька робить істоту чоловічої статі справжнім Мужчиною.

Мужність Мужчини, Чоловіка, Батька полягає в умінні захищати, оберігати дітей і дружину. Моральний

обов'язок і відповідальність чоловіка вимагають від нього бути головним годувальником сім'ї; обставини можуть складатися так, що в певні періоди праця матері має полягати тільки у вихованні дітей.

З цього починається місія Чоловіка, Батька. Якщо ми говоримо про громадянське обличчя батька, про його здатність бути взірцем для дітей, то громадянськість чоловіка визначається передусім його здатністю бути відповідальним. Відповідальним за людину, народжену тобою, – це твоя перша школа служіння Батьківщині. Стежинка до служіння Вітчизні для справжнього чоловіка проходить через сім'ю, через обов'язок у сфері відносин з дружиною й дітьми, через відповідальність за людину. Тільки йдучи цією стежинкою, він здатний підтягтися до вершини патріотичного служіння Батьківщині.

Такі моральні настанови, з яких ми виходимо, виховуючи в дітей, підлітків і юнацтва любов і повагу до батька. Ми вчимо своїх вихованців:

Батько – найдорожчий для тебе чоловік, в образі якого виражається людська відповідальність за твій прихід у світ, за кожний твій крок і вчинок, за весь твій життєвий шлях. У батьківстві – велика місія продовження роду людського, створення нової людини, наступності поколінь, морального удосконалення особистості й роду людського в новій, створеній батьком і матір'ю особистості. Мати родить і породжує, батько – породжує й виражає, продовжує, розвиває себе в синові й дочці, зливаючи своє духовне начало з началом матері. Батька треба поважати за те, що він відповідальний і зобов'язаний.

Батько – громадянин, трудівник, найближчий її найдорожчий друг твоєї матері. Служіння твого батька

народові, його вірність і відданість соціалістичній Батьківщині, ідеалам комунізму – твоя гордість. Умій бути спадкоємцем твого батька – дорожи тим, що він віддав і віддає народові, що він залишив від своєї душі, свого розуму в матеріальних і духовних цінностях Вітчизни.

Бути гідним своїх батьків – твоя особиста честь. З уміння дорожити добрим іменем, славою, працею батька ти починаєшся як громадянин – пам'ятай це. Честь і гідність батька треба берегти й множити, але не ставитися до них як до капіталу, на який можна жити, як до розмінної монети, за яку можна придбати блага й привілеї. Твій корінь іде в батьківську честь, але тобі – пам'ятай це як один із заповітів народної мудрості – треба мати свій класний корінь. На батьківському корені, якщо в тебе не буде власного, може вирости чортополох. Чим яскравіше світять заслуги батька перед суспільством, тим необхідніше тобі власне світло.

Батько твій – захисник Батьківщини. Він відслужив у Радянській Армії і пішов у запас. Він воїн у запасі. Він володіє зброєю, необхідною для того, щоб стріляти по ворогові, якщо той нападе на нашу країну. Якщо спалахне полум'я війни, батько твій піде в бій. Він своїми грудьми захистить тебе, матір, бабусю й дідуся, всю твою сім'ю, весь наш народ. Пам'ятай, що мільйони батьків загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, захищаючи соціалістичну Вітчизну. Бути хоробрим, мужнім воїном – обов'язок кожного чоловіка.

У любові до батька, яку ми, вчителі, прагнемо утвердити, поєднується повага з вимогливістю. Дитині хочеться, щоб її батько був яскраво вираженою прекрасною особистістю. Чим більше ми дбаємо про те,

щоб у школі панував культ матері, тим сильніша потреба в батькові.

У першокласниці Наталочки немає батька. Коли дівчинка ще не ходила до школи, вона запитувала в мами, де їхній батько. Мама мовчала, а одного разу розплакалась. Ставши школяркою, Наталочка більше не запитувала про батька.

У її подружки Матусі – і мама, й татко. Одного разу прийшла в гості Натуся до Наталочки й запитала:

– Де твій татко?

Наталочці було соромно сказати, що в неї немає батька. Вона відповіла:

– Татко мій – льотчик. Він усе літає й літає. Далеко, за синє море, літає й дома дуже рідко буває.

З грошей, які мама давала на обід, Наталочка щодня відкладала по три копійки. Минуло кілька місяців. Вона сіла в поїзд, поїхала у велике місто й купила кашкет льотчика. Коли Натуся прийшла в гості, вона запитала, побачивши кашкет:

– Це татко твій приїхав?

– Тихо... Він відпочиває... В сусідній кімнаті... Вони розмовляли пошепки.

Ця історія сталася в 1952 році. Наталочка вже доросла жінка, в неї чоловік і дві доньки. Пригадуючи цю хвилюючу історію, молода мати говорить:

“Як хотілось мені, щоб у мене був татко... В моїх очах це має бути суворий, вимогливий чоловік. Хотілося, щоб він узяв щоденник і сказав: ну, що в тебе, дочко. Особливо боляче було в ті дні, коли я хворіла. Хотілося, щоб підійшов до ліжка сильний, мужній чоловік, поклав руку на голову й сказав: нічого, доню, видужаєш...”

Я знав багатьох дітей, батьки яких загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Хлопчики й дівчатка

багато років берегли, як святиню, яку-небудь річ, що лишилася від батька: зірочку, ручку, кiset. Хусточку, пояс, польову сумку...

Чотирирічний Сергійко не дочекався батька. Поліг батько в Карпатських горах. Довго ридала мати, одержавши похоронне сповіщення. Плакав Сергійко: тепер у нього ніколи не буде батька... Коли закінчилася війна, Сергійкові минуло п'ять років. Поверталися солдати додому. Одного разу в гарячий літній день на подвір'я до Сергійкової мами прийшов сивовусий солдат. Він розповів про смерть Сергійкового батька.

“Розірвало снарядом твого батька-кулеметника,— сказав солдат.— Знайшов я на могилі тільки ложку мого вірного друга”. І сивовусий солдат дав хлопчикові алюмінієву ложку. Поклала мати ложку батькову в скриню. Йшли роки. Виріс Сергійко, став струнким чорнооким солдатом. Пішов в армію, взяв із собою батьківську ложку. Три роки служив і була алюмінієва ложка його нерозлучною супутницею. Відслужив службу, повернувся додому. Одружився, народила дружина трьох синів, і сини вирости. А ложка батьківська лежить у старовинній бабусиній скрині й лежати буде вічно.

Ці живі, трепетні сторінки народної історії – безцінне моральне багатство, без якого не можна уявити виховання. Ми прагнемо до того, щоб кожна дитина бачила, відкривала в своєму батькові ті риси, які створюють неминучі людські цінності – честь, гордість, гідність сім'ї. Пізнання моральних багатств у власному батькові – це уроки громадянської честі, які ні чим не можна замінити. Ось два таких уроки:

У Пилипка, міленького другокласника, батько воював з фашистами. У нього медаль “За бойові заслуги”.

Зимового вечора, коли надворі мете хуртовина, Пилипко просить:

“Розкажіть, татку, про битви з фашистами”.

У котрий раз розповідає батько про важкі дороги, люті морози й глибокі сніги, про криваві рани.

“Яка ж це трудна медаль...” – сказав Пилипко одного разу ввечері, лягаючи спати...

Закінчився навчальний рік. Пилипко приніс зі школи велику книжку з яскравими малюнками: нагородили за успішне навчання. Мама радіє, розглядаючи книжку, а Пилипко мовчить, не усміхнеться.

– Чому природа тебе не радує? – з подивом запитала мама.

– Тому, що було важко...– задумливо відповів хлопчик. Другий урок. Коли закінчився навчальний рік, батько сказав Петрикові:

– Сьогодні поїдемо, сину, на моє поле.

– Хіба у Вас є своє поле? – запитав здивований син.

– Є, – сказав батько.

Їхали довго: спочатку приміським поїздом, потім автобусом. А від автобусної зупинки ще й пішки йшли. Прийшли до лісу. Вздовж узлісся широке, рівне поле, на ньому колоситься пшениця. Над полем – небо блакитне, в небі – жайворонок співає.

– Це моє поле, – сказав батько.

– Чому ж воно Ваше? – з подивом запитав Петрик.

– Тут я бився з фашистами. Вибив звідси ворога, і на цій землі – моя кров...

У Петрика в очах спалахнула гордість. Він охопив поглядом широке поле й стояв задумливий, строгий... У ці хвилини хлопчик наочно уявив, що означає служити Батьківщині.

Петрик дивився тепер на батька закоханими очима. Йому хотілось, щоб татко сказав: “Ну, синку, давай щоденник, глянемо, що там у тебе...”

Виховуючи почуття любові й поваги до батька, треба володіти великою чутливістю й тактом. Є діти, в яких навіть слово викликає біль. От що я бачив на одному уроці.

– Діти, зараз ми напишемо наше улюблене слово, – сказала вчителька першокласникам. – Хто здогадується, яке це слово?

Діти замислились. Піднімають руки: здогадались

– Мама! ось наше улюблене слово.

Написали слово мама.

Учителька запитує:

Друге яке слово хочете написати?

– Тато! – говорять діти, і в очах їхніх – радість.

Тільки маленький синьоокий Сашко не усміхається. Всі пишуть слово тато, а він не пише. В його очах – біль і страждання. Хлопчик розплакався і вибіг з класу...

Якою чутливістю, душевною пильністю, уважністю й вбачливістю треба володіти вчителю, щоб не завдати болю жодному серцю...

Було ще й таке. Марія Михайлівна сидить за столом. Поряд з нею відкритий класний журнал. Вона по черзі запитує в першокласників: де працює батько? Діти відповідають, учителька записує в журнал... На останній парті сидить Петрик Ягода. Як тільки хлопчик почув, про що треба говорити вчительці й що записується в журнал, він зблід. Петрикові стало соромно... адже всі знають, який у нього батько. Вчора він, повертаючись додому, побачив біля “чайної” батька. Його, п'яного, вивели на вулицю. Схилившись на паркан, він дивився на дорогу каламутними очима.

“Тату, ходімо додому”, – сказав Петрик, узяв батька за руку і повів його. Батько слухняно йшов за сином. Та раптом він упав. Ідуть люди... дивляться на батька й на сина. Хто похитає головою, хто підійде, зітхне і піде мовчки, а хто з таким жалем подивиться на Петрика, що в хлопчика сльози: кап-кап... У полі гуде трактор. На фермі доять корів; чути, як молоко тоненькими струмками дзвенить по дну дійниць... Світить сонце, в синьому небі співає жайворонк; чути веселу дівочу пісню... У дитячому садку поруч граються, сміються хлопчики – дівчатка... Здається, світ спокійний і щасливий. Та це тільки здається. Не може бути щасливою в світі ні одна людина, поки Петрик Ягода стоїть і плаче над п'яним батьком, а батько лежить у багнюці.

І ось зараз одного за одним викликають дітей і запитують: де працює батько? Петрик обливається холодним потом... Якби добре було опинитися зараз поруч з матір'ю...

Хочеться порадити вчителям: коли мова йде про батька (як і про матір) – ви доторкаєтеся до тонкого, чутливого, легко вразливого куточка дитячого серця. Умійте доторкнутися так, щоб куточок цей не кровоточив чи, навпаки, не огрубів. Розповім про одну дуже повчальну історію.

Це було зовсім недавно, в дошкільній підготовчій групі діти малювали. В класі було тихо. За вікном ішов дощ, діти малювали осінь.

А Дмитриків татко в тюрмі..., раптом почулося в класі.

Мене мовби хто водою облив. Ці слова сказав Павлик, сусід Дмитрика. Дитина не могла берегти таку цікаву новину: мама вчора розповідала, що Дмитрикового батька засудили на три місяці.

– Він там сидить під замком, он що,– продовжував Павлик. Дмитрик зблід; олівець, яким він малював дощ, тремтів у його руці. Він звів на мить очі й благально подивився на мене, а потім схилив голову. На папір капнула сльоза.

– Нічого дивного немає,– сказав я дітям. Усі уважно прислухалися до моїх слів.– Дмитриків татко – скляр. Пам'ятаєте, він у школі склив вікна. У тюрмі багато побитих шибок, Дмитриків батько поїхав туди склити вікна. Не така швидка це робота. Треба й засклити й пообмазувати.

В очах Дмитрика засвітилися вогники вдячності.

– А що таке тюрма?

– А хто побив шибки у тюрмі? – посипалися запитання. Та на них відповісти було вже легше...

Хочеться порадити вихователям: ваша місія – захищати дитячу душу. Бувають такі обставини, коли перед дитиною немовби гостре лезо ножа; маленькою дитиною оволодіває жах, вона закриває очі, все в ній завмирає. Таке почуття переживається в хвилини оголення тих інтимних родинних взаємовідносин, які дитині хочеться приховати. Батько схибнув, навіть скоїв злочин – це не означає, що син має ненавидіти чи зневажати батька. Навіть до закоренілого злочинця приходять життя під впливом думки про те, що його діти переживають його падіння як своє глибоке особисте горе.

Бережіть дитячу любов до людини й віру в людину, творіть ці високі, чисті почуття. Сім'я – школа справжньої людської любові – любові відданої й строгої, ніжної й вимогливої.

Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К.: Рад. школа, 1978. – С.131-209.

Сухомлинський В.

Як виховати справжню людину

Легенда “Хто найкращий майстер на землі”

Це було дуже давно. В одному селі на Україні дівчата й жінки вирішили показати свою майстерність. Домовилися, що в неділю всі прийдуть на сільський майдан, кожна принесе найкраще, що вона зробила своїми руками: вишитий рушник, полотно, скатерку, одяг.

У призначений час усі дівчата й жінки прийшли на майдан. Принесли безліч дивовижних речей. У стариків і старух, яким громада доручила назвати найкращих майстринь, очі розбігалися: так багато було талановитих жінок і дівчат. Дружини і дочки багатіїв принесли вишиті золотом і сріблом шовкові покривала, тонкі мережані занавіски, на яких були вив'язані дивні птахи. Але переможцем стала дружина бідняка Марина. Вона не принесла ні вишитого рушника, ні мережив, хоча все це вміла чудово робить. Вона привела п'ятирічного сина Петруся. А Петрусь приніс жайворонка, якого сам вирізав з дерева. Приклав Петрусь жайворонка до губів – заспівала, защебетала пташка, як жива. Всі стояли на майдані, не поворухнувшись, усіх зачарувала пісня, і раптом у блакитному небі заспівав справжній, живий жайворонок, якого привабив спів на землі.

“Хто творить розумну і добру людину – найкращий майстер”, – таке було рішення стариків.

А людей в себе дворових добрих тримати, щоб були рукодільні: хто чого варт і якого рукоділля навчений. Був би не хижак, не п'яниця, не грач у кості, не злодій, не розбійник, не чарівник, не шинкував горілкою, не ошуканець. Всяка би людина в доброго пана була навчена страху божому, і розсудливості, і покірливості, і всяким доброчесностям, доброму промислові; не збрехав, не пограбував, нікого би не скривдив; ситий був би і

одягнений панським утриманням або своїм рукоділлям. А чим пан нагородить: одягом, або конем і всякими прикрасами, або ріллячкою, або якою-небудь торгівлею, а що і сам придбає своєю працею, то кращий одяг верхній та нижній, і сорочку, і чоботи – зберігати по святах і при добрих людях, в хорошу погоду, і щоб завжди було б чистеньке, і не викачане, і не забруднене, і не залите, і не змочене, і не зім'яте.

А котра людина дурна, і брутальна, і невіглас, і не бережна, а і є в неї платтячко, з панського утримання або своєю працею зроблене, та й берегти не вміє, то панові або комусь наказано, кращий одяг таких нечутливців у себе зберігати: дадуть колись на певний час вдягнути і знову, знявши, у себе зберігають. А всім дворовим людям наказ: завжди, коли щось роблять, бути у старому одязі, а як перед паном при людях, то в чистому щоденному одязі; а на свята і при добрих людях або з паном, або з панею десь бути, то в кращому одязі; і берегти від бруду, і від дощу, і від снігу; і прийшовши та знявши платтячко, висушити, і вим'яти, і витерти, випрасувати, гарненько укласти і сховати там, де воно завжди знаходиться. То і для себе приємно, і від людей заслуговує поваги, і панові вигідно, і для користування тривко, і завжди як нове. А люди були б в пошані, і в суворості, і в усякому нагляді. Між собою би не обкрадалися, чужого аж ніяк не хотіли б ні в якій справі, а панське зберігали б всі, як один, а панові б і пані не брехали і не клепали б ні на кого, ні в чім. А пани б тим не потурали, опитували би просто, ставлячи з очей на очі, поганому би не попускали, а доброго б нагороджували; то всякий добра домагатиметься і панське утримання схоче заслужити правдою і чесним своїм служінням; і панським наказом, і добрим навчанням вік живе і душу рятує: і панові

услужить, і богові догодить. І найбільше вказувати тим, кому слід, до церкви божої завжди ходити і по святах; або у дворі співи слухати і окремо на самоті молитися; чистоту тілесну охороняти від усякого пияцтва, солодкої і смачної їжі і від несвоєчасного пиття та їди; і від обжерливості і пияцтва утримуватися; і отців би духовних з дружинами своїми мати, і на каяття приходити. А одружені з своїми дружинами законно би жили, згідно з повчанням духовного отця. Та чого сам від пана навчений, тому би і дружину повчав: усякому страху божому розсудливості; і свою пані би слухала і корилася в усьому; і своєю працею і рукоділлям вислужувалася, а не крапа би, і не брехала, і не пиячила, і з дурними словами до пані не приходила, із чарівниками, з корінням і зіллям, хто цим займається, зовсім би не водилася, і панам би про таких людей не казали, бо то є слуги бісівські; служили би панам своїм вірою, і правдою, і праведною працею. А пани, би і пані людей своїх: чоловіків, і жінок, і дітей одягали і в теплі б проживали і всякому спокої і благоденстві завжди. І пан би себе і свою душу і в дім свій, добре будуючи і домочадців без усякої скорботи – також старців і прочан і вбогих, вдовиць і сиріт, покоїв як слід, від своєї праведної праці. І до церков божих, і до церковників, і до монастирів приносити милостиню, і до себе в будинку свої запрошувати: бо те і богові приємно, і для душі корисно. І щоб зовсім не вкладалося в дім ні від насильства, ні від грабунку, чи від усякого користолюбства, ні від підкупу, ні від наклепу, ні від доносів, ні від кривосуддя. Якщо від цього бог збереже, той дім буде благословен віднині і до віку.

Якщо муж сам не вчить, то суд від бога прийме; якщо сам виконує і дружину, і домочадців вчить, милість від бога одержить.

Якщо муж сам того не виконує, що в цій пам'ятці писано, і дружину не вчить, і дім свій не по-божому буде, і про свою душу не дбає, і людей своїх по цьому писанню не вчить, то він сам згублений у цьому віці і майбутньому, і дім свій згубить. Якщо ж добрий муж про своє спасіння дбає і дружину повчає, також домочадців своїх усякому страху божому вчить і законному християнському життю, як написано, то він, разом з усіма, в благоденстві по-божому життя своє проведе і милість божу одержить, віддрукує хтось лінивого осла, завжди в лінощах ця людина має жити. Або віддрукує хтось гнівливого ведмедя, хитрого лиса або гавкаючого пса, до кончини життя свого ця людина буде гнівливою, хитрою і ганьбителем чесних. Якщо ж відпечатає хтось покірливе ягня або чистого горностає, ця людина до останнього подиху буде любителем покірливості і охоронцем чистоти. Царюючий пророк, дивлячись на цю схильність, так вголос звернувся до молоді: з праведним – праведником будеш, і з мужем неповинним – неповинен будеш, і з непокірливим розпустишся. Інший філософ розуми отроків юних уподіблює неописаній скрижалі, на якій вчитель, коли щось хоче написати, то може: точно в юнацьких розумах відобразиться, що захочеш, або добро, або зло, і так буває і прибуває.

Подібно, як на дині, що росте на городі, якщо на малій зображене буде мале писання, із зростанням її воно виросте великим. Або, як насіння, хоч маленьке кидається на ниві, але у великий колос виростає і створює приплід, так навчання юних малим засівається, але виростає у велике і створює багато гілок. Серця юних тим більше є скрижалі, але кам'яні, а з плоті, і якщо на них хтось напише христове послання, то так і буде. Якщо ж хтось накреслить демонську літеру, насилу може бути стерта.

Інший щелюбомудрець уподібнює юних підлітків новій глиняній посудині, в яку коли наллється щось, поки вона нова, то запаху цього вона не позбудеться довіку: так дійсно і юні, до чого в юному віці вони будуть привчені, того вони не забудуть до кончини. Наостанок, юність подібна молодому деревцю, бо куди захоче хтось, туди може схилити тонке дерево: подібно до цього вік юнацький, звернувши до чого-небудь, зручно його прихилити. Отже, дивіться батьки, як ви повинні виховувати ваших дітей: добрі слова і приклади добрих справ на цьому воску друкуйте божественні слова, а не гидкі і блюзнірські; на цих скрижалях закон божий пишiть. Єлей запашний вчення душекорисного в ці нові глиняні посудини вливайте, або по словам божим: вино нове в міхи нові вливайте, тобто любов божу в серця їх змолоду вселяйте. До небес ці юні дерева звертайте і прихилийте: хай не земне, а небесне і бачуть, і люблять, і мудро розмірковують... Але, звідки діти чесних батьків одержують непутящі звичаї? Розповім вам істину ради виправлення: від материних пестощів, від батькового непокарання, від спільного ж вільного виховання. Потурає мати маленькому злу в маленькому синові, а зло в серці його, як терня, коріння зміцнює, і у виростаючому сині виросте ще більше зло. Коли ж виросте син і зробиться невблаганним, з ним разом виросте зло в норів невикорений, і тоді здійсниться така притча: юнак на шляху своєму, якщо і постаріє, не відступить нього, бо, як посудина глиняна, якщо новою шевського вару нап'ється, вже ніколи не відмиється. Так людині, посудина глиняна, норів, що прийме в юності, зберігає до смерті. Тим же і Господь викривав людей ізраїльських через пророка Ієремію так: якщо ефіоп може змінити свою шкіру, або рись – строкатість свою, то і ви можете творити благо, бо

вчитесь злу. Подібно до цього важко дітям злих батьків змінити злий норів і виголошувати добро: бо з пелюшок батьками навчаються злонровності лихослів'ю. Незручно тверезими їм бути, бо з дитинства їм дозволяють напиватися. Не можна чистими зберегтися, бо в дитинстві вони і бачуть, і чують, і роблять нечистість без заборони. О, злонравність! О, мерзенні утиски! Кого ж за це суд покарає; бо, як тим, що насаджували садок, провина приписується за кривину дерев, бо не виправляли їх змолоду; і як художникам – потворність речей, не майстерно ними зроблених, так батькам приписується провина злонравності дітей їх; і суд приймуть, бо в дитинстві вчили або потурали їм до зла звикати. Ви, православні люди, хай не приймете суду за злонравність дітей ваших, ретельно намагайтеся виховувати їх, добре зберігаючи такі речі, потрібні для благого виховання. Перша річ є палиця, її ж потребу сам всемогутній бог образно показав колись: бо коли дав першонародженому синові Ізраїлевому у пустелі манну, і звелів повну посудину її берегти в ковчезі завіту на вічну пам'ять того благодіяння, там же зволив, щоб зберігалася палиця Ааронова і скрижалі завіту, як згадує вчитель народів. За другою ж завісою скінія, яку називали свята святих, що містить золоту кадильницю, ковчег завіту, що містить манну, пророслу Ааронову палицю і скрижалі завіту. Цим же сполученням трьох речей навчає всіх батьків: завдяки манні – харчувати діти, тобто дітям їжу і все потрібне постачати по-батьківськи. Завдяки скрижалям – щоб вчити закону божому. Завдяки палиці, щоб були слухняні, покарання достойного не позбавляти. Це саме і той, хто складає притчі, заповідає, кажучи: не відмовляйся дитину карати, тому що, коли палицею б'єм її, не помре від неї, ти ж, таким чином, б'ючи її палицею, душу її врятуєш від

злої смерті. І ще: котрий шкодує палиці своєї, ненавидить сина свого. А люблячи, ретельно карає. Друга річ є, щоб дітям забороняти погане товариство і дружити з лукавим не дозволяти; бо і праматір Єва, як побесідувала з лукавим змієм, то навчилася його проклятих гордощів і забажала рівності з богом у раю, як він колись на небесах. Але, як той з небес був скинутий, так Єва з Адамом, що послухався її поради, були вигнані з раю. Ради того всемогутній бог багато разів умовляв ізраїльських людей знищити іноземців і не мати спілкування з язичниками, щоб не пристати до язичеських беззаконних діянь і богомерзких звичаїв. Цих слів божих як не послухали люди, то заблудили від отця небесного до мучителя геєнського, забувши божественні справи, навчилися демонських, як, плачучи, сповіщає пророк. І згубили мову, аж бог каже їм: і переплутались мовами, і звикли до оправ їхніх, і попрацювали ідолам їхнім, і впали в спокусу. Так і сонце, дуже корисне світові, але коли з лихою планетою, або знаменням буває на небі, величезну марноту створює у світі. Якщо джерело і є дуже чисте, але коли з баговинням з'єднається болотом, то заболоченим буде і сморід твані випускатиме, їм же пророк каже: з непокірним розпустишся, і Псус Сірахов розповідає: торкаючись шевського вару, зробиться чорним, знаючись з гордим, схожий з ним буде. Каже пророк і таке: з преподобними преподобним будеш, і з мужем неповинним неповинен будеш, і з обранцем обраним будеш. Та, на жаль, не так радо з добрим добримось, як з лукавим лукавимось... Отож, спілкування з добрим хай буде в дітей наших. Бо, як ті, що, увійшовши до варниць, де готують миро, і пробувши там деякий час, проймаються чудовим ароматом і той аромат з собою виносять,

так ті, що спілкуються з благом, благостині навчаються або принаймні не звикають робити зло.

І мудрим співбесідником стають мудрими згідно з висловленням творця притч: хто ходить з премудрим, премудрим буде.

Третя річ є, щоб не подавати собою дітям злого прикладу; бо як мавпа, що бачить працюючих людей і негайно намагається те саме робити, подібно діти, бачачи діла батьків своїх, наслідувачами їм бувають. Отже, блаженні ті батьки, чиє доброчесне життя є прикладом доброзвичайності для дітей, зразком виправлення і правилом благих дітей.

Окаянні ж ті, що народили, котрі злим своїм життям дітей своїх спокушають: більш ніж дітовбивцями є ці люди, а не батьками, бо гірше, народжуючи плоть тлінну, вбивати душу безсмертну, коли спокутують дітей своїх, і, будши винуватцями їх гріхів, позбавляти їх життя душ, які є благодать божа. Лихо людині тій, завдяки якій приходить спокуса, каже Христос Господь. І ще: “якщо хтось спокусить єдиного з малих цих, які вірують в мене, краще йому буде, коли повисне жорно кам'яне на шиї його і потоне він у пучині морській”. Якщо таке горе може спіткати чужих людей, то в багато разів більше для батьків: бо, наскільки батьки ближчі по крові дітям, настільки спокуса їхня більш люта і шкідлива, і гріх спокуси їхньої є більшим. Отож, охороняйтеся, о, батьки, щоб не були душогубцями дітей ваших спокусою життя вашого. І знайте же, що батько повинен бути в домі, як сонце, а мати – як місяць, діти – як зірки. По такому видінню Іосифову: “це бачив сон, ніби сонце, і місяць, і одинадцять зірок поклонялися мені”. Що означало батьків і дітей за догадкою патріарха Іакова, який сказав: “що означає цей сон, що ти бачив, чи не те, що прийшов я і

мати твоя з братами твоїми поклонитися тобі до землі?” Отже, батько повинен бути, як сонце, мати, як місяць: той, як світило, більше, ця ж, як світило, менше, хай добрими прикладами життя освітлюють, як світлом зірки домів своїх, якими є діти; хай і вони, як зірки світлом життя святого сяють. Але на горі нам це сонце і місяць багаторазово страждають позбавленням світла. Так місяць – завдяки затемненням землею, дружина – завдяки затемненню земними міркуваннями і страстями, що вкладаються поміж нею та чоловіком. Сонце, знов-таки, через протиставлення місяця, тобто чоловік, коли дружина чинить опір і заперечує; і коли буває така перешкода, світло до зірок не приходять. Світло, кажу, добрих прикладів і благочестивого життя не проливається на дітей, більше ж пільма затьмарює їх, коли домашні суперечки подають злий приклад: коли розпусні нориви батьків породжують спокусу; діти ж наслідують погане життя батьків. Бо подібно до того, як ті, що завжди живуть в курній хаті, швидко чорніють, так поганим прикладом батьків легко розбещуються діти. Отже, зберігайте себе, батьки, від усякого зла, щоб не бути затемнювачами і розбещувачами ваших малих дітей, за них же відповідь дасте спільному для всіх господу богу.

Четверта і остання річ є, щоб батькам, від молодих нігтів, від матеріної груди страху божому навчати младенців своїх, хай краще ростуть в добродійності, ніж в кількості тіла. Порядок же вчення їх буде такий: перш за все хай вчаться раніше всіх слів вимовляти божу молитву і архангельський глас до богородиці. Друге – знати, що бог є єдиний, існуючий в трійці лиць; і нехай вчаться символу віри християнської. Третє, щоб заповіді божі знати і зберігати, найбільше ж десяту. Четверте, щоб до божого дому на молитву вчашати; особливо ж в дні свят

до божественної літургії. П'яте, наставляти, щоб тайним каяттям святим, через істинне сповідання гріхів своїх, частіше очищати свої душі.

Шосте вчить, щоб вранці і увечері від сну піднявшись, і на сон, що буде, молитися господу богові, пречистій богородиці, ангелу-хранителеві, співіменним охоронцям і всім святим. За минуле хвалу богові возсилати, за майбутнє ж прохання творити. Сьоме – пильно охороняти від сумісних ігор підлітків – хлопчиків і дівчаток, спільного спання, щоб диявольським насланням не впали в спокусу. Восьме, хай навчають дітей своїх або якомусь рукоділлю, або якомусь іншому чесному заняттю; щоб, живучи у неробстві, не звикли до злих вчинків, бо неробство є джерело, що живить їх. Дев'яте, хай піклуються про чесний і рятувальний для душі спосіб життя тимчасового, світського і духовного. Десяте, нехай і в дорослому віці завіт їм дають, який давав старий Товія синові своєму, Товієві юному, кажучи так: в усі дні життя твого тримай в розумі бога і пильнуй, щоб ніколи, піддавшись гріхові, не порушити заповіді бога нашого. Від майна твого подавай милостиню і не відвертай лиця твого від жодного вбогого. Якщо це робитимеш, то від тебе не відвернеться лице боже. Наскільки можеш, настільки будь милосердним. Якщо багато матимеш, щедро віддавай. Якщо мало в тебе буде, подбай і мале доброзичливо участити. Бо добру нагороду готуєш собі на потрібний день, тому що милостиня від всякого гріха і від смерті врятує. І не дасть душі йти в пійтму та інше. Якщо виховаете в такий спосіб дітей своїх, справжніми будете їх батьками, не тільки тілам, але й душам. Бо тіла їхні народжуєте в природному світі, а душі народжуєте богові. Для нього ж батьки разом з дітьми вашими працюйте ретельно в усі дні життя вашого з

страхом. І нагороду за працю вашу радісно одержите у царстві його небесному...

Один з майстерних вчителів подає нам такий корисний приклад навчання дитячої молоді:

По-перше, каже: нехай вчать батьки своїх дітей вимовляти добрі і чисті слова, а не гидкі і погані, правдиве, а не брехливе казати, бо яким жиром нова посудина буде сповнена, того запаху ніколи не позбудеться. У другому (каже) семиріччі, нехай вчать їх якому-небудь майстерству, щоб могли за це одержувати потрібне для життя. Найбільше ж треба охороняти їх від поганих видовищ, бо як не личить юним гидке вимовляти, так і бачити. Арістотель пояснює причину, що попереднє найбільш подобається з тієї причини, що бачиться вперше, юні приглядаються з подивом, і тому твердо тримають в пам'яті. У третьому же (каже) семиріччі, коли одержать добрий і достатній розум, хай будуть навчені страху божому і мудрості, щоб жити по-божому, а також розумінню й майстерності, як бути чесним громадянином в світі.

В ці тричі по сім років, до чого юнак прихилиться, того триматиметься і в старості по таким словам: юнак, шляхом своїм ідучи, якщо і постаріє, не відступить від нього. Так, овочі на городі, що на них залізом напишеться, коли вони молоді, то під старість чіткіше і світліше на собі виявляють; подібні до них і юнаки, бо що одержать у юності, як насіння, то в старості являть собою колоссям. І якими, як дерева навесні квітами зацвітуть, такі під старість плоди дадуть...

Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. – Т. 2. – К.: Рад. шк., 1976. – С. 368-369.

Стельмахович Мирослав Гнатович (1934-1998)

Відомий український етнопедагог

Мирослав Гнатович Стельмахович народився 25 червня 1934 р. в с. Улично Дрогобицького району Львівської області. Середню освіту здобув у рідному селі (1952 р.), де згодом завідував сільською бібліотекою. У 1957 р. закінчив Дрогобицький педагогічний інститут ім. І.Я.Франка, обіймав посади вчителя, інспектора райвно, завуча, директора школи. В Івано-Франківському педагогічному інституті ім. В.Стефаника працював асистентом, старшим викладачем, професором, завідувачем кафедри. Доктор педагогічних наук (1991), професор, дійсний член Академії педагогічних наук України (1992). З 1995 р. – декан педагогічного факультету Прикарпатського університету ім. В.Стефаника. 23 квітня 1998 р. М.Стельмахович пішов із життя. Похований у рідному селі Улично.

М.Стельмахович працював у той період (середина 80-90-х рр.. ХХ ст.), коли після довгої перерви педагоги заговорили про те, що українська освіта, школа, виховання мають ґрунтуватися на споконвічних народних традиціях.

М.Стельмахович одним із перших порушив питання про виховання дітей у дусі національної ідеї, поваги до родини, обґрунтував необхідність розробки й реалізації концепції національної школи, національної системи освіти і виховання, родинної педагогіки. Його наукові дослідження присвячені питанням народної педагогіки,

етнодидактики, методики української мови, українознавства, історії української педагогіки, теорії національного виховання.

Всього М.Стельмаховичем було написано понад 300 наукових праць, серед яких найвідоміші: “Народна педагогіка” (1985), “Українська народна педагогіка” (1992), “Українське родинне виховання” (1996), де висвітлено питання виховання дітей у сім’ї крізь призму етнопедагогіки, обґрунтовувано провідні напрями української етнопедагогіки: духовно-моральне, трудове, розумове, естетичне й фізичне як невід’ємні складники системи родинного виховання, спрямованої на всебічне формування особистості.

“Сім’я, – писав М. Стельмахович, – це життєвий осередок, що приводить на світ божий, плекає найвищу цінність людства – дітей, цвіт нації, майбутнє народу, завдяки яким кожен батько і мати мають реальну можливість повторити та продовжити в своїх потомках. Кожна людина є смертною, але сім’я, рід, родина, народ безсмертні”.

До цього видання пропонуємо уривки з праці М.Стельмаховича “Українська родинна педагогіка”.

М.Стельмахович

Українська родинна педагогіка

Серед усіх детальних винаходів людства одне з провідних місць посідає сім’я, родина. Саме вона є тим могутнім соціальним феноменом, який найчіткіше об’єднує людей у родинне гніздо на основі шлюбних і кровних взаємозв’язків. Тож недарма кажуть: коли міцна сім’я, то й сильна держава. Від фізичного та морального здоров’я сім’ї, охорони материнства і дитинства, піклування про сиріт, калік, старих, обездолених залежить

духовне благополуччя народу. І горе тій нації, нікчемними є ті держави правителі, які дозволяють собі занапастити сім'ю.

Зневірена, зневажена сім'я – загублене покоління, втрачене майбутнє. Ось чому всілякі зайди та заброди, які підступно вриваються на чужі землі з метою їх поневолення та знищення корінної нації, свої руйнівні дії спрямовують передусім на те, щоб знівечити її сім'ю, відібрати у дітей і молоді рідну материнську мову, сплюндрувати самобутню родинно-побутову культуру, вирити прірву між батьками та дітьми, розпалити ворожнечу серед народів, насадити родинні чвари та внутрішньо-національний розбрат, породити перевертнів і запроданців, які цураються свого роду й отчого дому.

Функції сім'ї надзвичайно благородні й різноманітні; це відтворення, продовження роду людського, виховання дітей, організація домашнього господарства, споживання та побуту, забезпечення і передача новим поколінням духовних і матеріальних цінностей і життєвого досвіду, трудових умінь і навичок, підготовка молоді до сімейного життя.

Сім'я – це святий вузол, яким сполучаються люди в суспільстві.

Сім'я – це життєдайний осередок, що приводить на світ божий, плекає найвищу цінність людства – дітей, цвіт нації, майбутнє народу, завдяки яким кожен батько і мати мають реальну можливість повторити та продовжити себе в своїх нащадках. Кожна людина є смертною. Але сім'я, рід, родина, народ – безсмертні.

Сім'я – неперевершений чинник можливого виявлення людини у всіх її можливих іпостасях: немовля, дитина, підліток, юнак (дівчина), чоловік (жінка), син (дочка), дідусь, бабуся, онук.

Сім'я – святиня людського духу, благородних емоційних переживань – кохання, любові, вірності, піклування, щоденного живого спілкування, поваги, співпереживання, синівської й дочірньої вдячності, родинної солідарності, теплоти людських сердець. Тож до кінця свого життя кожна людина береже світлу задушевну згадку про сім'ю, рідну батьківсько-материнську світлицю.

Сім'я – невсипуща хранителька моральних чеснот, національних звичаїв і традицій, пам'яті предків, невтомна плекальниця родоводу, совісті та честі минулих, сучасних і прийдешніх поколінь. Таким чином, високоорганізована, національне свідомо українська сім'я – це духовний храм України-матері. Тому й виховний вплив родини на формування й етнізацію особистості, на щоденне наше буття переоцінити неможливо. Хто нам дає повний душевний спокій і соціальну захищеність від грізних, життєвих бід, прикрощів, як не сім'я? Хіба ми часто-густо не дивимося на світ очима тієї сім'ї, з якої ми вийшли? Життя у колі родини, серед рідних і близьких людей дає нам натхнення для щоденної творчої праці.

Сім'я – найбільша вихователька підростаючих поколінь за всіх часів й у всіх народів, невтомна плекальниця високої духовності та гуманізму, національного духу, характеру, свідомості, психології і патріотизму. Справжня сім'я є совістю, честю та доблестю, національною гордістю кожного народу, нації, надбанням педагогічної культури людства.

Родовід вихователів йде від матері, від батька, від сім'ї. Завдяки їм постала й розвинулася народна педагогіка – прародителька педагогічної науки, теорії та практики родинно-шкільного виховання. Спільними зусиллями кожного народу протягом своєї багатовікової історії

створена власна національна виховна система, наділена як загальнолюдськими здобутками, так і самобутніми творчими знахідками.

Звичайно, немає окремої, скажімо, національної хімії, фізики і математики, біології чи кібернетики. Проте є національними науки, що стосуються конкретно країни, її народу, природи, культури, побуту, історії. Наприклад, це історія України, українська мова, лінгвістика, етнографія, географія, народознавство, фольклористика, отже, і українська педагогіка, оскільки є українське шкільництво, українська система виховання, українська школа, українська сім'я, оскільки є український народ, нація. До того ж педагогіка – це не тільки наука, а й мистецтво. А мистецтво, як правило, має своє національне вираження (українська пісня, музика, живопис, хореографія, архітектура, фольклор тощо). Крім того, педагогіка як наука й мистецтво стосується особливої, властивої тільки їй сфери – формування людини, особистості з притаманними їй національними рисами, суспільно-побутовими ознаками. Педагогіка через виховання дітей і молоді відтворює та розвиває у кожному наступному поколінні народ, націю. Тому й національний підхід у науковому розв'язанні педагогічних проблем є обов'язковим. Виховання українця, який любить свій народ і з пошаною ставиться до інших народів, без української національної педагогіки немислиме.

Як багато злигоднів і небезпек зазнав на своєму тернистому історичному шляху український народ! І кожного разу його від духовної деградації як нації рятувала українська родинна педагогіка. Вірніше кажучи, тут було взаємне піклування і порятунк: наш народ, як зіницю ока, беріг і леліав власну етнопедагогіку, а вона, в свою чергу, виховувала його дітей в дусі високої

національної свідомості та людської гідності, непереможної здатності чинити опір всіляким насильникам.

Педагогічною наукою доведено й практикою високорозвинутих країн світу переконливо доведено, що високоефективна, породжена на рідному ґрунті з вибиранням найвищих здобутків світової педагогічної думки національна педагогіка дає прекрасні результати.

Українська родинна педагогіка – заповіт і заповідник українського духу. Відданість її українству аж ніяк не означає зневагу до інших народів і націй. Досить згадати, що за всю свою багатовікову історію український народ ніколи нікого не завойовував і не поневолював. Українцям завжди була притаманна органічна прив'язаність до своєї місцевості, рідного краю. Зовсім чужою – загарбницька сверблячка.

Українці про сім'ю, рід і родинне виховання

З давніх-давен серед українців виник і утвердився погляд на сім'ю та рід як на святиню, а на виховання дітей – як на святий обов'язок батьків. Тому ці, як і всі інші особливо важливі об'єкти в наших предків мали свої опікувальні божества – Рід і Рожаницю, уособлення роду, єдності нащадків одного предка, утвердження необхідності продовження людського роду. Цікаво відмітити, що обидва ці божества йшли безпосередньо за головними слов'янськими богами – богом грому і блискавки Перуном, сонця і світла – Дажбогом, неба – Сварогом, вогню – Хорсом.

Погляди на сім'ю в українців тісно переплітаються з оцінкою роду – кровної і свояцької єдності ряду поколінь, які генетичне проходять від одного предка, усіх родичів, рідних. А звідси й поширені серед народу стійкі вислови типу: “вести рід”, “з роду до роду”, “від роду в рід” – у

всіх поколіннях, з покоління в покоління, від батьків до дітей; “з самого роду” – від народження. Коли комусь судилося щось від народження, то кажуть: “Так на роду написано”. Одинокую людину, яка не має ні батьків, ні родичів, характеризують: “ні роду, ні племені”, “ні роду, ні плоду”, “ні роду, ні приплоду”, “без роду й племені”. Коли ж хтось дуже схожий на кого-небудь зовнішністю, звичками та манерами, то зауважують: “Один рід, один і плід”, “Одного роду, одного плоду”. Цим засвідчується розуміння і ролі спадковості чи, як тепер прийнято говорити, збереження генетичного коду.

Народних афоризмів, що відображають інституцію роду й сім'ї, в українському фольклорі дуже багато. І всі вони, як правило, наголошують на важливості роду й родинних зв'язків у житті кожної людини (“Який рід, такий і плід”, “Чий корінь, того й плід”, “Яке коріння, таке й насіння”). Ряд з них переходять до значно ширших узагальнень: “Від роду – до народу”, “Без роду немає народу”.

Закликами до вшанування роду, до єдності з ним, радістю родинній злуці й тугою за ним пройнято чимало українських народних пісень. “Роде мій красний, роде мій прекрасний!” – часто проголошується в них. І з задоволенням зазначається:

З'їжджається рід до роду

На любу розмову.

Інколи для цього треба перебороти ряд перешкод, та це себе цілком виправдує:

Ой, бреду я, бреду по шию у воду,

Ой, хоч через воду, та до свого роду,

Хоч я намочуся – в роду просушуся –

Таки з родиною да й наговорюся. Тяга до роду проявляється і в радості, і в біді:

Ой, слаба, слаба, либонь я умру,
Ой, підіте привидіте всю мою рідню.

Звичайно, що увага й повага до сім'ї, до роду не приходять сама по собі, її треба виховувати. Саме це і є той природний, надійний шлях, яким дитина змалку усвідомлює свою приналежність до родини, роду, а через них – до рідного народу, української нації. Тож особлива виховна місія батьків культивується такими повчальними словами педагогічної мудрості нашого народу: “Умів дитину породити, умій і навчити”, “Батько не той, хто породив, а той, що спорядив”, “Не та мати, що породила, а та, що виховала”.

Добрі ті родинні стосунки, які базуються на взаємній чесності, щирості, доброзичливості, людській порядності. Звідси поради: “Свого доправляйся, роду не чужайся”, “Хто роду відречеться, того й рід відрече”. Всяка фальш, навіть найменша, тут неприпустима. Очевидно, проти цього й спрямовані застереження: “Не трать ходу до поганого роду”, іронізування: “Рідня – десята вода на киселі”, “Близька рідня: на одному сонці онучі сушили”, “Його мати моїй матері двоюрідна Параска”, розчарування: “Багато роду, та ніде пообідать”, “Великий рід, та ніде голови прихилити” і висновки: “Краще близький сусіда, ніж далекий родич”. А родичання з розрахунку потворне:

Як я тут живу, як я горюю,
– Що до мене рід не признається
І рідна сестра все цурається.
Як дав мені бог розживатися, –
Став до мене рід признаватися,

І рідна сестра прийшла в гостоньки. Українська педагогічна мудрість закликає долати будь-які родинні незгоди, якщо вже не заради дорослих, то хоча б для

дітей. Саме таку ідею утверджує народна пісня “Ой, у броду, броду пили гуси воду”. Розбагатілим братам, які загордились і цураються свого роду, своєї рідної сестри, не хочуть до неї, убогої, в гості прийти, та відповідає:

Брати ж мої, брати, дорогії квіти, Як ви самі не прийдете, присилайте дітей! Знання свого родоводу – традиційна вимога української етнопедагогіки. І ця вимога не тільки декларувалась, а й неухильно виконувалась: “Нема в світі, як родина, то вам скаже і дитина”. Підтримувати родину – це насамперед берегти честь свого народу, його авторитет, радувати свій рід гарною поведінкою. Така риса вироблялася в дитини в контексті самого життя родини, на основі щоденних справ і спостережень.

Вже говорилося про піднесення в уяві українців роду аж до небес та обожнювання його, на що й зорієнтовувались діти та молодь. Але не менш важливими були справи земні. Дитина змалку щоденно, всіма фібрами душі вбирала теплоту любові батька й матері, ласку дідусів і бабусь, піклування старших братів і сестер, увагу родичів і свояків, чула розмови про сім'ю, рідних, народні вислови на цю тему. Зауважимо, що сутність родових відносин підноситься їм у дитячому фольклорі нерідко через образи навколишньої природи, тобто персоніфіковано, що дуже імponує дитячій уяві, а тому й легко запам'ятовується. Не дивно, що кожна українська дитина знає напам'ять й охоче декламує, скажімо, такий віршик, як “Ходить гарбуз по городу”:

Ходить гарбуз по городу
Питається свого роду: Ой
чи живі, чи здорові,
Всі родичі гарбузові?
Обізвалась жовта диня,

Гарбузова господиня:

Усі живі і здорові,
Всі родичі гарбузові.
Обізвались огірочки,
Гарбозові сини й
дочки:

Усі живі та здорові,
Всі родичі гарбузові.
Обізвалась морковиця,
Гарбузова сестриця ... і т. д.

Прекрасним засобом виявлення уваги до сім'ї, роду, предків є і українські звичаї і традиції. Йдеться про традиційні храмові свята, і коли сходиться разом з дітьми й сідає за святковий стіл вся родина. Це збереження, умноження й передача від покоління до покоління родинних реліквій. Це фотографії родичів у хаті на стіні, прикрашені вишитими рушниками, або фотоальбоми. А скільки уваги до сім'ї та роду виявляється в українській святковій обрядовості. Напередодні Різдва Христового українці ставлять на почесному місці біля столу Дідуха – сніп як символ далекого предка, з надією, що цей родоначальник роду – пращур – посприє, щоб сім'я мала хліб, достаток, радісне життя. Для дітей цей символічний образ дорогий ще й тим, що нагороджує їх за гарну поведінку подарунками. Найчастіше це ласощі, які батьки задалегідь кладуть усередину снопа, тобто Дідуха. Посередині ж столу на це свято українці ставили деревце, зроблене з золотистих стебел і колосся пшениці – фігура у вигляді дерева, що росте, як уособлення “Древа життя”, сім'ї, мудрості, вічності людського роду та життя на Землі. А оскільки це деревце обвішували різними прикрасами (як і ялинку), то воно символізувало ще й родинну радість і достаток. До того ж цей витвір – в цілому дуже гарний,

філігранний – репрезентує красу праці українських дівчат-швачок. Як правило, його робили, ставили та прикрашали дівчата, особливо ті, що, як кажуть, на виданні. Звичай цей теж символічний. Дівчина, по-перше, демонструвала перед майбутнім нареченим свою майстерність і вміння створювати домашній затишок і святковий настрій. По-друге, тут закладався ще глибший зміст – символ плодючості та продовження роду. Адже кожна дівчина – це потенціальна дружина, жінка, матір своїх дітей. До речі, звичай ставити Дідуха, Деревце подекуди в Україні зберігся й до цього часу. Живе він і в народній уяві. Згадаймо хоча б дитячий віршик:

От ялинка, деревце
На тобі і те, і се.
Щоб ти гарною була
І, як квітка розцвіла!

У плеканні історичної пам'яті наших дітей, виробленні шанобливого ставлення до роду, сім'ї чимале значення має також живе спілкування з ними в колі родини у формі бесід і розповідей про наших далеких предків, рід, сім'ю, історію українського народу, рідного краю, села чи міста або селища. Тим часом, щоб успішно діяти, самому вихователеві необхідно добре знати їх історію, в тому числі історію української сім'ї.

***Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка.
– К., 1996.– С. 3-18.***

Макаренко Антон Семенович (1888-1939)

Видатний вітчизняний педагог, письменник

Антон Семенович Макаренко народився 13 березня 1888 р. в м. Білопіль Харківської губернії (нині Сумська обл.) в сім'ї майстра-залізничника. Вищу освіту здобув у 1914-1917 рр. у Полтавському учительському інституті, одержавши по його закінченні золоту медаль.

З 1920 р. був керівником трудової колонії для неповнолітніх правопорушників біля Полтави, яку в 1926 р. було переведено в Куряж під Харків. З 1927 р. поєднував роботу в Курязькій колонії з організацією дитячої трудової комуни ім. Ф.Дзержинського в передмісті Харкова. З 1928 по 1935 рр. А.С. Макаренко завідував комуною, удосконалюючи й розвиваючи вироблену ним методику виховного процесу.

Згодом переїздить до Москви і присвячує себе літературній творчості, яку розгорнув ще у 1933 р. публікацією першої частини "Педагогічної поеми". На сторінках газет і журналів друкуються його статті, присвячені питанням виховання. По ленінградському радіо А.С.Макаренко виступає з циклом лекцій про виховання в родині, виголошує кілька доповідей для працівників освіти. Поступово включається й у життя московської письменницької організації, членом якої він був. У 1939 р. раптово помер.

У ході свого виховного експерименту з малолітніми правопорушниками розкрив педагогічну роль таких

суспільних чинників, як середовище, колектив, сім'я у формуванні особистості, встановив співвідношення мети й засобів виховання. В основу методики виховної роботи з дітьми педагог поклав різноманітну за змістом діяльність колективу.

Творча система роботи А.С.Макаренка охоплювала всі сторони всебічного розвитку особистості. Йому вдалося зробити значний внесок у розвиток соціальної і педагогічної психології, етики, соціології і навіть психотерапії.

Серед найважливіших праць А.С.Макаренка – “Педагогічна поема” (1933, 1935), “Прапори на баштах” (1938), “Марш 30 року” (1932), “Книга для батьків” (1937), “Проблеми шкільного радянського виховання” (цикл лекцій, 1938).

А.С. Макаренко працював над “Книгою для батьків” разом зі своєю дружиною Галиною Стахівною. Було задумано 4 томи, але написаним став один.

До цього видання відібрано уривки з праці А.С.Макаренка “Лекції про виховання дітей” та “Виступи з питань сімейного виховання”.

Макаренко А.

Загальні умови сімейного виховання

Виховання дітей – найважливіша галузь нашого життя. Наші діти – це майбутні громадяни нашої країни і громадяни світу. Вони творитимуть історію. Наші діти – це майбутні батьки і матері, вони теж будуть вихователями своїх дітей. Наші діти повинні вирости прекрасними громадянами, хорошими батьками і матерями. Але це не все: наші діти – це наша старість. Правильне виховання – це наша щаслива старість, погане виховання – це наше майбутнє горе, це – наші сльози, це –

наша провина перед іншими людьми, перед усією країною.

Дорогі батьки, насамперед ви повинні пам'ятати про велику вагу цієї справи, про вашу велику відповідальність за неї.

Сьогодні ми починаємо цілий ряд бесід з питань сімейного виховання. Далі ми будемо говорити докладно про окремі деталі виховної роботи: про дисципліну і батьківський авторитет, про гру, про їжу і одяг, про ввічливість тощо. Все це – дуже важливі відділи, які говорять про корисні методи виховної роботи. Але перш ніж говорити про них, звернемо вашу увагу на деякі питання, що мають загальне значення, що стосуються всіх відділів, всіх деталей виховання, які завжди треба пам'ятати.

Насамперед звертаємо вашу увагу ось на що: “виховати дитину правильно і нормально набагато легше, ніж перевиховати”. Правильне виховання з найбільш раннього дитинства – це зовсім не така важка справа, як багатьом здається. По своїй трудності ця справа під силу кожній людині, кожному батькові й кожній матері. Добре виховати свою дитину легко може кожна людина, якщо тільки вона цього справді захоче, а, крім того, це – справа приємна, радісна, щаслива. Зовсім інше – перевиховання. Якщо ваша дитина виховувалась неправильно, коли ви чогось не доглянули, мало про неї думали, а то буває і полінувалися, занедбали дитину, – тоді вже багато доведеться переробляти, виправляти. І оця робота виправлення, робота перевиховання – вже не така легка справа. Перевиховання вимагає і більших сил, і більших знань, більшого терпіння, а не в кожного з батьків все це знайдеться. Дуже часто трапляються такі випадки, коли сім'я вже ніяк не може подолати труднощі перевиховання,

і доводиться відправляти сина або дочку в трудову колонію. А буває і так, що й колонія нічого зробити не може, і виходить у житті людина не зовсім правильна. Візьмемо навіть такий випадок, коли переробка допомогла, вийшла людина в життя і працює. Всі дивляться на неї, і всі задоволені, і батьки в тому числі. Але того ніхто не хоче підрахувати, скільки все-таки втратили. Якби цю людину з самого початку правильно виховували, вона більше взяла б від життя, вона вийшла б у життя ще сильнішою, більш підготовленою, а значить, і щасливішою. А крім того, робота перевиховання, переробки – це робота не тільки важча, але й гірка. Така робота, навіть при цілковитому успіху, завдає батькам постійних прикростей, виснажує їх нерви, часто псує характер батьків.

Радимо батькам завжди пам'ятати про це, завжди намагатися виховувати так, щоб нічого потім не довелося переробляти, щоб з самого початку все було зроблено правильно.

Дуже багато помилок у сімейній роботі виходить через те, що батьки немов забувають, в який час вони живуть. Буває, що батьки на роботі, взагалі в житті, в суспільстві виступають як хороші громадяни Радянського Союзу, як члени нового, соціалістичного суспільства, а дома, серед дітей, живуть по-стародавньому. Зрозуміло, не можна сказати, що в старій, дореволюційній сім'ї все було погане, багато що з старої сім'ї можна перейняти, але треба завжди пам'ятати, що наше життя принципіально відрізняється від старого життя. Треба пам'ятати, що ми живемо в безкласовому суспільстві, що таке суспільство існує поки що лише в СРСР, що нас чекають великі бої з умираючою буржуазією, велике соціалістичне

будівництво. Наші діти повинні вирости активними і свідомими будівниками комунізму.

Батьки повинні подумати, чим відрізняється нова, радянська сім'я від старої. У старій сім'ї, наприклад, батько має більше влади, діти жили в повній його волі, і податися їм від батьківської влади було нікуди. Багато хто з батьків такою владою і зловживав, ставився до дітей жорстоко, як самодур. Держава і православна церква таку владу підтримували – це було вигідно для суспільства експлуататорів. У нашій сім'ї справа інша. Наприклад, наша дівчина не буде чекати, поки їй батьки знайдуть жениха. Проте і наша сім'я повинна керувати почуттями своїх дітей. Ясно, що наше керівництво вже не може користуватися в цій справі старими способами, а повинно знаходити нові.

У старому суспільстві кожна сім'я належала до якого-небудь класу, і діти цієї сім'ї звичайно залишалися в тому ж класі. Син селянина і сам звичайно був селянином, син робітника теж ставав робітником. Нашим дітям дані дуже широкі простори вибору. В цьому виборі вирішальну роль відіграють не матеріальні можливості сім'ї, а тільки здібності і підготовка дитини. Наші діти, значить, користуються зовсім незрівнянним простором. Про це знають і батьки, про це знають і діти. При таких умовах стає просто неможливим ніякий батьківський розсуд. Батькам тепер треба рекомендувати багато тонше, обережніше і вміліше керівництво.

Сім'я перестала бути сім'єю батька. Наша, жінка користується такими ж правами, як і чоловік, наша мати має права, рівні з правами батька. Наша сім'я підкоряється не єдиновладству батька, а являє собою радянський колектив. У цьому колективі батьки мають певні права. Звідки беруться ці права?

За старих часів вважали, що влада батька має небесне походження: так угоднo бoгoвi, про шанування батьків існувала окрема заповідь. У школах батюшки тлумачили про це, розповідали дітям, як бoг жорстоко карав дітей за неповагу до батьків. У Радянській державі ми дітей не обманюємо. Проте наші батьки теж відповідають за свою сім'ю перед усім радянським суспільством і радянським законом. Тому і наші батьки мають велику владу і повинні мати авторитет у своїй сім'ї. Хоч колена сім'я є колективом рівноправних членів суспільства, все ж батьки і діти відрізняються тим, що перші керують сім'єю, а другі виховуються в сім'ї.

Про все це кожен батько повинен мати цілком ясне уявлення. Кожен повинен розуміти, що в сім'ї він – не цілковитий, безконтрольний хазяїн, а тільки старший відповідальний член колективу. Якщо ця думка буде добре усвідомлена, то правильно піде і вся виховна робота.

Ми знаємо, що ця робота не у всіх однаково успішно проходить. Це залежить від багатьох причин і насамперед залежить від застосування правильних методів виховання. Але дуже важливою причиною є і самий устрій сім'ї, її структура. До певної міри ця структура в нашій владі. Можна, наприклад, категорично твердити, що виховання єдиного сина або єдиної дочки багато важча справа, ніж виховання кількох дітей. Навіть тоді, коли сім'я зазнає деяких матеріальних труднощів, не можна обмежуватися одною дитиною. Єдина дитина дуже скоро стає центром сім'ї. Піклування батька і матері, зосереджені на цій дитині, звичайно перевищують корисну норму. Любов батьківська в такому разі відзначається певною нервозністю. Захворювання цієї дитини або її смерть переноситься такою сім'єю дуже тяжко, і страх такого

нещастя завжди стоїть перед батьками і позбавляє їх потрібного спокою. Дуже часто єдина дитина звекає до свого виняткового становища і стає справжнім деспотом у сім'ї. Для батьків дуже важко буває загальмувати свою любов до неї та свої турботи, і мимоволі вони виховують егоїста.

Тільки в сім'ї, де є кілька дітей, батьківське піклування може мати нормальний характер. Воно рівномірно розподіляється між усіма. У великій сім'ї дитина звекає з наймолодшого віку до колективу, набуває досвіду взаємного зв'язку. Якщо в сім'ї є старші і молодші діти, між ними встановлюється досвід любові і дружби в найрізноманітніших формах. Життя такої сім'ї дає дітям можливість вправлятися в різких видах людських відносин. Перед ними проходять такі життєві завдання, які єдиній дитині недоступні: любов до старшого брата і любов до молодшого брата – це зовсім відмінні почуття, уміння поділитися з братом або сестрою, звичка поспівчувати їм. Ми вже не говоримо, що у великій сім'ї на кожному кроці, навіть у грі, дитина звекає бути в колективі. Все це дуже важливо саме для радянського виховання. У буржуазній сім'ї це питання не має такого значення, бо там усе суспільство побудоване на егоїстичному принципі.

Бувають і інші випадки неповної сім'ї. Дуже хворобливо позначається на вихованні дитини, якщо батьки не живуть разом, якщо вони розійшлися. Часто діти стають предметом розбрату між батьками, які відверто ненавидять одно одного і не ховають цього від дітей.

Треба рекомендувати тим батькам, що з якоїсь причини розлучаються, щоб у своїй сварці, у своєму розходженні вони більше думали про дітей. Будь-які незгоди можна розв'язати більш делікатно. Можна приховати від

дітей і свою неприязнь, і свою ненависть до колишньої дружини. Важко, звичайно, чоловікові, що залишив сім'ю, як-небудь продовжувати виховання дітей. І якщо він уже не може благотворно впливати на свою стару сім'ю, то вже краще постаратися, щоб вона зовсім його забула, це буде чесніше. Хоч, розуміється, свої матеріальні зобов'язання щодо залишених дітей він повинен виконувати, як і раніше.

Питання про структуру сім'ї – питання дуже важливе, і до нього треба ставитись цілком свідомо.

Якщо батьки по-справжньому люблять своїх дітей і хочуть їх виховати якнайкраще, вони намагатимуться і свої взаємні незгоди не доводити до розриву і цим не ставити дітей у найскрутніше становище.

Друге питання, на яке слід звернути найсерйознішу увагу, – це питання про мету виховання. В деяких сім'ях можна спостерігати цілковиту безтурботність у цьому питанні: просто живуть поруч батьки й діти, і батьки сподіваються, що все само собою вийде. У батьків немає ні ясної мети, ні певної програми. Звичайно, в такому разі й результати будуть завжди випадкові, і часто такі батьки потім дивуються, чому це в них вирости погані діти. Ніякої справи не можна добре зробити, коли невідомо, чого хочуть досягти.

Кожен батько і кожна мати повинні добре знати, що вони хочуть виховати в своїй дитині. Треба ясно усвідомлювати свої власні батьківські бажання. Чи ви хочете виховати справжнього громадянина Радянської країни, людину знаючу, енергійну, чесну, віддану своєму народові, справі революції, працьовиту, бадьору і ввічливу? Чи ви хочете, щоб з вашої дитини вийшов міщанин, жадний, боягузливий, який-небудь хитренький і дрібний ділок? Потрудіться, поміркуйте добре над цим питанням,

поміркуйте хоч би потай, і ви відразу побачите і багато зроблених вами помилок, і багато правильних шляхів попереду.

І при цьому завжди ви повинні пам'ятати: ви породили і виховуєте сина або дочку не тільки для вашої батьківської радості. У вашій сім'ї і під вашим керівництвом росте майбутній громадянин, майбутній діяч і майбутній борець. Якщо ви наплутаєте, виховаєте погану людину, горе від цього буде не тільки вам, але й багатьом людям, і всій країні. Не відмахуйтесь від цього питання, не вважайте його за надокучливе резонерство. Адже на вашому заводі, у вашій установі ви соромитесь випускати брак, замість хорошої продукції. Ще більш соромно повинно бути вам давати суспільству поганих або шкідливих людей.

Це питання має дуже важливе значення. Досить вам серйозно над ним замислитись, і багато які бесіди про виховання стануть для вас зайвими – ви й самі побачите, що вам треба робити. А якраз багато хто з батьків не думає над таким питанням. Вони люблять своїх дітей, вони тішаться їх товариством, вони навіть хваляться ними, гарно одягають їх і зовсім забувають про те, що на їх моральній відповідальності лежить зростання майбутнього громадянина.

Чи може замислитися над усім цим такий батько, який сам – поганий громадянин, який зовсім не цікавиться ні життям країни, ні її боротьбою, ні її успіхами, якого не тривожать ворожі вилазки? Звичайно, не може. Але про таких людей і говорити не варт, їх небагато у нашій країні.

Але є інші люди. Вони на роботі і серед людей почувають себе громадянами, а домашні справи проходять у них зовсім незалежно від цього: дома вони

або просто мовчать, або, навпаки, поведуться так, як не повинен поводитись радянський громадянин. Раніш, ніж ви почнете виховувати своїх дітей, перевірте вашу власну поведінку.

Не можна відділити сімейні справи від справ громадських. Ваша активність у суспільстві або на роботі повинна позначатися і в сім'ї, сім'я ваша повинна бачити ваше політичне й громадське обличчя і не відділяти його від обличчя батька. Все, що діється в країні, через вашу душу і вашу думку повинно приходити до дітей. Те, що діється на вашому заводі, що радує або засмучує вас, повинно цікавити і ваших дітей. Вони повинні знати, що ви – громадський діяч, і пишатися вами, вашими успіхами, вашими заслугами перед суспільством. І тільки в тому разі ця гордість буде здоровою гордістю, якщо її громадська суть дітям зрозуміла, якщо вони не пишаються просто вашим хорошим костюмом, вашим автомобілем або мисливською рушницею.

Ваша власна поведінка – вирішальна річ. Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте або повчаєте її, або наказуєте їй. Ви виховуєте її в кожний момент вашого життя, навіть тоді, коли вас немає дома. Як ви одягаєтеся, як ви розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви радієте або сумуєте, як ви поведетеся з друзями і з ворогами, як ви смієтеся, читаєте газету, – все це має для дитини велике значення. Найменші зміни в тоні дитина бачить або відчуває, всі повороти вашої думки доходять до неї невидимими шляхами, ви їх не помічаєте. А якщо дома ви грубі або хвастливі, або ви пиячите, а ще гірше, якщо ви ображаєте матір, вам уже не треба думати про виховання: ви вже виховуєте своїх дітей і виховуєте погано, і ніякі найкращі поради й методи вам не допоможуть.

Батьківська вимога до себе, батьківська пошана до своєї сім'ї, батьківський контроль над кожним своїм кроком – ось перший і найголовніший метод виховання!

А тимчасом доводиться іноді зустрічати таких батьків, які вважають, що треба знайти якийсь особливо хитрий рецепт виховання дітей, і діло буде зроблене. На їх думку, якщо цей рецепт дати в руки найзапеклішому лежневі, він з допомогою рецепта виховає працьовиту людину; якщо дати його шахраєві, рецепт допоможе виховати чесного громадянина, в руках брехуна він також зробить чудо, і дитина виросте правдивою.

Таких чудес не буває. Ніякі рецепти не допоможуть, якщо в самій особі вихователя є великі хиби.

На ці хиби й треба насамперед звернути увагу. А щодо фокусів, то треба разі назавжди пам'ятати, що педагогічних фокусів просто не існує. На жаль, іноді можна бачити таких людей, що вірять у фокуси. Той вигадася особливе покарання, другий запроваджує які-небудь премії, третій щосили намагається строїти блазня дома і розважати дітей, четвертий прихиляє до себе обіцянками.

Виховання дітей потребує найсерйознішого тону, найпростішого і щирого. В цих трьох якостях повинна полягати найвища правда вашого життя. Щонайменше додавання брехливості, штучності, зубоскальства, легковажності прирікають виховну роботу на невдачу. Це зовсім не значить, що ви повинні завжди бути надуті, набундючені, будьте просто щирі, хай ваш настрій відповідає моментові і суті того, що діється у вашій сім'ї.

Фокуси перешкоджають людям бачити справжні завдання, що стоять перед ними, фокуси насамперед розважають самих батьків, фокуси забирають час.

А багато хто з батьків любить скаржитись на брак часу!

Звичайно, краще, якщо батьки частіше бувають з дітьми, дуже погано, якщо батьки ніколи їх не бачать. Та все ж треба сказати, що правильне виховання зовсім не вимагає, щоб батьки не спускали з дітей очей. Таке виховання може завдати тільки шкоди. Воно розвиває пасивність характеру, такі діти надто звикають до товариства дорослих, і духовне зростання їх іде надто швидко. Батьки люблять цим похвалитися, але потім переконаються, що припустилися помилки.

Ви повинні добре знати, що робить, де перебуває, ким оточена ваша дитина, але ви повинні дати їй потрібну свободу, щоб вона була не тільки під вашим особистим впливом, а під багатьма різноманітними впливами життя. Не думайте при цьому, що ви повинні боязко відгороджувати її від впливів поганих або навіть ворожих. Адже в житті однаково їй доведеться стикнутися з різними спокусами, з чужими й шкідливими людьми та обставинами. Ви повинні виробити в дитини вміння розбиратися в них, боротися з ними, пізнавати їх вчасно. У парниковому вихованні, в ізольованому висиджуванні не можна цього виробити. Тому, цілком природно, ви повніші допустити, щоб ваші діти мали найрізноманітніше середовище, але ніколи не упускайте їх з уваги. Дітям треба вчасно допомогти, вчасно спинити їх, спрямувати. Отже, від вас вимагається тільки постійний коректив до життя дитини, але зовсім не те, що називається водити за руку. В свій час ми торкнемося докладніше цього питання, тепер же ми спинилися на ньому тільки тому, що зайшла мова про час. Для виховання потрібний не великий час, а розумне використання малого часу. І ще раз повторюємо: виховання відбувається завжди, навіть тоді, коли вас немає дома, справжня суть виховної роботи, мабуть, ви й самі вже догадалися про це,

полягає зовсім не у ваших розмовах з дитиною, не в безпосередньому вашому впливі на дитину, а в організації вашої сім'ї, вашого особистого й громадського життя і в організації життя дитини. Виховна робота – це насамперед робота організатора тому в цій справі немає дрібниць. Ви не маєте права нічого назвати дрібницею і забути про неї. Страшною помилкою буде думати, що у вашому житті або в житті вашої дитини ви що-небудь виділите велике й віддасте цьому великому всю вашу увагу, а все інше відкинете геть. У виховній роботі немає дрібниць. Який-небудь бант, що його ви зав'яжете у волоссі дівчинки, та чи інша шапочка, яка-небудь іграшка – все це – такі речі, які можуть мати в житті дитини величезне значення. Хороша організація в тому й полягає, що вона не випускає з уваги найменших подробиць і випадків. Дрібниці діють регулярно, щодня, щогодини, з них і складається життя. Керувати цим життям, організувати його і буде найвідповідальнішим вашим завданням.

У дальших бесідах ми розглянемо окремі методи виховної роботи в сім'ї більш докладно. Сьогоднішня бесіда була вступом.

Резюмуємо коротко сказане сьогодні. Треба прагнути до правильного виховання, щоб потім не довелося займатися перевихованням, бо це багато важче.

Треба пам'ятати, що ви керуєте новою радянською сім'єю. По можливості треба досягати правильної структури цієї сім'ї.

Необхідно мати перед собою точну мету і програму виховної роботи.

Треба завжди пам'ятати, що дитина – не тільки ваша радість, але й майбутній громадянин, що ви відповідаєте за неї перед країною. Треба насамперед самому бути

хорошим громадянином і вносити своє громадське самопочуття і в сім'ю.

Треба ставити найсуворіші вимоги до своєї власної поведінки.

Не слід покладатися ні на які рецепти й фокуси. Треба бути серйозним, простим і щирим.

Не треба розраховувати на велику витрату часу, треба вміти керувати дитиною, а не оберігати її від життя.

Головне у виховній роботі полягає в організації життя сім'ї з пильним урахуванням дрібниць.

Про батьківський авторитет

У попередній бесіді ми говорили про те, що радянська сім'я багато чим відрізняється від сім'ї буржуазної. І насамперед її відмінність полягає в характері батьківської влади. Наш батько і наша мати уповноважені суспільством виховати майбутнього громадянина нашої батьківщини, вони відповідають перед суспільством. На цьому й ґрунтуються їх батьківська влада та їх авторитет в очах дітей.

Проте буде просто незручно в самій сім'ї перед дітьми доводити батьківську владу постійним посиленням на таке суспільне уповноваження. Виховання дітей починається з того віку, коли ніякі логічні докази і пред'явлення громадських прав взагалі неможливі, а тим часом без авторитету неможливий вихователь.

Нарешті, самий смисл авторитету в тому й полягає, що він не потребує ніяких доказів, що він приймається як безсумнівне достоїнство старшого, як його сила і цінність, яка видна, так би мовити, простим дитячим оком.

Батько і мати в очах дитини повинні мати цей авторитет. Часто доводиться чути запитання: що робити з дитиною, коли вона не слухається? Ось це саме "не слу-

хається” і є ознакою того, що батьки в її очах не мають авторитету.

Звідки береться батьківський авторитет, як він організовується?

Ті батьки, в яких діти “не слухаються”, схильні іноді думати, що авторитет дається від природи, що це – особливий талант. Якщо таланту нема, то нічого і зробити не можна, залишається тільки позаздрити тому, в кого такий талант є. Ці батьки помиляються. Авторитет може бути організований в кожній сім’ї, і це навіть не дуже важка справа.

На жаль, трапляються батьки, які організовують такий авторитет на фальшивих основах. Вони прагнуть, щоб діти їх слухалися, це їхня мета. А насправді – це помилка. Авторитет і слухняність не можуть бути метою. Мета може бути тільки одна: правильне виховання. Тільки цієї одної мети й треба прагнути. Дитяча слухняність може бути одним із шляхів до цієї мети. Саме ті батьки, які про справжню мету виховання не думають, досягають слухняності ради самої слухняності. Якщо діти слухняні, батькам живеться спокійніше. От оцей самий спокій і є їх справжньою метою. На перевірку завжди виходить, що ні спокій, ні слухняність не зберігаються довго. Авторитет, побудований на фальшивих основах, тільки дуже короткий час допомагає, скоро все руйнується, не залишається ні авторитету, ні слухняності. Буває й так, що батьки досягають слухняності, але всяка інша мета виховання занедбана: виростають, правда, слухняні, але слабкі діти.

Є багато видів такого фальшивого авторитету. Ми розглянемо тут більш-менш докладно десяток цих видів. Сподіваємося, що після такого розгляду легше буде

з'ясувати, який повинен бути авторитет справжній. Починаємо.

Авторитет придушення. Це – найстрашніший вид авторитету, хоч і не найшкідливіший. Найчастіше таким авторитетом відзначається батько. Якщо батько дома завжди гарчить, завжди сердитий, за кожну дрібницю вибухає громом, при кожній слухній чи неслухній нагоді хапається за палицю або за ремінь, на кожне запитання відповідає грубістю, кожну провину дитини відзначає покаранням, – то це і є авторитет придушення. Такий батьківський терор тримає в страху всю сім'ю, не тільки дітей, але й матір. Він завдає шкоди не тільки тому, що залякує дітей, але й тому, що робить матір нульовою істотою, яка здатна бути тільки служницею. Не треба доводити, наскільки шкідливий такий авторитет. Він нічого не виховує, він тільки привчає дітей якнайдалше триматися від страшного татуся, він породжує дитячу брехню та людське боягузтво, і в той же час він виховує в дитині жорстокість. Із затурканих і безвольних дітей виходять потім або нікчемні люди, або самодури, які все своє життя мстяться за придушене дитинство. Цей найдикіший вид авторитету буває тільки у некультурних батьків і останнім часом, на щастя, вимирає.

Авторитет віддалі. Є такі батьки, та й матері, які серйозно переконані: щоб діти слухалися, треба менше з ними розмовляти, якнайдалше триматися, зрідка тільки виступати у вигляді начальства. Особливо любили цей вид у деяких старих інтелігентських сім'ях. Тут часто в батька буває який-небудь окремий кабінет, з якого він появляється коли-не-коли, немов первосвященик. Обідає він окремо, розважається окремо, навіть свої розпорядження по ввіреній йому сім'ї він передає через матір. Бувають і такі матері: у них своє життя, свої інте-

реси, свої думки. Діти перебувають у віддані бабусі або навіть домашньої робітниці.

Нічого й говорити, що такий авторитет не дає ніякої користі, і таку сім'ю не можна назвати радянською сім'єю.

Авторитет чванства. Це особливий вид авторитету віддалі, але, мабуть, ще шкідливіший. У кожного громадянина Радянської держави є свої заслуги. Але деякі люди вважають, що вони – найбільш заслужені, найважливіші діячі, і показують цю важність на кожному кроці, показують і своїм дітям. Дома вони навіть більше бундючаться та надуваються, ніж на роботі, вони тільки й роблять, що говорять про свої достоїнства, вони з висока ставляться до інших людей. Буває дуже часто, що вражені таким виглядом батька, починають чванитись і діти. Перед товаришами вони теж виступають не інакше, як з хвастовитим словом, на кожному кроці повторюючи: мій тато – начальник, мій тато – письменник, мій тато – командир, мій тато – знаменитість. У цій атмосфері зарозумілості поважний тато вже не може розібрати, куди йдуть його діти і кого він виховує. Трапляється такий авторитет і в матерів: яке-небудь особливе плаття, важливе знайомство, поїздка на курорт – все це дає їм підставу для чванства, для відокремлення від інших людей і від своїх власних дітей.

Авторитет педантизму. В даному разі батьки більше звертають уваги на дітей, більше працюють, але працюють, як бюрократи. Вони переконані, що діти повинні кожне батьківське слово вислуховувати з трепетом, що їхнє слово – це святиня. Свої розпорядження вони дають холодним топом, і раз воно дане, то негайно стає законом. Такі батьки найбільше бояться, щоб діти не подумали, що тато помилився, що тато-людина не тверда. Якщо такий тато сказав: “Завтра буде дощ, гуляти не

можна”, то хоч би завтра була і добра погода, однаково вважається, що гуляти не можна. Татові не сподобалась яка-небудь кінокартина, він взагалі заборонив дітям ходити в кіно, в тому числі й на хороші картини. Тато покарав дитину, потім виявилось, що дитина не така винна, як здавалося спочатку, тато нізащо не скасує свого покарання: раз я сказав, так і повинно бути. На кожний день вистачає для такого тата діла, в кожному русі дитини він бачить порушення порядку та законності і пристає до неї з новими законами і розпорядженнями. Життя дитини, її інтереси, її ріст проходять повз такого тата непомітно; він нічого не бачить, крім свого бюрократичного начальствування в сім'ї.

Авторитет резонерства. Тут батьки просто заїдають дитяче життя нескінченними повчаннями та повчальними розмовами. Замість того щоб сказати дитині кілька слів, може, навіть і в жартівливому тоні, батько садовить її проти себе і починає нудну і надокучливу промову. Такі батьки певні, що в повчаннях полягає головна педагогічна мудрість. У такій сім'ї завжди мало радості та усмішки. Батьки щосили намагаються бути добродішними, вони хочуть в очах дітей бути непогрішними. Але вони забувають, що діти – це не дорослі, що у дітей своє життя і що *треба* це життя поважати. Дитина живе більш емоційно, більш палко, ніж дорослий, вона менше всього вміє міркувати. Звичка мислити повинна приходити до неї поступово і досить повільно, а постійні розглагольствування батьків, постійне їх пиляння й балакучість проходять майже безслідно для їх свідомості. В резонерстві батьків діти не можуть побачити ніякого авторитету.

Авторитет любові. Це в нас найпоширеніший вид фальшивого авторитету. У багатьох батьків переконання:

щоб діти слухалися, треба, щоб вони любили батьків, а щоб заслужити цю любов, необхідно на кожному кроці показувати дітям свою батьківську любов. Ніжні слова, нескінченні поцілунки, пестощі, освідчення сиплються на дітей у надмірній кількості. Якщо дитина не слухається, її негайно питають: “Значить, ти тата не любиш?”. Батьки ревниво стежать за виразом дитячих очей і вимагають ніжності й любові. Часто мати при дітях розповідає знайомим: “Він страшенно любить тата і страшенно любить мене, це така ніжна дитина...”.

Така сім'я настільки занурюється в море сентиментальності і ніжних почуттів, що вже нічого іншого не помічає. З уваги батьків випадає багато важливих дрібниць сімейного виховання. Дитина все повинна робити з любові до батьків.

У цій лінії багато небезпечних місць. Тут виростає сімейний егоїзм. У дітей, зрозуміло, не вистачає сил на таку любов. Дуже скоро вони помічають, що тата і маму можна як завгодно обдурити, тільки треба це робити з ніжним виразом. Тата і маму можна навіть залякати, досить лише надутися й показати, що любов минає. Змалку дитина починає розуміти, що до людей можна підлещуватися. А через те що вона не може любити так само сильно і інших людей, то підлещується до них вже без ніякої любові, з холодним і цинічним розрахунком. Іноді буває, що любов до батьків зберігається надовго, але всі інші люди розглядаються як сторонні і чужі, до них немає симпатії, немає почуття товариства.

Це дуже небезпечний вид авторитету. Він вирощує нещирих і брехливих егоїстів. І дуже часто першими жертвами такого егоїзму стають самі батьки.

Авторитет доброти. Це найнерозумніший вид авторитету. В цьому випадку дитяча слухняність також

організовується через дитячу любов, але вона викликається не поцілунками та ласкавими словами, а поступливістю, лагідністю, добротою батьків. Тато або мама виступають перед дитиною в образі доброго ангела. Вони все дозволяють, їм нічого не жалко, вони не скупі, вони чудові батьки. Вони бояться всяких конфліктів, вони люблять сімейний мир, вони ладні чим завгодно пожертвувати, аби тільки все було гаразд. Дуже скоро в такій сім'ї діти починають просто командувати батьками, батьківське непотвнення відкриває найширший простір для дитячих бажань, примх, вимог. Іноді батьки дозволяють собі невеликий опір, але вже пізно, в сім'ї вже створився шкідливий досвід.

Авторитет дружби. Досить часто ще й діти не народились, а між батьками вже є договір: наші діти будуть нашими друзями. Взагалі це, звичайно, добре. Батько і син, мати і дочка можуть бути друзями і повинні бути друзями, але все ж батьки залишаються старшими членами сімейного колективу, і діти все ж залишаються вихованцями. Якщо дружба досягне крайніх меж, виховання припиняється або починається протилежний процес: діти починають виховувати батьків. Такі сім'ї іноді доводиться спостерігати серед інтелігенції. В цих сім'ях діти називають батьків Петькою або Маруською, сміються з них, грубо обривають, повчають на кожному кроці, ні про яку слухняність не може бути й мови. Але тут немає і дружби, бо ніяка дружба неможлива без взаємної пошани.

Авторитет підкупу – найбільш аморальний вид авторитету, коли слухняність просто купується подарунками та обіцянками. Батьки, не соромлячись, так і кажуть: будеш слухатись, куплю тобі коника, будеш слухатись, підемо в цирк.

Розуміється, в сім'ї теж можливе певне заохочування, щось подібне до преміювання; але ні в якому разі не можна дітей преміювати за слухняність, за добре ставлення до батьків. Можна преміювати за добре навчання, за виконання дійсно якоїсь важкої роботи. Але і в даному разі ніколи не можна наперед оголошувати премію і підхльостувати дітей в їх шкільній або іншій роботі спокусливими обіцянками.

Ми розглянули кілька видів фальшивого авторитету. Крім них, є ще багато інших видів. Є авторитет веселості, авторитет ученості, авторитет “друзьки-хлопця”, авторитет краси. Але буває часто і так, що батьки взагалі не думають ні про який авторитет, живуть як-небудь, як попало і як-небудь тягнуть волинку виховання дітей. Сьогодні батько нагримав і за дурницю покарав хлопчика, завтра він признається йому в любові, післязавтра що-небудь йому обіцяє порядком підкупу, а на другий день знов покарав та ще й докорив за всі свої добрі діла. Такі батьки завжди мечуться, як очманілі коти, в повному безсиллі, в повному нерозумінні того, що вони роблять. Буває й так, що батько додержує одного виду авторитету, а мати – іншого. Дітям у такому разі доводиться бути насамперед дипломатами і навчитися лавірувати між татом і мамою.

Нарешті, буває і так, що батьки просто не звертають уваги на дітей і думають тільки про свій спокій. У чому ж має полягати справжній батьківський авторитет у радянській сім'ї?

Головною основою батьківського авторитету тільки й може бути життя і робота батьків, їх громадянське обличчя, їх поведінка. Сім'я є велика й відповідальна справа, батьки керують цією справою і відповідають за неї перед суспільством, перед своїм щастям і перед життям дітей.

Якщо батьки цю справу роблять чесно, розумно, якщо перед ними поставлена велика і прекрасна мета, якщо вони самі завжди цілком усвідомлюють свої дії та вчинки, це значить, що в них є і батьківський авторитет і не треба шукати ніяких інших основ, а тим більше не треба вигадувати нічого штучного.

Як тільки діти починають підростати, вони завжди цікавляться, де працює батько або мати, який їх громадський стан. Якнайраніше вони повинні знати, чим живуть, чим цікавляться, з ким поряд стоять їх батьки. Справа батька або матері повинна виступати перед дитиною як серйозна справа, що заслуговує пошани. Заслуги батьків в очах дітей повинні бути насамперед заслугами перед суспільством, дійсною цінністю, а не тільки зовнішністю. Дуже важливо, якщо ці заслуги діти бачать не ізольовано, а на фоні досягнень нашої країни. Не чванство, а хороша радянська гордість повинна бути в дітей, але в той же час необхідно, щоб діти пишалися не тільки своїм батьком або матір'ю, а щоб вони знали імена великих і знатних людей нашої батьківщини, щоб батько або мати виступали як учасники цього великого ряду діячів.

При цьому треба завжди пам'ятати, що в кожній людській діяльності є своє напруження і своє достоїнство. Ні в якому разі батьки не повинні уявлятися дітям рекордсменами в своїй галузі, незрівняними геніями. Діти повинні бачити й заслуги інших людей, і обов'язково заслуги найближчих товаришів батька і матері. Громадянський авторитет батьків тільки тоді стане на справжню висоту, коли це – не авторитет вискочки або хвалька, а авторитет члена колективу. Якщо вам вдасться виховати свого сина так, що він буде пишатися цілим заводом, на якому батько працює, якщо він радітиме з

успіхів цього заводу,— значить, ви виховали його правильно.

Але батьки повинні виступати не тільки як діячі обмеженого фронту свого колективу. Наше життя є життя соціалістичного суспільства. Перед своїми дітьми батько і мати повинні виступати як учасники цього життя. Події міжнародного життя, досягнення літератури – все має відбиватися в думках *батька*, в його почуттях, в його прагненнях. Тільки такі батьки, громадяни нашої країни, що живуть повним життям, матимуть у дітей справжній авторитет. При цьому не думайте, будь ласка, що таким життям ви повинні жити “навмисне”, щоб діти бачили, щоб вразити їх вашими якостями. Це – хибна настанова. Ви повинні щиро, справді жити таким життям, ви не повинні намагатися спеціально демонструвати його перед дітьми. Будьте певні, вони самі побачать усе, що треба.

Але ви – не тільки громадянин. Ви – ще й батько. І батьківську вашу справу ви повинні виконувати якнайкраще, і в цьому полягає коріння вашого авторитету. І насамперед ви повинні знати, чим живе, цікавиться, що любить, чого не любить, чого хоче й чого не хоче ваша дитина. Ви повинні знати, з ким вона дружить, з ким грається і в що грається, що читає, як сприймає прочитане. Коли вона вчиться в школі, ви повинні знати, як вона ставиться до школи й до вчителів, які в неї труднощі, як вона поводить в класі. Все це ви повинні знати завжди, з наймолодшого віку вашої дитини. Всякі неприємності і конфлікти не повинні бути для вас несподіванкою, ви повинні передбачати їх і запобігати їм.

Все це треба знати, але це зовсім не значить, що ви можете набридати вашому синові постійним і надокучливим розпитуванням, дешевим і настирливим шпигунством. З самого початку ви повинні поставити справу так,

щоб діти самі вам розповідали про свої справи, щоб їм хотілося вам розповісти, щоб вони були зацікавлені в тому, щоб ви знали. Іноді ви повинні запросити до себе товаришів сина, навіть почастивати їх чим-небудь, іноді ви самі повинні побувати в тій сім'ї, де є ці товариші, ви повинні при першій нагоді познайомитися з цією сім'єю.

На все це не треба багато часу, для цього потрібна тільки увага до дітей і до їх життя.

І якщо у вас буде така обізнаність і така увага, це не пройде непоміченим для ваших дітей. Діти люблять таку обізнаність і шанують батьків за це.

Авторитет обізнаності неодмінно приведе і до авторитету допомоги. В житті кожної дитини буває багато випадків, коли вона не знає, як треба зробити, коли вона потребує поради й допомоги. Можливо, вона не попросить у вас допомоги, бо ще не вміє цього зробити, ви самі повинні допомогти їй.

Часто ця допомога може бути подана як проста порада, іноді в жарті, іноді в розпорядженні, іноді навіть у наказі. Якщо ви знаєте життя своєї дитини, ви самі побачите, як зробити найкраще. Часто буває, що цю допомогу треба подати особливим способом. Часом потрібно або взяти участь у дитячій грі, або познайомитися з товаришами дітей, або побувати в школі й поговорити з учителем. Якщо у вашій сім'ї кілька дітей, а це – найщасливіший випадок, – до справи такої допомоги можуть бути залучені старші брати і сестри.

Батьківська допомога не повинна бути набридливою, надокучливою, стомливою. В деяких випадках абсолютно необхідно дати змогу дитині самій вибратися з труднощів, треба, щоб вона звикала перемагати перешкоди і розв'язувати складніші питання. Але завжди треба бачити, як дитина виконує цю операцію, не можна допускати, щоб

вона заплуталась і дійшла до відчаю. Іноді навіть треба, щоб дитина бачила вашу настороженість, увагу і довір'я до її сил.

Авторитет допомоги, обережного і уважного керівництва щасливо доповнюється авторитетом обізнаності. Дитина почуватиме вашу присутність поряд з нею, ваше розумне піклування про неї, ваше страхування, але водночас вона знатиме, що ви від неї дечого вимагаєте, що ви й не збираєтесь усе робити за неї, зняти з неї відповідальність.

Саме лінія відповідальності і є друга важлива лінія батьківського авторитету. Ні в якому разі дитина не повинна думати, що ваше керування сім'єю та нею самою є ваша розвага або приємність. Вона повинна знати, що ви відповідаєте не тільки за себе, але й за неї перед рідянським суспільством. Не слід боятися відверто і твердо казати синові чи дочці, що вони виховуються, що їм треба ще багато вчитися, що вони повинні вирости хорошими громадянами та хорошими людьми, що батьки відповідають за досягнення цієї мети, що вони не бояться цієї відповідальності. В цій лінії відповідальності полягають основи не тільки допомоги, але й вимоги. В деяких випадках ця вимога повинна бути висловлена в найсуворішій формі, що не припускає заперечень. Між іншим, слід сказати, що така вимога тільки й може бути поставлена з користю, якщо авторитет відповідальності вже створений в уявленні дитини. Навіть у наймолодшому віці дитина повинна почувати, що її батьки не живуть разом з нею на безлюдному острові.

Закінчуючи нашу бесіду, коротко резюмуємо сказане.

Авторитет конче потрібний у сім'ї. Треба відрізнити справжній авторитет від авторитету фальшивого, що

побудований на штучних принципах і намагається створити слухняність всякими засобами.

Справжній авторитет ґрунтується на вашій громадянській діяльності, на вашому громадянському почутті, на вашому знанні життя дитини, на вашій допомозі їй та на вашій відповідальності за її виховання.

Дисципліна

Слово “дисципліна” має кілька значень. Одні під дисципліною розуміють збірку правил поведінки, другі називають дисципліною сталі, виховані звички людини, треті вбачають у дисципліні лише слухняність. Усі ці окремі думки більш-менш наближаються до істини, але для правильної роботи вихователя необхідно мати точніше уявлення про саме поняття “дисципліна”.

Іноді дисциплінованою називають людину, яка відзначається слухняністю. Звичайно, в переважній більшості випадків від кожної людини вимагається точно й швидко виконання наказів і розпоряджень вищестоящих органів та осіб, і все ж в радянському суспільстві так звана слухняність є зовсім недостатньою ознакою людини дисциплінованої – проста слухняність нас задовольнити не може, тим більше не може задовольнити сліпа слухняність, якої звичайно вимагали в старій, дореволюційній школі.

Від радянського громадянина ми вимагаємо далеко складнішої дисциплінованості. Ми вимагаємо, щоб він не тільки розумів, для чого й чому треба виконати той чи інший наказ, але щоб він і сам активно прагнув виконати його якнайкраще. Та цього не досить. Ми вимагаємо від нашого громадянина, щоб він у кожную хвилину свого життя був готовий виконати свій обов'язок, не чекаючи розпорядження або наказу, щоб він мав ініціативу і творчу

волю. Ми сподіваємося при цьому, що він робитиме тільки те, що справді корисне і потрібне для нашого суспільства, для нашої країни, що в цій справі він не зупиниться ні перед якими труднощами і перешкодами. Навпаки, ми вимагаємо від радянської людини уміння утримуватися від таких вчинків або дій, які дадуть користь або задоволення тільки їй самій, а іншим людям чи всьому суспільству можуть завдати шкоди. Крім того, ми завжди вимагаємо від нашого громадянина, щоб він ніколи не обмежувався тільки вузьким колом своєї справи, своєї ділянки, свого верстата, своєї сім'ї, а умів бачити й справи навколишніх людей, їх життя, їх поведінку, умів допомогти їм не лише словом, але й ділом, навіть якщо для цього треба пожертвувати частиною особистого спокою. Але щодо наших спільних ворогів ми від кожної людини вимагаємо рішучої протидії, постійної пильності, незважаючи ні на яку неприємність чи небезпеку.

Одним словом, в радянському суспільстві дисциплінованою людиною ми маємо право назвати тільки таку, яка завжди, в усяких умовах зуміє вибрати правильну поведінку, найкориснішу для суспільства, і знайде в собі твердість продовжувати таку поведінку до кінця, незважаючи ні на які труднощі та неприємності.

Само собою зрозуміло, що не можна виховати таку дисципліновану людину тільки з допомогою самої дисципліни, тобто вправ у слухняності. Радянський дисциплінований громадянин може бути вихований тільки всією сумою правильних впливів, серед яких найвидатніше місце повинні посідати: широке політичне виховання, загальна освіта, книга, газета, праця, громадська робота і навіть такі, начебто другорядні речі, як гра, розвага, відпочинок. Тільки в спільному діянні всіх цих впливів може бути проведене правильне виховання, і тільки в

результаті його може вийти справжній дисциплінований громадянин соціалістичного суспільства.

Ми особливо рекомендуємо батькам пам'ятати завжди це важливе положення: дисципліна створюється не окремими якими-небудь “дисциплінарними” заходами, а всією системою виховання, всією атмосферою життя, всіма впливами, яких зазнають діти. В такому розумінні дисципліна є не причина, не метод, не спосіб правильного виховання, а результат його. Правильна дисципліна – це той добрий кінець, якого повинен прагнути вихователь усіма своїми силами і з допомогою всіх засобів, що є в його розпорядженні. Тому кожний батько повинен знати, що, даючи синові або дочці книгу для читання, знайомлячи його з новим товаришем, розмовляючи з дитиною про міжнародне становище, про справи на своєму заводі або про свої стахановські успіхи, вий разом з іншими справами добивається й мети більшого чи меншого дисциплінування.

Отже, під дисципліною ми будемо розуміти широкий загальний результат усієї виховної роботи.

Але є й вузчий відділ виховної роботи, який найближче стоїть до виховання дисципліни і який часто змішують з дисципліною: це режим. Якщо дисципліна є результат усієї виховної роботи, то режим є тільки засіб, тільки спосіб виховання. Різниця між режимом і дисципліною – дуже важлива; батьки повинні добре в ній розбиратися. Дисципліна, наприклад, належить до тих явищ, від яких ми завжди вимагаємо досконалості. Ми завжди хочемо, щоб у нашій сім'ї, в нашій роботі була найкраща, найсуворіша дисципліна. Інакше й не може бути: дисципліна – це результат, а у всякій справі ми звикли боротися за найкращі результати. Важко уявити

собі людину, яка сказала б: “У нас дисципліна так собі, але нам кращої й не треба...”

Така людина – або дурень, або справжній ворог. Всяка нормальна людина повинна добиватися найвищої дисципліни, тобто найкращого результату.

Зовсім інша справа – режим. Режим, як ми вже говорили, це тільки засіб, а ми взагалі знаємо, що всякий засіб, у будь-якій галузі життя, треба застосовувати тільки тоді, коли він відповідає меті, коли він доречний. Тому можна уявити собі найкращу дисципліну, і до неї ми завжди прагнемо, але не можна уявити собі якогось ідеального, найкращого режиму. В одних випадках один режим буде найпридатніший, в інших випадках – інший.

Сімейний режим не може й не повинен бути однако-вим у різних умовах. Вік дітей, їх здібності, навколишнє оточення, сусіди, величина квартири, її вигоди, дорога до школи, рух на вулиці та багато інших обставин визначають і змінюють характер режиму. Один режим повинен бути у великій сім'ї, де багато дітей, і зовсім інший в такій сім'ї, де одна дитина. Режим, корисний для малих дітей, може завдати великої шкоди, якщо його застосовувати до дітей старших. Так само свої особливості має режим для дівчаток, особливо в старшому віці. Отже, під режимом не можна розуміти щось стале, незмінне. У деяких сім'ях часто роблять таку помилку, свято вірять у цілющість раз установленого режиму, зберігають його недоторканність на шкоду інтересам дітей і своїм власним. Такий непорушний режим скоро стає мертвим пристосуванням, яке не може дати користі, а тільки шкодить.

Режим не може бути сталим щодо свого характеру саме тому, що він є тільки засобом виховання. Виховання має певну мету, причому вона завжди змінюється та

ускладнюється. В ранньому дитинстві, наприклад, перед батьками стоїть серйозне завдання – привчити дітей до чистоти. Ідучи до цієї мети, батьки встановлюють для дітей особливий режим, тобто правила вмивання, користування ванною, душем або лазнею, правила прибирання, правила додержання чистоти кімнати, ліжка, стола. Такий режим треба регулярно підтримувати, батьки ніколи не повинні забувати про нього, стежити за його виконанням, допомагати дітям у тих випадках, коли вони самі не можуть чогось зробити, вимагати від дітей доброякісної роботи. Якщо весь цей порядок організовано добре, він дає велику користь, і, нарешті, настає такий час, коли в дітей утворюються звички до чистоти, коли сама дитина вже не може сісти до столу з брудними руками. Значить, можна вже говорити про те, що мети досягнуто. Той режим, який був потрібний для досягнення цієї мети, тепер стає зайвим. Звичайно, це зовсім не значить, що його можна скасувати протягом одного дня. Поступово цей режим повинен замінюватися іншим режимом, який має на меті закріпити утворену звичку до чистоти, а коли ця звичка закріплена, перед батьками виникають нові цілі, складніші й важливіші. Продовжувати і в цей час морочитися з самою тільки чистотою буде не лише зайвою витратою батьківської енергії, але й шкідливою витратою: таким саме способом виховуються бездушні чистьохи, в яких за душею нічого немає, крім звички до чистоти, і які можуть іноді сяк-так виконати роботу, щоб тільки не забруднити руки.

На цьому прикладі з режимом чистоти ми бачимо, що правильність режиму – явище тимчасове і минуще; так це буває і з усяким іншим засобом, а режим є тільки засіб. Значить, не можна радити батькам будь-який один режим.

Режимів е багато, і треба з них вибрати один, найпридатніший у даних умовах.

Незважаючи на таку різноманітність можливих режимів, треба все-таки сказати, що режим у радянській сім'ї повинен завжди мати певні особливості, обов'язкові в усяких умовах.

У цій лекції ми і хочемо з'ясувати ці загальні особливості.

Насамперед ми звертаємо увагу батьків ось на що: який би ви не вибрали режим для вашої сім'ї, він повинен бути передусім доцільний. Всяке правило життя треба запроваджувати в сім'ї не тому, що хтось інший запровадив його в себе, і не тому, що з таким правилом жити приємніше, а тільки тому, що це необхідно для досягнення поставленої вами розумної мети. Цю мету ви й самі повинні добре знати, і в переважній більшості випадків повинні знати її і діти. В усякому разі і у ваших очах, і в очах дітей режим повинен мати характер розумного правила. Якщо ви вимагаєте, щоб діти в певний час сходилися до обіду й сідали за стіл разом з іншими, то діти повинні розуміти, що такий порядок необхідний для того, щоб полегшити роботу матері або хатньої робітниці, а також і для того, щоб кілька разів на день зібратися всією сім'єю, побути разом, поділитися своїми думками або почуттями. Якщо ви вимагаєте, щоб діти не залишали недоїдених шматків, то діти повинні розуміти, що це необхідно і з пошани до праці людей, які виробляють харчові продукти, і з пошани до праці батьків, і з міркувань сімейної економії. Ми знаємо й такий випадок, коли батьки вимагали, щоб діти за столом мовчали. Діти, звичайно, корилися цій вимозі, але ні вони, ні батьки не знали, для чого запроваджене таке правило. Коли батьків спитали про це, вони пояснили, що, розмовляючи за

обідом, можна вдаватися. Таке правило, звичайно, безглузде: у всіх людей заведено за столом розмовляти, і від цього ніяких нещасних випадків не буває.

Рекомендуючи батькам добиватися того, щоб сімейний режим мав розумний і доцільний характер, ми в той же час повинні застерегти батьків, що зовсім не треба на кожному кроці пояснювати дітям значення того чи іншого правила, не можна надокучати їм такими поясненнями й тлумаченнями.

Якщо ви вимагаєте, щоб діти за обідом не читали книгу, то й самі цього не повинні робити. Наполягаючи, щоб діти мили руки перед обідом, не забувайте й від себе вимагати того ж самого. Старайтеся самі прибирати свою постіль, це зовсім не важка і не ганебна робота. У всіх цих дрібницях далеко більше значення, ніж звичайно думають.

Режим у самій сім'ї, дома, обов'язково повинен включати такі деталі: точно повинен бути визначений час, коли вставати, і час, коли лягати,— той самий як у робочі дні, так і в дні відпочинку; правила акуратності й додержання чистоти, строки і правила зміни білизни, одягу, правила їх носіння, чистки; діти повинні привчатися до того, що всі речі мають своє місце, повинні після роботи чи гри залишати все в порядку; з найбільш раннього віку діти повинні вміти користуватись убиральною, умивальником, ванною; повинні стежити за електричним світлом, вмикати й вимикати його, коли треба. Особливий режим треба встановити за столом. Кожна дитина повинна знати своє місце за столом, приходити до столу вчасно, вміти поводитися за столом, користуватися ножем і виделкою, не бруднити скатерки, не накидати шматків на столі, з'їдати все, покладене на тарілку, і тому не просити собі зайвого.

Строговому режимові повинен підлягати розподіл робочого часу дитини, що надто важливо, коли вона починає ходити до школи. Але вже й раніше бажано точно розподілити час приймання їжі, гри, прогулянки тощо. Велику увагу треба віддавати питанням руху. Дехто думає, ніби дітям треба багато бігати, кричати, взагалі буйно виявляти свою енергію. Що в дітей є більша потреба в русі, ніж у дорослих, – не підлягає сумніву, але не можна й сліпо йти за цією потребою. Необхідно виховувати в дітей звичку до доцільного руху, до вміння гальмувати його, коли це потрібно. У всякому разі в кімнаті не слід допускати ні біганини, ні стрибків, для цього більше придатний майданчик у дворі, садок. Так само треба привчати дітей до вміння стримувати свої голоси: крик, вереск, голосний плач – усе це явища одного порядку; вони свідчать більше про нездорові нерви дитини, ніж про якусь дійсну потребу. Батьки самі бувають винні в такій нервовій галасливості дітей. Вони іноді самі підвищують голос до крику, самі нервують, замість того щоб вносити в атмосферу сім'ї тон упевненого спокою.

Режим у сім'ї, в квартирі, що займає сім'я, перебуває майже в повній владі батьків. Цього не можна сказати про режим поза домом. Певну частину часу дитина проводить з товаришами у дворі, а часто поза двором, на прогулянках, на майданчиках, ковзанках, іноді на вулиці. Чим старшими стають діти, тим товариське оточення відіграє дедалі більшу роль. Взяти на себе цілковите керівництво цим товариським впливом батьки, звичайно, не можуть, але за ними лишається цілковита змога стежити за цим товариським впливом, а цього здебільшого буває досить, якщо в сім'ї вже утворився досвід колективного зв'язку, довір'я, правдивості, якщо правильно створений батьківський авторитет. У такому

разі для батьків потрібне тільки одно: більш-менш докладно знати, що оточує вашого сина або вашу дочку. Багатьох випадків поганої поведінки дітей, а тим більше багатьох явищ дитячої розбещеності не було б, якби батьки ближче знайомилися з товаришами сина, батьками цих товаришів, іноді спостерігали гру дітей, навіть взяли в ній участь, разом з ними зробили б прогулянку, пішли в кіно, в цирк тощо. Таке активне наближення батьків до життя дітей зовсім не важка справа і навіть приємна. Вона дає змогу батькові або матері ближче дізнатися про суть товариських взаємин, дає можливість батькам допомагати одне одному і, що найголовніше, вона дає можливість поділитися враженнями з дітьми і під час такої розмови висловити свою думку про товаришів, про їх поведінку, про правильність або неправильність того чи іншого вчинку, про корисність або шкідливість тої чи іншої дитячої витівки.

Така є загальна методика організації режиму в сім'ї. Користуючись цими загальними вказівками, кожний батько і кожна мати зможуть виробити такий устрій сімейного побуту, який найбільше відповідає особливостям їх сім'ї. Дуже важливим є питання про форму режимних взаємин між батьками і дітьми. В цій галузі можна натрапити на найрізноманітніші перебільшення і перекручення, що завдають великої шкоди вихованню. Одні зловживають умовляннями, другі – різними пояснювальними бесідами, треті зловживають ласкою, четверті – наказом, п'яті – заохочуванням, шості – каранням, сьомі – поступливістю, восьмі – твердістю. Протягом сімейного життя, звичайно, багато буває випадків, коли доречна і ласка, і бесіда, і твердість, і навіть поступливість. Але там, де йдеться про режим, всі ці форми повинні поступатися місцем перед

одною головною, і ця єдина і найкраща форма – розпорядження.

Сім'я – дуже важлива, дуже відповідальна справа людини. Сім'я дає повноту життя, сім'я дає щастя, але кожна сім'я, особливо в житті соціалістичного суспільства, є насамперед велика справа, яка має державне значення. Тому сімейний режим повинен будуватися, розвиватися й діяти насамперед як ділове установа. Ділового тону батьки не повинні боятися. Вони не повинні думати, що діловий тон суперечить любовному почуттю батька або матері, що він може привести до сухості у взаєминах, до їх холодності. Ми запевняємо, що тільки справжній серйозний діловий тон може створити ту спокійну атмосферу в сім'ї, яка необхідна і для правильного виховання дітей, і для розвитку взаємної пошани та любові між членами сім'ї.

Батьки якнайраніше повинні засвоїти спокійний, урівноважений, привітний, але завжди рішучий тон у своєму діловому розпорядженні, а діти з наймолодшого віку повинні звикнути до такого тону, звикнути коритися розпорядженню й виконувати його охоче. Можна бути хоч яким ласкавим з дитиною, жартувати з нею, гратися, але коли виникає необхідність, треба вміти розпорядитися коротко, один раз, розпорядитися з таким виглядом і в такому тоні, щоб ні у вас, ні в дитини не було сумніву в правильності розпорядження, в неминучості його виконання.

Батьки повинні навчитися давати такі розпорядження дуже рано, коли першій дитині півтора-два роки. Справа ця зовсім неважка. Треба тільки стежити за тим, щоб ваше розпорядження відповідало таким вимогам:

1. Воно не повинно даватися злісно, з криком, з роздратуванням, але воно не повинно бути подібним і до упрощування.

2. Воно повинно бути по силі дитині, не вимагати від неї надто важкого напруження.

3. Воно повинно бути розумним, тобто не повинно суперечити здоровому розумові.

4. Воно не повинно суперечити іншому розпорядженню вашому, розпорядженню батька не повинно суперечити розпорядженню матері.

Якщо розпорядження дали, то воно обов'язково повинно бути виконане. Дуже погано, якщо ви розпорядилися, а потім і самі забули про своє розпорядження. Треба, щоб у сім'ї, як і у всякій іншій справі, був постійний, невисипущий контроль та перевірка. Звичайно, батьки повинні намагатися здійснювати цей контроль здебільшого непомітно для дитини; дитина взагалі не повинна мати сумніву в тому, що розпорядження треба виконати. Але іноді, коли дитині доручається складніша справа, в якій велике значення має якість виконання, цілком до речі і безпосередній контроль.

Що робити, коли дитина не виконала розпорядження? Насамперед треба дбати, щоб такого випадку не було. Але якщо вже так сталося, що дитина з першого разу не послухалася вас, слід повторити розпорядження, тільки вже в більш офіційному, в холодному тоні, приблизно так:

– я тобі сказав зробити так, а ти не зробив. Негайно зроби, і щоб більше таких випадків не було.

Даючи таке повторне розпорядження та обов'язково добиваючись його виконання, треба в той же час приглянутися й поміркувати, чому в даному разі виник опір вашому розпорядженню. Ви обов'язково побачите, що в

чому ви самі були винні, щось зробили неправильно, на щось не зважили. Намагайтесь уникати таких помилок.

Найважливіше в цій галузі – стежити, щоб у дітей не нагромаджувався досвід неслухняності, щоб не порушувався сімейний режим. Дуже погано, якщо ви припустили такий досвід, якщо ви дозволили дітям дивитися на ваші розпорядження, як на щось необов'язкове.

Якщо ви цього не допустите з самого початку, вам ніколи не доведеться потім вдаватися до покарань.

Якщо режим розвивається правильно з самого початку, якщо батьки уважно стежать за його розвитком, покарання не будуть потрібні. В хорошій сім'ї покарання ніколи не буває, і це – найправильніший шлях сімейного виховання.

Але бувають сім'ї, де виховання вже таке занедбане, що без покарань обійтися не можна. В такому разі батьки вдаються до покарань звичайно дуже невміло і часто більше псують справу, ніж виправляють. Покарання – дуже важка річ, воно вимагає від вихователя величезного такту й обережності, тому ми рекомендуємо батькам по можливості уникати застосування покарань, а намагатися насамперед відновити правильний режим. На це, звичайно, потрібно буде багато часу, але треба бути терплячим і спокійно чекати результатів.

У крайньому випадку можна припустити деякі види покарань, а саме: затримка втіхи чи розваги (якщо було призначено відвідування кіно або цирку, відкласти його); затримка кишенькових грошей, якщо вони видаються; заборона виходити до товаришів.

Ще раз звертаємо увагу батьків, що самі покарання не дадуть ніякої користі, якщо немає правильного режиму. А коли є правильний режим, можна легко обійтися без по-

карань, треба тільки більше терпіння. У всякому разі, в сімейному побуті далеко важливіше й корисніше налагодити правильний досвід, ніж виправляти неправильний.

Так само треба бути обережним і з заохочуванням. Ніколи не слід оголошувати наперед якісь премії для нагороди. Найкраще обмежитися простою похвалою і схваленням. Дитяча радість, втіха, розвага повинні даватися дітям не як нагорода за хороші вчинки, а в природному порядку задоволення правильних потреб. Те, що дитині потрібне, слід дати їй при всіх умовах, незалежно від її заслуг, а те, що для неї не потрібне або шкідливе, не можна давати їй як нагороду.

Резюмуємо зміст лекції.

Дисципліну треба відрізнити від режиму. Дисципліна – це результат виховання, режим – це засіб виховання. Тому режим може мати різний характер залежно від обставин. Кожний режим повинен відзначатися доцільністю, певністю, точністю. Він повинен стосуватися як внутрішнього життя сім'ї, так і зовнішнього. Виразом режиму в діловій атмосфері сім'ї мусить бути розпорядження та контроль за його виконанням. Головна мета режиму – нагромадження правильного дисциплінарного досвіду, і найбільше треба боятися неправильного досвіду. При правильному режимі не потрібні покарання і взагалі їх треба уникати, як і зайвих заохочувань. Найкраще у всіх випадках покладатися на правильний режим і терпляче чекати його результатів.

ГРА

Гра має важливе значення в житті дитини, має те саме значення, яке в дорослого має діяльність, робота, служба. Яка дитина в грі, така з багатьох поглядів вона буде в роботі, коли виросте. Тому виховання майбутнього діяча

відбувається насамперед у грі. І вся історія окремої людини як діяча і працівника може бути показана в розвитку гри і в поступовому переході її в роботу. Цей перехід відбувається дуже повільно. В наймолодшому віці дитина переважно грається, її робочі функції дуже незначні й не виходять за межі найпростішого самообслуговування: вона починає самотійно їсти, вкриватися одягом, надягати штанці. Але навіть і в цю роботу дитина вносить ще багато гри. В добре організованій сім'ї ці робочі функції поступово ускладнюються, дитині доручається дедалі складніша робота, спочатку тільки з метою самообслуговування, а потім і така робота, яка має значення для всієї сім'ї. Але гра в цей час є головним заняттям дитини, найбільше її захоплює, цікавить. У шкільному віці робота вже займає дуже важливе місце, вона зв'язана з серйознішою відповідальністю, вона зв'язана і з певнішими і яснішими уявленнями про майбутнє життя дитини, це вже така робота, яка близько стоїть до громадської діяльності. Але і в цей час дитина ще дуже багато грається, любить гру, їй навіть доводиться переживати досить складні колізії, коли гра здається настільки симпатичнішою, ніж робота, що хочеться відкласти роботу й погратися. Якщо такі колізії виникають, це значить, що виховання дитини у грі та в робочих функціях відбувалося неправильно, що батьки допустили якісь перегини. Тільки такими іграми, з неї й виросте пасивна людина, що лише звикла дивитися на чужу роботу, людина, позбавлена ініціативи й незвична творити в роботі нове, незвична перемагати труднощі. Гра без зусилля, гра без активної діяльності – завжди погана гра. Як бачите, в цьому пункті гра дуже подібна до роботи.

Гра дає дитині радість. Це буде або радість творчості, або радість перемоги, або радість естетична – радість якості. Таку саму радість дає й хороша робота. І тут цілковита подібність.

Дехто гадає, що робота відрізняється від гри тим, що в роботі є відповідальність, а в грі її немає. Це неправильно: у грі є така сама велика відповідальність, як у роботі, – звичайно, у грі хорошій, правильній, про це нижче буде сказано докладніше.

Чим же все-таки відрізняється гра від роботи? Ця різниця полягає тільки в одному: робота – це участь людини в громадському виробництві, у створенні матеріальних, культурних, інакше кажучи, соціальних цінностей. Гра не має такої мети, громадських цілей вона безпосередньо не стосується, але вона стосується їх посередньо: вона привчає людину до тих фізичних і психічних зусиль, які потрібні для роботи.

Тепер уже ясно, чого ми повинні вимагати від батьків при керуванні дитячою грою. Перше – це стежити, щоб гра не ставала єдиним прагненням дитини, щоб не захоплювала її на шкоду громадській меті. Друге – щоб у грі виховувалися ті психічні та фізичні навички, які потрібні для роботи.

Першої мети досягають, як уже було сказано, поступовим залучанням дитини до праці, яка повільно, але неухильно приходить на зміну грі. Другої мети досягають правильним керуванням самою грою: добором гри, допомогою дитині у грі.

У цій лекції ми будемо говорити тільки про другу мету, а питанню про трудове виховання буде присвячена окрема лекція.

Доводиться дуже часто спостерігати неправильні дії батьків у керуванні грою. Ця неправильність буває трьох

видів. Деякі батьки просто не цікавляться грою своїх дітей і думають, що діти й самі знають, як краще гратися. У таких батьків діти граються, як хочуть і коли хочуть, самі вибирають собі іграшки і самі організують гру. Інші батьки багато уваги віддають грі, навіть занадто багато, весь час втручаються у гру дітей, показують, розказують, дають ігрові завдання, часто розв'язують їх раніше, ніж розв'яже дитина, і тішаться. У таких батьків дитині нічого не залишається, як слухатися батьків і наслідувати їх; тут, власне, граються більше батьки, ніж дитина. Якщо в таких батьків дитина що-небудь будує і вимикає утруднення в будівництві, батько або мати сідає поруч неї й каже:

– Ти не так робиш, дивись, як треба робити.

Якщо дитина вирізує що-набудь з паперу, батько або мати деякий час дивиться на її зусилля, а потім відбирає в неї ножиці і каже:

– Давай, я тобі виріжу. Бачиш, як добре вийшло.

Дитина дивиться й бачить, що у батька вийшло справді краще. Вона простягає батькові другий аркушик паперу і просить ще що-небудь вирізати, і батько охоче це робить, задоволений своїми успіхами. У таких батьків діти повторюють лише те, що роблять батьки, вони не привчаються перемагати труднощі, самотійно добиватися підвищення якості і дуже рано звикають до думки, що тільки дорослі все вміють робити добре. У таких дітей розвивається непевність у своїх силах, страх перед невдачею.

Ще інші батьки вважають, що найголовніше полягає в кількості іграшок. Вони витрачають великі гроші на іграшки, завалюють дітей найрізноманітнішими іграшками і пишаються цим. Дитячий куток у таких батьків подібний до магазину іграшок. Такі батьки якраз дуже люблять механічні хитрі іграшки і заповнюють ними

життя своєї дитини. Діти в таких батьків у найкращому разі стають колекціонерами іграшок, а в гіршому разі – і то найчастіше – без будь-якого інтересу переходять від іграшки до іграшки, граються без захоплення, псують і ламають іграшки та вимагають нових.

Правильне керування грою вимагає від батьків вдумливішого й обережнішого ставлення до гри дітей.

Дитяча гра проходить кілька стадій розвитку, і в кожній стадії потрібний особливий метод керівництва. Перша стадія – це час кімнатної гри, час іграшки. Вона починає переходити в другу стадію у п'яти-шестирічному віці. Перша стадія характеризується тим, що дитина воліє гратися сама, рідко допускає участь одного-двох товаришів. У ці роки дитина любить гратися своїми іграшками і неохоче грається іграшками чужими. У цій стадії саме розвиваються особисті здібності дитини. Не слід боятися, що, граючись сама, дитина виросте егоїстом, треба давати їй можливість гратися на самоті, але треба стежити, щоб ця перша стадія не затяглася, щоб вона вчасно перейшла у другу стадію.

В першій стадії дитина нездатна гратися в групі, вона часто свариться з товаришами, не вміє знайти з ними колективний інтерес. Треба дати їй волю в цій індивідуальній грі, не треба нав'язувати їй компаньйонів, бо таке нав'язування приводить лише до порушення настрою в грі, до звички нервувати й скандалити. Можна з певністю твердити: чим краще дитина грається в молодшому віці на самоті, тим кращим товаришем вона буде в майбутньому. В цьому віці дитина відзначається дуже великою агресивністю, вона до певної міри “власник”. Найкращий метод полягає в тому, щоб не давати дитині вправлятися в цій агресивності й не давати розвиватися “власницьким” мотивам. Якщо дитина грається

сама, вона розвиває свої здібності: уяву, конструктивні навички, навички матеріальної організації. Це – корисно. Якщо ж ви проти її волі посадите її гратися в групі, то цим не позбавите її агресивності, себелюбства.

У деяких дітей раніше, в інших пізніше це переважання гри на самоті починає переростати в інтерес до товаришів, до групової гри. Треба допомогти дитині з найбільшою користю зробити цей досить важкий перехід. Треба, щоб розширення кола товаришів відбувалося в умовах найбільш сприятливих. Звичайно цей перехід відбувається у вигляді підвищення інтересу дитини до рухливих ігор на свіжому повітрі, до ігор у дворі. Ми вважаємо найкращим таке становище, калі в групі дітей у дворі є одна старша, яка користується загальним авторитетом і виступає як організатор молодших.

Друга стадія дитячої гри важча для керівництва, бо в цій стадії діти вже не граються на очах у батьків, а виходять на ширшу громадську арену. Друга стадія триває до 11–12 років, захоплюючи частину шкільного часу.

Школа дає ширшу компанію товаришів, ширше коло інтересів і важчу арену, зокрема для ігрової діяльності, зате вона дає і готову, чіткішу організацію, певний і точніший режим і, найголовніше, допомогу кваліфікованих педагогів. У другій стадії дитина виступає вже як член суспільства, але суспільства ще дитячого, яке не має ні строгої дисципліни, ні громадського контролю. Школа дає і те, і друге, школа і є формою переходу до третьої стадії гри.

На цій третій стадії дитина вже виступає як член колективу, до того ж колективу не тільки ігрового, але й ділового, навчального. Тому і гра в цьому віці набуває чіткіших колективних форм і поступово стає грою спортивною, Тобто зв'язаною з певними фізкультурними

цілями, правилами і, найголовніше, – з поняттями колективного інтересу і колективної дисципліни.

На всіх трьох стадіях розвитку гри вплив батьків має велике значення. Звичайно, на першому місці щодо значення цього впливу треба поставити першу стадію, коли дитина ще не є членом іншого колективу, крім сімейного, коли, крім батьків, часто й немає інших керівників. Але й на інших стадіях вплив батьків може бути дуже великий і корисний.

У першій стадії матеріальним центром гри є іграшка. Іграшки бувають таких типів:

Іграшка готова, механічна або проста. Це – всякі автомобілі, пароплави, коники, ляльки, мишки, ваньки-встаньки та ін.

Іграшка напівготова, що вимагає від дитини деякого дороблення: всякі картинки з запитаннями, малюнки розрізні, кубики, ящики-конструктори, розбірні моделі.

Іграшка-матеріал: глина, пісок, шматки картону, слоуди, дерева, паперу, рослини, дріт, цвяхи.

У кожного з цих типів є свої переваги і хиби. Готова іграшка хороша тим, що вона знайомить дитину із складними ідеями та речами, вона підводить дитину до питань техніки і складного людського господарства. Тому така іграшка викликає ширшу діяльність уяви. Паровоз в руках хлопчика настраює його уяву на певний транспортний лад, кінь викликає уявлення про життя тварини, дбання про годівлю та використання. Батьки й повинні стежити, щоб ці хороші сторони такої іграшки дійсно були помітні для дитини, щоб вона не захоплювалася тільки одною стороною іграшки, її механічністю та легкістю для гри. І дуже важливо добиватися, щоб дитина не пишалася тим, що от тато або мама купили для неї таку хитру іграшку, та ще й не одну, а багато, а в інших дітей

немає таких хороших іграшок. Взагалі ці механічні іграшки корисні тільки тоді, коли дитина дійсно ними грається, а не тільки береже, щоб похвалитися перед сусідами, і при цьому грається не просто спостерігаючи рух іграшки, а організуючи цей рух в якому-небудь складному задумі. Автомобілі повинні що-небудь перевозити, ванька-встанька повинен куди-небудь переїжджати або щось робити, ляльки повинні спати й прокидатися, одягатися й роздягатися, ходити в гості та виконувати яку-небудь корисну роботу в іграшковому царстві. Для дитячої фантазії в цих іграшках є великий простір, і чим ширше й серйозніше розгортається ця фантазія з такими іграшками, тим краще. Якщо ведмедика просто перекидають з місця на місце, якщо його тільки тягають, – це дуже погано. Але якщо ведмедик живе в певному місці, спеціально обладнаному для його життя, якщо він когось лякає або з кимсь дружить, – це вже добре.

Другий тип іграшки добрий тим, що тут ставиться перед дитиною яке-небудь завдання, – звичайно таке, яке треба розв'язати з певним напруженням і яке сама дитина ніколи поставити не могла б. У розв'язуванні цих завдань уже потрібна деяка дисципліна мислення, потрібна логіка, поняття про законне відношення частин, а не просто вільна фантазія. А недолік цих іграшок у тому, що завдання ці завжди одні й ті ж, одноманітні і набридають своїми повтореннями.

Іграшки третього типу – всякі матеріали – найдешевший і найвдячніший ігровий елемент. Ці іграшки найближче стоять до нормальної людської діяльності: з матеріалів людина створює цінності й культуру. Якщо дитина вміє гратися такими іграшками, то це значить, що в неї вже є висока культура гри і зароджується висока

культура діяльності. В іграшці-матеріалі є багато хорошого реалізму, але в той же час є простір і для фантазії, не простої уяви, а великої творчої робочої фантазії. Якщо є шматочки скла або слюди, з них можна зробити вікна, а для цього треба придумати рами, значить, виникає питання про будівництво будинку. Якщо є глина й стебла рослин, виникає питання про садок.

Який тип іграшок найкращий? Ми вважаємо, що найкращий спосіб комбінувати всі три типи, але ніяк не в надмірній кількості. Якщо в хлопчика або дівчинки є одна-дві механічні іграшки, не треба купувати більше. Додайте до цього яку-небудь розбірну іграшку та якнайбільше додайте всяких матеріалів, і ось уже іграшкове царство організоване. Не треба, щоб у ньому було все, щоб у дитини розбігалися очі, щоб вона губилася серед надмірної кількості іграшок. Дайте їй небагато, але постарайтеся, щоб із цих небагатьох речей дитина організувала гру. А тоді стежте за нею, прислухайтеся непомітно до її гри, постарайтеся, щоб вона самостійно відчула якусь певну недостачу та захотіла її поповнити. Якщо ви купили дитині маленького коника і вона захопилася завданням перевозити, природно, що їй бракуватиме підводи або екіпажа. Не поспішайте купувати їй цю підводу. Подбайте, щоб вона сама її зробила з будь-яких коробок, катушок або картону. Якщо вона таку підводу зробить, чудово, – мети досягнуто. Але якщо їй потрібно багато підвід і саморобних уже не вистачає, не треба, щоб вона обов'язково зробила і другу підводу, другу можна й купити.

Найголовніше в цій дитячій грі досягти ось чого:

1. Щоб дитина справді гралася, творила, будувала, комбінувала.

2. Щоб не кидалася від одного завдання до другого, не закінчивши першого, щоб доводила свою діяльність до кінця.

3. Щоб у кожній іграшці вона вбачала певну, потрібну для майбутнього цінність, зберігала її, дбала про неї. В іграшковому царстві завжди повинен бути цілковитий порядок, треба прибирати. Іграшки не повинні ламатися, а в разі поламавання треба робити ремонт, якщо він важкий, то з допомогою батьків.

Особливу увагу повинні звернути батьки на ставлення дитини до іграшки. Дитина не повинна ламати іграшку, повинна любити її, але не повинна і дуже страждати, якщо вона зіпсувалася або поламалася. Цієї мети буде досягнуто, якщо дитина дійсно звикла вважати себе хорошим хазяїном, якщо вона не боїться окремих пошкоджень і відчуває себе в силі виправити біду. Завдання батька і матері – завжди допомогти дитині в таких випадках, підтримати її в розпачі, довести їй, що людська винахідливість та праця завжди можуть врятувати становище. Виходячи з цього, ми радимо батькам завжди вживати заходів до полагодження зламаної іграшки, ніколи не викидати її передчасно.

У процесі самої гри батьки повинні по можливості давати дитині цілковиту волю дій, але тільки до тої хвилини, поки гра йде правильно. Якщо дитина відчуває труднощі в якомусь становищі, якщо гра пішла занадто просто, нецікаво, треба допомогти дитині: підказати, поставити яке-небудь цікаве питання, додати який-небудь новий, цікавий матеріал, іноді навіть і погратися з нею.

Такі є загальні форми методу на першій стадії гри.

На другій стадії від батьків вимагається насамперед уважність. Ваша дитина вийшла в двір, потрапила в групу хлопчиків. Ви повинні уважно вивчити, що це за

хлопчики. Ваша дівчинка тягнеться до подруг у дворі, ви повинні добре знати цих дівчаток. Ви повинні знати, чим захоплюються діти, які оточують вашу дитину, чого в них не вистачає, що є поганого в їх іграх. Буває дуже часто, що увага та ініціатива одного з батьків допомагає змінити на краще життя цілої групи дітей в тому чи іншому місці. Ви помітили, що діти взимку спускаються, як з гірки, із зледенілої купи сміття. Домовтеся з іншими батьками, а якщо не домовитесь, то самі допоможіть дітям насипати гірку. Зробіть своїй дитині прості дерев'яні санки, і ви побачите, що і в інших дітей з'явиться щось подібне. В цій стадії гри дуже важливим і корисним буде спілкування батьків між собою, на жаль, дуже незначне серед батьків. Буває, що кожен з батьків незадоволений життям дітей у дворі, але не поговорить з іншим батьком або матір'ю, не придумують вони разом чого-небудь для поліпшення цього життя, а тимчасом це зовсім не така важка справа, і кожному вона по силі. На цій стадії діти вже організуються в деяку подобу колективу; буде дуже корисно, якщо й батьки їх так само організовано керуватимуть ними.

Дуже часто буває на цій стадії, що діти сваряться, б'ються, скаржаться одне на одного. Батьки роблять помилку, якщо негайно стають на бік свого сина або дочки та самі розпочинають сварку з батьком або матір'ю кривдника. Якщо ваша дитина прийшла в сльозах, якщо її скривдили, якщо вона страждає і вже озлоблена, не поспішайте дратуватися й кидатися в атаку на кривдника та на його батьків. Насамперед розпитайте спокійно вашого сина чи вашу дочку, постарайтесь уявити собі точну картину події. Рідко буває, щоб винною була якась одна сторона. Напевно і ваша дитина в чомусь погарячувала; поясніть їй, що у грі не завжди треба бути

непоступливим, що треба по можливості шукати мирних виходів із конфліктів. Постарайтеся, хоч би там що, помирити вашу дитину з суперником, запросіть цього суперника в гості, і з ним теж поговоріть, познайомтеся з його батьком, вясніть становище до кінця. В цій справі найголовніше полягає в тому, що ви не повинні вже бачити перед собою тільки вашу дитину, а повинні бачити перед собою всю групу дітей і виховувати її разом з іншими батьками. Тільки в такому разі ви дасте найбільшу користь і вашій дитині. Вона помітить, що ви не захоплюєтесь сімейним патріотизмом, що ви робите громадську роботу, і вбачатиме в цьому приклад для своєї поведінки. Нема нічого шкідливішого, як запальна агресивність батька або матері до сім'ї сусідів; така агресивність якраз і виховує злобність характеру в дитини, підозрілість, дикий і сліпий сімейний егоїзм.

На третій стадії керування грою вже не перебуває в руках у батьків, воно передане шкільній або спортивній організації, проте в батьків залишаються великі можливості для правильного впливу на характер дитини. По-перше, треба уважно стежити, щоб захоплення спортом не набувало характеру всепоглинаючої пристрасті, треба вказувати дитині й на інші сторони діяльності. По-друге, треба викликати у хлопчика або дівчинки гордість не тільки своїм особистим успіхом, а, головним чином, гордість успіхом команди або організації. Необхідно також боротися проти всякої хвастовитості, виховувати пошану до сили суперника, звертати увагу на організованість, тренування, дисципліну в команді. Треба, нарешті, добиватися спокійного ставлення до удач або невдач. І на цій стадії буде дуже добре, якщо батьки ближче познайомляться з товаришами по команді сина чи дочки.

І на всіх трьох стадіях батьки повинні пильно стежити, щоб гра не захоплювала всього духовного життя дитини, щоб паралельно розвивалися й трудові павички.

У грі на всіх трьох стадіях ви повинні виховувати прагнення до більшого задоволення, ніж просте споглядання, проста розвага, виховувати мужнє перемагання труднощів, виховувати уяву та розмах думки. А на другій і третій стадіях ви повинні мати завжди на увазі, що тут уже ваша дитина вступила в колектив, що від неї вже вимагається не тільки вміння гратися, але й уміння правильно ставитися до людей.

Резюмуємо сказане в лекції.

Гра має важливе значення в житті людини, вона є підготовкою до праці й повинна поступово замінюватися працею.

Багато батьків не звертають достатньої уваги на керування грою, і або полишають дитину саму на себе, або оточують її зайвим піклуванням і зайвими іграшками.

Батьки повинні застосовувати різні методи на різних стадіях гри, але завжди повинні давати дитині можливість самодіяльності і правильного розвитку її здібностей, не відмовляючись в той же час допомогти їй у важких випадках.

На другій і третій стадіях треба вже керувати не стільки грою, скільки ставленням дитини до інших людей та до свого колективу.

Сімейне господарство

Кожна сім'я має своє господарство. На відміну від буржуазного суспільства, в нашій сім'ї є тільки трудове господарство, яке не має на меті експлуатувати людей. Це господарство може рости і збільшуватись, але не тому, що члени сім'ї одержують які-небудь прибутки, а тільки

завдяки підвищенню заробітку членів сім'ї та сімейній економії. Господарство нашої сім'ї складається тільки з речей особистого користування, до його складу не можуть входити засоби виробництва, які в нашій країні належать усьому суспільству.

В буржуазній сім'ї завжди буває так: багата сім'я повертає частину свого майна на засоби виробництва, щоб експлуатувати найману робочу силу і таким способом ще більше багатіти й розширювати виробництво. В нашій сім'ї, сім'ї трудовій, такого багатства не може бути. Отже, якщо наша сім'я багатіє, то це означає тільки одно: вона краще й щасливіше живе, набуває більше речей особистого користування, задовольняє більшу кількість своїх потреб. Цілком природно, що кожна сім'я намагається поліпшити своє життя, поліпшуючи своє господарство, але це вона робить не порядком грабіжницької експлуатації інших людей, а виключно порядком трудової участі членів сім'ї в загальному житті та в спільній роботі всього радянського народу. Багатство нашої сім'ї не стільки залежить від зусиль цієї сім'ї, скільки від успіхів усієї Радянської Країни, від її перемог і досягнень на господарському й культурному фронті.

Кожна дитина є член сім'ї і, значить, учасник сімейного господарства, отже, до певної міри й учасник всього радянського господарства. Господарське виховання наших дітей і повинно полягати у вихованні не тільки хазяйновитого члена сім'ї, але й у вихованні господаря-громадянина. В буржуазному суспільстві перед вихователем така мета не стоїть. Там кожна людина зацікавлена тільки в розвитку власного господарства, державне господарство посідає дуже непомітне місце в масі господарських приватних одиниць.

У нас кожній людині доведеться в житті обов'язково брати участь в загальному державному господарстві, і чим краще вона буде підготовлена до цієї справи, тим більше вона дасть користі і всьому радянському суспільству, і собі самій.

Усе це повинні знати й добре розуміти всі батьки, повинні частіше міркувати над цими питаннями та завжди перевіряти свої виховні методи з допомогою ясного політичного уявлення про мету виховання.

Багато батьків думають, що виховна робота відбувається тільки під час бесід і розмов з дітьми, під час керування їх грою або їх ставленням до людей. У всіх цих галузях справді багато можна зробити педагогічне корисного, але ця користь буде незначна, якщо дитина не виховується і в господарській галузі. Адже з вашої дитини повинна вирости не тільки хороша, чесна людина, але й хороший, чесний радянський господар.

Сімейне господарство являє собою дуже зручне поле для виховання багатьох дуже важливих особливостей характеру майбутнього громадянина-господаря. В цій короткій бесіді навіть неможливо перелічити всі ці особливості. Ми торкнемося тільки головних.

За допомогою правильного керівництва в галузі сімейного господарства виховуються: колективізм, чесність, дбайливість, бережливість, відповідальність, здатність до орієнтування, оперативні здатність.

Ми розглянемо окремо кожну з цих важливих якостей характеру.

Колективізм. У найпростішому визначенні колективізм означає солідарність людини з суспільством. Протилежністю колективізму є індивідуалізм. В деяких сім'ях через недостатню увагу батьків до цих питань виховуються такі індивідуалісти. Якщо дитина до самого

юнацтва не знає, звідки беруться кошти сім'ї, якщо вона звикає тільки задовольняти свої потреби, а не помічає потреб інших членів сім'ї, якщо вона не зв'язує свою сім'ю з усім радянським суспільством, якщо вона росте жадібним споживачем, – то це й є виховання індивідуаліста, який потім може завдати багато шкоди і всьому суспільству, і собі самому.

Деякі матері та батьки непомітно для себе виховують таких індивідуалістів.

Часто вони дбають тільки про те, щоб у дитини все було, щоб вона була добре нагодована, добре одягнена, забезпечена іграшками та розвагами. Все це вони роблять з безмежної своєї доброти й любові, відмовляють собі багато в чому, навіть в найнеобхіднішому, а дитина навіть не знає про це та поступово звикає думати, що вона краща від усіх, що її бажання для батьків – закон. У такій сім'ї діти часто нічого не знають про роботу батька або матері, не знають, наскільки вона важка, наскільки важлива та корисна для суспільства. Тим більше, вони нічого не знають про роботу інших людей. Вони знають тільки свої бажання та їх задоволення.

Це дуже хибний і шкідливий шлях виховання, і найбільше та найшвидше від цієї хибності страждатимуть батьки. Тільки виховання колективіста може бути правильним вихованням у нашій країні, і батьки повинні регулярно проводити це виховання. Для цього ми рекомендуємо ось що:

1. Якнайраніше дитина повинна дізнатися, де працює батько і мати, в чому полягає ця робота, наскільки вона важка, яке в ній напруження, які досягнення. Вона повинна знати, що виробляє її батько або мати, яке значення це виробництво має для всього суспільства. При першій нагоді батьки повинні познайомити дитину з деякими

своїми колегами й співробітниками, розказати про значення їх роботи. Якщо навіть батько або мати несхвально думають про яку-небудь людину, не слід докучати дитині молодшого віку такими несхвальними відзивами.

Взагалі якнайраніше дитина повинна добре зрозуміти, що ті гроші, які батьки приносять додому, становлять не тільки зручну річ, яку можна витратити, але й становлять заробіток на основі великої й корисної громадської праці. Батьки завжди повинні знайти час і прості слова, щоб розповісти дитині про все це. Коли дитина підросте, треба такими ж простими словами розповісти їй якнайбільше про інші подібні підприємства по всьому Союзу, про їх роботу та досягнення. Якщо є можливість, треба показати дітям самий завод, пояснити виробничий процес.

Якщо мати не працює в установі, на виробництві, а працює вдома по господарству, дитина повинна й цю роботу знати, ставитись до неї з повагою і розуміти, що ця робота вимагає зусиль і напруження.

2. Якнайраніше дитина повинна ознайомитися з сімейним бюджетом. Вона повинна знати заробіток батька або матері. Від неї не треба приховувати фінансовий сімейний план, а, навпаки, поступово залучати її до обговорення сімейних фінансових наміток. Вона повинна знати, чого потребує батько або мати, наскільки ця потреба велика й невідкладна, і повинна навчитись відмовлятися від задоволення деяких своїх потреб, щоб краще задовольнити потреби інших членів сім'ї. Особливо слід залучати її до обговорення таких питань, які торкаються загальних сімейних потреб: придбання посуду, меблів, радіо, книжок, газет тощо.

3. Якщо сім'я живе в дуже добрих матеріальних умовах, не можна допускати, щоб дитина пишалася цими умовами перед іншими сім'ями, щоб вона звикала хвалитися своїм костюмом, своєю квартирою. Вона повинна розуміти, що в сімейному багатстві немає ніяких підстав для чванства. В такій сім'ї, де є трохи надмірний достаток, найменше треба задовольняти додаткові потреби самої дитини, а краще витратити гроші на задоволення загальних сімейних потреб: краще купити книжок, ніж зайвий костюм.

Але якщо сім'я з різних причин ледве задовольняє свої потреби, слід прагнути, щоб дитина не заздрила іншим сім'ям і не хотіла перейти до них. Дитина повинна знати, що в наполегливій боротьбі за поліпшення життя більше гордості, ніж у зайвій копійці. Саме в такій сім'ї треба виховувати терпіння, прагнення до кращого майбутнього, здійсненого в нашій країні, взаємну поступливість і веселу готовність поділитися з товаришем. Батьки ніколи не повинні скиглити і скаржитися в присутності дитини, повинні по можливості бути бадьорими і веселими і завжди надіятися на краще, прагнучи до нього через поліпшення сімейного господарства та підвищення свого заробітку. Кожне справжнє поліпшення в такій сім'ї обов'язково треба відзначити й підкреслити.

Чесність. Чесність не падає з неба, вона виховується в сім'ї. В сім'ї можна виховати й безчесність: все залежить від правильного виховного методу батьків. Що таке чесність? Чесність – це відверте, щире ставлення. Нечесність є потайне, приховане ставлення. Якщо дитина хоче яблука і відверто про це заявляє, це буде чесно. Якщо вона це бажання приховує, але не відмовляється від яблука, а намагається взяти його, щоб ніхто не бачив, це вже буде нечесно. Якщо мати дає дитині це яблуко таємно

від інших дітей, припустімо, навіть чужих, вона вже виховує в ній потайне ставлення до речі, отже, виховує нечесність. Потайне ставлення до речей у межах сімейного побуту, господарський особистий секрет, годування по кутках, ховання окремих солодких шматків – усе це спричиняє зародження нечесності. Тільки вже в старшому віці дитина повинна навчитися розрізняти корисний секрет, тобто те, що треба ховати від ворогів і недругів, або те, що взагалі є особистим переживанням кожної людини. В молодшому ж віці чим відвертіша дитина і чим менше в неї будь-яких секретів, тим краще для її виховання.

Батьки повинні уважно стежити за розвитком чесності в дитини. Вони нічого не повинні навмисне ховати від дитини, але їй повинні привчати дитину нічого не брати без дозволу, навіть коли це лежить перед очима, не замкнене, не приховане. Можна спеціально залишати на видноті всілякі спокусливі речі і привчати дитину ставитися до них спокійно, без жадібного бажання. Цю рису спокійного ставлення до того, що лежить не сховане, слід виховати в наймолодшому віці. У той же час в сім'ї не повинно бути такого порядку, коли все лежить не сховане, немає ніякого обліку, ніхто не пам'ятає, де що покладено. В такому безладді, звичайно, й розвивається свавільне ставлення дитини до речей, і вона робить з ними, що хоче, нікому про це не каже і таким чином привчається до невідкритого хазяйнування. Якщо дитині ви дали доручення що-небудь купити, обов'язково перевіряйте покупки та здачу, робіть це доти, доки в дитини не виробляться тверді правила чесності. Таку перевірку треба робити дуже делікатно, щоб дитина не подумала, що ви її в чомусь підозрюєте. Ще раз звертаємо увагу батьків на те, що чесність треба виховувати з найбільш

раннього віку. Якщо ви до п'яти років цю справу занедбали, буде дуже важко виправляти занедбане.

Дбайливість. Речі, що становлять господарство сім'ї, поступово старіють і повинні замінюватись новими. Нові речі треба купити, отже, витратити певну кількість зароблених батьками або іншими членами сім'ї грошей. Дитина бачить, як постійно одні речі старіють, а інші купуються. Треба, щоб дитина змалку привчалася розумно користуватися речами, не допускати, щоб речі керували нею. Хороший хазяїн повинен завжди бачити наперед, що в нього починає старіти, не допускати занадто швидкого зношування речей, вчасно їх відремонтувати, а купувати тільки ті речі, які дійсно потрібні, а не ті, які випадково він побачив на ринку або в іншої людини. Все це становить той відділ людської діяльності, яка називається дбайливістю. Але не всяка дбайливість добра. Бувають люди, надто повні дбайливості, які за цією дбайливістю забувають усе інше. Така дбайливість має характер страждання, її не повинно бути в радянського господаря. Дбайливість нашого громадянина повинна відзначатися спокоєм, розумним розрахунком далеко вперед, умінням спокійно вибрати те, що потрібне, й відкинути те, що не потрібне. І найголовніша риса радянської дбайливості: вона не схожа на жадність. Треба, щоб дитина дбала більше про інших членів сім'ї, ніж про себе, а особливо, щоб вона дбала про спільні речі сім'ї. У дбайливості лежить найважливіша основа планування, передбачення. Цим радянська дбайливість відрізняється від нагромаджувальної жадібності буржуазної сім'ї. Батьки з наймолодшого віку повинні привчати дитину до такої плановості. Вони повинні час від часу обговорювати в сім'ї різні назрілі потреби й намічати шляхи їх задоволення. Якщо дитина буде знати, що, припустімо,

така річ, як диван, старіє, що треба його відремонтувати або замінити, якщо ця потреба для всіх очевидна, то дитина вже й свої особисті потреби наперед погоджуватиме з цією загальною потребою і навіть сама буде нагадувати про неї батькам. До того ж слід виховувати в дитини увагу до важливих дрібниць, до їх взаємної залежності. Буває, що яка-небудь цінна річ тільки через те псується, що бракує якоїсь дрібнички для її збереження, на цю дрібничку й повинен звернути увагу господар.

Бережливість. Бережливість – особливий рід дбайливості, тільки дбайливість виявляється більше в думках, у міркуваннях людини, а бережливість виявляється у звичках. Можна бути дуже дбайливим господарем і в той же час зовсім не мати звичок бережливості. Ці звички треба виховувати якнайраніше. З наймолодшого віку дитина повинна вміти їсти, не забруднивши скатерки або костюма, вона повинна вміти користуватися речами, не замастивши й не поламавши їх. Ці звички даються з певними труднощами, і все ж треба добиватися будь-що утворення цих звичок. Ніякі напоумлення не допоможуть у цій справі, якщо немає звички. Звичка утворюється завдяки багаторазовим вправам. Тому слід дбати про правильне вправління. Якщо хлопчик, пробігаючи по кімнаті, повалив стілець, не треба говорити йому цілої промови про бережливе ставлення до стільця, а треба йому сказати:

– Може, ти зможеш так пройти, щоб стілець не впав? Ану, спробуй. Чудово! Ти це добре вмієш робити.

Якщо, припустімо, семирічна дитина забруднила або подерла костюм, треба дати їй цілий костюм і сказати:

– Ось тобі костюм. Він чистий. Даю тобі тиждень строку і подивлюся, який він буде.

Треба викликати в дитини постійне бажання вправлятися в бережливості, треба, щоб вона так звикла до чистих черевиків, щоб брудні черевики вона вже не могла взути.

Бережливість має поширюватися не тільки на речі своєї сім'ї, але й на речі інших людей та особливо на предмети громадського користування. Тому ніколи не дозволяйте дитині недбало ставитись до речей на вулиці, в парку, в театрі.

Відповідальність. Відповідальність полягає не тільки в тому, що людина боїться покарання, але ще й у тому, що людина й без покарання почуває себе ніяково, коли з її провини зіпсувалася або знищена річ. Саме таку відповідальність треба виховувати в радянського громадянина, і саме тому не слід карати за псування речей або загрожувати покаранням, а треба, щоб дитина сама побачила шкоду, якої вона завдала недбалим поведженням з річчю, і пожаліла про своє недбальство. Про це дитині треба, звичайно, сказати, треба пояснити їй усі результати недбайливості, але ще корисніше буде, якщо дитина на власному досвіді відчує ці результати. Якщо дитина, наприклад, поламала іграшку, не слід поспішати купувати нову, не слід і викидати її, а треба, щоб деякий час ця іграшка була на очах у дитини і потребувала ремонту. Треба, щоб батько або мати говорили й радилися про ремонт цієї іграшки, щоб дитина бачила, що вона завдала зайвої турботи батькам, що вони ставляться до іграшки уважніше і дбайливіше, ніж вона. А коли іграшка буде відремонтована, корисно буде, якщо батько або мати жартуючи скажуть:

– Тепер вона хороша, тільки, як же, давати її тобі чи не давати? Адже ти недбало з нею поводитимешся і знову поламаєш?

У таких випадках дитина починає розуміти, що її вчинки приводять до певних неприємних наслідків, у неї з'явиться відчуття природної відповідальності. Але чим дитина старша, тим ця природна відповідальність повинна бути для неї більш обов'язковою і звичною. Якщо й тепер дитина виявляє неприпустиме недбальство, то вже не слід жартувати з нею й викликати почуття відповідальності, а треба найсерйознішим тоном зажадати більшого порядку, припускаючи навіть і такий вираз:

– Це – неподобство. Постарайся, щоб таких випадків більше не було.

Надто важливо виховувати відповідальність у тих випадках, коли зачіпаються інтереси інших членів сім'ї або навіть інтереси громадські. Якщо в сім'ї є правильний колективний тон, це виховання здійснювати дуже неважко.

Здатність до орієнтування. Це та найважливіша здатність, без якої не може бути хорошого господаря. В чому вона полягає? Вона полягає в умінні бачити й розуміти всі подробиці, що стосуються даного випадку. Коли людина щось робить, вона не повинна забувати й про те, що за нею та поруч неї теж є люди і теж чимось зайняті. Орієнтування неможливе, якщо людина звикла бачити тільки те, що перед очима, а що діється навколо, не бачить і не відчуває. В господарській діяльності здатність до орієнтування має велике значення. Роблячи одну справу, дитина не повинна забувати і всіх інших своїх справ і справ навколишніх людей. Граючись у якусь гру, дитина не повинна забувати, що вона оточена речами, про які теж мусить дбати. Виконуючи доручення батьків купити що-небудь у магазині, дитина повинна пам'ятати, що вона має повернутися додому вчасно, що після цього

доручення повинна зробити що-небудь для себе або для сім'ї.

Для вироблення такої здатності корисно давати дитині не одно доручення, а два чи три, давати умовне доручення або комбіноване. Ось найпростіші приклади таких доручень.

– Прибери в книжковій шафі, поскладай книжки за авторами. Купи оселедців, а якщо буде в магазині добра тараня, то не купуй оселедців, а купи тарані.

Здатність до орієнтування виховується постійними вправами в господарській дбайливості, у знанні всіх подробиць і деталей господарства.

Оперативна здатність. Така здатність необхідна для виконання більш тривалих господарських робіт, що виходять за межі одного короткого доручення. Вже з семи-восьми років, а часто й раніше, треба давати дитині такі триваліші завдання, наприклад: поливати квіти, тримати в порядку книжки, годувати кішку, стежити за молодшим братом. Особливо ж важливою є галузь грошових витрат. Тут ми наполегливо радимо кожній сім'ї дати дитині певну самостійність у витрачанні грошей для задоволення її власних, а в деяких випадках і загальних сімейних потреб. Для цього треба один або кілька разів на місяць видавати їй певну суму грошей з точним зазначенням, на що ці гроші слід витратити. Список таких витрат може бути різним залежно від віку дитини, від достатків сім'ї. Наприклад, для хлопчика 14 років можна скласти такий список: придбання зошитів, витрати на трамвай, купування мила і зубного порошку для всієї сім'ї, витрати на кіно для нього і для молодшого брата. Чим старша дитина, тим відповідальнішим і складнішим має бути такий список.

Необхідно при ньому стежити за тим, як виконує хлопчик або дівчинка доручені завдання, чи не зловживають вони свободою витрачання, чи не переважають у їх витратах витрати на розваги, а не на діло. Іноді такі помітки бувають через те, що сума призначена неправильно, але буває й так, що хлопчик просто не досить серйозно ставиться до свого права та своїх можливостей. В такому разі досить просто поговорити з ним, звернути увагу на його помилки і порадити виправити їх. У всякому разі не слід надокучати дитині постійними перевірками, а тим більше постійним недовір'ям. Треба просто вміти бачити поведінку дитини в дорученій їй галузі.

Ми закінчили розгляд найголовніших особливостей сімейного господарства. Самі батьки знайдуть у своєму досвіді багато різноманітних вправ для правильного господарського виховання дітей. При цьому вони повинні пам'ятати, що виховуючи хорошого й чесного господаря, вони тим самим виховують і хорошого громадянина. Важливо, щоб сімейне господарство було організоване в колективному, спокійному і в той же час у дисциплінованому порядку, щоб у ньому не було зайвої нервовості, скигління, а щоб більше було бадьорості й дружнього прагнення поліпшити життя сім'ї.

Резюмуємо зміст сьогоденної лекції.

Господарська діяльність сім'ї – це найважливіша арена для виховної роботи. Саме в сімейному господарстві виховуються: колективізм, тобто реальна солідарність людини з роботою та інтересами інших людей, з інтересами всього суспільства. Колективізм виховується методом наближення дитини до умов діяльності батьків, методом участі дитини в сімейному бюджеті, скромністю під час достатку і гідністю під час нестатків у сім'ї.

Чесність, тобто відверте, щире ставлення до людей і речей.

Дбайливість, тобто постійна уважність до сімейних потреб і до плану їх задоволення.

Бережливість, тобто звичка берегти речі.

Відповідальність, тобто почуття вини і ніяковості в разі псування або знищення речі.

Здатність до орієнтування, інакше кажучи, вміння охоплювати увагою цілу групу речей і питань.

Оперативна здатність, тобто вміння розпорядитися часом і роботою.

Все сімейне господарство повинно бути господарством колективу й вестися в спокійних тонах, без нервовості.

Виховання в праці

Правильне радянське виховання не можна собі уявити як виховання нетрудове. Праця завжди була основою для людського життя, для створення добробуту людського життя і культури. В нашій країні праця перестала бути предметом експлуатації, вона стала справою честі, слави, доблесті і героїства. Наша держава є держава трудящих, в нашій Конституції написано: “Хто не працює, той не їсть”.

Тому й у виховній роботі праця має бути одним з основних елементів.

Спробуємо докладніше проаналізувати смисл і значення трудового виховання в сім'ї.

Перше, про що особливо повинні пам'ятати батьки, це таке: ваша дитина буде членом трудового суспільства, отже, її значення в цьому суспільстві, цінність її як громадянина залежатимуть виключно від того, наскільки вона зможе брати участь у суспільній праці, наскільки

вона буде до цієї праці підготовлена. Але від цього залежатиме і її добробут, матеріальний рівень її життя, бо в нашій Конституції також сказано: “Від кожного за його здібністю, кожному – за його працею”. Ми добре знаємо, що з природи всі люди мають приблизно однакові трудові дані, але в житті одні люди вміють працювати краще, інші гірше, одні здатні тільки до найпростішої праці, інші – до праці складнішої і, отже, ціннішої. Ці різні трудові якості не даються людині з природи, вони виховуються в ній протягом її життя і, особливо, замолоду.

Отже, трудова підготовка, виховання трудової якості людини – це підготовка і виховання не тільки майбутнього хорошого чи поганого громадянина, але й виховання його майбутнього життєвого рівня, його добробуту.

Друге: працювати можна з потреби, з життєвої необхідності. В людській історії здебільшого праця завжди мала такий характер примусової тяжкої дії, необхідної для того, щоб не вмерти з голоду. Але вже і за старих часів люди намагалися бути не тільки робочою силою, але й творчою силою. Тільки їм не завжди вдавалося досягти цього в умовах класової нерівності та експлуатації. В Радянській Країні кожна праця повинна бути творчою працею, бо вона цілком іде на створення суспільного багатства й культури країни трудящих. Навчити творчо працювати – особливе завдання вихователя.

Творча праця можлива тільки тоді, коли людина ставить до роботи з любов'ю, коли вона свідомо вбачає в ній радість, розуміє користь і необхідність праці, коли праця робиться для неї основною формою виявлення особистості й таланту. Таке ставлення до праці можливе тільки тоді, коли створилася глибока звичка до трудового

зусилля, коли ніяка робота не здається неприємною, якщо в ній є якийсь смисл.

Творча праця зовсім неможлива у тих людей, які до роботи підходять із страхом, які бояться відчуття зусилля, бояться, так би мовити, трудового поту, які на кожному кроці тільки й роблять, що міркують, як би швидше побутися роботи й розпочати щось інше. Це інше здається їм симпатичним до тої пори, поки вони до нього не взялися.

Третє: в трудовому зусиллі виховується не тільки робоча підготовка людини, але й підготовка товариша, тобто виховується правильне ставлення до інших людей, – це вже буде моральна підготовка. Людина, яка намагається на кожному кроці від роботи ухилитися, яка спокійно дивиться, як інші працюють, користується плодами їх праці, – така людина – найморальніша людина в радянському суспільстві. І навпаки, спільне трудове зусилля, робота в колективі, трудова допомога людей та постійна їх взаємна трудова залежність тільки вони й можуть створити правильне ставлення людей одного до одного. Це правильне ставлення полягає не тільки в тому, що кожна людина віддає свої сили суспільству, але і в тому, що вона і від інших вимагає того самого, що вона не хоче коло себе терпіти життя дармоїда. Тільки участь у колективній праці дає змогу людині виробити правильне, моральне ставлення до інших людей – родинну любов і дружбу у ставленні до кожного трудящого, обурення і засудження у відношенні до ледаря, до людини, що ухиляється від праці.

Четверте: неправильно думати, що в трудовому вихованні розвиваються тільки мускули або зовнішні якості – зір, дотик, розвиваються пальці тощо. Фізичний розвиток у праці, звичайно, також має велике значення, як

важливий і цілком необхідний елемент фізичної культури. Але головна користь праці позначається у психічному, духовному розвитку людини. Цей духовний розвиток, породжуваний гармонійною працею, і має становити ту особливість людини, яка відрізняє громадянина безкласового суспільства від громадянина класового суспільства.

П'яте: необхідно вказати ще на одну обставину, якій у нас, на жаль, не надають великого значення. Праця має не тільки значення суспільно-виробниче, але має велике значення і в особистому житті. Ми добре знаємо, наскільки веселіше й щасливіше живуть люди, які багато що вміють робити, в яких усе вдається і ладиться, які не розгублюються ні при яких обставинах, які вміють володіти речами і командувати ними. І навпаки, завжди викликають нашу жалість ті люди, які перед кожною дрібницею беспорядно спиняються, не вміють обслуговувати самі себе, а завжди потребують то няньок, то дружньої послуги, то допомоги, а якщо їм ніхто не допоможе, живуть у незручній обстановці, неохайно, брудно, розгублено.

Батьки повинні добре поміркувати над кожною із згаданих обставин. У своєму житті та в житті своїх знайомих вони на кожному кроці побачать підтвердження величезного значення трудового виховання. І в роботі над вихованням своїх дітей батьки ніколи не повинні забувати про трудовий принцип.

Звичайно, в межах сім'ї важко дати дитині таке трудове виховання, яке звичайно називається кваліфікацією. Для утворення хорошої спеціальної кваліфікації сім'я не пристосована; кваліфікацію хлопчик або дівчинка отримують в якій-небудь громадській організації; в школі, на заводі, в установі, на курсах. Сім'я ні в якому разі й не

повинна ганятися за кваліфікацією в тій чи іншій спеціальності. Це за старих часів бувало звичайно так, що коли батько швець, то він і сина вчив свого ремесла; якщо він столяр, то й син “привчався” до столярної роботи. А дівчатка, як відомо, завжди діставали кваліфікацію домашньої господарки, на більше вони й не розраховували. В радянські часи про кваліфікацію майбутніх громадян дбає держава, яка має в своєму розпорядженні багато могутніх і добре обладнаних інститутів.

Але батьки зовсім не повинні думати, що сімейне виховання не має ніякого відношення до набуття кваліфікації. Саме сімейна трудова підготовка має найважливіше значення для майбутньої кваліфікації людини. Та дитина, яка дістала в сім'ї правильне трудове виховання, надалі з великим успіхом буде проходити й свою спеціальну підготовку. А ті діти, які не набули в сім'ї ніякого трудового досвіду, ті й кваліфікації не можуть дістати доброї, їх спіткають різні невдачі, вони стають поганими працівниками, незважаючи на всі зусилля державних установ.

Так само батьки не повинні думати, що під працею ми розуміємо тільки фізичну працю, мускульну роботу. З розвитком машинного виробництва фізична праця поступово втрачає своє колишнє значення в людському суспільному житті. Радянська держава намагається зовсім знищити важку фізичну працю. Ми вже бачимо, що на споруджуванні будинків цегла подається машинами, носилки мають дедалі менше значення у нашому будівництві. На наших заводах, особливо на тих, що збудовані після революції, зовсім знищена важка фізична праця. Людина стає дедалі більше володарем великих, організованих механічних сил, від неї тепер все більше й

більше вимагається не фізичної, а розумової сили: розпорядливості, уважності, розрахунку, винахідливості, кмітливості, вправності. Наш стаховський рух, одне з найвизначніших явищ нашої країни, зовсім не являє собою мобілізації фізичних сил робітничого класу, а якраз творчу мобілізацію його духовних сил, визволених від насильства Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Справжній стахановець найменше покладається на свої мускули, він організує свій успіх, застосовуючи нові методи розставлення матеріалу, інструменти, нові прилади, нові прийоми роботи. Про це батьки також повинні завжди пам'ятати. У своїй сім'ї вони повинні виховувати не лому робочу силу, а стахановців, людей соціалістичної праці й соціалістичних успіхів.

Тому ми не повинні думати, що в радянському вихованні є яка-небудь істотна різниця між працею фізичною і працею розумовою. В тій і в тій праці важливою стороною є насамперед організація трудового зусилля, його справжня людська сторона.

Якщо ми будемо доручати хлопчикові або дівчинці завжди одну й ту ж справу, одну й ту ж фізичну роботу, що вимагає від неї тільки витрати мускульної енергії, виховне значення такої праці буде дуже обмежене, хоч і не можна сказати, що така праця зовсім некорисна. Дитина буде привчатися до трудового зусилля, буде брати участь у громадській роботі, морально виховуватиметься в трудовій рівності з іншими людьми, але все ж таки це не буде справжнє трудове стахановське виховання, якщо ми не додамо до трудового вправління цікавих організаційних завдань.

У трудовому вихованні важлива така сторона методу: перед дитиною треба поставити певне завдання, яке вона може розв'язати, застосовуючи той чи інший трудовий

засіб. Це завдання не обов'язково дається на короткий відрізок часу, на один чи на два дні. Воно може мати тривалий характер, навіть тривати місяцями й роками. Важливо те, що дитині надається певна воля у виборі засобів, і вона повинна нести деяку відповідальність за виконання роботи та за її якість. Менше буде користі, якщо ви скажете дитині:

– Ось тобі віник, замети цю кімнату, зроби це так або так.

Краще буде, якщо ви на довгий час доручите дитині підтримувати чистоту в певній кімнаті, а як вона це робитиме, – дозвольте розв'язувати й відповідати за розв'язання їй самій. В першому разі ви поставили перед дитиною тільки мускульне завдання, в другому разі ви поставили перед нею завдання організаційне; останнє далеко вище й корисніше. Отже, чим складніше й самостійніше буде трудове завдання, тим краще воно буде з педагогічного погляду. Багато батьків не зважають на цю обставину. Вони доручають дітям виконати ту чи іншу роботу, але розкидаються в занадто дрібних трудових завданнях. Вони посилають хлопчика або дівчинку в магазин купити яку-небудь річ, а далеко краще буде, якщо вони покладуть на неї якесь постійне певне завдання, наприклад, завжди дбати про те, щоб у сім'ї було мило або зубний порошок.

Трудова участь дітей в житті сім'ї повинна починатися дуже рано. Починатися вона повинна у грі. Дитині треба сказати, що вона відповідає за цілісність іграшок, за чистоту й порядок у тому місці, де стоять іграшки і де вона грається. І цю роботу слід поставити перед нею в найзагальніших рисах: повинно бути чисто, не повинно бути накидано, наліто, на іграшках не повинно бути пилу. Звичайно, деякі прийоми прибирання можна їй і показати,

але взагалі добре, якщо дитина сама здогадається, що для витирання пилу треба мати чисту ганчірку, якщо цю ганчірку вона сама випросить у матері, якщо вона до цієї ганчірки поставить певні санітарні вимоги, якщо вона вимагатиме кращої ганчірки тощо. Так само й лагодження поламаних іграшок слід залишити на саму дитину в тій мірі, в якій це їй по силі, розуміється, з наданням в її розпорядження певних матеріалів.

З віком трудові доручення слід ускладнювати і відокремлювати від гри. Ми перелічимо кілька видів дитячої роботи, сподіваючись, що кожна сім'я залежно від умов свого життя і віку дітей зможе виправити і доповнити цей список.

1. Поливати квіти в кімнаті або у всій квартирі.
2. Витирати пил на підвіконнях.
3. Накривати на стіл перед обідом.
4. Стежити за сільничками, гірчичницями.
5. Стежити за письмовим столом батька.
6. Відповідати за книжкову полицю або за книжкову шафу і тримати їх в порядку.
7. Одержувати газети і складати їх у певному місці, відділяючи нові від прочитаних.
8. Годувати кошеня або цуценя.
9. Тримати в порядку умивальник, купувати мило, зубний порошок, бритвені ножі для батька.
10. Робити повне прибирання в окремій кімнаті або в окремій частині кімнати.
11. Пришивати до свого одягу гудзики, які відірвуться, мати завжди в порядку все потрібне для цього.
12. Відповідати за порядок у буфетній шафі.
13. Чистити одяг свій або молодшого брата чи одного з батьків.

14. Дбати про прикрашення кімнати портретами, листівками, репродукціями.

15. Якщо в сім'ї є город або квітник, відповідати за певну ділянку як у плані сівби, так і в її проведенні та в збиранні плодів.

16. Дбати про те, щоб у квартирі були квіти. Для цього іноді поїхати й за місто (це для старшого віку).

17. Якщо в квартирі є телефон, першому підходити на дзвоник, вести домашній телефонний довідник.

18. Вести довідник трамвайних маршрутів з обліком тих місць, куди членам сім'ї доводиться найчастіше їздити.

19. У більш старшому віці самостійно планувати й обслуговувати відвідування сім'єю театрів та кіно, знати програми, діставати квитки, зберігати їх тощо.

20. Тримати в повному порядку домашню аптечку й відповідати за вчасне її поповнення.

21. Стежити за тим, щоб у квартирі не з'являлися паразити: блощиці, блохи тощо, вживати енергійних заходів до їх винищення.

22. Допомогати матері або сестрі у певних господарських функціях.

Кожна сім'я знайде у себе дуже багато подібних робіт, більш-менш цікавих і посильних. Звичайно, не можна дитину завантажувати надмірною кількістю роботи, але в усякому разі не повинно бути різної різниці в трудовому навантаженні батьків і дітей. Якщо батькові або матері доводиться дуже скрутно в домашньому господарстві, діти повинні допомагати їм. Буває й інакше: якщо в сім'ї є домашня робітниця, діти раз у раз звикають покладатися на її працю в таких випадках, коли вони й самі могли б себе обслужити. Батьки повинні добре перевірити цю галузь і добитися такого стану, щоб домашня робітниця

по можливості не виконувала такої роботи, яку можуть і повинні зробити діти.

Треба при цьому завжди пам'ятати: коли діти вчаться в школі, остання досить сильно навантажує їх домашніми завданнями. Зрозуміло, ці завдання слід вважати найголовнішими й першорядними. Діти повинні добре розуміти, що в шкільній роботі вони виконують функцію не тільки особисту, але й громадську, що за успіх шкільної роботи відповідають вони не тільки перед батьками, але й перед державою. З другого боку, неправильно, якщо тільки шкільна робота в пошані, а всі інші трудові завдання відкидаються. Таке відокремлення шкільної роботи дуже небезпечне, бо викликає в дітей цілковиту зневагу до життя і роботи свого сімейного колективу. В сім'ї завжди мусить відчуватися атмосфера колективізму, найчастіше виявлятися допомога одних членів сім'ї іншим.

Виникає запитання, якими засобами можна й треба викликати в дитини те чи інше трудове зусилля? Засоби ці можуть бути найрізноманітніші. В ранньому дитинстві, звичайно, багато дещо дитині треба і підказати, і показати, але взагалі слід вважати ідеальною формою, коли дитина сама помічає необхідність тої чи іншої роботи, бачить, що матері або батькові ніколи її виконати, коли вона з власної ініціативи приходить на допомогу своєму сімейному колективу. Виховати таку готовність до праці, таку уважність до потреб свого колективу – значить виховати справжнього радянського громадянина.

Дуже часто буває, що дитина через свою недосвідченість, через погане орієнтування не може самотійно помітити потреби в тій чи іншій роботі. Батьки повинні в таких випадках обережно підказати, допомогти дитині в'яснити своє ставлення до цього завдання та взяти

участь у його виконанні. Це можна найкраще зробити, викликаючи простий технічний інтерес до роботи, але й зловживати цим засобом не слід. Дитина повинна вміти виконувати й такі завдання, які не викликають у неї особливого інтересу, які здаються в перший момент нудними. Взагалі вона повинна виховуватися так, щоб вирішальним моментом у трудовому зусиллі була не його цікавість, а його користь, його необхідність. Батьки повинні виховувати в дитини здатність терпляче і без хитання виконувати роботи неприємні. Потім, з розвитком дитини, навіть найнеприємніша робота даватиме їй радість, якщо суспільна цінність роботи буде для неї очевидна.

У тому разі, коли необхідність або інтерес недостатні, щоб викликати в дитини бажання попрацювати, можна застосувати спосіб прохання. Прохання тим відрізняється від інших видів звернення, що воно дає дитині цілковиту волю вибору. Прохання й повинно бути таким. Його треба вимовляти так, щоб дитині здавалося, ніби вона виконує прохання з власного бажання, не спонукана до цього ніяким примусом. Треба сказати:

– У мене є до тебе прохання. Хоч це й важко, і в тебе всякі інші справи...

Прохання – найкращий і найбільш м'який спосіб звернення, але й зловживати проханням не слід. Форму прохання найкраще застосовувати в тих випадках, коли ви добре знаєте, що дитина прохання ваше охоче виконає.

Коли ж у вас є якийсь сумнів щодо цього, застосуйте форму звичайного доручення, спокійного, впевненого, ділового. Якщо з раннього віку вашої дитини ви будете правильно чергувати прохання і доручення і, особливо, якщо ви будете викликати особисту ініціативу дитини, будете вчити її, щоб вона бачила необхідність роботи, сама і з власного почину виконувала її, у вашому

дорученні не буде вже ніяких проривів. Тільки якщо ви занедбали справу виховання, вам доведеться іноді вдаватися до примусу.

Примус може бути різний – від простого повторення доручення до повторення різкого й вимогливого. У всякому разі ніколи не слід вдаватися до фізичного примусу, бо він найменше дає користі і викликає в дитини огиду до трудового завдання.

Найбільше затрудняє батьків питання, як треба поводитися з так званими лінивими дітьми. При цьому слід сказати, що лінощі, тобто огида до трудового зусилля, тільки дуже рідко пояснюється поганим станом здоров'я, фізичною кволістю, млявістю духу. В цьому разі, звичайно, найкраще звернутися до лікаря. Здебільшого ж лінощі в дитини розвиваються через неправильне виховання, коли з найбільш раннього віку батьки не виховують у дитини енергії, не привчають її переборювати перешкоди, не викликають у неї інтересу до сімейного господарства, не виховують у неї звички до праці і звички до тієї втіхи, яку праця завжди дає.

Спосіб боротьби з лінощами єдиний: поступово залучати дитину до сфери праці, поволі викликати в неї трудовий інтерес.

Але борючись з лінощами, треба боротися і з іншою вадою. Є діти, які охоче виконують будь-яку роботу, але виконують її без захоплення, без інтересу, без думки, без радості. Вони працюють тільки тому, що хочуть уникнути неприємностей, позбутися нарікань тощо. Така робота часто дуже нагадує зусилля робочого коня. Такі працівники можуть зовсім втратити контроль над своєю працею, привчаються ставитися до неї некритично. З них виростають люди, які дуже легко піддаються експлуатації, які завжди, ціле життя тільки й знають, що всіх

обслуговують, всім допомагають, навіть тим, хто сам нічого не робить. У Радянській державі не можна виховувати такої кінської покори, бо в цих людей нема моральної вимоги ні до своєї роботи, ні до роботи інших людей.

Правда, в нашій державі неможлива експлуатація людини людиною на виробництві, але є ще дуже багато охочих скористуватися чужою працею в домашніх умовах, в побуті, в сім'ї.

Виховання наших дітей повинно йти так, щоб у нашому суспільстві не було готових об'єктів для експлуатації, щоб ніякі експлуаторські апетити в нас не могли розвиватися навіть у домашніх умовах.

Тому батьки особливо уважно повинні стежити, щоб старші брати не користувалися працею молодших інакше, як порядком взаємної допомоги, щоб у сім'ї не було ніякої трудової нерівності.

Нам залишається сказати кілька слів про якість праці. Якість праці повинна мати вирішальне значення: високої якості треба вимагати завжди, вимагати серйозно. Звичайно, дитина ще недосвідчена, часто вона фізично нездатна виконати роботу з усіх поглядів ідеально. Від неї й треба вимагати такої якості, яка для неї цілком посиљна, яка доступна її силам та її розумінню.

Не треба при цьому ганьбити дитину за погану роботу, соромити її, дорікати їй. Треба просто й спокійно сказати, що роботу виконано незадовільно, що її треба переробити або виправити, або зробити наново. При цьому ніколи не слід виконувати роботу за дитину силами самих батьків, тільки зрідка можна виконати ту частину роботи, яка явно не під силу дитині, виправляючи в цьому разі допущену нами помилку під час самого призначення роботи.

Ми рішуче не рекомендуємо застосовувати в галузі праці будь-які заохочування або покарання. Трудове завдання та його виконання повинні самі по собі давати дитині таке задоволення, щоб вона відчувала радість. Визнання її роботи доброю повинно бути найкращою нагородою за її працю. Такою ж нагородою буде для неї ваше схвалення її винахідливості, її кмітливості, її способів роботи. Але навіть і таким словесним схваленням ніколи не слід зловживати, особливо не слід хвалити дитину за виконану роботу при ваших знайомих і друзях.

Тим більше не треба дитину карати за погану роботу або за роботу невиконану. Найважливіше в цьому разі – добитися того, щоб робота була все ж таки виконана.

Статеве виховання

Питання про статеве виховання вважається одним з найважчих педагогічних питань. І дійсно, ні в якому іншому питанні не було стільки наплутано і стільки висловлено неправильних думок. А тим часом практично це питання зовсім не таке важке, і в багатьох сім'ях воно розв'язується дуже просто й без болючих вагань. Воно стає важким тільки тоді, коли його розглядають окремо, і коли йому надають занадто великого значення, виділяючи з загальної суми інших виховних питань.

Питання про статеве виховання в сім'ї може бути розв'язане правильно тільки тоді, коли батьки добре собі уявлять саму мету, до якої вони повинні йти в статевому вихованні своїх дітей. Якщо ця мета буде батькам зрозуміла, зрозумілими стануть і шляхи її досягнення.

Кожна людина, досягнувши певного віку, живе статевим життям, але статевим життям живе не тільки людина, воно становить необхідну частину життя більшості живих істот.

Статеве життя людини мусить істотно відрізнятися від статевого життя тварини, у цій різниці й полягає мета статевого виховання. Але буває, що статеве життя людини відрізняється від статевого життя тварини не в кращу, а в гіршу сторону. Тварина має потребу в статевому житті, оскільки вона прагне мати потомство, у тварин майже не буває розпусти. Людина раз у раз прагне статевої насолоди незалежно від бажання мати дітей, і це прагнення іноді набирає таких безладних і морально невиправданих форм, що завдає лиха і їй самій, і іншим людям. Людина пройшла довгу історію розвитку, і розвивалась вона не тільки як зоологічний вид, але й як суспільна істота. В історії цього розвитку давно вироблені людські ідеали для багатьох сторін моральності, і в тому числі вироблені ідеали статевих відносин людей. У класовому суспільстві ці ідеали дуже часто порушуються на догоду інтересам правлячих класів. Такі порушення ми знаємо і в формі сім'ї, і в становищі жінки, і в деспотичній владі чоловіка. Ми добре знаємо, що в деяких країнах відбувається справжній продаж і купівля жінок; знаємо багато історичних форм багатоженства, коли жінка розглядається тільки як предмет насолоди чоловіка; знаємо про існування такого огидного явища, як проституція, коли чоловік просто на короткий час купував ласки жінки; знаємо, нарешті, примусові рамки сім'ї, коли чоловік і жінка були змушені жити разом, незалежно від того, хотіли вони цього чи не хотіли.

Жовтнева соціалістична революція знищила всі ці огидні пережитки класового суспільства. Вона визволила сім'ю від схожості з путами, вона визволила жінку від багатьох видів образливого ставлення до неї з боку чоловіка. Тільки після Жовтневої революції статеве життя людей дуже близько підійшло до тих ідеалів, про які

давно мріяло людство. Але деякі люди неправильно зрозуміли цю нову свободу, вони вирішили, що статеве життя людини може проходити в безладній зміні подружніх пар, у так званій “вільній любові”. В чітко організованому людському суспільстві, в соціалістичному суспільстві, така практика статевого життя обов'язково приводить до негідної для людини простоти відносин, до їх вульгаризації, до тяжких переживань особи, до нещастя, до руйнування сім'ї, до сирітства дітей.

Як і в усьому своєму житті, так і в житті статевого людини не може забувати того, що вона є член суспільства, що вона – громадянин своєї країни, що вона – учасник нашого соціалістичного будівництва. Тому і в своєму ставленні до жінки або в своєму ставленні до чоловіка радянська людина не може ігнорувати вимог суспільної моралі, яка завжди стоїть на варті інтересів усього суспільства. І в статевій сфері ця суспільна мораль ставить до кожного громадянина певні вимоги. Батьки повинні виховувати своїх дітей так, щоб з них не вийшли люди, які в своїй поведінці йдуть проти суспільної моралі.

Чого вимагає суспільна мораль у питаннях статевого життя? Вона вимагає, щоб статеве життя людини, кожного чоловіка і кожної жінки, було в постійному гармонійному відношенні до двох сфер життя: до сім'ї і до любові. Вона визнає нормальним і виправданим морально тільки таке статеве життя, яке ґрунтується на взаємній любові і яке виявляється в сім'ї, тобто у відвертому громадянському союзі чоловіка і жінки, союзі, який має дві мети: людське щастя і народження та виховання дітей.

Звідси ясна й мета статевого виховання. Ми повинні так виховати наших дітей, щоб вони тільки в любові могли втішатися статевим життям, і щоб свою насолоду, свою любов і своє щастя вони реалізували в сім'ї.

Говорячи про виховання майбутнього статевого почуття нашої дитини, ми повинні, власне, говорити про виховання її майбутньої любові і про виховання її як майбутнього сім'янина. Всяке інше статеве виховання буде обов'язково шкідливим і антигромадським. Кожен батько і кожна мати повинні поставити перед собою таку мету, щоб майбутній громадянин або майбутня громадянка, яких вони виховують, могли бути щасливі тільки в сімейній любові і щоб тільки в цій формі вони могли шукати й радощів статевого життя. Якщо батьки такої мети перед собою не поставлять, якщо вони її не досягнуть, їх діти житимуть безладним життям статі, отже, житимуть життям, повним всяких драм, нещастя, всякого бруду й суспільної шкоди.

Поставивши перед собою таку мету, батьки повинні подумати про засоби для її досягнення. Щодо цих засобів вони можуть і в літературі спеціальній, і в літературі художній натрапити на найрізноманітніші думки та рецепти, на найсуперечливіші погляди та поради. Батьки повинні навчитися добре розбиратися, в цих думках і вважати правильними тільки такі, які допоможуть їм у відповідальній роботі виховання та в досягненні поставленої ними мети.

Правильне статеве виховання, як і всяке виховання людського характеру, досягається, звичайно, на кожному кроці, якщо взагалі правильно організоване життя сім'ї, якщо під керівництвом батьків росте справжня радянська людина. У питаннях любові й сімейного життя вирішальними завжди будуть загальні здібності людини, її політичне й моральне обличчя, її розвиток, її працездатність, її чесність, її відданість своїй країні, її любов до суспільства. Тому цілком правильне твердження, що статеве життя майбутньої людини

виховується завжди, на кожному кроці, коли батьки або вихователі навіть і не думають про статеве виховання. Старе прислів'я “лінь – мати всіх пороків” дуже правильно відбиває цей загальний закон, але у пороків – не одна мати. Не тільки лінощі, а всяке відхилення людини від правильної громадської поведінки обов'язково приводить до порочної поведінки її в суспільстві, в тому числі приводить і до безладного статевого життя.

Тому, розуміється, в питаннях статевого виховання вирішують справу не які-небудь окремі способи, спеціально призначені для статевого виховання, а весь загальний вигляд виховної роботи, вся його картина в цілому.

Тому, виховуючи в дитини чесність, працездатність, щирість, прямоту, звичку до охайності, звичку говорити правду, пошану до іншої людини, до її переживань та інтересів, любов до своєї батьківщини, відданість ідеям соціалістичної революції, ми цим самим виховуємо її і в статевому відношенні. Серед цих загальних методів виховання є такі, що до статевого виховання більше стосуються, є такі, що стосуються менше, але всі вони, разом узяті, великою мірою визначають і наш успіх у вихованні майбутнього сім'янина, майбутнього чоловіка або майбутньої жінки.

Та є й окремі виховні методи і прийоми, які спеціально немов призначені, щоб бути корисними саме в питаннях статевого виховання. І є люди, які на ці окремі прийоми й методи покладають особливі надії і вважають їх наймудрішим виявом педагогічної творчості.

Необхідно зазначити, що саме в цих особливих спеціальних порадах і лежать найшкідливіші шляхи статевого виховання і до них треба ставитися з винятковою обережністю.

Дуже багато уваги статевому вихованню приділяли за старих часів. Тоді багато хто думав, що статева сфера – найголовніша, вирішальна сфера у фізичній і психічній конституції людини, що вся людська поведінка залежить від статевої сфери. Прихильники таких “теоретичних” положень намагались довести, що все виховання юнака або дівчини є, власне, статеве виховання.

Багато які з цих “теорій” так і залишились похованими в книжках, навіть не дійшовши до широкого читача, але багато які просочилися в широке громадянство й породили найшкідливіші і найнебезпечніші думки.

Найбільше дбали про те, щоб дитина була якось особливо розумно підготовлена до статевого життя, щоб вона не вбачала в ньому нічого “соромного”, нічого таємного. Прагнучи цього, намагались якнайраніше розкрити перед дитиною всі таємниці статевого життя, пояснити їй таємницю дітородіння. Звичайно, із справжнім “жахом” показували на тих “простаків”, які обманювали дітей і розповідали їм байки про чорногузів та інших фіктивних винуватців дітородіння. Вважали при цьому, що коли дитині все пояснити і витлумачити, коли в її уявленні про статево любов не залишиться нічого соромного, то цим можна буде досягти й правильного статевого виховання.

Треба з дуже великою обережністю ставитися до таких порад. До питань статевого виховання слід ставитись далеко спокійніше й не робити з нього непоправних фокусів. Правда, дитина часто питає про те, звідки беруться діти, але з того, що дитина зацікавлена цим питанням, не випливає, що в ранньому віці їй усе треба до кінця пояснити. Адже дитина не тільки в статево питанні дечого не знає. Багато чого вона не знає і в

інших питаннях життя, проте ми не поспішаємо завантажувати її непосильним знанням передчасно.

Адже ми не пояснюємо дитині в три роки, від чого буває тепло або холодно, від чого більшає або меншає день. Так само ми не пояснюємо їй у сім років будови аеропланного мотора, хоч і цим питанням вона може зацікавитись. Для всякого знання настає свій час, і ніякої небезпеки нема в тому, якщо ви відповісте їй:

– Ти ще мала, підростеш, узнаєш.

Треба при цьому відзначити, що ніякого особливо наполегливого інтересу до статевих питань у дитини немає і не може бути. Такий інтерес з'являється тільки в період статевого дозрівання, але до цього часу звичайно нічого таємничого в статевому житті для дитини вже нема.

Через те нема ніякої потреби поспішати з відкриванням “таємниці дітородіння”, користуючись для цього випадковим запитанням дитини. В цих запитаннях немає ще ніякої особливої статевої цікавості, додержання таємниці ніяких переживань і страждань дитині не завдає. Якщо ви більш-менш тактовно відведете запитання дитини, відповісте жартом або усмішкою, дитина забуде про своє запитання й візьметься до чогось іншого. Але якщо ви почнете їй говорити про найсекретніші подробиці у відносинах між чоловіком і жінкою, ви обов'язково підтримаєте в ній цікавість до статевої сфери, а тоді підтримаєте і надто рано розбурхану уяву. Те знання, яке ви їй дасте, зовсім для неї непотрібне й некорисне, але та гра уяви, яку ви в неї викличете, може покласти початок статевим переживанням, для яких ще не настав час.

Зовсім не треба боятися того, що дитина довідається про таємницю дітородіння від своїх товаришів і подруг і триматиме своє знання в секреті. Секрет тут зовсім не

страшний. Дитина повинна привчатися до того, що багато що в житті людини становить інтимну, секретну сферу, про яку не слід ділитися з усіма, яку не слід виставляти на показ усьому суспільству. І тільки тоді, коли в дитини вже виховане це ставлення до інтимного життя людей, коли в неї є велика звичка до цнотливого замовчування деяких речей, тільки тоді, тобто в пізнішому віці, можна говорити з дитиною про статеве життя. Ці розмови повинні відбуватися в повній таємниці між батьком і сином або між матір'ю та дочкою. Вони будуть виправдані дійсною і безпосередньою користю, бо відповідатимуть природному пробудженню статевого життя юнака або дівчини. В цей час такі бесіди вже не можуть завдати шкоди, бо й батьки, і діти вже розуміють, що вони торкаються важливої і секретної теми, що обговорення цієї теми необхідне з міркувань користі, що ця користь, залишаючись інтимною, буде в той же час і реальною. Такі бесіди повинні торкатися як питань статевої гігієни, так, і особливо, питань статевої моральності.

Визнаючи необхідність таких бесід в період статевого дозрівання, не слід все ж перебільшувати їх значення. Власне кажучи, буде далеко краще, якщо ці бесіди проведе лікар, якщо вони будуть організовані в школі. Між батьками й дітьми бажана завжди атмосфера довір'я і делікатності, атмосфера цнотливості, яка іноді порушується надто одвертими розмовами на такі важкі теми.

Проти дуже раннього обговорення статевого питання з дітьми слід заперечувати і з інших міркувань: відверте і надто передчасне обговорення статевого питання приводить дитину до грубо раціоналістичного погляду на статеву сферу, кладе початок тому цинізму, з яким іноді доросла

людина так легко ділиться з іншими людьми найтаємнішими своїми статевими переживаннями.

Такі бесіди з дітьми ставлять перед дитиною статеву тему у вузькому фізіологічному оформленні. Статеві теми в такому разі не будуть облагороджені темами любові, тобто більш високого і суспільно цінного ставлення до жінки.

Якими словами можна малій дитині сказати, що статеві відносини виправдуються любов'ю, якщо і про любов дитина не має ще ніякого уявлення. Мимоволі такі бесіди будуть бесідами вузько фізіологічними.

Говорячи з сином або дочкою вже в старшому їх віці про статеve життя, ви вже маєте можливість ставити його в залежність від любові і виховувати в юнака або дівчини глибоку пошану до всіх цих питань, пошану громадянську, естетичну і людську. З темами любові наші юнаки і дівчата знайомляться відверто з літератури, з навколишнього досвіду людей, з громадських спостережень. Батьки й повинні спиратися на ці вже готові в молодих людей знання та уявлення.

Статеве виховання і повинно бути вихованням саме любові, тобто великого і глибокого почуття, почуття, прикрашеного єдністю життя, прагнень і надій. Але таке статеве виховання слід провадити без занадто відвертого й по суті цинічного розгляду вузько фізіологічних питань.

Як провадити таке статеве виховання? В цій справі найголовніше місце посідає приклад. Справжня любов між батьком і матір'ю, їх пошана одного до одного, допомога і піклування, одверто допустимі вияви ніжності і ласки, якщо все це відбувається на очах у дітей з першого року їх життя, служать могутнім виховним фактором, неминуче викликають у дітей увагу до таких серйозних і гарних взаємин між чоловіком і жінкою.

Другим дуже важливим фактором є взагалі виховання почуття любові у дитини. Якщо, виростаючи, дитина не навчилася любити батьків, братів і сестер, свою школу, свою батьківщину, якщо в її характері виховані задатки грубого егоїзму, дуже важко сподіватися, що вона буде здатна глибоко полюбити обрану нею жінку. Такі люди виявляють дуже часто найсильніші статеві почуття, але завжди схильні не поважати ту людину, що їх вабить, не дорожити її духовним життям і навіть не цікавитися нею. Тому вони легко міняють симпатії і дуже недалеко стоять від звичайної розпусти. Розуміється, це буває не тільки з чоловіками, але й з жінками.

Любов нестатева – дружба, досвід цієї любові-дружби, пережитий у дитинстві, досвід тривалої симпатії до окремих людей, любов до батьківщини, вихована з дитинства, – все це найкращий метод і виховання майбутнього високого громадського ставлення до жінки-друга. А без такого ставлення дисциплінувати й приборкати статево сферу взагалі дуже важко.

І тому ми радимо батькам надзвичайно уважно ставитися до питання про почуття дитини до людей і до суспільства. Треба дбати, щоб у дитини були друзі (батьки, брати, товариші), щоб її ставлення до цих друзів не було випадковим і егоїстичним, щоб інтереси друзів цікавили дитину. Якнайраніше треба викликати інтерес у дитини до свого села або міста, до заводу, на якому працює батько, а потім і до всієї нашої країни, до її історії, до її видатних діячів. Звичайно, для такої мети мало самих розмов. Треба, щоб дитина багато бачила, багато про що думала, щоб вона переживала художнє враження. Цій меті дуже добре відповідає художня література, кіно, театр.

Отаке виховання буде вже позитивним вихованням і з погляду статевого. Воно буде створювати ті риси

особистості і характеру, які потрібні людині-колективістові, а така людина і в статевій сфері буде поводитись морально.

У цьому ж напрямі корисно діятиме і правильний режим, встановлений у сім'ї. Хлопчик або дівчинка, що з дитинства звикли до порядку і не мають досвіду безладного і безвідповідального життя, цю свою звичку потім перенесуть і на ставлення до чоловіка або до жінки.

Правильний режим має й інше, більш практичне значення. Безладний досвід статевого життя дуже часто починається в умовах випадкових, безладних зустрічей хлопчиків і дівчаток, неробства, нудоти, безконтрольного пустого марнування часу. Батьки повинні добре знати, з ким зустрічається дитина і які інтереси мають на меті ці зустрічі. Нарешті, правильний режим сприяє просто правильному фізичному самопочуттю дитини, при якому ніколи не виникне ніяке занадто раннє статеве переживання. Вчасно лягати спати і вчасно вставати, не валятися в ліжку без потреби – це вже добрий моральний, а значить, і статевий гарт.

Другою важливою умовою статевого виховання є нормальна завантаженість дитини піклуванням і роботою. Про це говорилося в інших бесідах, але це питання має велике значення і в статевому вихованні. Певна нормальна приємна втома під вечір, уявлення про обов'язки і роботу на протязі дня ранком – все це створює дуже важливі передумови для правильного розвитку уяви, для рівномірного розподілу сил дитини протягом дня. При такій умові в дитини не залишається ні психічного, ні фізичного прагнення до бездіяльного, лінивого бродяжництва, до зайвої гри уяви, до випадкових зустрічей і вражень. Ті діти, які провели своє перше дитинство в умовах правильного і точного режиму, зви-

чайно і виростають з симпатією до такого режиму, із звичкою до нього, в них і ставлення до людей створюється більш упорядковане.

У такому ж значенні правильного загального виховання, що позначається обов'язково і на статевій сфері, виступає й спорт. Добре організовані спортивні вправи, особливо ковзани, лижі, човен, регулярна кімнатна гімнастика, дають дуже велику користь, тому очевидно і відомо, що доводити цю користь немає потреби.

Усі згадані вище виховні заходи й начала начебто не спрямовані безпосередньо до мети статевого виховання, але вони неухильно ведуть до цієї мети, бо найкраще сприяють вихованню характеру, організують психічний і фізичний досвід молоді. Це і є наймогутніші засоби статевого виховання.

Тільки в тому разі, коли ці начала і методи застосовуються в сім'ї, стає легшим та ефективнішим і безпосередній вплив батьків на дітей та юнаків з допомогою бесід. Якщо ж згаданих нами вище умов не додержано, якщо не виховується почуття дитини до окремих людей і до колективу, якщо не організовано режиму і спорту, ніякі розмови, навіть найдотепніші та найсвоєчасніші, не можуть дати користі.

Бесіди ці повинні виникати обов'язково при нагоді. Ніколи не слід провадити бесіди авансом, повчаючи дитину наперед, не ставлячи їй ніяких вимог в її поведінці. Але в той же час необхідно в цій поведінці помічати найменші випадки відхилень від норми, щоб нічого не занедбати і не стати потім перед доконаним фактом.

Приводом для таких бесід повинні бути: вільні цинічні розмови та словечка, підвищений інтерес до чужих сімейних скандалів, підозріле і не зовсім охайне ставлення до закоханих пар, легковажна дружба з дівчатами, явно

невільна від простого статевого інтересу, непошана до жінки, надмірне захоплення нарядами, раннє кокетування, інтерес до книжок, в яких надто одверто зображаються статеві стосунки.

У старшому віці бесіди ці можуть мати характер переконування, розкриття й аналізу явища, показу більш позитивних розв'язань питання, посилення на приклад інших юнаків і дівчат.

У молодшому віці ці бесіди повинні бути коротші і іноді не позбавлені тону прямої заборони й докору, простої вимоги більш охайної поведінки.

Далеко краще за бесіди впливають висловлювання батьків, спрямовані на адресу сторонніх осіб, якщо в їх поведінці поставлені проблеми статевого характеру. В таких висловлюваннях батьки зовсім вільно можуть виявити й почуття різкого осуду і навіть огиди, можуть при цьому показати, що від свого сина або дочки вони сподіваються інших зразків поведінки і настільки певні цього, що навіть не говорять про своїх дітей. В такому випадку ніколи не слід говорити: “Ніколи так не робиш, це – погано”, а краще сказати так: “Я знаю, що ти так не зробиш, – ти не такий”.

Виховання культурних навичок

Уже помиляються ті батьки, які думають, що справжнє культурне виховання є обов'язком школи та суспільства, а сім'я в цій галузі нічого зробити не може. Доводиться іноді спостерігати такі сім'ї, які велику увагу приділяють харчуванню дитини, її одягові, іграм і в той же час переконані, що до школи дитина повинна нагулятися, набрати сил і здоров'я, а в школі вона вже доторкнеться до культури.

А насправді сім'я не тільки зобов'язана якнайраніше почати культурне виховання, але й має для цього в своєму розпорядженні великі можливості, які й повинна використати якнайкраще.

Культурне виховання в сім'ї – справа дуже неважка, але це справедливо лише в тому разі, коли батьки не думають, що культура потрібна тільки для дитини, що виховання культурних навичок є тільки педагогічний їх обов'язок. У тій сім'ї, де самі батьки не читають газет, книжок, не бувають у театрі або в кіно, не цікавляться виставками, музеями, розуміється, дуже важко культурно виховувати дитину. В цьому випадку, хоч би як батьки намагалися, в їх намаганнях буде багато нещирого й штучного, дитина відразу це побачить і відразу зрозуміє, що це не така вже й важлива справа

І, навпаки, в тій сім'ї, в якій самі батьки живуть активним культурним життям, де газета й книга є необхідною річчю в побуті, де питання театру та кіно зачіпає всіх за живе, там культурне виховання матиме місце навіть тоді, коли батьки начебто й не думають про нього. Звідси, звичайно, не слід робити висновку, що виховання культурних звичок може йти самопливом, що це – найкраща форма роботи. Самоплив і в цій справі, як і в усякій іншій, може завдати великої шкоди, знизить якість виховання, залишить багато неясностей і помилок. Якраз самоплив буває причиною такого стану, коли батьки починають розводити руками й питати себе: звідки це взялося? Звідки в хлопчика або в дівчинки такі думки, такі звички?

Культурне виховання буде тільки в тому разі корисне, коли воно організоване свідомо, супроводиться певним планом, правильним методом та контролем. Культурне виховання дитини повинно починатися дуже

рано, коли дитині ще дуже далеко до грамотності, коли вона щойно навчилася добре бачити, чути й сяк-так говорити.

Добре розказана казка – це вже початок культурного виховання. Було б дуже бажано, щоб на книжковій полиці кожної сім'ї був збірник казок. Останнім часом вийшло багато хороших збірників. Для розповідання малим дітям багато казок треба, звичайно, скорочувати, змінювати мову, доводити казку до повної зрозумілості. Можливо, і батьки знають казки, які вони чули ще замолоду.

Вибір казки має велике значення. Насамперед треба відкинути ті казки, в яких говориться про нечисту силу, про чорта, про бабу-ягу, про лісовика, водяника, русалку. Такі казки можна запропонувати дітям тільки старшого віку, коли вони вже добре озброєні проти стародавньої темної вигадки. Це озброєння дозволить їм побачити в казці тільки художню вигадку, що приховує за образами різних потвор взагалі щось вороже й недобре у відношенні до людини. В молодшому ж віці образи представників нечистої сили можуть бути сприйняті дитиною як реальні образи, можуть спрямувати уяву дитини в бік похмурої та лякаючої містики.

Найкращими казками для малюків завжди будуть казки про тварин. У російській казковій скарбниці цих казок дуже багато, і вони дуже хороші. Так само і в інших народів СРСР є багатий запас казок. У міру зростання дитини можна переходити до казок про людські відносини. Багато є цікавих повістей про Іванушку-дурника, але з них слід вибирати такі, де не вип'ячується людська дурість, а Іванушка називається дурником іронічно. До цієї серії слід віднести чудову казку Єршова "Горбоконики". Більш серйозними казками є ті, в яких уже зображається боротьба між багатими і бідними, де вже

відображена класова боротьба. Щодо цих казок ми радимо батькам також деяку обережність: не треба розповідати казок страшних, що описують загибель хороших людей або дітей. Взагалі слід сказати, що краще брати таку казку, яка викликає енергію, певність у своїх силах, оптимістичний погляд на життя, надію на перемогу. Симпатія до пригноблених не повинна супроводитись уявленням про їх приреченість, останній відчай. Картини сумні, що говорять про жахливі форми насильства та експлуатації, можуть бути показані дітям тільки старшого віку.

Дуже важливе значення для розвитку дитячої уяви й широких уявлень про життя має розгляд ілюстрацій. Для цього не обов'язково брати дитячі журнали, можна скористуватися першою-ліпшою репродукцією картини або гравюрою, або фотографією, якщо вони своїм змістом підходять. Звичайно, розглядаючи такі картинки, діти багато питають, цікавляться подробицями, залежностями, причинами. На ці питання завжди слід відповідати в такій формі, яка доступна розумінню дитини. Якщо при цьому ставиться запитання, на яке дійсно не можна відповісти, то слід так і сказати: ти ще не зрозумієш, підростеш – дізнаєшся. Подібні відповіді нітрохи не шкідливі, вони привчають дитину, навіть коли вона ставить запитання, зважати на свої сили і обіцяють їй цікаве й серйозне майбутнє. Картинки для такого розгляду можна знайти в першому-ліпшому журналі-двоптижневику і в таких журналах, як “Зміна”, “Вогник” тощо.

У молодшому віці можна допустити відвідування дітьми театру й кіно тільки у виняткових випадках і на спеціальні п'єси, для таких дітей призначені. Взагалі ж кажучи, найкраще в цей час утриматися від театру та кіно, бо кількість придатних для дітей п'єс дуже незначна.

Наприклад, п'єса символіста Метерлінка “Синій птах” не потрібна малим дітям. Очевидно, батьки вважають: раз написано, що “Синій птах” – казка, треба показати її дітям. А насправді ця п'єса зовсім недоступна для дітей молодшого віку, а в деяких місцях і для дітей середнього віку. В п'єсі – складна і напружена символіка, ускладнені характери речей і тварин, багато надуманих і неприродних образів (“Страхіття”). Значний переломний момент у роботі сім'ї над вихованням культурних навичок настає під час навчання грамоти. Звичайно цей перелом відбувається вже в умовах дитячого колективу, в школі. Цей момент має велике значення в житті дитини. Дитина береться до книги й друкованого слова, іноді береться неохоче, насилу перемагаючи ті технічні труднощі, які ставить перед нею буква й самий процес читання. Не треба силувати дітей у цій першій роботі над грамотністю, але не слід і поблажливо ставитись до певних лінощів, що виникають у боротьбі з труднощами.

Книжки треба купувати найдоступніші, надруковані великим шрифтом, з великою кількістю ілюстрацій. Якщо навіть дитина ще не може прочитати їх, то вони у всякому разі викликають у неї інтерес до читання та бажання перебороти труднощі грамоти.

З навчання грамоти починається другий період дитинства – період, присвячений навчанню й набуванню знань. В цей час школа в житті дитини займає найважливіше місце, але це зовсім не значить, що батьки можуть забути про свої обов'язки й покластися тільки на школу. Якраз батьківська культурна робота та загальний культурний розвиток у сім'ї мають величезне значення для шкільної роботи дитини, для якості та енергії її навчання, для налагодження правильних стосунків з учителями, товаришами і всією шкільною організацією. Саме в цей

час набувають великого значення газета, книга, театр, кіно, музей, виставки та інші форми культурного виховання. Перейдімо до розгляду кожні з цих установок зокрема.

Газета. Коли дитина ще неграмотна, коли вона може тільки слухати прочитане, газета вже повинна зайняти чільне місце серед її вражень. Сім'я повинна передплачувати одну з газет. Читати газету не слід на віддалі від дитини, батьки не повинні переглядати газету тільки для себе. У кожній газеті знайдеться матеріал, який можна прочитати вголос і поговорити про нього, якщо не спеціально для дитини, то обов'язково при ній. Буде навіть краще, якщо ви з приводу прочитаного будете говорити з таким виглядом, наче й не думаєте спеціально про дитину. Вона однаково буде вас слухати і тим уважніше, чим менш штучно будете ви поводитися. В кожній газеті ви знайдете такий матеріал: міжнародні події, демонстрація трудящих під час свят, прикордонні епізоди, стахановські досягнення, героїчні й мужні вчинки окремих людей, будівництво та прикрашення міст, нові закони.

Далі, з розвитком дитини і особливо з того часу, як вона вже й сама навчилася читати, газета повинна набувати чимраз більшого значення. Звичайно, добре, коли можна передплатити для дитини піонерську газету, але якщо цього чомусь не можна зробити, то теж не велика біда: мова радянських газет доступна для всякої грамотної людини, і в них завжди можна знайти матеріал, цікавий і для дитини. Треба при цьому дбати, щоб дитина й сама читала газету, щоб газета стала необхідним елементом її побуту. Але обов'язкове й сімейне обговорення прочитаного або принаймні розмова з приводу нього. Ніколи з цього обговорення не слід робити формальності,

присвячувати йому певні години, тим більше не слід присвячувати йому багато часу. Під час такої розмови батьки не повинні добирати спеціального повчального тону. Обговорення прочитаного повинно мати характер вільної бесіди, і буде краще, коли така бесіда виникне наче несподівано з приводу тої чи іншої домашньої справи або сказаного ким-небудь слова. Якщо таких хороших приводів не знайдеться, можна просто спитати, що сьогодні є цікавого в газетах.

У старшому віці газета має бути вже цілком звичною і неодмінною ознакою радянської культурності, активного і жвавого, близького і гарячого інтересу хлопчика чи дівчинки до життя їх батьківщини.

Книга. Ознайомлення з книгою також повинно починатися з читання вголос. І надалі, хоч би як добре була грамотна дитина, читання вголос мусить бути одним з найширших заходів у сім'ї. Дуже бажано, щоб таке читання стало звичайним і постійним святом серед робочих буднів. При цьому, якщо спочатку читцями виступають батьки, то надалі цю роботу слід передати дітям. Але як спочатку, так і потім дуже корисно, якщо таке читання відбувається не спеціально для слухача-дитини, а в оточенні сім'ї, з розрахунком на те, що воно викличе й колективний відгук, і обмін думками. Тільки з допомогою такого колективного читання можна спрямувати читацькі смаки дитини і виробити в неї звичку критично ставитись до прочитаного. Незалежно від читання вголос, треба поступово прищеплювати дитині й охоту самій посидіти за книжкою. Самостійне читання дитини спрямовується переважно школою, особливо в старшому віці, але й батьки можуть дати багато користі, якщо не залишать цього читання без своєї уваги. Ця увага повинна полягати ось у чому:

а) слід контролювати самий добір літератури, бо ще й тепер доводиться спостерігати, як наші діти тримають у руках книги, що невідомо звідки прийшли;

б) батьки повинні знати, як дитина читає книгу; особливо треба боятися безглузлого ковтання сторінки за сторінкою, безвольного стеження тільки за зовнішньою цікавістю книги, за тим, що називається фавулою;

в) нарешті, необхідно привчати дитину бережливо ставитися до книжки.

Багато батьків занадто скромні у своєму ставленні до книжки. Вони вважають, що для цього треба спеціально вчитися, бути спеціалістом-книжником. Це не так. Як показав досвід вивчення нашого радянського читача, наші люди вміють чудово розбиратися в книзі, дуже часто анітрохи не гірше від присяжних критиків. У всякому разі у всіх питаннях, що стосуються книжок, можна отримати консультацію вчителя або бібліотекаря, і в такій консультації ніхто ніколи не відмовить.

Кіно. У наші часи кіно є наймогутнішим фактором виховання не тільки дітей, але й дорослих. У Радянському Союзі кожний кінофільм створюється виключно в державних кіностудіях, і навіть в разі найбільшої художньої невдачі не може завдати великої шкоди для слухача-дитини. Переважно наші кінофільми є чудовим і високохудожнім виховним засобом.

А проте це зовсім не значить, що кіно можна запропонувати дітям у необмеженій кількості і без контролю.

Насамперед батьки повинні звернути увагу на саме ставлення дитини до кіно. Доводиться іноді бачити, як кіно стає головним змістом життя дитини, коли вона через кіно забуває про інші свої обов'язки, про шкільну роботу, не проминає жодної картини, на кіно витрачає всі свої

кишенькові гроші і навіть гроші, які крадькома бере в сім'ї.

Звичайно в такому випадку можна спостерігати й інші несимпатичні сторони такого захоплення. Дитина звикає до пасивного задоволення, яке часто не йде далі простого безвольного зорового враження; вона “дивиться” і тільки; художні враження в неї пробігають поверхово, не зачіпаючи особистості, не викликаючи думок, не висуваючи перед нею ніяких питань. Користь від такого відвідування кіно дуже незначна, а іноді вона обертається на велику шкоду. Тому треба, щоб батьки і щодо кіно виявляли спрямовуючу увагу і постійне керівництво дитиною.

Ми рекомендуємо дозволяти дитині бувати в кіно не більше двох раз на місяць. Бажано, щоб діти до 14-15 років відвідували кінотеатр разом з батьками або з старшими братами чи сестрами. Це потрібно не стільки для контролю поведінки, скільки для того ж, для чого ми радили спільне читання. Кожен кінофільм повинен хоч на кілька хвилин стати предметом обговорення й висловлювання в сім'ї, батьки повинні добиватися, щоб і дитина висловила про нього свою думку, розповіла, що їй сподобалось, що не сподобалось, що справило сильне враження. Якщо при цьому батьки побачать, що дитину захоплюють тільки зовнішні події, цікавий сюжет, історія пригод того чи іншого героя, то вони повинні одним-двома запитаннями навести її на глибші й важливіші сторони кінофільму. Іноді навіть не треба ставити дитині ніяких запитань, а треба тільки при ній висловити свою думку. До певної міри батьки повинні й вибирати, на який фільм більш бажано послати дитину. Майже завжди можна зустріти людину, яка вже проглянула картину і може дещо про неї розповісти. Деяких картин слід

уникати вже тому, що вони важкі тематично, дитина в них не розбереться, в інших подається така тема, яка може викликати неправильні реакції, по-третє, занадто рано для дитини подається тема любові або медична тема. Розуміється, при виборі кінофільму треба брати до уваги і стан дитини, її роботу в школі, її поведінку. В дуже рідких випадках можна відкласти відвідування кіно, якщо дитина погано поводитися або регулярно не виконує шкільних робіт. Але дуже часто буває, що якраз перегляд гарного кінофільму допомагає дитині відновити правильне ставлення до школи й до роботи.

Театр. Усе, сказане про кіно, можна віднести й до театру. Але театр далеко частіше подає теми, непосильні і для інтелекту, і для почуття дитини. Такі спектаклі, як “Отелло” або “Анна Кареніна” слід визнати абсолютно протипоказаними для середнього віку. З великою обережністю треба рекомендувати й відвідування дітьми деяких балетів. У нашому суспільстві цього досягають насамперед заборонаю дітям входити в театри на вечірні спектаклі до певного віку.

Питання вибору театральної п'єси не становить труднощів, бо в нас в багатьох містах є спеціальні театри для дітей та спеціальний репертуар. Відвідування цих театрів – явище дуже бажане. П'єса в театрі вимагає від дитини серйознішого і тривалішого напруження уваги, з цього погляду театр далеко складніший, ніж кіно. Уже те, що він подає п'єсу з перервами (антрактами), викликає уважніше ставлення глядача до деталей теми, підтримує в ньому більш активний аналіз. На відвідування театру йде цілий вечір, до певної міри це подія в житті дитини. Цим батьки особливо повинні скористатися.

Ще більше, ніж кінофільм, театральна п'єса повинна супроводжуватись обговоренням та обміном думок у сім'ї.

Музеї та виставки. Майже в кожному місті в нас є який-небудь музей або галерея. В деяких містах дуже багато музеїв, але батьки рідко користуються ними. А тимчасом музей, виставка, галерея являють собою дуже важливий виховний засіб. Вони вимагають від дитини серйозної уваги, розважальний момент у них дуже незначний, вони організують роботу дитячого інтелекту й викликають сильніші та глибші почуття. Треба тільки старатися, щоб огляд музею не перетворився на такий самий “перегляд”, про який ми попереджали, коли говорили про кіно. Тому ніколи не слід великі музеї оглядати за один раз. Третьяковській галереї треба обов'язково присвятити кілька днів. Музей революції також слід оглядати протягом двох-трьох днів.

Інші форми культурного виховання. Ми згадали тільки головні форми культурного виховання, і то ті, що організуються Радянською державою. Батькам не треба нічого вигадувати в цих галузях, вони повинні тільки якнайкраще використати всі культурні блага нашої країни.

Якщо батьки цілком використовують газету, книгу, кіно, театр і музей, то вони дуже багато зроблять для своїх дітей і щодо знання, і щодо виховання характеру. Але багато що батьки можуть і додати. Форми культурного виховання в сім'ї далеко різноманітніші, ніж здається на перший погляд. Візьміть звичайний вихідний день, зимовий або літній. Прогулянка за місто, ознайомлення з природою, з містом, з селом, з людьми, з такими чудовими темами, як реконструкція міст, як житлобудівництво, як прокладання шляхів, як будівництво заводів, – усе це чудові теми для наповнення ними дня відпочинку. Розуміється, не слід перетворювати ці теми в спеціальні лекції або доповіді. Прогулянка так і повинна залишитися прогулянкою, вона має бути відпочинком,

насамперед, не треба силувати увагу дитини та змушувати її вислухувати ваші повчання. Але під час таких прогулянок увага дитини спиняється мимохіть на тому, що вона бачить, і кілька ваших слів, що підсилюватимуть її враження, навіть слів жартівливих, яке-небудь оповідання, в якому є паралель з минулим, навіть оповідання смішне, – зроблять непомітно своє велике діло.

Усіма способами сім'я повинна підтримувати інтерес до спорту. Але треба стежити, щоб цей інтерес не став інтересом спостерігача-уболівальника. Якщо ваш син з запалом рветься на всі футбольні матчі, знає імена всіх рекордсменів та цифрові вирази всіх рекордів, а сам не бере участі в жодному фізкультурному гуртку, не катається на ковзанах, не бігає на лижах, не знає, що таке волейбол – користь від такого інтересу до спорту дуже мала, а часто буває і шкода. Так само мало рації в інтересі до шахів, якщо ваша дитина в шахи не грає. Кожна сім'я повинна прагнути до того, щоб її діти були спортсменами не тільки щодо інтересу, але й у своєму власному досвіді. Звичайно, з цього погляду найкраще, якщо й самі батьки беруть участь у спорті. Щодо літніх батьків, то ця вимога, може, вже запізніла, але молоді батьки мають цілковиту змогу втягнутися в той чи інший вид спорту, і в такому разі спортивний шлях їх дітей буде далеко краще забезпечений. Тут до речі сказати кілька слів про те, що коли наші батьки віддають певну данину спортові, то наші матері дуже рідко цікавляться ним, а тимчасом для молодих матерів спорт – дуже корисна справа. Так само й наші дівчата далеко менше втягнуті в спорт, ніж хлопці.

Крім прогулянок і спорту, в сім'ї можливі такі форми культурного виховання: влаштування домашніх спектаклів, випуск стінгазети, ведення щоденників, організація

листування з друзями, участь дітей у політичних кампаніях, участь дітей в упорядкуванні будинку, організація дітей у дворі, зустрічей, ігор, прогулянок тощо.

У всіх видах домашнього культурного виховання треба розрізняти не тільки зміст його, але й форми. В кожній роботі треба добиватися якнайбільшої активності дітей, треба виховувати не тільки вміння дивитися й слухати, але й уміння бажати, хотіти, добиватися, прагнути перемоги, переборювати перешкоди, втягати товаришів і молодших дітей. В той же час такий активний метод має відзначатися увагою до товаришів, відсутністю найменшої чванливості, хвастоців.

Дуже часто буває, що перший успіх у тій чи іншій роботі викликає в дитини перебільшене уявлення про свої сили, зневагу до інших, звичку до швидких перемог. Надалі це може позначитися невмінням переборювати тривалі перешкоди. Тому завжди добре, якщо батьки намалюють перед дитиною план найближчого майбутнього, якщо вони зацікавлять її цим планом і стежитимуть за його виконанням. У такий план можна поставити й читання книг та газет, і відвідування кіно, театрів, музеїв та ін.

У всякому разі батьки повинні стежити уважно за тим, щоб у практиці культурного виховання не починали переважати тільки інтереси розваги, марнування часу. Звичайно, кожна культурна справа повинна давати й радість. Уміння поєднати цю радість з великою виховною користю і повинно бути головним умінням батьків. У цій справі від батьків вимагається певна винахідливість, своїми якостями зовсім не важка. Навіть у читання газет можна внести багато нового й цікавого для дитини. Можна, наприклад, заохотити її робити вирізки з певних питань, можна навчити її зробити домашню карту Іспанії з

позначенням фронту. У старшому віці можна взятися за складання альбомів з монтуванням газетних вирізок і малюнків з журналів на ту чи іншу тему.

З допомогою найрізноманітніших методів культурну роботу в сім'ї можна зробити дуже цікавою і важливою, яка матиме велике значення для виховання. Але рішуче й завжди необхідно, щоб за всякою культурною темою, за всякою справою і батьки, і дитина бачили радянський народ і наше соціалістичне будівництво. Вся ця робота повинна мати постійний напрям від активності культурної до активності політичної. Дитина дедалі більше повинна почувати себе громадянином нашої країни, повинна бачити героїчні подвиги наших людей, повинна бачити її ворогів, повинна знати, кому вона разом з іншими завдячує своїм свідомим культурним життям.

Виступи з питань сімейного виховання

РОЗМОВА З ЧИТАЧЕМ.

Приступаючи до “Книги для батьків”, я завжди усвідомлював складність цього завдання. Власне кажучи, книга мала практичну мету: допомогти радянській сім'ї в постановці і розв'язанні виховних завдань але я хотів, щоб ця мета була досягнута художніми засобами. Я знав про невеликі методичні брошури для сім'ї і знав, що ці брошури до сім'ї майже не доходили, а якщо й доходили, то справляли незадовільне і малодійове враження. Невдача їх пояснюється багатьма причинами, головним чином, неглибоким політичним охопленням питань виховання і сухістю методичних порад. Мені здавалось, що художні образи повинні багато сильніше впливати на широкого читача – батька або матір, повинні багато більше викликати активну думку і багато сильніше

привертати увагу батьків до проблем радянського виховання.

Але в той же час я дуже боявся, що художній образ, зведений до значення прямого прикладу, втратить всяку художність, стане надто дидактичним і спірним. Боявся я і іншого: методика сімейного виховання не тільки у нас, але й у буржуазних країнах майже не розроблена. Звичайно домашнє виховання іде шляхом традицій, що склалися в суспільстві, тому, наприклад, англійська “середня сім'я” так дуже відрізняється від сім'ї німецької або французької. Наше суспільство – суспільство дуже молоде, яке при цьому дуже швидко посувається вперед. Великих сімейних традицій у нас накопитися не могло. Попереду в нас стоїть велика мета комунізму, кожний свідомий громадянин Радянського Союзу бачить цю мету і в своєму практичному житті, в своїй моралі, в своєму ставленні до людей старається на неї рівнятися. Накопичення соціалістичних традицій і традицій комуністичних, поведінки в галузі сім'ї у нас не набуло ще широкого досвідного характеру.

Я змушений був через це не стільки підсумовувати колишній радянський досвід, скільки передбачати та передвизначати, ґрунтуючись на тих тенденціях те, що тепер можна спостерігати в нашій сім'ї.

Є в нашому суспільстві дуже багато талановитих і активних батьків, які дають своїм дітям прекрасне радянське виховання. Такі батьки є піонерами радянської сімейної педагогіки, у кожного з них є свої “знахідки” досі ніде не зведені в який-небудь загальний спадок з поваги до цих “знахідок”, з свідомості великої ваги нашої справи я не міг розглядати багато питань сімейної методики як питання мною розв'язані, не міг рекомендувати певні прийоми і методи. Це було тим

більш неможливо, що кожна сім'я є явище особливе індивідуальне і виховна робота в одній сім'ї зовсім не повинна бути точною копією такої ж роботи в іншій

З цих причин я примушений був обмежитися вказівкою на загальні тенденції нашого педагогічного ривку, які безпосередньо впливають з особливостей нашого соціалістичного суспільства. Я розраховував на єдиний результат моєї книги: викликати педагогічне і етичне мислення в середовищі батьків, наблизити проблеми виховання безпосередньо до сім'ї. Я про це прямо сказав у кінці книги і просив батьків допомогти мені в продовженні моєї роботи. Вийшов тільки перший том "Книги для батьків", присвячений виключно питанню про сімейний колектив як явище цілісне. В другому і третьому томах я розраховував приступити до розгляду деяких деталей сімейної педагогіки, користуючись не тільки моїм досвідом, але й досвідом читачів-батьків які відгукнуться на мою просьбу.

Я одержав дуже багато листів від читачів і одержую їх багато і тепер. На жаль, незначний тираж книги – 10 тисяч – не дав можливості їй стати предметом широкого читача. Листи, одержані мною, належать через це переважно читачеві, який одержує книгу, насамперед, читачеві-інтелігенту.

Приблизно половина листів говорить не про книгу, а про ті педагогічні труднощі, які виникли в даній сім'ї: про ці листи я тут говорити не буду.

Автори інших листів говорять про мою книгу, схвалюють або засуджують її положення, вказують на хиби, висувають ті чи інші проблеми сім'ї і виховання.

Відгуки про книгу дуже різноманітні. Автор, який назвав себе "старим лікарем", пише:

“Книга для батьків”, вірніше, “Про батьків”, справляє глибоке враження. В ній розглянуті питання, далеко не розв’язані, правильніше сказати, навіть не поставлені сім’єю. Художнє оформлення залишає глибокий слід у читача і примушує відчутти і продумати наше ставлення до дітей”.

Такі позитивні відгуки є в багатьох листах. Але є і відгуки прямо протилежні. Товариш Г. з Ленінграда в докладному листі доводить, що моя книга дуже незадовільна і фальшива (про “Педагогічну поему” він дуже високої думки): “Історія Веткіних не радянська, а біблейська історія”, “Оповідання про Євгенію Олексіївну – міщанська повість, оповідання про доньку бібліотекарші, яка так швидко виправилась, непереконалива”. Товариш Г. вказує і на причини моєї невдачі. На його думку, я задумав написати книгу про те, як треба виховувати дітей, а така тема у нас взагалі неможлива, бо виховують у нас не батьки, а все суспільство. Автор чомусь не помітив моєї основної настанови, що “головний секрет” хорошого виховання зумовлений насамперед почуттям громадянського обов’язку батьків та їх політичною поведінкою. Товариш Г пише:

“Хіба треба бути педагогам, щоб виховувати? Педагоги, на жаль, дуже відстала каста”.

У своїх зауваженнях (багато які з них викликають мою вдячність) товариш Г. торкається дуже важливого питання, але розв’язує його зовсім неправильно. Він розглядає виховання як процес стихійний, повторюючи твердження багатьох моїх педагогічних противників, які досить наплутали в організації нашої школи. На думку цих людей, не треба ніякої педагогічної техніки, а треба покластися на прямий вплив широкого життя. Звідси на-

родилось багато безглузких ідей “вільного виховання”, самоорганізації і самодисципліни. Як педагог, я з товаришем Г. звичайно, погодитися не можу. Я переконаний, що заклик партії та уряду “поновити в правах педагогіку і педагогів” має на увазі не тільки освітній процес у школі, але й процес виховання. В цьому процесі також потрібна правильна і цілеспрямована організація впливу на дитину, спрямована великим педагогічним знанням. У сім'ю організація впливу на дитину повинна прийти через широку педагогічну пропаганду, через приклад кращої сім'ї, через підвищення вимог до сім'ї.

Дуже багато негативних відгуків викликає повість про сім'ю, покинуту чоловіком-аліментником, повість про Євгенію Олексіївну. Автори листів вказують, що я занадто гаряче накинувся на батька і тим самим накинувся на вільність шлюбу. В одному листі написано:

“Невже ви добиваєтесь, щоб була відновлена стара кріпосна сім'я, коли двоє людей примушені були страждати все життя, не люблячи одно одного?”

Я, звичайно, цього не добивався. Я тільки висловився в тому розумінні, що навіть у прагненні зберегти “свободу любові” не можна забувати про свій обов'язок перед країною і про долю дитини.

У першій книжці “Литературного обозрения” за 1938 р. надрукований лист подружжя Пфляумер. Про них багато хто знає в Москві, знає в зв'язку з великим людським подвигом: у своєму житті вони дали виховання п'ятьом дітям, взятим з дитячих будинків. Товариші Пфляумери загалом позитивно ставляться до моєї книги. Вони беруть, між іншим, під захист блискавичне вправлення Тамари в оповіданні про бібліотекаршу. Схвалюють вони і ідилію про Веткіних, але докоряють мені, що я не описав веткінських методів. До речі, це саме

закидають мені і інші товариші. Я з цим не зовсім згоден. У книзі я взагалі уникав описувати які б то не було виховні методи окремих осіб. Я вважав, що багато корисніше дати більш або менш яскравий приклад міцної, хорошої радянської сім'ї, і якщо батьки захочуть наслідувати цей приклад, то вони вже легко знайдуть і відповідні методи. На мою думку, багато корисніше наслідувати результати, ніж копіювати методи, які в різних сім'ях можуть дуже відрізнятися один від одного.

Найсерйозніше докоряють мені товариші Пфляумери за мій “менторський” тон у публіцистичних відступах. Дуже можливо, що автори листа і мають рацію, хоч, звичайно, менторський тон вийшов ненароком. Я просто хотів висловлюватися якнайкоротше і якнайточніше, але, працюючи над дальшими томами, я повинен буду серйозно подумати над стилем оформлення публіцистичної частини.

Найцікавішими для мене як для автора є ті листи, які допомагають мені в роботі над другим і третім томами.

З цього погляду я особливо повинен відзначити лист товариша Д. з Горького. Цей товариш виховав десятеро дітей. До моєї книги він ставиться позитивно. Разом з листом товариш Д. надіслав мені дуже багатий і цікавий матеріал: записки, щоденники, зведення, листування з педагогами. В цих матеріалах відбивається чудова робота справжнього більшовика-батька (до речі, товариш Д. – робітник).

Досі до мене звернулось вісім читачів, які збагатили мене не тільки своїми короткими думками, але й надісланням докладних матеріалів про свою виховну роботу. Я сподіваюсь, що в міру просування книги, кількість таких читачів збільшуватиметься.

Особливо цікаві листи молоді, автори яких добре ставляться до моєї книги і просять дати відповіді на окремі питання, які їх хвилюють. Між іншим, товариш К з Москви, учень X класу, пише:

“Що треба робити самим дітям, щоб виправляти помилки батьків, щоб стати гідними синами батьківщини? Адже не секрет, що Вашу книгу читають поряд з дорослими і підлітками, причому, я б сказав вони сприймають її зміст дуже близько, іноді ближче, ніж багато хто з батьків... Я один з таких”.

Листи батьків і листи молоді не тільки дали мені багатющий фактичний матеріал, але й збагатили мій педагогічний досвід. Я глибоко вдячний моїм кореспондентам за допомогу і певний, що завдяки їм далші томи моєї праці будуть досконаліші.

Другий том я думаю присвятити питанням виховання активного, цілеспрямованого більшовицького характеру молоді радянської людини в процесі її формування. Це дуже важке питання; я не можу назвати жодної книги, де б це питання було розроблене методично. Я маю для керівництва загальні принципи філософії марксизму і вказівки найглибшого змісту, вказівки товаришів Леніна і Сталіна. Переді мною стоїть відповідальне завдання – подати ці вказівки мовою сімейного побуту і сімейної поведінки.

Третій том я присвячую питанням, які мені хочеться назвати “питаннями споживання”. Життя є не тільки підготовка до завтрашнього дня, але й безпосередня жива радість. Зробити цю радість такою, яка не суперечить обов'язкові, прагненню до кращого – це значить розв'язати питання про етику більшовицької поведінки.

Про “Книгу для батьків”

Вступне слово А. С. Макаренка

Товариші, я ніколи не думав раніше, що мені доведеться писати “Книгу для батьків”, бо дітей своїх у мене немає і питаннями сімейного виховання, мені здавалось, я займатися не буду.

Але по своїй роботі в трудових колоніях і комунах за останні роки мені доводилось приймати дітей-правопорушників, уже не безпритульних, а, головним чином, із сімей. Як ви самі знаєте, тепер у нас безпритульних немає, але діти, що потребують спеціального виховання в колоніях, є і в останні роки мені, головним чином, присилали таких дітей.

Тому я підійшов дуже близько до тих явищ, які є в нашій сім'ї. Мені довелось натрапляти на такі випадки, коли в тому, що дитина стала на злочинний шлях, винна сім'я, але здебільшого мені доводилось зустрічатись з іншими варіантами, коли важко було навіть розібратися – винна сім'я чи ні, коли наче і сім'я хороша, і люди в сім'ї радянські, і дитина непогана, настільки не погана, що в мене вона ставала хорошою на другий день після прибуття. А от вона страждає і сім'я – їх життя зіпсоване.

Таким чином, я мимоволі примушений був замислитися над вихованням у сім'ї.

Останні два роки мені довелось виключно вже працювати в питаннях виховання в сім'ї і зайнятися дослідженням шляхів допомоги сім'ї в її виховній роботі. І от у мене зібралось дуже багато вражень, спостережень, досвіду, думок, і я, правда, дуже боязко, одверто скажу, приступив до цієї книги. Книга задумана в чотирьох частинах. Поки що вийшла тільки перша частина.

Чому мені захотілось написати книгу в художній формі? Здавалось би, найпростіше взяти й написати –

виховуйте так, дати певні поради. В невеликій такій книжечці дуже багато можна сказати. А якщо візьмешся писати художній твір, доводиться подавати ілюстрації, багато часу й паперу витратити на опис дитячих ігор, всяких розмов і т. д. Чому я це зробив? Уміння виховувати – це все-таки мистецтво, таке ж мистецтво, як добре грати на скрипці або роялі, добре малювати картини, бути хорошим фрезерувальником або токарем. Не можна навчити людину бути хорошим художником, музикантом, фрезерувальником, якщо дати їй тільки книжку в руки, якщо вона не бачитиме фарб, не візьме інструмент, не стане до верстата. Біда мистецтва виховання в тому, що навчити виховувати можна тільки в практиці, на прикладі.

Зі мною працювали десятки молодих педагогів, які в мене вчилися. Я переконався, що як би людина успішно не закінчила педагогічний вуз, яка б вона не була талановита, а якщо не вчитиметься на досвіді, ніколи не буде хорошим педагогом. Я сам учився у старших педагогів, і в мене багато хто вчився..

Так і в сім'ї вчать сини й дочки у батьків майбутньої роботи виховання, часто навіть для себе непомітно, так що педагогічне мистецтво може передаватися з допомогою зразка, прикладу, ілюстрації. Тому я переконався, що і “Книгу для батьків” треба написати у формі таких прикладів, у формі художнього твору.

Чому я боявся цієї теми? Тому, що ні в російській, ні в світовій літературі немає таких книг, отже, нема в кого повчитися, як таку книгу писати. А взяти таку зовсім нову тему з певністю, що от я з нею справлюся, у мене такої сміливості не було. І все-таки я написав книгу, думав – від неї хоч маленька користь буде. Я постійно зустрічаюсь з батьками і одержав десь з півтори тисячі листів, причому в цих листах батьки дуже мало критикують мою книгу,

хвалять або лають її, а все пишуть про своїх дітей – погані в них діти чи хороші. І чому такі? Ставлять різні запитання, власне, це не листування радянського читача і письменника, а листування батьків з педагогом. І от, з усіх цих листів і з моїх численних зустрічей з батьками я бачу, наскільки це питання глибоке й важливе, і почуваю свій обов'язок не покидати його. Погано буде далі написано чи добре, читачі скажуть, можливо, я почну погано, але аби почати, а там воно і піде, хтось інший зробить потім краще.

У першому томі я нічого не повчав, я хотів тільки торкнутися питання про структуру сім'ї. У нас у педагогіці цього питання просто ніхто не порушував, а з тих численних прикладів, які я спостерігав, особливо вивчаючи дітей, що прибули до мене в комуну, я бачу, що питання про структуру сім'ї, про склад її, про характер має кардинальне значення.

Я вже писав у своїй книзі і зараз скажу, – через мої руки пройшло таких дітей з сім'ї, мабуть, чоловік з чотириста-п'ятсот, і це рідко були діти з багатодітних сімей, а здебільшого – єдині діти. Тому для мене вже немає сумніву, що єдина дитина є важчим об'єктом виховання. Звичайно, є випадки, коли і єдина дитина прекрасно вихована, але якщо взяти статистику, то така єдина дитина в наших умовах важкий об'єкт для виховання. Я і вирішив торкнутися цього питання.

У першому томі я ще ні про яку педагогіку власне не говорю і тому рішуче відводжу обвинувачення – чому про школу я не сказав, про читання, про культурне виховання і т. д. Не сказав тому, що про це в мене буде сказано в інших томах, не міг сказати все в першому томі. Тут я хотів сказати про структуру сім'ї.

Що я хотів сказати? Насамперед я хотів сказати, що сім'я є колектив, тобто така група людей, яка об'єднується спільними інтересами, спільним життям, спільною радістю, а іноді і спільним горем. Я хотів довести, що радянська сім'я повинна бути трудовим колективом.

По-друге, я хотів торкнутися кількох тем, що стосуються структури цього колективу.

Що мене в цій структурі зацікавило? Насамперед величина сім'ї. Я є прихильником великої сім'ї. Зображуючи сім'ю Веткіних, надзвичайно складну, – я нічого не вигадував, все це взято з тих численних прикладів, які я спостерігав. Сім'я Веткіних – це справжні події сімейного життя одного з моїх друзів, правда, прізвище змінене, бо він не дав дозволу писати про його сім'ю.

Велика сім'я, яка переживає боротьбу і всякі нестатки та неприємності, все-таки дуже хороша, особливо, якщо батько і мати здорові, трудящі люди, якщо ніхто не пиячить, ніхто нікого не зраджує, немає всяких таких любовних пригод, якщо все йде нормально, то велика сім'я – це чудове явище, і скільки я таких сімей бачив, люди з них виходять хороші. В такій великій сім'ї, де дванадцять-тринадцять-чотирнадцять дітей, буває шумно, діти пустують, труднощі, прикrostі, а все-таки діти виростають хороші, бо і дружба є, і радість – колектив є.

Я і описав таку велику сім'ю зовсім не з тією метою, щоб сказати – от як Веткін виховав, вчиться в нього, а тільки для того, щоб декого, можливо, захопити бажанням мати велику сім'ю. Це була моя мета – викликати інтерес до великої сім'ї, а показувати, як треба цю велику сім'ю виховувати, я буду в інших томах, а не в цьому.

Так само я зобразив сім'ю, де єдина дитина, не для того, щоб показати, як неправильно її виховують, а для того, щоб засудити бажання мати тільки одну дитину. У

нас це ще поширено: “народиться одна дитина і стоп!” Кажуть – буде краще одягнута, взута, краще харчуватиметься. А це невірно. Вона самотна, у неї немає справжнього товариства. Я показав, що буває від цього. Це теж питання структури сім'ї.

Питання про структуру сім'ї постає і тоді, коли сім'я розпадається. Найбільш хворобливі явища – це, звичайно, коли один з подружжя покидає сім'ю і переходить в іншу сім'ю. Я прекрасно розумію, що ми не можемо повернутися до старої норми, коли батьки примушені були жити завжди разом, незалежно від їх стосунків, як кажуть українці, – “бачили очі, що купували”. На цьому я не наполягаю. Але все-таки з окремих прикладів очевидно, що сім'ю іноді покидають легковажно. Якби люди серйозніше, суворіше до себе ставились, якби в них було більше гальм, може, не покидали б. Дивись, і любов вернулася б. Любов треба теж уміти організувати, це не те, що з неба падає. Якщо талановитий організатор, то й любов буде гарна. Не можна любити без організаційних зусиль.

У нас велика громадська відповідальність, і тому ми можемо організувати наші почуття і нашу любов. Я одержав листів сорок від чоловіків, що платять аліменти, які накинулися на мене з страшенним гнівом, як це я посмів сказати, що аліментник – іноді ворог щодо своєї дитини. “Що ж ви хочете цю свободу – сьогодні люблю одну, а завтра іншу, – закреслити?”

Так, я це хотів сказати. І ще хотів сказати, що там, де батько або мати покидають сім'ю, там сім'я як колектив руйнується і виховання дитини утруднюється. Отже, якщо ви відчуваєте обов'язок перед своєю дитиною, то перед тим, як покинути, ви серйозно подумайте. Я всього не сказав у книжці, але вам по секрету скажу, що коли у вас є

двоє дітей і ви розлюбили вашу дружину і полюбили іншу, погасіть ваше нове почуття. Погано, важко, але ви мусите погасити. Лишіться батьком у вашій сім'ї. Ви це повинні зробити, бо у вашій дитині росте майбутній громадянин, і ви повинні пожертвувати до певної міри своїм любовним щастям.

До структури сім'ї я відніс питання і про батьківський авторитет. Я зовсім тут не хотів говорити про те, як цей авторитет робити. Хотілось тільки показати, що коли у вас немає авторитету або авторитет фальшивий, придуманий, фокусний, то у вас в сім'ї йде все трохи шкереберть.

До структури сім'ї належить почасти статеве виховання.

Я не вважаю, що повинні бути спеціальні методи статевого виховання. Статеве виховання – окрема галузь дисципліни і режиму. З цього погляду я й подав розділ про статеve виховання в цьому томі.

До структури сім'ї я відношу також неправильне розміщення сил сім'ї, коли мати перетворює себе в служницю своїх дітей, – це структура сім'ї неправильна. Можна було більше сказати з цього питання, але я не хотів надмірно збільшити книгу. Можна було сказати, що коли мати перетворює себе в служницю, то дочка або син живуть як пани на основі порання матері, а з другого боку, мати втрачає втіху свого особистого життя, повнокровного свого особистого життя і через це як мати, що втратила ту повнокровність життя, стає матір'ю вже неповноцінною Справжньою матір'ю, яка виховує, подає приклад, викликає любов, захоплення, бажання наслідувати, буде тільки та мати, яка сама живе справжнім, повним, людським, громадянським життям. Мати, яка обмежує свої обов'язки звичайним прислужуванням дітям, – це вже раба своїх дітей, а не мати, яка виховує.

Я торкнувся ще одного питання, що стосується структури сім'ї, питання про солідарність в сім'ї, і хотів показати, що ця солідарність іноді через дрібниці починає руйнуватися. В новелі про сім'ю Минаєвих говориться про те, що батько не з'їв пирога, син цей пиріг потяг. У цьому дрібному факті, – а життя складається з найдрібніших явищ, – уже тріщинка в сімейній солідарності. Син не відчуває, що він і батько – члени одного колективу і треба думати не тільки про себе, а й про батька. Я хотів показати, що на такі тріщинки в сімейній солідарності треба звертати найсерйознішу увагу, бо кінець кінцем невдачі в сімейному вихованні пояснюються забутливим ставленням до дрібниць. Думають люди – велике добро зробимо, а якщо син, як у цьому прикладі з пирогом, не подумав про батька, це дрібниця, її не помічають і багато втрачають.

Повторюю, в цій першій книзі я хотів тільки торкнутися питання про структуру сім'ї і про ті причини, які цю структуру в тій чи іншій мірі порушують, іноді катастрофічно, наприклад, коли один з батьків пішов у нову сім'ю, а іноді і через дрібниці.

Другий, третій і четвертий томи присвячуються питанням виховання волі і характеру, виховання почуття, стійких нервів, виховання почуття краси, причому під цим я розумію не тільки виховання почуття краси неба, картини, одягу, а й красу вчинків, естетику вчинків. Вчинки можуть бути гарними або негарними.

Усе це, разом узяте, на мою думку, становить фундамент великого, справжнього, громадянського політичного виховання.

Ще раз скажу, – важко сподіватися, що з книги можна навчитися виховувати, але навчитися мислити, увійти в сферу думок про виховання, мені здається, можна. Я

тільки на те й розраховував, що ця книга допоможе читачам самим, на прикладах, замислитися над питаннями виховання і прийти до тих чи інших рішень.

От і все, що хотілось сказати у вступному слові. Тепер я послухаю вас, і якщо будуть запитання або зауваження, в заключному слові відповім.

Заключне слово А. С. Макаренка

Дуже вдячний усім за вказівки і говорю це не як комплімент, а по суті. Справа в тому, що це перше обговорення моєї книги на заводі. Досі мені доводилось розмовляти з педагогами, головним чином, і з випадковими читачами, перед якими я виступав у Політехнічному музеї.

Власне кажучи, я хотів написати книгу, розглядаючи її виключно з погляду користі, і тому не думав про неї як про художній твір, який здобув би мені славу. Я прекрасно розумію, що на такій темі письменницької слави не заробиш, і як не напишеш, однаково лятимуть. Щоб здобути популярність, для цього є багато легких тем, де можна розгорнути свої письменницькі нахили. Ця тема гостра, ділова, і я до неї так і підходжу.

Дуже радий, що ви висловлюєте бажання далі продовжувати роботу разом і навіть закликаю вас до цього. Давайте при вашому заводі почнемо постійну роботу по організації виховання в сім'ї. Будемо хоч би кожної шестиденки збиратися. Ця робота матиме велике значення і може допомогти не тільки вам, а й усьому радянському суспільству, насамперед москвичам. Це питання надзвичайно важливе політично і життєве. Невдало вихована дитина – це, насамперед, сама людина нещасна і нещасні батьки. Це – горе, а правильне виховання – це організація щастя. Тому треба потратити на таку справу які завгодно сили.

Почну з того, що відповім на ваші запитання.

Чи можуть батьки написати книгу під моєю редакцією? Не знаю. Книгу треба написати для широкого читача. Найпростіше було б сказати—звичайно, можна, давайте напишемо. Але треба написати книгу так, щоб читач читав з інтересом, захоплювався, а як написати, яка буде мова книги, все залежатиме від вашого таланту. Якщо знайдуться люди, які здатні написати добре, яскраво, цікаво, книга буде, але щоб я писав замість вас — не годиться. Отже, якщо є у вас літературний гурток, якщо буде відповідний матеріал, я готовий віддати сили на редагування і допомогу, і певний, що Держлітвидав до друку таку книгу прийме.

Щодо обговорення мого рукопису. Річ у тому, що хороший сценарій і той містить сімдесят-вісімдесят сторінок, а в моєму другому томі буде триста-чотириста сторінок. Я можу окремі уривки у вас прочитати, але думаю, що всю книгу читати неможливо.

Тепер друге важливе питання. Чому справді я повинен писати в книзі про те, що негарно лаятися, а ви на заводі тут мовчите? Ви повинні і зобов'язані підняти кампанію. Я певний, що у вас на заводі знайдеться процентів дев'яносто таких людей, які цю кампанію підтримають.

Далі питання про дитячу літературу. Завтра о другій годині дня в редакції “Літературной газети” відбудеться нарада разом з Дитвидавом про те, якою повинна бути книга для дітей, де я роблю доповідь. Приходьте завтра, вимагайте від імені заводу, і ваш голос прозвучить краще, ніж голос будь-якого письменника, бо ви говоритимете від імені багатотисячного колективу вашого славного заводу.

Тепер про інші питання, зачеплені вами. Я не буду виправдуватись, заперечувати окремі вказані тут недоліки, особливо художні. Тут не можна виправдуватися. Я одержую сотні листів, і немає жодного місця в моїй книзі, про яке б усі однаково говорили – один говорить – це найкраще, другий – це.

Тут читач нехай судить як хоче, а я говоритиму про виховання.

Торкнувся трохи тих тем, які я розробляю у другому томі, його ви прочитаєте, коли Держлітвидав видасть, а він не дуже швидко видає: “Педагогічну поему” півтора року видавав. А поки що давайте будемо говорити про педагогіку.

Тут я передусім спинюсь на питанні, порушеному одним з промовців, про те, що успіх виховання людини визначається в молодшому віці до п'яти років. Якою буде людина, головним чином, залежить від того, якою ви її зробите до п'ятого року її життя. Якщо ви до п'яти років не виховаєте як треба, потім доведеться перевиховувати. Здавалось би, які можуть бути події в житті дитини до п'яти років. Батькам здається, що все йде дуже добре. А в десять-одинадцять років все несподівано змінюється на гірше і починає розцвітати повним цвітом. І батьки шукають – хто зіпсував хлопчика. Самі вони його регулярно псували від першого до п'ятого року.

Цій темі я присвячую половину свого другого тома. У мене не було “власних” дітей, але “чужих” я в своїй сім'ї виховав усе-таки як своїх, так що певний досвід я маю, але не обов'язково писати про свій досвід, я писав, як інші виховують – добре чи погано.

Не можна думати, що до п'яти років повинні бути якісь особливі принципи виховання, відмінні від принципів виховання в десятирічному віці. Принципи ті самі.

Головний принцип, на якому я наполягаю, – знайти середину – міру виховання активності і гальмування. Якщо ви цю техніку добре засвоїте, – ви завжди добре виховате вашу дитину.

З першого року треба так виховувати, щоб вона могла бути активною, прагнути до чогось, чогось вимагати, добиватися, і в той же час так треба виховувати, щоб у неї поступово утворювались гальма для таких її бажань, які вже бувають шкідливими або такими, які заводять її далі, ніж це можна в її віці. Знайти це почуття міри між активністю і гальмуванням, значить розв'язати питання про виховання. Це можна довести прикладом з сьогоднішніх виступів.

От говорили, що не можна давати гроші дітям, тому що вони розбещуватимуться і витрачатимуть як завгодно і куди завгодно. Так, звичайно, в тому разі, якщо ви дасте дітям гроші і дозволите витрачати як завгодно, скільки завгодно, ви виховате тільки активність, а гальмування не виховате. А от треба так давати дітям гроші, щоб вони могли витрачати, куди хочу – юридичне, а насправді, щоб на кожному кроці гальмували своє бажання.

Тільки за таких умов кишенькові гроші дадуть свою користь. “Ось тобі карбованець, трать куди хочеш”, – і тут же поряд виховувати таке почуття, що хоч можна купити морозиво, дитина купить щось інше, – корисніше. Це виховання активності і гальмування треба починати з першого року. Якщо ваш хлопчик що-небудь робить, а ви говорите на кожному кроці – не бігай туди, там травка, не йди туди, там хлопчики тебе поб'ють, ви виховуєте саме тільки гальмування. В будь-яких дитячих пустощах ви повинні знати, доки пустощі потрібні, виражають активність і здоровий прояв енергії, і де починається погана робота гальм, і сили витрачаються марно. Кожний

з батьків, якщо захоче, навчиться бачити цю середину. Якщо ви цього не побачите в своїх дітях, ви ніколи їх не виховаєте. Треба тільки почати шукати це почуття міри, і досвід протягом місяця вас навчить знаходити. Ви завжди зрозумієте межу, де активність повинна бути спинена гальмуванням самої дитини, вихованим вами.

Сюди ж належить питання, яке викликало сумнів у багатьох читачів, особливо у педагогів. Як це так, кажуть, Тамара була погана, потім враз прийшов фрезерувальник, і вона стала хороша. А я говорю, що саме так і буває. Якщо людина росте так, що їй упину ніякого немає, її можна загальмувати тільки таким чином. Я якраз є прихильник такого швидкого гальмування. Я на своєму віку перекував багато сотень, навіть до трьох тисяч людей. Це можна робити вибухом, атакою в лоб, без всяких обходів, без всяких хитрощів, рішучим категоричним потоком вимог.

Поки я був молодим педагогом, я намагався кожного безпритульного приборкувати, розмовляти, вивчати, думати за нього. Здавалось, він піддається впливу, але він знову крав, тікав, і весь час доводилось починати спочатку. Надалі я вже розумів, що потрібен метод вибуху. В Харкові ми застосували цей метод до групи новачків у 30-50 чоловік.

Так і в індивідуальному порядку перевиховання, якщо були факти щасливого перелому особи, то шляхом вибуху.

Іноді бувало, що вихованець чим-небудь провинився: я робив вигляд спочатку, що нічого не помічаю, ніби все благополучно. Я чекаю, поки збереться солідний матеріал, і тоді здійснюю шум на всю комуну. На загальних зборах він виходить на середину, всі вимагають його вигнати негайно, перед ним стоїть небезпека, що його виженуть, а

потім його трохи покарають, і він вважає, що щасливо відбувся.

Так і з Тамарою. Такі випадки я спостерігав і в сімейному житті. Якщо дитина розгвинтиться, треба якось уміючи зібрати матеріал і потім зажадати від неї відповіді так, щоб хлопчик чи дівчинка розуміли, що ви розгнівались, що ви вирішили припинити це, і ви побачите, як ваш син або дочка стануть на ноги. Багато хто в це не вірить, але це так.

Але, звичайно, такий спосіб не найбільш крайній захід, і взагалі перевиховання в сім'ї справа дуже важка. Я зміг перевиховати 500 чоловік у колективі, а в сім'ї перевиховати дитину дуже важко. Тому в сім'ї надзвичайно важливим є виховання з перших років життя дитини.

Тепер друге положення, на якому я наполягав. Багато хто думає, що виховання полягає в ряді мудрих і хитрих прийомів, а я категорично заперечую проти цього. Якщо хто-небудь довго користується такими прийомами, він часто виховує дуже погано.

Недавно на одній нараді піонервожатих мені показали альбоми. Кілька ланок піонерських загонів змагаються між собою за те, хто складе кращий альбом про Іспанію. Всі піонервожаті в захопленні, що вони роблять добру педагогічну справу. Я подивився на цю роботу і сказав, кого ви виховуєте? В Іспанії трагедія, смерть, геройство, а ви примушуєте ножицями вирізувати картинки “жертв бомбардування Мадрида” і влаштовуєте змагання, хто краще наклеїть таку картинку. Ви виховуєте так холоднокровних циніків, які на цій героїчній справі іспанської боротьби хочуть підробити собі в змаганні з іншою організацією.

Пам'ятаю, як у мене виникло питання про допомогу китайським піонерам. Я сказав своїм комунарам – хочете допомогти, віддайте половину заробітку. Вони погодились. Одержують вони 5 карбованців на місяць, стали одержувати 2 крб. 50 коп. Так вони віддали свідомо свою працю на користь піонерів без фасону, без шику, не так, як було з цими вирізками для альбому. А організаторам змагання здавалось, що вони роблять чудову педагогічну справу і що тут є педагогічна логіка. Я бачив дівчат, які дома кажуть матері – чому в Лілі креп-дешинове плаття, а в мене немає. Чому ви йдете на “Анну Кареніну”, а я – ні, ви все бачили, а я нічого не бачила. Ця дівчинка, мабуть, добродібно вирізує картинки “жертви бомбардування Мадрида”, а вдома вона просто хижак.

Ця найбільш “мудра” педагогічна логіка, яка утверджує корисність засобу, тому що в основу його покладені найкращі наміри, часто підводить.

Між іншим, якщо батьки розважаються, ходять у театри, ходять у гості, шиють собі хороший одяг, то це добре виховання для їх дітей. Батьки на очах у дітей повинні жити повним радісним життям, а батьки, які самі ходять обшарпані, у стоптаних черевиках, відмовляють собі в тому, щоб піти в театр, нудно добродібно жертвують собою для дітей, це найгірші вихователі. Скільки я бачив хороших веселих сімей, де батько і мати люблять пожити, не те, що розпетувати або пиячити, а люблять розважитися, там завжди бувають хороші діти. У вас росте хлопчик. Йому три-чотири роки, п'ять-шість років, він щодня бачить перед собою щасливих, веселих, життєрадісних батька, матір, до яких люди приходять у гості, і якщо тут же в присутності вашого п'ятирічного ви поставите графин, не напивайтесь п'яним, але щоб було весело, – ніякої шкоди від цього немає. Самопочуття

батьків є, з мого погляду, одним з основних методів виховання.

Я в комуні застосовував цей метод. Я був веселим або гнівним, але не був ніколи сіреньким, що віддає себе в жертву, хоч багато віддавав, здоров'я і життя комунарам, через них не одружився до 40 років. Але ніколи не дозволив собі сказати, що я собою для них жертвую. Якщо ви будете такими щасливими, це дуже добре. Я почував себе щасливим, сміявся, танцював, грав на сцені, і це переконувало їх, що я правильна людина, і мене треба наслідувати. Якщо ви будете такими щасливими – це дуже добре. Адже метод наслідування у вихованні має велике значення. Як же дитина вас наслідуватиме, якщо ви будете весь час з кислою фізіономією, з таким виглядом, ніби ви жертвуєте вашим життям.

Якщо ви житимете повним, радісним життям, тоді ви знайдете правильні прийоми, особливо якщо пам'ятатимете, що ви повинні знайти міру між активністю і гальмуванням. Якщо ви веселі, життєрадісні, не нудьгуєте, не сумуєте, навіть коли важко, то ви так само весело скажете – ні, стоп, цього робити не можна. Ви не дозволите собі сісти і сказати:

– Дитятко, я тобі розкажу, як треба жити, ти оцього не роби.

А треба просто сказати:

– Цього більше не роби, годі.

– Чому?

– А тому, що я не дозволяю.

Це сильніше впливатиме, весь авторитет вашого життя підтримуватиме ваші вимоги. Тут розв'язується і інше питання, яке ставили, – питання про жінку і чоловіка. Я свідомо стараюсь їх не розділяти, бо якщо вони якось розходяться між собою, то весь процес

виховання стає під удар. Якщо у вас дружина відстала, одружились випадково з відсталою, то ви самі винні, чому вам не вибрати було дружину по собі, по своїх запитах. Ви вже відповідаєте за виховання дітей, коли вибираєте дружину. Я від своїх комунарів настійливо вимагав – закохався, ця людина буде матір'ю твоїх дітей, якщо буде хорошою матір'ю, закохуйся далі, а якщо ти бачиш, що вона не здатна виховати дітей, – гальмує назад!

Припустімо, ви вже вибрали собі дружину відсталу. Насамперед, що таке відстала? Ви читаєте газети швидко, а вона повільніше. Навчіть її грамоти. Але справа не в цьому. Для виховання дітей не так важно, наскільки ваша дружина розвинена порівняно з вами. Треба, щоб ваша дружина, мати ваших дітей, була теж задоволена життям. Хай вона радується своєму життю. Якщо ви піднімаєте дружину до себе, то піднімайте так, щоб це їй давало втіху, а якщо ви міркуватимете так, що я високий, а ти піднімайся, ніякої виховної роботи не буде. Нехай вона піднімається весело, нехай не буде для неї радістю, а якщо ви не можете це зробити з радістю, то не піднімайте, але нехай вона живе повним людським життям. Тоді той, хто вищий, нехай знайде в собі мужність не дуже пишатися своєю висотою і не показувати її на кожному кроці. Нехай він усією своєю поведінкою дасть своїй дружині радість, і в цій радості вона ростиме.

У мене є новела, яка називається “Секрет виховання”. Секрет полягає в тому, що чоловік завжди хотів дати дружині щастя, і тому діти в них були прекрасні. Всюди, де чоловік хоче жінці щастя, а жінка чоловікові, там діти хороші, – звичайно, якщо йдеться про двох розумних людей. Є певна межа інтелекту у батьків, нижче якої опускатися не можна. Який завгодно щасливий дурень навряд чи виховає хорошу дитину. Певний інтелект –

розум, судження, активність, увага повинні бути. І от я знову вернусь до того твердження, яке дехто неправильно зрозумів – щодо дружини “другого сорту”. Я не здамся вам відсталою людиною, якщо скажу, що мати, яка не працює на заводі або в конторі, але виховує четверо дітей дома, робить велику, добру справу, і говорити про те, що вона не займається громадською діяльністю, що вона – “другий сорт”, не можна. Мати, яка виховує двох-трьох дітей вдома, робить велику державну і громадську справу, і докоряти їй за те, що вона не працює на заводі, ніхто не має права, але треба, щоб вона жила громадським життям. Нехай вона читає книги, працює в домкомі. От іде кампанія по виборах до Верховної Ради. Тут широке поле діяльності. Нехай знайде такий гурток, де вона буде працювати. Не обов'язково, щоб вона була на виробництві – і без цього вона може бути активною громадською діячкою.

Я називаю неповноцінною матір'ю ту жінку, яка вдома перетворюється на служницю.

Тут ми переходимо до питання про трудове виховання.

У моїй теоремі про активність і гальмування без трудового виховання обійтись не можна. Тут зачепили питання про хлопчика, який говорив, – ти мені іграшок не купуєш, ти погана мати. Хлопчик говорить правду, це погана мати, тому що в хорошій матері хлопчик так не говоритиме. Не треба соромитися сказати:

– Так, ми менше заробляємо, не можемо купити. Виростеш, допоможеш, або я буду більше заробляти, купимо. Ти допоможи, помий посуд, а я книжку почитаю.

Треба, щоб це була спільна сімейна справа, і тоді дитина не скаже:

– Ти погана мати.

Якщо ви знаєте вашого хлопчика й любите його, ви знайдете слова, щоб пояснити йому:

– Ми з тобою живемо разом, у нас спільні справи, спільні радості, ти не думай, що коли я тобі не купила коника, це тільки для тебе горе. Це наше спільне горе. Тому давай добиватися кращого життя, допоможи мені, щоб я хоч би нерви не тріпала.

З двох років дитина повинна бути членом колективу, поділяючи відповідальність за щастя і нещастя.

Дуже легко з дитиною про це поговорити, а не відштовхувати, як тут говорили:

“Відчепись, я читаю, а ти мені заважаєш”.

Я згоден з одним з товаришів, який говорив, що якнайближче повинні бути батьки до дітей, але не допускаю безмірної близькості. Повинна бути близькість, але повинна бути й відстань. Наблизитися зовсім впритул до дитини, щоб не було ніякої відстані, не можна. Чимось в очах дитини ви повинні бути вищі. Вона повинна в вас бачити щось, що більше від неї, вище, відмінне від неї. Така відстань, деяка така шанобливість невелика, неофіціальна повинна бути.

Саме через це я не допускаю надто відвертих розмов про статеві питання. От я –твій батько, ти – мій син, але про це я з тобою соромлюсь говорити. Звичайне почуття ніяковості в деяких питаннях необхідне. Без цього ви будете приятелем, горілчаним братом, але не батьком. Ця відстань повинна бути, і в деяких випадках дитина повинна це розуміти. Якщо вона цього не розумітиме, у вас не буде авторитету, і ваші накази не матимуть ніякої дійової сили.

Почуття відстані треба виховувати з перших днів. Це не розрив, не безодня, а тільки проміжок. Якщо дитина з трьох років вбачатиме в вас якусь вищу істоту,

авторитетну у відношенні до неї, вона вислухуватиме кожне слово з радістю і з вірою. Якщо вона буде упевнена в три роки, що між вами ніякої принципіальної різниці немає, всі ваші слова вона сприйматиме з перевіркою, а яка в них перевірка, ви знаєте. Вона переконана, що вона права. Треба, щоб іноді правота приходила без доведень, тому що ви сказали. Та дитина, якій усе доводять, може вирости циніком. У багатьох випадках дитина повинна приймати на віру ваше батьківське твердження, тут у неї виробляється та якість, за якою ми віримо нашим вождям. Не завжди ми перевіряємо все. Якщо нам кажуть, що Донбас перевиконав програму, ми віримо цьому, бо це є якийсь авторитет, якому ми беззастережно віримо, і цю повагу до авторитета треба в дитини виховувати змалку.

Ось відповіді на поставлені мені запитання.

Щодо ключа від квартири, то якщо добре, правильне виховання, я не знаю, чому не можна дати дітям ключа. В комуні всі ключі були на руках у дітей, причому не обов'язково в старших (голос: “у нього витягти легко”). Виховайте так, щоб не можна було витягти. Дуже легко виховати почуття відповідальності, без якої успіху виховання бути не може, і про неї якраз у педагогіці ніде не говориться. Це здатність орієнтування. У п'ять років у вашої дитини повинна бути ця здатність, вона повинна знати, про що можна говорити, про що не можна. Вона повинна відчувати, що за спиною робиться.

А в багатьох дітей у школі цієї здатності орієнтування зовсім немає. Вони не бачать – ззаду свій чи чужий сидить. Це відчуження свого чи чужого треба виховувати з трьох-чотирьох років. Треба виховувати здатність розбиратися в навколишній обстановці і знати, що, де відбувається. Якщо ви це виховаете, тоді ключ можна дати.

І ще одне питання, яке я ставлю в другому томі, до речі, порушене сьогодні одним з наших читачів. Питання про те, як батьки люблять дітей для себе. Ви, мабуть, спостерігали таку картину: вулицею йдуть батько з матір'ю, дитина виряджена, і по виразу очей батьків видно – дитину вивели, щоб похвастати. Для них це іграшка, якою можна похвастати. Хіба батько, який викликає дитину при гостях, щоб примусити її дотепно відповідати на запитання, не з марнолюбства робить це? Особливо часто це у матері буває: похвалитися своєю дитиною, зробити собі приємність. А насправді дитина нічого не варта, бо розбещена.

Я недавно їхав у Мінськ, і в одному купе зі мною їхала мати. Їй захотілося похвастати своєю дитиною, їй два роки, вона навіть ще не говорить, а мати її термосить, щоб вона сміялася, і кричить: “Чому ти не смієшся?”

Дитина дивиться здивовано: що це за дурна жінка? Але їй удається примусити дитину усміхнутися. Себелюбство матері тут цілком очевидне: для неї не дитина важлива, а важливо, щоб у купе поїзда мені, зовсім випадковій, непотрібній їй людині, показати здатність дитини усміхатися після її мудрих прийомів. Така мамуня до вісімнадцяти років буде виховувати дитину на показ. Дитина може вийти хуліганом, шкурником, а вона ним пишатиметься. Таке виховання дитини для свого марнолюбства – це не педагогіка.

Мені залишається відповісти на записки.

Чому не показані позитивні жінки? Як не показані? Там, де позитивна сім'я, там і позитивна жінка. Взагалі, товариші, ви мені пробачте, я люблю щасливі кінці. Я почуваю, що без цього читач буде покривджений, і я завжди даю щасливий кінець. Нехай він буде як-небудь прив'язаний, але все-таки щасливий, я знаю, що читачеві

це приємно. (Голос: “Значить, нещасні батьки не можуть виховувати дітей і в них не можуть бути хороші діти?”) Так, але ж від вас залежить бути щасливою. (Голос: “Не завжди”). Цілком від вас. Я не уявляю собі такого випадку, який міг би зробити вас нещасною. У вас уже самий вік щасливий. Скільки вам років? (Голос: “38 років”). Чудовий вік! А мені 50 років. Я охоче міняюся з вами, з усіма моїми літературними заслугами, беру ваш вік, з усіма вашими нещастями. Те, що вам здається нещастям,— це просто нерви, дамська хвороба.

Далі, щодо єдиної дитини. Бувають випадки, коли одна дитина виростає хорошою. Я не кажу, що обов'язково треба тринадцять. Я хотів показати, що коли тринадцять добре, то як же буде добре, якщо тільки шість. Все-таки шість – легше.

Деякі товариші говорили, що в “Книзі для батьків” не потрібна публіцистика, а от у цій записці жінка пише, що потрібна: ілюстрація ілюстрацією, але скажіть, як треба робити? Вона питає, чи варто виховувати почуття любові до батька, що покинув сім'ю. Я вважаю, що тут не може бути ніякого запитання. Батько покинув сім'ю, треба припинити про нього розмови. Якщо хлопчик питає – поганий чи хороший, – не знаю, не цікавлюсь. Інша річ, якщо батько допомагає в повній мірі, якимось дружба зберігається. Але якщо тільки здалеку стежить, не допомагаючи, не відповідаючи ні за що, я б таких батьків судив карним процесом, вони страшної шкоди завдають своїм дітям. У всякому разі, якщо з'явиться новий батько і хлопчик називатиме його батьком, я вважаю, що це єдиний вихід із становища. Чому діти повинні відповідати за своїх себелюбних батьків?

Чи не відбиваються квартирні умови на вихованні?

Звичайно, відбиваються, але не обов'язково в поганий бік. Там, де в дитини окрема кімната, іноді виховання йде гірше.

Була книга задумана як художній твір чи ні? Ні, просто була задумана як книга для батьків.

Якщо батько заарештований, чи треба в дитини викликати почуття ненависті до батька?

Якщо дитина мала, вона забуде, але якщо вона свідомо і політично грамотна, треба, щоб вона вважала цього батька ворогом своїм і свого суспільства. Звичайно, виховувати спеціально почуття ненависті не треба, бо це може розладнати дитині нерви і вимучити її, але викликати почуття віддаленості, почуття, що це ворог суспільства, треба, інакше бути не може, інакше ваша дитина залишиться в такому розриві – з одного боку – ворог, з другого боку – батько. Тут не можна ніяких компромісів допускати. Одна мати пише – не така велика справа, якщо батько покинув сім'ю. Я сама можу виховати. Будь ласка. Якщо з'явиться інший батько, теж зовсім не погано.

Як бути з дітьми, які полишені на самих себе? Я бачив багато таких випадків – мати і батько на роботі, – і все-таки дитина росте добре. Це тому, що з дитинства її виховували правильно. Я схиляюсь до такого положення. Якщо до 6 років дитина виховується правильно і в ній виховані певні звички активності і гальмування, тоді вже це не страшно, на таку дитину ніхто не вплине погано. В таких випадках звичайно кажуть – за нею не доглядаємо, а вона добре розвивається, мабуть, спадковість. Насправді, не спадковість, а добре виховання.

Останнє питання: “Близько половини життя ви віддали вихованню дітей. Професія це чи ваша велика любов до людини?” От людина працює на токарному верстаті, працює бухгалтером, добре робить свою роботу – це

любов до своєї справи чи професії? Не може бути професії без любові. Але це не значить, що кожний народжується бухгалтером або педагогом. Звичайно, я спочатку був поганим педагогом.

Між іншим, виховання дітей – це легка справа, коли вона робиться без тріпання нервів, в порядку здорового, спокійного, нормального, розумного і веселого життя. Якраз бачив завжди, що там, де виховання йде без напруження, там воно вдається. Там, де йде з напруженням і всякими випадками, там справа погана.

Спасибі вам за увагу, сподіваюсь, що ми з вами продовжимо нашу роботу.

Сім'я і виховання дітей

Товариші, я не зовсім розумію, як можна в цьому дуже важливому питанні – виховання дітей, уклавшись у якусь годину, торкнутися всього найголовнішого. Люди працюють над цим питанням століття, і кожний з вас цьому питанню присвячує до певної міри своє життя, і я присвятив життя цьому питанню. Мені треба написати книгу для батьків, вона задумана в чотирьох томах; я один том написав, а другий все пишу, пишу. Ви знаєте – дуже важке завдання – розроблення педагогічних проблем. А мені от кажуть – протягом однієї години всі принципи викласти, підрахувати, підкреслити, підсумувати, і все буде добре: “Ви, тов. Макаренко, прочитаєте лекцію, а батьки підуть додому і почнуть правильно виховувати”.

Як бачите, навіть у самій організації лекцій з цих питань багато іде всяких нерозумінь, бо, якщо перелічити тільки назви тем, що стосуються виховання дітей у сім'ї, і то я в годину навряд чи вкладусь. Тому мені хотілось у цій короткій бесіді поговорити про найголовніші питання, які нас усіх непокоять, і в цьому розумінні, в розумінні

постановки деяких основних питань виховання, наша бесіда може дати користь у визначенні відправних позицій для ваших міркувань у цій важливій галузі. Чому? А ось чому. Після того, як вийшла “Педагогічна поема”, до мене стали ходити: педагоги, молоді люди і люди старші, різного громадського стану, які шукають нових радянських моральних норм, хочуть додержуватися їх у своєму житті і питають мене, що треба робити.

Уявіть собі, прийшов до мене одного разу молодий учений-геолог і каже: “Мене командирують для наукової роботи на Кавказ або в Сибір,– що мені вибрати?” Я йому відповів: “їдьте туди, де найважча робота”. Він поїхав на Памір, і недавно я одержав від нього листа, в якому він дякував мені за пораду.

Але після “Книги для батьків” стали ходити батьки-невдахи. Чого до мене піде батько, у якого хороші діти? А приходять ось які батьки, приходять батько і мати:

– Ми обоє члени партії, громадські діячі, я інженер, вона педагог, і у нас був хороший син, а тепер нічого з ним зробити не можемо. І матір лає, і з дому тікає, і речі пропадають. Що нам робити? І виховуємо його добре, увагу виявляємо, і кімната в нього окрема, іграшок завжди було скільки хочеш, і одягали, і взували, і всякі розваги давали. А тепер (йому 15 років): хочеш у кіно, театр – іди, хочеш велосипед – ось велосипед. Подивіться на нас: нормальні люди, ніякої поганої спадковості бути не може. Чому такий поганий син?

– Ви після дитини постіль прибираєте? – питаю в матері.– Завжди?

– Завжди.

– Ні разу не спало вам на думку запропонувати йому самому прибрати постіль?

Пробую батькові ставити запитання:

– А ви черевики вашому синові чистите?

– Чищу. І я кажу:

– До побачення, і більше не ходіть ні до кого. Сядьте на бульварі, на якусь тиху лавочку, пригадайте, що ви робили з сином, і спитайте, хто винен, що син вийшов такий, і ви знайдете відповідь і шляхи виправлення вашого сина.

Справді, черевики синові чистять, щоранку мати прибирає постіль. Який син може вийти?

Другий том “Книги для батьків” я присвячу цьому питанню, чому люди розумні, які можуть добре працювати, вчитися, навіть здобули вищу освіту, значить з нормальним розумом і здібностями, громадські діячі, які можуть керувати цілою установою, відомством, фабрикою або якимось іншим підприємством, які вміють з дуже різними людьми підтримувати нормальні стосунки і товариські, і дружні, і які завгодно,— чому ці люди, зіткнувшись з своїм власним сином, стають людьми, нездатними розібратися в простих речах? Тому що вони в даному разі втрачають той здоровий смисл, той життєвий досвід, той самий розум, ту саму мудрість,, якої вони набули за своє життя. Перед своїми дітьми вони спиняються як люди “ненормальні”, не здатні розібратися навіть у незначних питаннях. Чому? Виявляється, єдина причина – любов до своєї дитини. Любов – це найбільше почуття, яке взагалі творить чудеса, яке творить нових людей, створює найбільші людські цінності.

Якщо точно визначити наш висновок, то доведеться просто і прямо сказати: любов вимагає якогось дозування, як хінін, як їжа. Ніхто не може з'їсти 10 кілограмів хліба і пишатися тим, що він так добре поїв. І любов вимагає дозування, вимагає міри.

За що б ми не вхопилися в справі виховання, ми всюди прийдемо до цього питання – до питання міри, а якщо сказати точніше – до середини. Це слово для нас неприємно звучить. Що таке середина, що таке середня людина? Багато хто з педагогів, які завжди так “захоплено” живуть і мислять, указував мені на це, як на мою помилку: якщо ви рекомендуєте середину, то-виховуватимете середню людину, ні злу, ні добру, ні талановиту, ні безталанну, ні те, ні се.

Такі заперечення мене не бентежили. Я починав перевіряти, чи не помиляюсь я, чи не виховую я таких середніх людей, і якщо я говорю, що в моєму педагогічному методі повинна бути середина, то чи не вийдуть з-під моєї виховної руки люди середні, люди нецікаві, нудні, які можуть благополучно жити, але не здатні ні створити велике, ні пережити справжні високі людські душевні переживання? Я перевірів це на ділі, і за мої 32 роки учительської і педагогічної діяльності, і останні 8 років у Трудовій комуні ім. Дзержинського, я прийшов до висновку, що цей метод правильний і може застосовуватись до сімейного виховання.

Слово “середина” можна замінити іншим словом, але як принцип це треба мати на увазі при вихованні дітей. Ми повинні створити справжню людину, здатну на великий подвиг, на великі діла і великі почуття, здатну, з одного боку, стати героєм нашої епохи, з другого боку, зовсім не “шляпу”, і не людину, яка все може роздати, без усього залишитися і хвалитися, – от яка я добра людина. Навіть у нашому ідеалі, проти якого ніхто не може заперечувати, є принципи якоїсь середини, якоїсь міри, якоїсь дози. І я зрозумів, чому слово “середина” мене не бентежить. Звичайно, якщо сказати, що “середина” – це суміш білого і чорного, тоді – правильно, змішайте чорну

фарбу з білою і вийде фарба сіра. Така середина ніби й убивча. Але якщо ви не будете гнатися за словами, а просто подумаете про людину, то ви зразу побачите, яку людину ми вважаємо найкращою, найідеальнішою людиною, такою, якою повинні бути і наші діти, і якщо ми ні в яку сторону не відхилятимемось, якщо ми не будемо захоплюватися ніякою зайвою словесною “філософією”, ми завжди скажемо, якими повинні бути наші діти. Кожний скаже: я хочу, щоб син був здатний на подвиг, щоб це була справжня людина, з великою душею, з великими пристрастями, бажаннями, прагненнями і в той же час я хочу, щоб це не був роззява, який може все роздати, тому що, бачте, добрий дуже, може зостатися жебраком і в злиднях лишити дружину і дітей і розгубити від такої доброти навіть духовне багатство.

Те людське щастя, яке завоювала наша Велика пролетарська революція і яке збільшуватиметься з кожним роком – це щастя повинно належати всім, і я – окрема людина – на це щастя маю право. Я хочу бути героєм і робити подвиги, якнайбільше дати державі і суспільству, і в той же час я хочу бути щасливою людиною. Такими повинні бути наші діти. Вони повинні віддати себе, коли це потрібно, не оглядаючись, не підраховуючи, не маючи ніякої бухгалтерії дій, або щастя, горя, а, з другого боку, вони повинні бути щасливими,

Я, на жаль, не цілком перевірів, але ось що я бачу: найкращі діти бувають у щасливих батьків. Причому щасливі батьки – це не значить, що квартира з газом, і ванна, і всі вигоди. Зовсім ні. Я бачу багато людей, у яких квартира на п'ять кімнат і з газом, і з гарячою водою, і з холодною водою, і дві домашні робітниці, але невдалі діти. То жінка покинула, то чоловік покинув, то на службі не так, то хочеться шостої кімнати або дачі окремої. І я

багато бачу щасливих людей, у яких багато дечого неvistачає. Це я бачу і в моєму власному житті, а я дуже щаслива людина, і моє щастя не залежало ні від яких матеріальних благ. Згадайте свої найпрекрасніші часи, коли й того, здавалося, не вистачає, і того ще немає, а є духовне єднання сили в душі, і поривання вперед.

Цілковита можливість такого чистого щастя, необхідність його, обов'язковість, завойована нашою революцією і забезпечена радянським ладом. В єдності нашого народу, у вірності партії і великому Сталіну – щастя наших людей. Треба бути чесною, партійною в своїх думках і діях людиною, бо необхідний аксесуар щастя – це певність, що живеш правильно, що за спиною не стоїть ні підлота, ні шахрайство, ні хитрість, ні підсиджування, ні якесь інше паскудство. Щастя такої відвертої, чесної людини дає великий процент не тільки цій людині, а насамперед її дітям. Тому дозвольте сказати вам: хочете, щоб були хороші діти – будьте щасливі. Розірвітьися на шматки, використайте всі свої таланти, ваші здібності, залучіть ваших друзів, знайомих, але будьте щасливі справжнім людським щастям.

Неважко уявити собі, що в щасливих батьків, які щасливі своєю громадською діяльністю, своєю культурою, своїм життям, які вміють цим щастям розпоряджатися – в таких батьків завжди будуть хороші діти, і вони завжди їх правильно виховують.

У цьому корінь того формулювання, про яке я сказав з самого початку: і в нашому педагогічному діянні повинна бути середина. Середина лежить між нашою великою роботою, що віддає себе суспільству, і нашим щастям, тим, що ми беремо від суспільства. Який би метод сімейного виховання ви не взяли, треба знайти міру, і тому треба виховувати в собі почуття міри.

Візьмімо найважче питання (я так бачу, що в людей це вважається найважчим) – це питання про дисципліну. Суворість і ласка – це найпроклятіше питання.

Але здебільшого люди не вміють нормувати ласку і суворість, а це вміння у вихованні абсолютно необхідне. Дуже часто буває, що люди розбираються в цих питаннях, але думають: це правильно, суворості повинна бути норма, ласці повинна бути норма, але це потрібно тоді, коли дитині шість-сім років, а от до шести років можна без норми. Насправді головні основи виховання закладаються до п'яти років, і те, що ви зробили до п'яти років, – це 90% усього виховного процесу, а далі виховання людини триває, обробка людини триває, але загалом ви починаєте вкушати ягоди, а цвіт, який ви доглядали, був до п'яти років. І тому до п'яти років питання про міру строгості і ласки – найважливіше питання. Часто дитині багато дозволяють вередувати, і вона кричить цілий день, то зовсім не дозволяють плакати. Друга дитина метушиться, хапає все, чепляється з запитаннями, спокою від неї нема. Третя мусить у цілковитій слухняності ходити, як лялька, але в нас це дуже рідко буває.

У всіх цих трьох випадках ви можете спостерігати відсутність норми суворості і ласки. Звичайно, і в п'ять, і в шість, і в сім років ця норма, ця золота середина, якась гармонія в розподілі суворості і ласки повинна бути завжди.

Мені на це заперечували: ви говорите про міру суворості, а можна виховати дитину без всякої суворості. Якщо ви все робитимете розумно і ласкаво, так і життя проживете і ніколи не будете суворі з дитиною.

Я під суворістю не розумію якийсь гнів або якийсь істеричний крик. Зовсім ні. Суворість добра тільки тоді, поки вона не має ніяких ознак істерики.

І в своїй практиці я навчився бути суворим при дуже ласкавому тоні. Я міг сказати цілком ввічливо, ласкаво і спокійно слова, від яких блідли люди – мої колоністи. Суворість не передбачає обов'язково крик або вереск. Це зайве. А от ваш спокій, ваша упевненість, ваше тверде рішення, якщо ви його ласкаво висловите, воно справляє ще більше враження. “Іди геть!” – це справляє враження, а сказати “будьте ласкаві вийти” – теж справляє враження, може, навіть багато більше.

Перше правило – це правило якоїсь норми, особливо в питанні про міру вашого втручання в життя дитини. Це надзвичайно важливе питання, яке в сім'ї часто розв'язується неправильно. Яку частку самостійності, свободи треба дати дитині, в якій мірі треба “водити її за ручку”, в якій мірі і що можна їй дозволяти, і що забороняти, і що полишити на власну волю?

Хлопчик вийшов на вулицю. Ви кричите: не бігай туди, не ходи сюди. В якій мірі це правильно? Якщо уявити собі безмірну свободу для дитини, це згубно. Але якщо дитина повинна про все питати, завжди до вас приходити, завжди питати вашого дозволу і робити, як ви сказали, то в дитини не лишається ніякого простору для своєї ініціативи, для своєї кмітливості, для свого ризику. Це теж погано.

Я сказав слово “ризик”. Дитина в сім-вісім років повинна вже в своїй поведінці іноді і ризикувати, і ви повинні бачити цей ризик, і ви повинні допускати певну частку ризику, щоб дитина була сміливою, щоб вона не привчилася все під вашу відповідальність складати: мама сказала, тато сказав, вони все знають, їм і книги в руки, а я

робитиму так, як вони скажуть. При такій граничній мірі вашого втручання син не виросте справжньою людиною. Іноді з нього виросте безвольна, не здатна ні на яке вирішення, не здатна ні на який ризик і дерзання людина, а іноді буває навпаки, він підкоряється, підкоряється вашому тискові до якоїсь межі, але сили, що бурлять і вимагають виходу, іноді вибухають, і справа кінчається домашнім скандалом: “Був хороший хлопчик, а потім щось з ним зробилося”. А насправді з ним робилось це весь час, коли він корився і слухався, але сила, яку заклала в ньому природа і яка розвивається в міру росту і навчання, робила свій вплив, і спочатку він таємно починає чинити опір, а потім явно.

Буває і інша крайність, яка теж часто трапляється, коли вважають, що дитина повинна виявляти повну ініціативу і робити, як хоче, і зовсім не звертають уваги на те, як діти живуть і що вони роблять, і вони привчаються до безконтрольного життя, мислення і вирішень. Багато хто думає, що в такому разі в дитини розвивається велика воля. Якраз ні. Ніякої волі не розвивається в такому разі тому, що справжня велика воля – це зовсім не вміння чогось побажати і добитися. Велика воля – це не тільки вміння чогось побажати й добитися, але й уміння примусити себе відмовитися від чогось, коли це потрібно. Воля – це не просто бажання і його задоволення, а це і бажання, і спинення, і бажання, і відмовлення одночасно. Якщо ваша дитина вправляється тільки в тому, що вона свої бажання здійснює, і не вправляється в гальмуванні, у неї не буде великої волі. Без гальма не може бути машини, і без гальма не може бути ніякої волі.

Мої комунари дуже добре були обізнані з цим питанням: “Чому ти не загальмував себе, ти знав, що тут треба спинитися”, питав я в них. І вимагав у той же час:

“Чому ти заспокоївся, чому ти не наважився, чекав, поки я скажу?” Теж винен.

В дітях треба виробляти вміння спинити, затримати себе. Звичайно, це не так просто. В своїй книзі я докладно про це напишу.

Поряд з цим, треба виробляти надзвичайно важливу здатність, яку не так важко виробити: це здатність орієнтування. Вона проявляється часто-густо в дрібницях, у щонайменших деталях. У ранньому дитинстві звертайте увагу вашої дитини, як треба орієнтуватися. Вона щонебудь говорить. В цей час хтось прийшов чужий, або, може, не зовсім чужий, але додатковий елемент вашого товариства, вашої сім'ї: відвідувач, гість, тітка або бабуся. Діти повинні знати, що треба і чого не треба зараз говорити (наприклад, не треба говорити при старих людях про старість, бо їм це неприємно. Спочатку вислухати людину, а потім говорити самому та ін.). Уміння дітей відчувати, в якій вони обстановці, і відчувати моментально – це вміння надзвичайно важливо виховувати і не важко виховати. Досить спинити увагу на двох-трьох випадках і поговорити з сином або з дочкою, як ваш поштовх матиме корисний вплив. Здатність орієнтування дуже корисна і приємна і для всіх, і для того, хто її має і нею володіє.

Для мене в комуні це була важча справа, ніж у сім'ї. В комуні було багато дітей, і обстановка була багато складніша. Завжди на людях: проходили і свої, і сторонні, інженери, робітники, будівельники; комуну завжди відвідували гості, екскурсії і т. д. І то я добивався в цій справі досить добрих результатів, а в сім'ї таких результатів можна добитися ще швидше. Це – вміння відчувати навколо себе змінну обстановку – проявляється скрізь: хлопчик перебігає вулицю, він повинен бачити, де

хто йде або їде; і на роботі він повинен бачити, де найнебезпечніші і благополучні місця. Така здатність орієнтування допомагає йому вибрати, де треба пустити в хід свою сміливість і волю, а де треба пустити гальмування.

Візьміть такий приклад. Ваші діти вас люблять, і їм хочеться цю любов виявити. І от тут те саме: вияв любові – це той самий закон про діяння і гальмування. Як неприємно бачити дівчаток (це в них здебільшого буває) – подруг: одна у 8-му класі однієї школи і друга – у 8-му класі іншої школи, вони бачились два рази в житті, на дачі, а, зустрівшись, вони вже цілуються, вони вже стогнуть від любові одна до одної. Ви думаєте, що вони справді люблять одна одну? Дуже часто це уявне почуття, гра в почуття, а іноді це вже стає звичною формою такого любовного цинізму, нещирого вияву почуттів.

У вас є знайомі сім'ї, де є діти, ви знаєте, як виявляють діти любов до батьків. У деяких сім'ях це повсякчасні поцілунки і ніжні слова, повсякчасне виявлення почуття, повсякчасне настільки, що виникає підозра, чи є за зовнішніми проявами якась любов чи це звична гра.

В інших сім'ях якийсь стриманий холоднуватий тон, наче всі живуть окремо. Хлопчик прийшов, досить холодно звернувся до батька або до матері, пішов у своїх справах, ніби немає ніякої любові. І тільки у виняткових приємних випадках ви можете бачити, як при зовні стриманих стосунках блисне любовний погляд і зникне. Це справжній син, який любить батька і матір. Уміння виховувати, з одного боку, почуття любові відверте, щире, від душі, а з другого боку – стриманість у виявленні любові, щоб любов не підмінювалась зовнішньою формою, не підмінювалась поцілунками – це надзвичайно важлива здатність. На цій здатності можна палко і

глибоко любити батька і матір, на виявленні цієї любові можна виховати прекрасну людську душу.

Комунари любили мене так, як можна любити батька, і в той же час я добивався того, щоб ніяких ніжних слів, ніжних дотиків не було. Любов зовсім не страждала від цього. Вони вчилися виявляти свою любов у природній, простій і стриманій формі. Це важливо і не тільки тому, що виховує людину зовнішньо. Це важливо й тому, що зберігає силу щирого руху, закладає гальмування, яке пригодиться в усякій справі. Тут ми знову підходимо до основного принципу: це – норма, почуття міри.

Це ж почуття міри проявляється і в такій складній важкій галузі, як питання ділових, матеріальних відносин. Недавно до мене прийшла група жінок з одного будинку. В будинку сталася драма. Дві сім'ї дружили, в обох сім'ях були діти. Хлопчика Юру (він учився в 7-му класі) підозрювали, що він узяв щось у себе дома не спитавшись, якусь річ чи гроші. Друзі про цей випадок знали.

І от, у цих друзів пропала дорога готовальня. Юра був частим гостем і своєю людиною в цій сім'ї. Нікого чужого, хто міг би взяти готовальню, в квартирі не було, крім цього хлопчика. Підозра впала на нього. І ці дві сім'ї, дуже культурні люди, які цілком відповідають за свої вчинки, якось ураз, несподівано для себе, захопились процесом слідства, їм треба було що б то не стало встановити: украв Юра готовальню чи не вкрав. Вони три місяці займались цією справою. Правда, вони не викликали собаку, не викликали ніякої сторонньої допомоги, але вони перевіряли, допитували, підсилали і знаходили якихось свідків, вели таємні розмови і довели Юру до хвороби. Нарешті, вони стали вимагати:

– Скажи, ми тебе не будемо карати. Батько бив себе кулаком у груди.

– Пожалій мене, я хочу знати, злодій у мене син чи не злодій!

Про хлопчика забули. Батько став головним об'єктом, його треба було рятувати від страждань. Прийшли до мене:

– Що далі робити? Ми так не можемо жити!

Я попросив привести хлопчика до мене. Я не завжди по очах бачу, украв він чи не вкрав, але я сказав йому:

– Ти нічого не вкрав. Готувальні ти не брав і не дозволяй більше, щоб тебе питали про готувальню.

А з батьками я поговорив окремо:

– Киньте про це розмовляти. Готувальні нема, зникла, хто б її не вкрав. Вас мучить питання, злодій у вас син чи не злодій. Ви ніби читаєте детективний роман, і вам хочеться знати, чим кінчилося, хто – злодій. Відкиньте цю цікавість. Ідеться про життя вашої дитини. І раніш хлопчик щось крав, і тепер, можливо, він украв. Ця схильність є в нього, виховуйте його. Але цей випадок забудьте і не мучте себе і хлопчика.

У деяких випадках якраз дуже важливо, якщо ви простежите, що дитина щось украла, і якщо ви можете довести це і відчувається, що треба поговорити, – поговоріть. А якщо у вас нічого немає, крім підозріння, коли ви не певні, що вона украла, захищайте її від усіх сторонніх підозрінь. Але самі будьте пильні і посильте увагу до вашої дитини.

Так виховати дітей, щоб вони не крали, – це найлегша справа. Багато важче виховати характер: сміливість, гальмування, уміння керувати своїми почуттями, уміння переборювати перешкоди. А виховати пошану до речей (не брати) – це найлегше. Якщо у вас в сім'ї завжди порядок, і батько, і мати знають, де що лежить, ніколи у вашій сім'ї крадіжки не буде. А коли ви самі не знаєте, де

що поклали, кинули гроші на шафу чи на буфет, чи поклали гаманець під подушку і забули, у вас діти можуть почати красти. Коли в сім'ї у ваших речах безладдя, то ясно, що й дитина це безладдя бачить. Вона бачить, що вся система речей не знаходиться у центрі вашої уваги, і вона певна, що коли вона якусь дрібницю з цієї безладної системи візьме, – ви не помітите.

Перший випадок дитячої крадіжки – це не крадіжка, – це “взяв не спитавшись”. А потім це стає звичкою – злодійством. Якщо ваша дитина точно знає, що вона може взяти не спитавшись, а про що повинна спершу спитатись, то це значить, що дитина ніколи не буде красти. Звичайна річ, яке-небудь тістечко, що залишилося після обіду або після прийому гостей, яке стоїть у буфеті і не замкнене, і ніхто не забороняє його взяти. Але якщо дитина взяла його потай, взяла не спитавшись, це вже крадіжка. І якщо постановлено в сім'ї так, що діти цього тістечка не спитавшись не візьмуть, це добре. Добре, якщо вони не випрошуватимуть у вас, а просто доведуть до вашого відома. Тоді не розів'ється і злодійство.

А якщо ви все забороняєте, і тістечко дитина проситиме з самопочуттям людини, якій можуть дати, а можуть і не дати, і від цього іноді розвивається злодійство. Якщо ви дозволяєте все брати й виносити, або коли вона нічого не може взяти в домі, коли в неї волі немає, на все треба питати дозволу, і в тому, і в другому випадку може розвиватися злодійство.

Крім того, дуже важливо, щоб у домі були порядок і чистота, відсутність пилу, відсутність зайвих, поламаних, розкиданих речей. Це все дуже важливо, багато важливіше, ніж здається. Якщо в домі багато речей, які заважають жити, але які шкода викинути, або тому, що вони чогось варті, або тому, що вони щось нагадують, і

через це валяються обривки старого одягу, і килим, який тільки тому лежить, що куди ви його подінете, – то в таких випадках виховуються безладність, відсутність відповідальності за речі. Якщо у вашому домі тільки необхідні речі, які потрібні справді, які чимось корисні і приємні, якщо не стирчать старі, потріпані, зношені краї, тоді злодійство розвивається дуже важко. Ця відповідальність, яка виявляється у вашій увазі до речі, яку ви поставили або викинули, коли вона не потрібна, – ця відповідальність за річ виховується і в дитини і набирає форми шанування до речі і служить імунітетом злодійства.

Я сказав про найголовніше, що я вважаю важливим у нашій виховній роботі: це почуття міри в любові і строгості, в ласці і суворості, у вашому ставленні до речей і до господарства. Це один з головних принципів, на яких я наполягаю.

Я підкреслюю, що саме при такому вихованні можна виростити людей, здатних і до великого терпіння, без скарг і без сліз, і на великий подвиг, бо таким вихованням ви вироблятимете волю.

Відповіді на питання

Питання. У всіх нас є наболілі питання і нам усім цікаво поговорити з А.С. Макаренком.

У мене двоє хлопців. Умови виховання однакові, а діти різні. Одного не цікавлять гроші, а другий не може бачити грошей, щоб не взяти. Ніякі замки не допомагають. Трудова обстановка в сім'ї, батьки живуть дружно. Але якщо залишити варення, він обов'язково з'їсть. Якщо покинеш гаманець з 30-40 карбованцями, візьме останні.

Хлопець хороший. У чужих не візьме, своє віддасть. Не знаєш, як до нього підійти. Батько обурюється, коли про це говориш. Хлопцеві 16 років, а фізично розвинений,

як у 18. Старший – комсомолец, а цього комсомол не цікавить. Дуже гарний собою. Дівчата подобаються йому. Вчитися не хоче і вчився погано з першого класу. Переходить з класу в клас на “посередньо”. Праця йому ненависна, але він за все хапається.

– Що, ти хочеш учитися?

– Так.

– Чому ж не вчишся? Мовчить.

– Не хочеш учитися – іди працювати. Чого ти взагалі хочеш у житті?

– Не знаю.

Футбол любить. Приходить додому о третій годині ночі.

– Де ти був?

– Де був – там немає.

Чужим не грубіянить – в сім'ї грубіянить. І от ці крадіжки.

Що робити з ним? Батько каже – він не брав, а я кажу – брав. Батько грає на цьому довір'ї, але ніякого пуття з цього немає.

Тепер перейшов у 9-й клас.

Відповідь. Чому вас спіткала невдача у вихованні молодшого сина?

На ваше питання не можна дати відповідь заочно. Якби я познайомився з хлопцем, я міг би поговорити і дати пораду, але не знаючи вашої обстановки, не знаючи ваших помилок, помилок у тоні та інших, не знаючи ваших знайомств і побуту, не можу взяти на себе відповідальності дати якусь пораду.

Але взагалі мушу сказати – невтішні факти. У “Книзі для батьків” я стараюсь говорити на одну тему, – як треба правильно виховувати, а як треба перевиховувати, я ні в “Книзі”, ні сьогодні не мав наміру говорити. Для сім'ї це

надзвичайно складна річ. Щоб перевиховувати, треба змінити весь тон колективу, в якому він живе; ваш син у комуні був би найлегшим хлопцем, оскільки він і грамотний, і нормальний, і красивий, а ви в сім'ї справді розгубились, що можна з ним зробити. Ви кидаєтеся то в один, то в другий бік, ви то одне спробуєте, то друге спробуєте. Але я певен, що коли ви покличете мене до себе в гості і коли ми з вами поговоримо, то ми прийдемо до якогось результату. У мене багато таких сімей, де я буваю як педагог-консультант. Це і для мене важливо: я розширюю сферу спостережень. Причому прошу не церемонитись, ви звертаєтесь до мене, а я вам чимось допомагаю, ви мені допоможете, а я вам допоможу.

Питання. У мене дівчинка, їй 6 років. Я хотіла б виховати з неї сміливу хорошу дівчинку, але незважаючи на всі мої зусилля, а я уникала залякування дитини, все-таки в мене дитина несмілива, боязка. Коли лягає спати, завжди питає – які мені сни снитимуться? Наче вона боїться снів. Вона прокидається, коли їй щось сниться.

Як виховати сміливість у дитини? Я дуже старалась, але результатів немає.

Відповідь. Ви питаєте, як боротися з несміливістю дівчинки?

Тут вам нема чого боятися. У дівчаток у шість років часто буває підвищена сприйнятливність, нервовість. Дівчинка в шість-сім років несмілива, а в 11 стане таким буяном, що й не вдержите.

Чи немає у вас в сім'ї або по сусідству людей, які розповідають про всякі страхи. Чого вона боїться?

Я не уявляю собі, що це за тип страху. А може, це уява? Іноді це дуже сильно розвинена уява.

Тут лікар більше допоможе. Ви ніяких даних для визначення поведінки дівчинки не даєте. Не познайо-

мившись з дівчинкою, було б несерйозно з мого боку говорити про неї.

Ви дозвольте зайти до вас, а самі краще поговоріть з лікарем нервових хвороб.

Питання. Як бути в такому випадку. Дома з хлопчиком говориш, що можна, чого не можна. Прищеплюєш йому хороші навички. І пускаєш його до дітей, тобто не обмежуєш його в тому, щоб він був серед дітей. Хоч знаєш, з якими різними дітьми він гуляє, знаєш, що він може навчитися лаятися, знаєш, що діти розмовляють і про злочинські справи. Не пускати хлопчика теж не можна, тоді його треба засадити дома, наглядати за ним і позбавити його всяких розваг. Пускати його небезпечно тому, що від дітей у нашому дворі можна сподіватися багатьох всяких неприємностей.

Відповідь. Питання важке, як захистити дитину від сторонніх шкідливих впливів. Якось до нас у Союз приїжджав один видатний французький політичний діяч, побував він і в нашій комуні. Комуна йому дуже сподобалась. Він плакав, поки оркестр комунарів грав Бетховена. Він не міг собі уявити, що колишні “вуличні хлопчики” грають йому Бетховена. Вирішив ознайомитися ближче.

– Усе б добре, – сказав він, – але з одним я не згоден: як ви допускаєте, що нормальні, хороші діти виховуються разом з колишніми злодюжками і маленькими бродягами?

Йому я коротко відповів:

– А в житті як хороші люди живуть поряд з поганими? Особливо в капіталістичному суспільстві темні ділки, шахраї серед чесних людей?

Вам я скажу інакше. Готувати дітей, щоб вони могли жити тільки в товаристві ідеальних людей, ми не можемо. Такого хлопчика виховаєте – він скисне, як тільки попаде

в товариство. Ваш хлопчик повинен привчатися до товариства найрізноманітніших людей. Він повинен уміти і жити в згоді з людьми, і чинити опір, і чим він більше оточений усіма умовами життя, тим краще. Ізолювати його, не пускати – це може завдати великої шкоди. Він так звикне до сімейного інкубатора, що кожен його зможе обманути й обдурити. Треба виховувати опір. Для цього є прекрасний спосіб: це тон вашої сім'ї. Якщо у вашій сім'ї справжній хороший тон, якщо ви маєте авторитет, якщо хлопчик вірить, що його мати – найкрасивіша, найсправедливіша, найакуратніша, найвеселіша і в той же час найсерйозніша, то не треба його переконувати тому, що ви для нього та найвища істота, авторитет якої – найголовніше. А якщо ви починаєте умовляти й переконувати, він думає: ти, значить, не така вища істота, коли ти мене переконуєш. Говоріть зовсім просто: “ти повинен знати, що цього робити не можна”. Якщо він все-таки зробив погано, зажадай від нього: “Поясни”. Нехай він вам пояснює свою поведінку, а не ви йому. Цей момент розпорядження, яке не підлягає сумніву: “Не можна”, – уже буде першим кроком вашого сина до вміння чинити опір.

Якщо хлопчик, з яким ваш син гуляє, поганий, – ви не забороняйте синові з ним гратися, але підійдіть трохи ближче до цього хлопчика, дізнайтесь, чим він нехороший, і дізнайтесь, в чому, коли виявляється це погане. Зробіть так, щоб не переконувати цього хлопчика, а справте на нього враження вашою упевненістю, вашим спокоєм, щоб син бачив, що ви не тремтите, що і він таким же поганим стане. Тут справа не тільки розуму й душі, але й ока, вміння допомогти своєму синові і чужим дітям, якщо це потрібно. І син упевнено піде за вашою

силою, тоді шкідливі впливи не страшні, він легко переборюватиме їх.

Питання. У мене хлопчик вчиться в 4 класі. До батьків ставиться ідеально. Якщо він захворює, то не дозволить собі вночі покликати матір:

– Ти стомилася, я сам устану.

Хлопчик дисциплінований. У школі педагог періодично підсаджує до нього дітей недисциплінованих. Я не мала нічого проти цього. Але в хлопчика розвивається якась неприємна риса. Він приходиться додому і говорить:

– Знаєш, а сьогодні мій “вихованець” одержав уже відмінно. Так його, мабуть, пересадять, а до мене Петрова або Іванова підсадять. Треба буде і його витягувати.

Я не знаю, наскільки це корисно для нього чи шкідливо і як йому пояснити, що все-таки він не педагог ще, а такий же хлопчик.

Інший випадок. У сім'ї, яку мені довелось спостерігати, ріс хлопчик. Я знаю його з півтора року. Ріс хороший хлопчик. Нахили були хороші. Батько був артистом. Мати – домашня господарка. Батько помирає, хлопчикові 12 років. Він лишається деякий час таким же хорошим. Сестра – дуже гарненька дівчинка; коли вона була маленька, брат її дуже жалів. Тепер він не жаліє ні матір, ні сестру. Чому так вийшло, що після смерті батька з хорошого хлопчика відразу вийшов грубий, зухвалий 16-річний хлопець? Авжеж мати дуже любила дітей і останнє їм віддавала, вона і тепер сама не з'їсть, а сина нагодує.

Відповідь. Якщо мати відмовляє собі в усьому, віддає синові навіть свою їжу, це найбільший злочин. Син повинен матері віддавати їжу, син повинен відмовляти собі для матері. А в цій сім'ї, про яку ви розповіли, нехай мати починає боротьбу. Це важка боротьба.

Я прихильник того, щоб у трамваях діти поступалися місцем дорослим. Це правильно, але в цьому питанні доводиться часто сперечатися з батьками. А я переконаний прихильник того, щоб у сім'ї все найкраще було насамперед батькам. Якщо у вас є шовк, треба шити плаття матері. Якщо у вас є 100 карбованців і стоїть питання, кому поїхати прокататися по каналу “Волга-Москва” – батькам чи дітям, то найкраще вирішення – насамперед батькам, а потім уже дітям. Це зовсім не значить, що ви про дітей перестанете турбуватися. Ви можете про них дбати, але так, щоб вони були переконані, що в першу чергу повинно бути піклування про батьків.

Мені доводилось чути такі міркування. Комсомолка, та ще й відмінниця, говорить матері, коли вирішується питання, кому шити нове плаття:

– Та що тобі треба? Тобі 38 років, скільки тобі лишилося жити, а я молода, мені треба жити!

У мене дочки немає, але племінниця в мене жила й виховувалась. Якщо в дружини 4 плаття, а в племінниці 2, я наполягаю, щоб дружина пошила собі п'яте плаття, а дівчинка нехай почекає третього. Я запропонував би дівчаткам до 16 років робити тільки ситцьові плаття. А закінчить десятирічку – одержуй простеньке шовкове. Май два-три ситцьових плаття, та ще й сама їх зашивай і прасуй, і перешивай, якщо подобається, і це норма. А якщо подрузі пошили шикарне плаття, то й мені треба – це не годиться. Так треба зробити, щоб дочка пишалася ситцьовим платтям і пишалася тим, що матері поступилася.

Що ж до вашого сина, хлопчика-“педагога”, то якщо тут втрутилися школа і вчитель, що я можу зробити? Адже там розуміють, що роблять, люди вчені.

Я сам доручав своїм комунарам наглядати за слабшими. Але це треба інструментувати інакше. Інша інструментовка повинна бути. Тобто я не говорив, що ти кращий, а той гірший, а я говорив:

– Ти того-то не зробив, то я тобі даю навантаження – повозися з цією відсталою людиною. І неодмінно добийся добрих результатів, а якщо не доб'єшся, будеш відповідати.

При такій постановці питання, подаючи допомогу товаришеві, він не почуває себе педагогом, він виконує доручення, яке йому дали. У вашому випадку поганим є те, що й іншим хлопчикам у класі не доручають того самого, що й вашому синові. Якщо одні іншим допомагають, то ніхто не уявлятиме себе педагогом. Все це залежить від стилю учительської роботи. Загального закону тут придумати не можна. Шкідливо, якщо ваш син зазнається, дуже шкідливо, йому треба сказати: “Учитель трохи помилився, тебе самого треба ще підтягувати”.

Виступи по доповіді

Тов. Л. Сьогодні я з великим нетерпінням сюди йшла – послухати т. Макаренка про виховання дітей, і все те, що сказав т. Макаренко, цілком збігається з вихованням моїх дітей. Це очевидно тому, що в мене не одна дитина, а троє.

Як розуміти батьківське щастя? Звичайно, воно полягає не тільки в любові до дітей і якійсь особливій комфортабельності побуту, а в тому, щоб батьки працювали, а діти бачили і цінували цю роботу.

Мій чоловік працює, я теж працюю – громадською роботою займаюсь. Я знаходжу моральне задоволення в цій роботі. Я щаслива, що мені зрозуміла мета виховання моїх дітей.

Як я почала їх виховувати? Чому така схожість з тим, що сказав т. Макаренко? Справді, з пелюшок, всі троє дітей у мене з народження ніколи не були на руках. Дитина лежить у колясці, її треба годувати, – беру, годую. Спати з собою ніколи не кладу. Сідаю обідати або чай пити, дитини не беру, в гості з собою ніколи не брала. Прокинулась дитина, грається в ліжку. Якщо заплаче, я виясню причину і усуваю її. І діти до року зовсім на руках не були. І цього режиму суворо додержувала.

Тепер старшому 11, другому 8 і третьому 4 роки, три хлопчики. Своїх дітей я дуже люблю, все для них роблю: добре одягаю, годую, стараюсь зробити їм приємність, ходжу з ними в театр, у кіно, в ліс. А покарання полягає в тому, що я позбавляю дитину якої-небудь розваги, якщо вона провинилася.

Режим дня в мене точний.

Ми, батьки, повинні насамперед виховувати своїх дітей, а в нас часто буває так: сьогодні режим порушили, а завтра вже новий розпорядок. Це дуже відбивається на дітях. Мені важко буває, але я не відхиляюсь від режиму дня.

Коли я кудись іду, я даю дітям вказівки, що вони робитимуть без мене, а коли приходжу, то я преміюю тих, хто краще поведився. Преміюю доброю цукеркою або іграшкою.

Батьки повинні мати авторитет. А для цього ми повинні свого слова завжди чесно, правдиво додержувати.

Я дуже рада, що у вихованні моїх дітей є частка того, що сказав т. Макаренко. Але мені здається, що я буваю сувора. Чи треба цю суворість продовжувати?

Макаренко. У мене враження, що до своїх ви дуже суворі, а до чужих, мабуть, ласкаві.

т. Л. Іноді дитині чого-небудь хочеться, я відмовляю, або їй хочеться піти, а я кажу: без мене не можеш піти, не можеш самовільно йти з дому і т. д. Можливо, я не надаю такого широкого права, йому 11 років.

З місця. Ваш чоловік вам допомагає чи підриває вашу дисципліну?

т. Л. Мій чоловік – великий авторитет для дітей. У довгі розмови він з ними не пускається, коли вони провиняться. Недавно був такий випадок. У вихідний день уранці він каже:

– Діти, одягайтесь, поїдемо на лижах. А старшому (він провинився):

– Ти на лижах не поїдеш з нами.

Більше нічого не було сказано. Ми збираємося виходити. Син підходить до мене:

– Мамо, я з вами піду.

– Я нічого не знаю, питайся тата.

Батько сказав – ні. Син просив і плакав, але ми його так і не взяли кататися на лижах, незважаючи на те, що це йому корисно. Ми вважаємо, що свого слова треба завжди додержувати.

Макаренко. Це дуже цікаво.

З місця. Багато які з матерів, в тому числі і я, до чужих дітей ласкавіші, ніж до своїх, тобто до своїх суворіші. І син робить мені зауваження:

– Ти наче того більше любиш.

Я відповідаю:

– У нього немає тата і мами (на цей раз це було так), а в тебе є мама. Хоч я на тебе й нагримаю, все-таки я твоя мама.

Макаренко. Через те, що я тебе більше люблю, тому я суворіша.

З місця. А в мене дочка 14 років. Вона росте замкненою. У неї немає подруг. Другий рік вона працює в гуртку собаководів, вона дресує собак. А ми з батьком дивимося на це так: ну що, дівчинка з собаками возиться. Коли починаєш говорити дівчинці, коли ти закінчиш ганяти собак, вона відповідає: або я собак буду дресувати, або по задвірках буду гуляти. Але батько і я дивимося, що це нікчемне заняття. Ми це дуже переживаємо.

На туалети не звертає уваги, аби було чисте. Перейшла в 7-й клас, “посередньо” має тільки з російської письмової. Вона хоче бути собаководом, працювати з біології.

Макаренко. Я дивуюсь вашому занепокоєнню. Такий чудовий випадок. До чого неприємна та молодь, яка нічим не цікавиться, аби тільки вечір провести. Це справді найнещасніший випадок. А якщо дівчинка захоплюється собаками і зацікавилась біологією, це шикарно, і нехай захоплюється. Собаки – це прекрасні істоти, їх товариство зовсім не шкодить.

З місця. Одна з товаришів, говорячи про виховання своїх дітей, сказала, що вона преміює дітей за хороші вчинки. Чи правильно це?

Макаренко. Я це записав. Щодо преміювання шоколадом, я проти цього. В сім'ї одне преміювання повинно бути: “Ти зробив правильно”. Ви можете дати шоколадку незалежно від вчинків.

Мої комунари жили багатше, ніж багато хто з дітей в сім'ї. Вони робили фотоапарати. Ми збудували прекрасний будинок; паркет, дзеркала, прекрасні картини. Ви можете прочитати “Прапори на баштах”, друкується в “Красной нови”. Це питання про преміювання мене завжди цікавило. Як це просто – підкупити дитину:

зробиш це – одержиш премію. Я завжди опирався. Ніякої премії. Найбільша премія: “Правильно зробив”. Ще більша премія: подяка в наказі. Це найвища нагорода, ніхто з комунарів ніякої іншої нагороди не одержував.

Якщо який-небудь хлопчик зробив неподобне, негарно, я його карав. Як я міг карати? Під арешт або в наряд, але позбавити його їжі або солодкого, не дати чого-небудь – цього я собі не дозволяв. Шоколад усім належить, і ти одержуй, хоч би який ти був поганий. Ні преміювання, ні покарання за допомогою солодощів неприпустимі.

Це невелика небезпека, але це привчає до бухгалтерії, розрахунку. До 11 років ці “бухгалтери” себе не проявляють, а коли їм буде 18-20 років, ви побачите неприємні наслідки. У вас прекрасна норма суворості і ласки, але в шоколадках щось є, що треба переглянути.

т. Л. Я не преміюю їх щодня. Мені треба йти на збори, вони залишаються самі. Я їм кажу:

– Діти, будете поводитися добре, я вам смачних речей принесу.

Макаренко. У даному разі ви робите, як старомодна мамуня. Ви така сильна мати, ви можете без цього обійтись. У вас від цього, може, шкоди не буває, тому, що у вас і без того добре, а в кого слабувато, це може бути і шкідливо.

т. Л. Адже кращих стахановців на заводі преміюють, і діти знають, що і тата преміюють. Он тато одержав премію, а чому мені не можна?

Макаренко. Якщо ви дасте тривале завдання дітям на рік уперед, – за перевиконання плану – премія. Але при цьому повинна бути не цукерка, не шоколадка, не велосипед, а щось таке, що йому потрібно для роботи: інструмент або молоток. Тут вибирати не так легко. А це –

“будеш добре поводитися – дам цукерку” – я б ніколи не застосовував.

І часто ви хвалите. А якщо рідко хвалиш, то похвала діє дуже сильно. Іноді я запрошував того чи іншого комунара офіційною запискою: “Прошу прибути об 11 годині”. Коли він приходив, я підводився й говорив у таких випадках: “Ти зробив правильно”, і це для всієї комуни було подією. Я визнав його вчинок правильним.

І в сім'ї це легко.

Я спинюсь ось ще на якому питанні. Чоловік і жінка. Сім'я складається не завжди з двох однакових компонентів: іноді жінка лагідніша, чоловік суворіший, а іноді навпаки: чоловік такий солодкий, ласкавий, що ніякого порятунку, а жінка зате все в руках держить. Я приходжу до такого висновку: це якось треба впорядкувати – в сім'ї повинні бути дві інстанції – нижча і вища. Хто більше в цій сім'ї приділяє уваги дітям? Якщо жінка, то чоловік повинен бути в запасі. Він повинен наглядати, і з приводу незначних конфліктів з дітьми говорити дуже рідко. Така розмова у “вищій інстанції” повинна мати форму маленького “скандалу”. Коли дитина трохи провинилася, краще батькові не втручатися, – мати сама розбереться. А коли хлопчик “перебрав” у своїй поведінці, тоді можна покликати на допомогу “важку артилерію” – тата. Це необхідно.

А коли одночасно “накидаються” і батько, і мати, це непосильне навантаження дітям. І тут треба розподілити, хто буде апеляційною інстанцією, хто касаційною, а хто – постійно діючою.

З місця. Ви сказали, що дуже велике значення у вихованні дітей має і домашня обстановка. Що багато речей не треба, і всі вони повинні лежати в точно призначеному місці. Кожний з нас старається це робити,

бо непорядок у сім'ї – це значить непорядно виховувати дітей.

Не скажу, щоб у мене була бідна обстановка. Я сама художниця, і в мене висять картини. Завісити всю кімнату картинами – це, може, негігієнічно, і чи не краще буде, якби я зняла картини?

Але мій син потрапив на квартиру до викладача математики. В класі цей викладач дітям здається сухим педантом, причепливою, бездушною людиною. І яке ж враження справила на сина (хлопцеві 18 років) домашня обстановка цього викладача.

– Я думав, що він суха, нецікава людина, а коли я до нього зайшов, мені стало так приємно сидіти в нього. У нього висять хороші картини, стоять старовинні дивани, старовинний стіл, на все це приємно дивитися – не хотілось іти від нього, а в класі чекаєш – не дочекаєшся, коли він вийде.

Інший випадок. У мене для хлопчиків ширмами виділено кімнату. Я старалась, щоб у їх кімнаті не було картки. А недавно, в пушкінський ювілей, один художник подарував нам портрет Пушкіна. Я вставила його в раму і повісила в кімнаті хлопчиків.

– Як приємно – Пушкін! – сказали вони. – Чи не можна ще що-небудь повісити?

Хороша обстановка, хороші речі облагороджують дітей, а ви сказали – зайвих речей не треба. Я боюсь, що я не так зрозуміла. Що вважати зайвими речами?

Макаренко. На це запитання ви самі як художник можете відповісти. Зайві речі – це речі, які зайві. Портрет Пушкіна подобається, справляє враження – це не зайва річ. Зайва річ – це та річ, яка не потрібна, ніякого враження ні на кого не справляє, стирчить у кімнаті. Хіба ви не знаєте квартир, які схожі на мебльовий магазин.

Іншим це здається – розкіш, а насправді мебльовий склад. Якщо ви просто обвісите вашу кімнату картинами, то з них половина буде зайвими.

Не повинно бути речей зношених. Не повинно бути книг, яких ніхто не читає, не повинні лежати торішні журнали, не повинні стояти дивани, на яких ніхто не сидить і які тільки захаращують кімнату. Зайвого, запорошеного, потріпаного бути не повинно, а взагалі, красива, багата обстановка чому ж, це не так погано. Те, що ви повісили хлопчикам портрет Пушкіна, це прекрасно.

З місця. Я педагог. Мені доводиться стикатися з дітьми по лінії навчальній. Викликаєш батьків, говориш, що дитина несистематично готує уроки. Батько рве й мече. Але добитися, щоб батьки стежили за щоденником дитини, садили регулярно за уроки, не вдається. Один з дуже важливих принципів – не діяти наскоками на дітей, а проводити певний метод виховання, ставити дитині вимоги і завжди додержувати їх.

У т. Макаренка саме цей принцип. Я була в нього в колонії, коли була ще студенткою, і на все життя лишилося яскраве враження. Я бачила, що діти прекрасно знають, що вони можуть робити, чого не можуть. Такий зразковий порядок, який дає можливість виховувати дітей, повинен бути в сім'ї. Найбільше заважає ця несистематичність, коли мати то кричить на дитину, то б'є її, то дозволяє їй робити що завгодно. Те, що обіцянки не виконуються, це теж дуже шкідливо впливає.

Макаренко. Я заключного слова говорити не буду. Це питання закінчити ніколи не можна, і ми довго можемо про це розмовляти.

На одне тільки питання мені хочеться відповісти: це щодо матеріальної забезпеченості і незабезпеченості сім'ї. Щодо кишенькових грошей. Це коректив дуже важливий

у сім'ї, коли ви не самі купуєте, а даєте дітям кошторис, і в цей кошторис вони повинні вкладатися. Звичайно, гроші треба давати не в надмірній кількості.

Іноді кажуть, що важко виховувати дітей, коли немає матеріальної забезпеченості. Я не скажу, щоб у сім'ях із скромним матеріальним достатком було гірше виховання, ніж у багатих. Процент браку у вихованні дітей в тих і тих сім'ях приблизно однаковий. Все не залежить від піклування батьків і уваги батьків. Мій колега правильно заявила, що треба систематично виховувати дітей, а не те, що раз на місяць виховувати. Систематичне виховання дуже важливе.

Щодо школи і сім'ї, то я ніколи не викликав батьків. Я педагог. 16 років учителював і вважав, що коли діти в мене виховуються, я кваліфікований вихователь, то я дітей примушу вносити позитивний вплив у сім'ю.

Спробуйте стати на цю точку зору, і ви побачите, як буде легко, коли ви навчите дітей почувати відповідальність за сім'ю. Треба дітей у школі так виховувати, щоб вони вносили в сім'ю якийсь додатковий здоровий струмінь, не те, щоб перевиховували сім'ю, а щоб вони йшли в сім'ю як представники державної школи і несли ці ідеї в життя.

Питання, звичайно, ще дискусійне. До наступного разу. Спасибі вам за увагу.

Виховання в сім'ї і в школі

Виховання дітей у сім'ї і в школі – це тема така величезна, що про неї можна говорити не один вечір, і, мабуть, всього не скажеш. За один вечір ми зможемо торкнутися тільки деяких головних питань. А от у головному якраз я, може, і не спеціаліст. Ви спитаєте,

чому? Та от ви самі побачите. Я розкажу вам коротко про себе.

Я вчитель. Учитель з 17 років. Перші 16 років я працював у залізничній школі. Я син робітника і вчителював на тому заводі, де працював батько. Проробив 16 років. Це було ще за старого режиму, в старій школі.

Я був учителем, а потім завідувачим заводською школою, яка об'єднувала дітей робітників одного робітничого селища. І я сам був членом робітничого колективу, членом робітничої сім'ї. І мої учні, і мої батьки являли собою єдине невелике робітниче товариство одного заводу.

Отже, можливості в мене були дуже великі. У вас в Москві цих можливостей, мабуть, менше, бо ви об'єднуєте дітей за ознакою їх територіального розміщення.

Їх батьки не зв'язані в єдиний робітничий колектив. Ви маєте, може, менше можливостей підійти до сім'ї, ніж я. Та зате у вас така прекрасна умова, як Радянська влада. У мене тоді цієї умови не було. В той час була стара самодержавна Росія.

Після революції доля віддалила мене від сім'ї. 16 років я працював з дітьми, які не мають батьків, не мають сім'ї. З батьками я майже і не зустрічався.

Правда, за останні роки я знову наблизився до сім'ї, але моя основна робота при Радянській владі – це робота в установах, в яких жили вихованці, що “принципально” не визнають сім'ї.

У мене був один чудовий випадок. Стався він у цікавій обстановці. З доручення якоїсь кінематографічної організації приїхав до мене кінооператор зняти комуни ім. Дзержинського в Харкові. Верткий старичок, з тих, які все вміють бачити, все вміють знайти, дуже спритний, дуже розбитний.

Він був у захопленні від комуни. Все йому подобалось. І от у той момент, коли я з ним у кабінеті про щось домовлявся, зовсім несподівано ввалюється товариш, досить культурний на вигляд, але видно, що людина тільки що з вагона, дуже запилений, і каже:

– Я приїхав з Мелітополя. Я маю відомості про те, що у вас живе мій син Вася Столяров.

– Так, є такий.

– Так от я його батько. Він утік з дому, я його півроку шукав, тепер дізнався, що він у вас, приїхав за ним.

Людина хвилюється, голос у неї тремтить.

– Ну що ж, будь ласка, покличте Васю.

Прийшов Вася. Хлопчикові років з 14. Хлопчина півроку пробув у комуні. У формі, підтягнутий, уміє стояти, уміє дивитися, все як належить. Прийшов, став, питає:

– Ви мене кликали?

– Так, приїхав твій батько.

– Батько?

Ну, тут уже всі форми зникли: кинулись один одному в обійми, цілуються, любов незвичайна: батько любить сина, син любить батька і т. д.

Кінчилися обійми і поцілунки. Хлопчик привів себе в порядок.

Батько говорить:

– Так ви його відпустите зі мною?

– Будь ласка, вирішує син. Як він захоче, так і буде. Захоче їхати з вами, нехай їде.

І от цей самий хлопчина, який тільки що плакав з радості, почервонів, посерйознів, дивиться на мене, хитає головою і каже:

– Не поїду.

– Чому, адже це твій батько?

– Однаково, не поїду.

Батько зблід.

– Як не поїдеш?

– Не поїду.

– Чому?

– Не поїду – і все.

– Чому ти не хочеш їхати? Це ж твій батько?

– Не хочу, не поїду. Батько почав гарячитися:

– Хочеш не хочеш, а я тебе візьму. Тут мої командири заступились:

– Тут ви нікого не можете взяти, він комунар-дзержинець; можете йому вклонитися, захоче – поїде, не захоче – не поїде.

Батько впав у крісло. Істерика. Захвилювались. Заспокоювали його, заспокоювали, водою поїли. Заспокоївся вій трохи, говорить:

– Покличте Васю.

– Ні, тепер не покличу.

– Та ж тільки попрощатися. Посилаю свого зв'язкового:

– Спитайте – хоче Вася попрощатися з батьком? Прийшов Вася. Знову почали плакати, обніматися, цілуватися. Коли все кінчилось, Вася питає:

– Мені можна йти?

– Будь ласка, йди.

Він пішов, а я з батьком ще години дві сидів, дивився на нього. Він сидів у кріслі, зітхав, плакав. Заспокоювався, знову плакав. Так і поїхав без Васі.

Але “найдраматичніше” було в цій історії те, що мій кінооператор був у дикому захопленні від цієї сцени і, зовсім нездатний до переживань, він, поки тут батько з сином плакали, цілувалися, обнімалися, ухитрився все це зняти і був дуже задоволений:

– Нашому братові, оператору, на такий випадок раз у житті вдається нарватися.

Тут я хочу загострити питання про сім'ю і сімейне виховання. В 1935 р. мені доручили ліквідувати безпритульність і бездоглядність на Україні. І от тут на практиці я дізнався, як працює сім'я і чому сім'я поставляє нам малолітніх правопорушників, безпритульних.

Мені довелось бувати в багатьох сім'ях, довелось познайомитися з багатьма батьками, довелось допомагати їм у тих чи інших випадках, коли вони цієї допомоги потребували. Тільки в цей час я ближче підійшов до сім'ї, переважно до тієї сім'ї, де невдалі діти.

Під впливом цих своїх вражень і своєї роботи я і вирішив написати свою “Книгу для батьків”.

“Книга для батьків” задумана в чотирьох томах, тому в перший том увійшло не все. Перший том присвячується питанням сім'ї як колективу. Всі інші питання, що виходять з цього кола, не могли в нього ввійти.

Я хотів у першому томі показати, що для успішного виховання дитини сім'я повинна бути насамперед радянським колективом. У тих випадках, коли цей колектив дає тріщину з різних причин: чи то з причини розбрату між батьками, чи то з причини залишення сім'ї одним з батьків, чи то з такої причини, як відсутність режиму, відсутність батьківського авторитету і навіть з такої причини, якій досі не надавалось належного значення, як єдина дитина в сім'ї, – умови виховання стають важчими, бо колектив втрачає ознаки колективу. Сім'я в деякій своїй частині перестає наче бути колективом.

Тільки це питання я і зумів розібрати в першому томі.

У другому томі говориться про політико-моральне виховання дитини в сім'ї і, звичайно, в школі, оскільки сім'ю ніколи відокремлювати не можна.

Третій том говоритиме про трудове виховання і про вибір професії.

І, нарешті, четвертий том присвячується дуже важливому питанню, на жаль, досі не піднятому в педагогіці, питанню про те, як виховати людину, щоб вона була не тільки прекрасним працівником, не тільки хорошим громадянином, але щоб вона була ще щасливою людиною.

Це подумайте, будь ласка, що я хочу навчити людину бути щасливою. Навчити людину бути щасливою не можна, але виховати її так, щоб вона була щасливою, можна.

Не найважче питання, важке тому, що над цим питанням усі батьки думають. Кожний з батьків хоче, щоб його дитина була щасливою. Це мета життя батьків. Для цієї мети батьки готові відмовитися від свого щастя, готові пожертвувати своїм щастям, аби син або дочка були щасливі. Дуже важко знайти таких батьків, які не думали б про це і не хотіли б цього. А якщо ми таких знаходимо, то ми їх осуджуємо. Питання, товариші, як бачите, важливе і питання дуже важке, бо ніколи ще не було розв'язано практично, від яких якостей характеру, від яких звичок, традицій, розвитку переконань залежить щастя і що таке щастя.

Було б, звичайно, краще, якби були написані всі чотири томи “Книги для батьків” і всі зразу випущені. Тоді, будь ласка, лайте, скільки хочете, справа вже зроблена. Я, може, помилково випустив спочатку перший том, і мені багато хто докоряє за те, що я не сказав про те-то, не сказав про те-то. Звичайно, не сказав, якщо в мене в плані ще три томи.

Я коротко розказав вам, товариші, про себе, про свою роботу в минулому і про свою майбутню роботу. Це, так

би мовити, маленький вступ. А тепер переходимо до основного питання про ставлення до сім'ї і школи.

Доречно поставити таке питання: хто виховує – сім'я чи школа? І дуже спокусливо відповісти коротко: і сім'я, і школа. Так звичайно і відповідають.

Тоді треба трохи змінити питання: хто повинен бути провідним началом, сім'я чи школа? Я зараз цим питанням дуже зайнятий. Я був у багатьох сім'ях, у багатьох школах. До мене приходять багато людей, здебільшого з усякими “нещасними” випадками і от бачиш, що єдиного погляду на це питання немає. Причому оригінальне ось що.

Я майже не чув, щоб батьки говорили: “Ми повинні виховувати, чому школа заважає?” І я не чув, щоб педагог сказав: “Школа повинна виховувати, чому сім'я заважає?”

Звичайно говорили так: “Ми – школа, а ви, батьки, повинні виховувати дітей, чому ви не виховуєте?” Батьки ж говорять протилежне: “Ми віддали дітей до школи, нехай школа і виховує їх, чому вона не виховує?”

Виходить так, що бажання захопити владу в свої руки в справі виховання дітей немає ні у сім'ї, ні у школи. Навпаки, кожний компонент цієї пари намагається звалити весь тягар виховання на другого.

Це на словах. А на ділі виходить навіть так. Припустімо, що учень погано вчиться. Вчитель викликає матір або батька (правда, не кожний учитель так робить, але є такі) і каже: – Ваш син погано вчиться, вживайте заходів.

– Єсть, вжити заходів.

Це значить, що педагог думає: в моєму розпорядженні мало засобів виховання, а от у розпорядженні сім'ї цих засобів більше. Батько або мати пустять у діло ці сильніші засоби, і хлопчик стане вихованим, принаймні стане вчитися.

Окремі педагоги вважають, що сім'я – це сильніший виховний фактор, що сім'я може зробити більше, ніж вони.

Я не буду розв'язувати це питання в той чи інший бік, не буду говорити окремо про педагога і окремо про сім'ю. Я прихильник іншої точки зору.

Тут мені доводиться торкнутися моїх педагогічних переконань, які дуже часто вважались єрес'ю, але на яких я все ж наполягаю.

Я вважаю, що робити ставку на окремого відособленого вчителя, хоч би навіть він був класним керівником, не можна. Чому? Тому, що це ставка на талант, на здібності.

Якщо ми думаємо про виховання десятків мільйонів наших дітей – юнаків і дівчат, то давайте, як і всякі виробничники, поцікавимось: а яка ж норма браку допускається?

Адже на кожному виробництві є певна норма браку, на деяких виробництвах норма браку 0,5%, на деяких – 1%, на деяких – 2%. Є такі виробництва, наприклад, виробництво оптичного скла, де допускається до 50% браку.

А от у нашому виробництві яка норма браку? Думали ми про це коли-небудь? З 30 мільйонів дітей, скільки можна забракувати, тобто виховати погано? Давайте про це подумаємо.

Почнемо з простої арифметичної задачі. Якщо знайдеться людина, яка скаже, що допустимий брак в 10%, то таку людину ми назвемо ворогом народу, бо 10% від 30 мільйонів, де 3 мільйони дітей.

А що значить 3 мільйони дітей забракованих? Це 3 мільйони людей з якимись відхиленнями від нашої радянської моральної норми. Тому я кажу: ніякого браку, ні

одного процента. Хто може мені заперечити? Хто може сказати, що допускається якийсь, хоч би найменший, брак у справі виховання дітей? Я категорично тверджу і все життя говорю: ні одного процента браку, ні одного загубленого життя.

Давайте ж, товариші, прийнемо за норму – ні одного процента браку у виховній роботі.

Якщо ми робимо ставку на окремого вчителя – це значить, що ми не тільки допускаємо 1, 2, 10%, словом, “н”-у кількість браку, але це значить, що ми взагалі знімаємо це питання з черги: скільки вийде браку, стільки! й вийде, залежно від того, наскільки здібний й працьовитий учитель.

А скільки у нас малодосвідчених, невмілих, молодих, неталановитих учителів. Отже, ми всю цю справу віддаємо випадкові – як вийде.

Припустімо, що з мільйонної армії вчителів у нас сто поганих вихователів, Що ж, ми можемо, отже, спокійно сказати, що ці сто поганих вихователів дадуть брак? Нічого подібного. Так ставити питання не можна.

Не можна ставити питання про виховання залежно від якості або таланту окремо взятого вчителя. Якщо ми будемо говорити про всесоюзні масштаби, якщо ми будемо думати про виховання цілого покоління, то ми, не одинаки-вчителі, а представники єдиної вчительської армії, єдиного радянського педагогічного товариства, ні в якому разі не маємо права звалювати все на одного вчителя.

Так принаймні говорить моя логіка, логіка громадянина, який хоче відповідати за роботу. Так говорить і мій досвід.

Я теж колись починав з переконання, що окремий учитель – це все і що саме він повинен виховувати. Я теж

уявляв собі виховання як якийсь парний процес, як писали в старих педагогічних книгах: учитель, учитель, учитель, дитина, дитина, дитина – і все це в однині. Так і уявляв собі: я – вчитель, ти – дитина, ми – один на один, і я тебе виховую.

Тепер я наполягаю на тому, що правильною виховною організацією, яка керує виховною організацією щодо окремого вчителя, і щодо окремого учня, і щодо сім'ї повинна бути школа як щось ціле, як єдиний шкільний колектив.

Як тільки ми приймемо такий тезис, так на нас навалюється безліч питань методики шкільного виховання. Навряд чи ми в усіх цих питаннях зуміємо розібратися. В усякому разі, намітимо ці питання. Перше питання – про педагогічний колектив.

Друге питання – про дитячий колектив, керований педагогічним колективом.

І третє питання – педагогічний колектив і сім'я.

Яке питання з цих трьох не візьмете, воно розбивається в свою чергу на численні окремі питання. Якщо ми просидимо з вами двадцять вечорів, вистачить про що поговорити.

Візьмімо питання про педагогічний колектив. Я в своїй практиці багато пробував, багато сумнівався і страждав від цих сумнівів і кінець кінцем прийшов до певної форми педагогічного колективу. Це питання розв'язав так: там, де немає повної єдності всіх педагогів школи між собою, там, де немає допомоги один одному і великої вимогливості один до одного, там, де немає вміння говорити своєму товаришеві неприємні речі і не ображатися, коли тобі говорять неприємні речі, там, де немає вміння наказати товаришеві (а це важке вміння) і

підкорятися товаришеві (а це ще важче), там немає і не може бути педагогічного колективу.

Проте немає такої спеціальності, якої не можна було б навчити людину. Вона може освоїти всяку спеціальність. А спеціальність учителя – бути вихователем, педагогом.

Це дуже легка справа. Запевняю вас, виховання людини надзвичайно легка, дуже хороша, прекрасна справа. Але при яких умовах? Про це я скажу далі.

Не треба мати педагогічного хисту. Я не маю педагогічного хисту і прийшов у педагогіку випадково, без всякого на те покликання. Батько мій маляр. Він сказав мені: будеш учителем. Розмірковувати не доводилось. І я став учителем. І дуже довгий час почував, що в мене погано йде, неважний я був учитель. І вихователь був неважний.

Але я навчився. Я став майстром своєї справи. А майстром може стати кожний, якщо йому допоможуть і якщо він сам працюватиме. І хорошим майстром можна стати тільки в хорошому педагогічному колективі

Це, товариші, як у всякій іншій спеціальності. Адже ніякий інститут не випускає інженера, він дає тільки звання інженера, а справжнім інженером людина стає через 3-4 роки роботи на заводі, коли як слід попрацює в хорошому заводському колективі. Так само справжнім учителем-вихователем можна стати після роботи в хорошому педагогічному колективі через кілька років.

В останні роки я брав до себе яких завгодно вчителів і насамперед старався їх учити. Я вже став майстром, а вони іще молоді. І я говорив кожному з них: прийшов до мене, нічого не знаєш, учись. І він бачив, що я говорю правду.

У мене в комуні імені Дзержинського був заступником Татарінов.

Я – людина більш-менш строга, можу крикнути. А він, навпаки, – м'який, як віск. Підвищити голос, крикнути він не міг. Дуже здібна людина, прекрасний учитель, дуже працьовитий, до того ж дуже хотів стати хорошим вихователем.

Що ж ви думаєте? Я виїжджав куди-небудь у командировку на півмісяця і залишав його в комуні замість себе. Приїжджаю, питаю:

– Ну, як справи?

– Добре.

Увечері збираються діти і сміються.

– Чого смієтесь?

– Досить смішно було.

– А що?

– А він усе так само, як ви робите. Ви кажете: хай вас чорт забере. Він теж каже “хай вас чорт забере”, тільки тихеньким голосом.

– Ну, а ви слухались?

– Аякже, ми ж бачимо, що він сердиться.

Людина не могла підвищити голос, але в цьому ніжному “хай вас чорт забере” він виявляв межу свого гніву.

Він став справжнім майстром-вихователем.

А чому він таким став? Тому що він довіряв мені як керівникові колективу, тому що він працював у колективі, тому що він не протиставляв колективу свій хист, свої якісь одноособові досягнення. Він жив інтересами колективу і жив у колективі.

Якщо в школі є такий колектив педагогів, для якого успіх усієї школи стоїть на першому місці, а успіх його класу стоїть на другому місці і далі вже на третьому місці його особистий успіх як педагога, то в такому колективі

буде справжня виховна робота. Розвиваючи далі цю думку, я наполягаю на наданні особливого значення голові колективу. У вас у школах є директор, є завуч, комсорг, старший піонервожатий...

У деяких школах всі ці сили, включаючи, звичайно, і вчителів, підкоряються керівництву, довіряють йому і слухаються його, тобто в тих випадках, коли є розбіжності, роблять все-таки так, як говорить старший.

А в деяких школах не розбереш, хто керує: і директор керує, і завуч керує, і комсорг керує, і старший піонервожатий керує, і не розбереш, хто відповідає, хто кого вчить, хто ким справді керує.

Я в себе по штату мав завуча, але ні разу його не брав. Мені було дуже важко, я мусив вести і свою роботу, і роботу завуча. Крім того, в мене був завод з мільйонним промфінпланом, крім того, в мене був ще гуртожиток.

Отже, я повинен був займатися питаннями побуту, їдальнями, костюмами і т. д. І все-таки я не мав помічника, а працював сам. Усі інші були на однакових ролях, в однакових стосунках один з одним. Я був керівництвом в однині. І я від цього вигравав.

У тих випадках, коли є єдине керівництво, швидше може бути і єдиний колектив.

Я не буду далі розповідати вам про єдиний педагогічний колектив, бо це завело б нас дуже далеко від теми сьогоднішньої бесіди, але це найважливіша умова правильної виховної роботи в школі.

Другою важливою умовою я вважаю єдиний колектив учнів школи. Я вже писав у "Правде" про те, що у нас немає шкільного колективу, а є класний колектив. Шкільний колектив якось не створюється. Учні старших класів не знають учнів молодших класів. А якщо й знають, то ставляться до цього так: я учень X класу, я ви-

ділений піонервожатим у V клас, і я знаю, що робиться в моєму V класі.

Це, товариші, зовсім не те. Це не єдиний шкільний колектив. Школа все-таки розбита на кілька колективів, і кожний колектив живе окремо. Дев'ятий клас знає тільки себе. Може, знає інші дев'яті класи, але не більше.

Я не уявляю собі такої роботи. Я не зумів би працювати, якби в мене не було єдиного шкільного колективу,

Я не маю права що-небудь рекомендувати вам, бо я був в інших умовах, може, в кращих умовах, ніж ви. У мене був колектив, який не тільки вчився в школі, але й жив тут же і працював на заводі ж. Усі завжди були разом.

Але, товариші, я спостерігав у інших колоніях таке становище, коли і живуть разом, і працюють разом, а все-таки єдиного колективу немає, а є окремі колективчики. Далеко не в усіх колоніях створені єдині колективи. Очевидно, не можна відговорюватися тим, що це, мовляв, колонія. І в школі можна створити єдиний колектив.

У всякому разі, якби мені зараз дали школу, то я першим своїм завданням поставив би створення єдиного шкільного колективу.

Що для цього треба? Я певний, що для цього потрібні єдині шкільні інтереси, єдина шкільна форма роботи, єдине шкільне самоврядування і, нарешті, єднання, зв'язки цього колективу.

Питання про первинний колектив і загальношкільний у нас в методиці не розроблене, але я вважаю це питання найважливішим.

Мій загін у колонії ім. Горького, в комуні ім. Дзержинського був для мене найголовнішим піклуванням. Я дбав про те, щоб цей загін завжди був цільним, щоб він не розпадався якнайдовше і щоб цей загін був обов'язково органічним членом цілого колективу комуні.

Якщо ці два завдання розв'язані, то розв'язані всі питання виховання. Вони всі легко стають на свої місця.

У вас є такий інструмент, як колектив школи і колектив первинний – клас. Колективи ці розміщені близько один від одного і повинні бути в нормальних взаємовідносинах один з одним.

Коли є такий колектив, тоді питання про ставлення до сім'ї розв'язується багато легше.

Звичайно, шкільний колектив важко уявити собі без доброї дисципліни. Візьмімо таке суто технічне питання, як загальні збори. Загальні збори треба насамперед добре організувати.

Що потрібно насамперед? Насамперед потрібна точність. Загальні збори призначаються на 8 год. 30 хв. о 8 год. 29 хв. (не 28 хв. і не 30 хв., а точно 29 хв.) дається сигнал, і рівно о 8 год. 30 хв. загальні збори відкриваються.

Коли це робиться один день, це дуже важко, коли це місяць – уже легше, а коли це робиться роками – це дуже легко. Створюється традиція. Кожний свідомий, а згодом і кожний комунар, дивиться на годинник: 25 хвилин на дев'яту. Він складає книжки, інструменти і йде в зал, де будуть загальні збори, щоб потім, коли буде сигнал, не бігти бігом. Якщо сигнал застане його за роботою, йому доведеться бігти бігом, інакше він спізниться на збори.

Це стає звичкою. Секретар Ради командирів дивиться на годинник і рівно о 8 год. 30 хв. говорить: “Оголошую загальні збори відкритими”. Жодної хвилини ми не змарнували.

Регламент визначається просто: одна хвилина за пісковим годинником.

- Дай слово.
- Бери.

Перевернув пісковий годинник. Пісок висипався. Хвилинка кінчилася. На загальних зборах про діло треба говорити одну хвилину. Спочатку було важко, а потім звикли, і виходило просто чудово. Деякі навіть коротше говорили.

Це, здавалось би, невелике питання має величезне значення. По-перше, ми могли сказати на загальних зборах про все. По-друге, кожний привчався говорити тільки те, що треба.

При такому жорсткому регламенті люди привчаються говорити дуже коротко, не розмазувати, не говорити зайвих слів. Людина привчається до діловитості.

У деяких випадках, коли питання дуже важливе або коли вноситься дуже важлива пропозиція, той, що виступає, говорить:

– Я не можу вкластися в одну хвилину.

– Скільки тобі треба?

– Три хвилини.

– Багато.

– Ну, дві хвилини.

– Маєш дві хвилини.

Такі збори забирали у нас найбільше 20 хвилин. І ніхто не спізнювався, і ніхто нікого не чекав.

Це дуже просте і ніби навіть не педагогічне питання – розміщення в часі, але воно є вирішальним. Треба додержувати часу, додержувати точності. Точність – це перший закон. Точність дозволяє мати і щоденні загальні збори. А загальні збори – це постійний контроль колективу, постійне знання одно одного, постійне знання справ один одного і первинного колективу.

Такі збори я вважаю корисним практикувати і в школі. Спочатку буде нудно. Десятикласники нудьгуватимуть. Чому? Та тому, що обговорюється поведінка ма-

люка і учня середнього класу. Але коли цей малюк один раз промайне на зборах, другий раз, третій, десятикласники його впізнають і мимоволі зацікавляться ним. А потім, дивись, у коридорі побачать його за якими-небудь пустощами і згадають:

“А ти ж учора був на загальних зборах, віддувався там, а тепер знову летиш, як божевільний!”

І малюк зрозуміє, що цей старший був на загальних зборах, примітив його і тепер пізнав.

Це техніка, яка, може, здається нелогічною, але яка виникає сама в тому колективі, де практикуються загальні збори.

Не зрозумійте мене неправильно. Я прихильник деякої воєнізації. Це не муштрування, а та ж сама економія сил.

Така воєнізація необхідна. Форм воєнізації багато: є колективні ігри, які дуже захоплюють дітей, та інші форми. При такій воєнізації дуже легко керувати колективом і легко ставити і розв'язувати питання поза загальними темами.

Колектив – це єдина колективна думка, це думка 500 чоловік, яка виявляється навіть не в промовах, а в репліках.

А головне: що один сказав, те і всі думають. Ви самі знаєте, товариші, що у дітей саме так буває. У них дивна спільність поглядів.

Один сказав, і всі розуміють: він не сказав би так, якби це суперечило загальній думці. Є якийсь чуття, якась саме загальна думка.

Такий колективний вплив дає в руки вихователеві, директорові велику силу і при цьому силу надзвичайно ніжну, яка ледве-ледве помітна.

Я можу викликати до себе найзапекліших “дезорганізаторів”, як у вас кажуть, і сказати:

– Завтра ставлю питання на загальних зборах.

– Антоне Семеновичу, що завгодно, як завгодно покарайте, тільки не ставте питання на загальних зборах.

А чому боялися загальних зборів? Треба вийти на середину кімнати, стати і відповідати на всі боки. Оце і все. Це не ганьба, а відповідальність перед колективом.

Організація і виховання почуття відповідальності перед колективом – це дається важко, але зате, коли дається, – це дуже сильний засіб.

При цьому розв'язується прокляте наболіле питання, про яке ми багато говоримо в наших школах, – не виказувати товариша. Це солідарність, звернена зворотним боком до педагога. Солідарність нерадянська.

І вона не може бути знищена, якщо немає громадської думки єдиного шкільного колективу, створеного єдиним педагогічним колективом.

Ніколи не зникне це “геройство” – не виказувати товариша, якщо не буде громадської думки. Я досить часу помучився над цим питанням. І я побачив, як у правильно організованому, вихованому колективі без моїх зусиль, без педагогічної інструментовки, без якихось особливих методів виросла і зміцніла традиція: ніхто ніколи не приходив до мене тихенько і не говорив пошепки: “Антоне Семеновичу, я вам щось скажу”.

Ніяких розмов на вухо. Увечері на загальних зборах хто-небудь підводиться і каже: “Сталося те-то і те-то”.

І ніхто ніякої образи на свого товариша не мав за те, що він порушив те чи інше питання на загальних зборах.

Дуже часто говорили так: “Такий-то – мій кращий друг, і все ж я заявляю протест у зв'язку з його негідною поведінкою”.

Нікому з товаришів і на думку не спадало обвинувачувати людину, яка так прямо і відверто виступала. Але поведінка її не пахне героїзмом, вона робить звичайну справу – на загальних зборах закликає до відповідальності свого товариша.

І тоді зникає негативний рух колективу, коли колектив стає до педагогіки спиною і робить щось, чого педагоги не бачать.

У педагогічній літературі не розроблене найважливіше питання: які форми колективу повинні діяти? Чомусь учені педагоги вважають, що форма не має значення.

Я з цим не згоден. Форма має дуже велике значення. У нас, наприклад, був такий порядок. Якщо комунар мені що-небудь сказав про свого товариша в присутності інших товаришів, я можу йому не повірити, інший може сказати, що це неправда, що діло було не так, я можу викликати свідків, допитувати, розслідувати і т. л.

Але якщо цей самий комунар говорить те саме увечері під час рапортів, коли всі стоять струнко і коли я теж стою струнко, коли всі один одному салютують, я його не перевіряю, я йому вірю.

Такий був у нас закон: рапорт не перевіряється. Діти говорили, що в рапорті командир збрехати не може.

Урочиста обстановка. Ти рапортуєш. Збрехати може тільки останній мерзотник, останній негідник.

Другий закон, який чомусь не використовується в школі.

У нас кожний комунар, тільки пробувши деякий час в колективі, ставав справжнім членом цього колективу, одержував значок ФД – Фелікс Дзержинський, і з того часу як він одержував цей значок, йому повинні були вірити на слово, якщо слово стосувалося його особисто.

Якщо говорив, я там не був, вважалось непристойним перевіряти. Довіра – це перше право.

Правда в деяких випадках довіру не виправдували, обдурювали. Тоді ми зчиняли справжній скандал. Товариші вимагали виключення його з комуни за порушення довіри. Цей злочин вважався важливішим, більшим ніж крадіжка, ніж невихід на роботу. Твоєму слову вірять, тому ти збрехати не можеш. Це закон.

Це також, товариші, інструментовка. І таких форм інструментовки ви у ваших школах можете придумати.

Наче вони будуть ефективні лише тоді, коли всі вони будуть спрямовані до утворення єдиної громадської думки єдиної системи, єдиної традиції в колективі. Тоді шкільний колектив стає винятково сильним засобом.

Тоді прояснюється і питання про сім ю. Я не можу уявити собі, щоб не було такого колективу, щоб його не можна було створити.

Візьміть, наприклад, питання про відносини старших і молодших, десятикласників і першокласників. Треба добитися такого становища, щоб 8-9-10-річний хлопчик дивився на старшого, на учня 10 класу, як на своє заповітне майбутнє, щоб він його любив, що він був у нього закоханий, саме закоханий, щоб він бачив у ньому щось більш високе, щоб старший був для нього прикладом.

Тема дружби молодших учнів з старшими – абсолютно неминуча тема, якщо тільки ви хочете організувати єдиний шкільний колектив.

Для організації такої дружби треба знов-таки застосувати спеціальну інструментовку. Не буду зараз говорити про неї. Скажу лише, що я протягом останніх 8 років добивався такої дружби.

У кожного старшого учня обов'язково був так званий “корінець”. Це, може, термін безпритульних, але він у нас

укоренився. Він був у нас офіційним терміном. Кожний мав свого корінця в іншому класі, в іншому цеху, в іншому загоні. Проте вони завжди були разом. Це нерозлучна пара, це молодший і старший брат, причому старший брат міцно держить у руках молодшого.

Якщо молодший наколобродив, якщо він стоїть перед загальними зборами, то обов'язково лунає голос:

– А чий він корінець?

– Володин Козирів.

– Нехай Володя Козир дасть пояснення.

І Володя Козир – комсомолец, учень X класу, 17-річний хлопець, – вставав і говорив:

– Прогавив, я його виправлю, не карайте.

Така дружба старших з молодшими створює чудові відносини в колективі, надає їм такої краси, яка буває тільки в сім'ї, краси відносин молодших і старших братів.

Корінці ходили завжди компаніями. Чоловік 10 ма-люків, і коло них стільки ж старших.

Причому, товариші, треба відзначити, що старші вміли любити цих пацанів.

Відносини старших і молодших дітей у наших школах: між старшим піонервожатим і молодшими, відносини часто офіційні, вони неприродні.

Я добивався дуже багато чого. Наприклад, ідемо ми в похід. Треба сказати, що я з своїми дітьми зробив 8 літніх походів. Під час походів усі йдуть взводами, ротами, за віком. Який-небудь 14-й загін дуже віддалений від першого. Там найменші. У них командир.

Прийшли в табір. Поставили палатки. І не було такого випадку, щоб хтось із старших не сказав: “Антоне Семеновичу, перший загін займе палатку, а як же корінці будуть. Окремо? Ми хочемо з ними разом”. І ми дозволили таку річ: останні три загони, тобто найменші,

не мали окремої палатки: там, де шефи, там і корешки. Вони разом купуються, разом катаються на човнах, і в кіно разом, і розважаються разом. Іноді старші що-небудь читають уголос.

Ніякої шкільної виховної роботи старші не проводять. Але в них справжнє братерство, справжнє братерське ставлення до малюків. І таке братерство зберігається на все життя. Старші виїжджали згодом у вуз, у Москву, і не забували своїх корінців, листувалися з ними.

Якщо старший приїжджав у відпустку з вузу, то корінець за 3 кілометри біг зустрічати його.

Без такої інструментовки не може бути колективу. Ви помітили, товариші, що тут пахне сім'єю? Якби в школі була така дружба, яку завжди легко організувати, цим можна було б дуже багато чого досягти. Таку дружбу можна створити не силами хорошого педагога, а силами хорошого педагогічного колективу і хорошого керівника.

Таку дружбу, товариші, організувати дуже легко і про це варто подумати. Коли є шкільний колектив, педагогічний колектив і дитячий колектив, тоді всі виховні питання стають на своє місце. І тоді високо здіймається шкільний прапор, постає питання про честь колективу.

Питання про честь колективу порушують у нас досі або дуже рідко, або формально – на яких-небудь засіданнях, під час урочистих заяв – і не порушують у побуті.

Для організації колективної честі теж потрібна інструментовка і дуже важлива інструментовка.

Буду говорити про окремі деталі.

Насамперед прапор. У нас прапор стояв у кабінеті. Бархатний балдахін, під ним прапор. Якщо треба було цей прапор перенести з однієї кімнати в іншу, наприклад, на час ремонту, ми робили це дуже урочисто. Всі вдягали

нові костюми. Всі 600 чоловік вистроювались загальним строєм. Виходив оркестр з 60-ти чоловік. Рівнялися. Взводні командири попереду. Потім лунала команда: “Струнко!” І прапор у чохлі урочисто переносили з кімнати в кімнату.

Ми не могли допустити, щоб прапор переносився без віддавання шани. Коли ми йшли до міста або в похід, або на прогулянку, ми йшли з прапором. Зовсім інша справа йти з прапором. Ідеш якимось інакше. А прапор це ж тільки одна з деталей. Але навіть з допомогою самого прапора скільки можна зробити хорошого, корисного, і як можна все це урочисто обставити.

Наприклад, вибори прапорonosця. Прапорonosець вважався у нас найповажнішою людиною в колективі, його не можна карати, йому не можна було оголосити догану. Він був недоторканий. Він був прикладом для інших в усіх відношеннях.

Як відбувалися в нас вибори прапорonosців? Здавалось би, дрібниця обрати людину, яка носитиме прапор. Але ми вибирали найкращого з усього колективу. Прапорonosець – це найсимпатичніший товариш, це найкращий учень, це найкращий стахановець.

Прапор був ніби приводом для висунення людини.

Усе це, товариші, основи для того, щоб збити колектив в одно ціле. І таких основ багато. Я не буду говорити про всі. Згадаю про одну тільки, про яку в нас забули, але яка, може, колись буде відновлена, – це праця.

Я часто зустрічаюсь з учнями різних класів, і всі вони скаржаться: ніколи вчити уроки, немає часу.

Я їм завжди кажу: “А як же мої комунари справлялись? Адже в них теж була десятирічка, як і у вас. Вони теж вступали у вузи, причому для них це було обов'язковою, необхідною умовою”.

Крім навчання, вони 4 години в день працювали на заводі. Адже це не жарт, а справжня заводська робота з нормами, та ще з стахановськими методами роботи, з подвійною і потрійною нормою, з певним процентом браку, з великою відповідальністю за псування і т. д. Випускали апарати “ФЗД” і “Лейку”. Точність до 1 мікрона. Жартувати не можна було.

А крім того, на них покладалось прибирання всього будинку, щоденне витирання підлоги, миття вікон, стирання пилю, прибирання в усіх приміщеннях, не тільки в спальнях, але й у коридорах і в кабінетах. Авральна робота щодня. Вранці по сигналу всі 600 чоловік починають прибирати. У кожного своя певна ділянка. На прибирання відводиться 20 хв. А потім ще самоврядування, вечірні загальні збори, комсомольська робота, піонерська робота, спортивна робота, робота гурткова.

Спортивній роботі ми надавали великого значення. Вона була поставлена в нас дуже серйозно. Якщо ти в першому загоні, ти повинен бути ворошиловським стрільцем. Якщо ти не маєш ворошиловського значка, переходи у другий загін. А там ти будеш найвищий за всіх на зріст, і тобі буде соромно.

У другому загоні всі повинні мати значок ГПО. Якщо не маєш значка ГПО, переходи до третього загону. Обов'язковою була стрілецька робота, обов'язковими були стрибки з парашутом. Вони повинні були рости сильними дівчатами і мужчинами.

На все це потрібен був час, і все-таки діти скрізь устигали, все робили, ще й знаходили час для відпочинку.

Я думаю, що і в наших школах можна ввести трудові процеси. Спортивну роботу треба поставити обов'язково.

Праця для дітей корисна і необхідна. Маркс говорив, що з дев'ятирічного віку діти можуть брати участь у продуктивній праці.

Я не розумію, що таке дитина 10 років. Тобі 10 років, ти громадянин Радянської республіки, і до тебе можна ставити певні вимоги.

Якби в мене була школа, я б, здається, на шматки розірвався, але щось почав би робити.

Я пам'ятаю, як ми організували справу в комуні ім. Дзержинського. Прийшов до мене якийсь чоловік:

- Хочете робити нитки?
- Які нитки?
- Звичайні.
- Давай. А верстати які?
- Та поставимо дерев'яні.
- А де візьмеш?
- Добудемо.
- А з грішми як?
- У кредит.
- А з сировиною як?
- Не турбуйтеся, добудемо.
- Ну, давай.

Звичайно, начальству я нічого не сказав. Якби я сказав інспекторові, він розлютувався б:

– Чому нитки, які нитки, який промфінплан? і т. д. Поставили ми в підвалі верстатики. Кажу дітям:

– Будемо заробляти гроші, давайте добре працювати, давайте випускати хороші нитки.

Півроку попрацювали. Потім нам заборонили, правда, але ми стали на ноги.

Не було грошей – зробили оранжереї. І зробити оранжереї дуже просто. Вигода ж велика.

Коли все це робиться в колективі, коли кожний заінтересований у цьому, кожний знає, скільки сьогодні зробили, за скільки купили і за скільки продали, коли колектив починає жити як господар, а потім як виробничник, тому що в нього з'являється план, з'являється відділ технічного контролю, з'являються бракувальники, цехові диспетчери, тоді колектив завойовує собі право громадянства. Коли колектив так добре організований, тоді можна висувати йому останню важку вимогу: вміти ставити один одному певні вимоги відверто, прямо, потовариському, в лоб. Робити так і ніяк не інакше.

Якщо зробив не так, то чому? Чому неправильно зробив? Треба ставити до людини великі вимоги. Це необхідне педагогічне принципіальне положення, без якого не можна виховувати людину. Якщо з людини не вимагати багато чого, від неї і не матимеш багато чого.

Переконавання в тому, що це багато що виросте само з нічого через якісь хімічні впливи ваших педагогічних поглядів, неправильне.

Це багато що може вирости тільки тоді, коли ви не лише про себе педагогічне мрієте, а коли ви по-справжньому вимагаєте. Цього не може зробити незгуртований, неорганізований педагогічний колектив. І не можна організувати його, якщо немає єдиного шкільного колективу. А коли є єдиний шкільний колектив, тоді можна вимагати багато що.

І, нарешті, останній момент – коли вимогу зустрічають діти не з пригніченим настроєм, а навіть урочисто, коли чим більше ви вимагаєте, тим більше їх радуєте, бо тим самим ви виявляєте довір'я їх силам.

Якщо всі ці вимоги додержані, то з таким колективом можна, я б сказав, робити чудеса.

У нас, у Радянській Країні, колосальні можливості для того, щоб дуже легко, красиво і радісно виховувати чудові колективи, а отже, і чудових людей.

Треба сказати, що вимога часто лякає педагогів. Бояться ризику. В усякій справі є ризик. Ніякої справи без ризику робити не можна.

Два слова про педагогічний ризик. Я говорив про педагогічний ризик на одних із зборів у Ленінграді в жовтні. Мені сказали: “От ви говорите про ризик, а в нас один учень X класу взяв та й повісився, бо йому поставили поганий бал. А ви говорите про ризик. Адже якщо ми будемо так багато вимагати й ризикувати, то всі перевершаються”.

Ви знаєте, що я їм відповів? Поставити погану оцінку – це зовсім не ризикована дія. Який тут ризик? І скільки взагалі ми робимо таких неризикованих дій? Учень не відповів мені. Я йому поставив “погано”. Який же тут ризик? Він сів мені на шию, я його обережненько стягнув і сказав: “Дитятко, не сідай педагогові на шию”. Ніякого ризику тут немає. Він мені плюнув в обличчя, а я попросив у нього пробачення. Що ж тут ризикованого? Адже не я йому плюнув, а він мені. А я ще й пробачення в нього попросив.

Усе це не ризиковані дії. Одна не ризикована дія, друга, третя, десята, двадцята і створюється загальна атмосфера не ризикованості, така атмосфера, що багатьом може захотітися полізти в петлю. Безмежна сіра нудьга: ніхто нічого не вимагає, ніхто нічого не хоче, кожний турбується про те, як би чого не вийшло і як би на мене хлопчики не образились.

Така атмосфера може привести до дуже поганих настроїв і дуже поганих наслідків.

Якщо ж ви прямо, по-товариському, відверто вимагатимете, то від цього людина ніколи не захоче повіситися. Вона знатиме, що ви ставитесь до неї як до людини.

Така вимогливість ще більше згуртовує колектив, ще більше об'єднує і вчителів і учнів. А як розв'язується, товариші, питання про учительський авторитет? Дуже часто той чи інший учитель заявляє:

– Ви підірвали мій авторитет, ви при учнях зробили мені зауваження, ви оголосили мені догану.

Постає питання, на чому ж базується авторитет? Невже на вашій безкарності? Невже на тому переконанні, що ви ніколи не можете згрішити?

Я ставлю питання так: учительський авторитет ґрунтується на відповідальності насамперед. Учитель повинен, не соромлячись, сказати своїм учням:

– Від мене вимагають, я відповідаю, я помиляюсь, я за свою помилку відповідаю. Ви бачили, що я відповідаю?

– Бачили.

– З мене вимагають, тому і я вимагаю з вас. Немає нічого ганебного, якщо директор оголосить догану учителеві. Нехай учитель вважає, що він не зовсім винен, але якщо директор оголосив йому догану, він повинен з цієї догани скористатися, щоб піднести свій авторитет. Він повинен сказати:

– Так, я помилився. Я покараний, бо я відповідаю за свою роботу. І ви, будь ласка, відповідайте за свою роботу. Я вимагаю цього від вас.

У мене був Іван Петрович Городич. Це було ще в колонії ім. Горького. Він щось не так зробив у поході. Він чергував по колонії. Я розлютився. Питаю:

– Хто черговий? 5 годин арешту!

– Єсть 5 годин арешту.

Чую голос Івана Петровича, педагога. Мені навіть холодно трохи стало. Він зняв з себе ремінь, віддав черговому, прийшов до мене в кабінет:

– Я прибув під арешт.

Я спочатку хотів був сказати йому – “кинь”. А потім думаю: “Добре, сідай”. І просидів п'ять годин під арештом. Хлопці заглядають у кабінет – Іван Петрович сидить під арештом.

Коли кінчився арешт, він вийшов, надвір. Ну, думаю, що воно буде. Чую гомеричний регіт. Хлопці його качають.

– За що?

– За те, що сів під арешт і не сперечався.

А інший на його місці почав би: “Як це так, мене, педагога, під арешт. Нізащо. Мій авторитет пропаде”.

Авторитет, товариші, треба створювати самим, користуючись для цього всякими нагодами життя. В хорошому колективі авторитет не можна підірвати. Самий колектив підтримує його. Так от тепер про найголовніше, про сім'ю. Сім'ї бувають хороші, і сім'ї бувають погані. Поручитися за те, що сім'я виховає як слід, не можна. Говорити, що сім'я може виховувати, як хоче, ми не можемо. Ми повинні організувати сімейне виховання, і організуючим началом повинна бути школа, як представниця державного виховання. Школа повинна керувати сім'єю.

Постає питання, як керувати? Викликати батьків і сказати: “Вжиття заходів” – це не керівництво.

Викликати батьків, розвести руками і сказати: “Ах, як же це так у вас погано виходить” – це теж не допоможе.

Що ж може допомогти і як можна допомогти? Поганого батька, тобто батька, який не вміє виховувати, завжди можна навчити так само, як і педагога можна навчити.

Між іншим, товариші, багато хто з батьків, як і педагоги, не вміють розмовляти з дитиною. Треба поставити голос. На жаль, у педагогічних технікумах і вузах не ставлять голос. Я б обов'язково в кожному вузі і технікумі мав хорошого спеціаліста, який уміє ставити голоси.

Це дуже важливо.

У мене спочатку і в самого не дуже добре виходило. В чому, думаю, справа. Звернувся до досвідченого актора.

– Треба голос поставити.

– Як голос поставити? Я, що ж, співати буду?

– Не співати, а говорити.

Я повчився в нього деякий час і зрозумів, яка велика справа постановка голосу. Дуже важливо, яким тоном говориться. Проста фраза: “Можеш іти”, але цю просту фразу, ці два слова можна сказати 50 способами. Причому в кожний спосіб ви підпускаєте такі нотки, що це буде краплею отрути, якщо це потрібно для того, хто має це відчути.

Це дуже складна справа. Якщо у вас голос не поставлений, вам, звичайно, буде важко. Керівникам не зайвої було б поставити свої голоси. Деякі батьки і педагоги дозволяють собі таку “розкіш”, щоб їх голос відбивав їх настрої. Це зовсім неприпустимо. Настрій у вас може бути яким завгодно, а голос у вас повинен бути справжнім, хорошим, твердим голосом.

Ніякого відношення до вашого голосу настрої не має. Чому ви знаєте, який у мене зараз настрої. Може, я в горі. А може, в мене радість яка-небудь велика. Але я повинен говорити так, щоб мене всі слухали. Кожний з батьків, кожний педагог, перед тим як розмовляти з дитиною, повинен себе трохи підкрутити так, щоб усі настрої зникли. І це не так важко.

Після того як ми три роки прожили в лісі і навколо нас були бандити, які ж можуть бути настрої? Яку ж волю я можу давати моїм настроям? Я звик справлятися з своїм настроєм і переконався, що це дуже легко. Треба робити так, щоб ваша фізіономія, ваші очі, ваш голос були в деяких випадках автономними. Педагог повинен мати “парад на обличчі”. Бажано, щоб і батьки мали на обличчі “парад”.

Припустімо, що ви одержали неприємного листа, може, навіть від коханої людини. То що ж, через цей неприємний лист має пропадати місяць педагогічної роботи? Через якусь кохану істоту, яка, може, взагалі нічого не варта, і, може, добре, що написаний такий лист,

Постановка голоса, міміка, уміння встати, уміння сісти – все це дуже й дуже важливе для педагога. Кожна дрібниця має велике значення, і цих дрібниць можна навчити батьків.

Недавно до мене прийшов один батько й каже:

– Я комуніст, робітник. У мене є син. Не слухається. Я йому кажу – не слухається. Другий раз кажу – не слухається. Третій раз кажу – не слухається. Що ж мені з ним робити?

Посадив я цього батька, який прийшов до мене, і почав з ним розмовляти.

– Ану, покажіть, як ви говорите з своїм сином.

– Та отак.

– А спробуйте ось так.

– Не виходить.

– Повторіть.

Я повчив його півгодини, і він навчився давати наказ. Справа була тільки в голосі.

Допомога батькам з боку школи можлива тільки тоді, коли школа являє собою єдиний цілий колектив, який

знає, чого вона вимагає від учнів, і твердо ставить ці вимоги.

Це один із способів допомоги батькам. Крім того, є і інші способи. Треба вивчити сімейне життя, треба вивчити причини поганого характеру. Не буду перелічувати тут усі способи допомоги сім'ї.

У мене була така зустріч з однією матір'ю. Вона скаржилась на те, що її хлопчину виганяють з усіх шкіл. Хлопчик був у такій-то школі, потім був у школі для дефективних дітей, потім у школі з спеціальним режимом, потім у лісовій школі, потім був у санаторії, потім був у психіатричній лікарні, потім у колоніях НКВС. І звідусіль тікав.

– Я, – каже, – його роздягнула, заховала одяг. Зараз він сидить у мене в самій близьні, і я його нікуди не пускаю. Що ж мені з ним робити? Я думаю віддати його учнем на наш завод, йому 14 років.

Став я розпитувати:

– А в квартирі у вас чисто?

– Та ні, особливого... порядку немає.

– А син що-небудь робить?

– Ні, нічого не робить.

– А ліжко після себе прибирає?

– Ні, не прибирає.

– А ви з ним за місто коли-небудь їздили гуляти?

– Ні.

– А в цирку були?

– Ні разу.

– А в кіно були?

– Ні разу.

– А подарували йому що-небудь?

– Та він не заслуговує.

– То що ж ви від нього хочете?

– Може, відправити його до дядька, в м. Істру.

Тут я вже не стерпів. “Згляньтесь. Нещасна дитина. Ви їй усі нерви потріпали. Людина навіть із здоровими нервами не зможе витримати переміни 10 колективів протягом яких-небудь п'яти років”.

Людина не може звикнути ні до одного колективу. Сьогодні вона в одному колективі, завтра в другому, потім – у третьому, четвертому, людина починає блукати між колективами, і з неї виходить індивідуаліст поганого гатунку. Це питання дуже цікаве, і педагог повинен його вивчити.

Інше питання – безладдя дома. Прийшов я до дитини додому. Безладдя жахливе. Просто бедлам. Три кімнати. Половина меблів поламана. За вікнами мухи валяються з 1930 року. Всюди товстий шар пилу.

Який же виховний процес може бути в цьому пилу, в цій купі речей, яку ніхто не розбирає, не прибирає, про яку ніхто не дбає.

Якщо в квартирі ідеальна чистота, якщо немає зайвих речей і якщо ви підтримуєте порядок, у вас дитина не може бути дуже поганою. Зовнішній порядок, до якого ви привчаєте дитину змалку, формує її, примушує її висувати до себе великі вимоги.

На жаль, такий зовнішній порядок мені не дуже часто доводилось бачити в тих сім'ях, куди мене запрошували. Як же ви можете виховувати дитину, живу істоту, людину, радянського громадянина, якщо ви не здатні організувати десяток неживих предметів, у вашій квартирі?

Вам за виховання живої людини і братися тоді нічого. Запросіть найманого вихователя або віддайте дитину назавжди з дому. Треба навчитися самим організовувати речі, треба навчити цього дитину, і тоді дитина швидше

стане членом колективу. Ось цього і повинна навчити школа тих батьків, які не знають, що робити.

Далі таке питання. Я висуваю таке положення, що справжня сім'я повинна бути хорошим господарським колективом. І дитина з малих років повинна бути членом цього господарського колективу. Вона повинна знати, звідки в сім'ї кошти, що купується, чому це можна купити, а цього не можна і т. д.

Дитину треба залучати до участі в житті господарського колективу якнайраніше, з п'яти років. Дитина повинна відповідати за господарство свого колективу. Відповідати не формально, звичайно, а вигодами свого життя і життя сім'ї. Якщо в господарстві погано, то в житті її теж погано. Цим питанням слід зайнятися.

І, нарешті, товариші, останнє питання, мабуть, найважче – це питання про щастя.

Звичайно говорять: я – мати, і я – батько, все віддаємо дитині, жертвуємо їй усім, в тому числі і своїм щастям.

Найстрашніший подарунок, який тільки можуть зробити батьки своїй дитині. Це такий страшний подарунок, що можна рекомендувати: якщо ви хочете отруїти вашу дитину, дайте їй випити у великій дозі вашого власного щастя, і вона отруїться.

Треба ставити питання так: ніяких жертв, ніколи і нізащо. Навпаки, нехай дитина поступається батькам.

Ви знаєте манеру деяких дівчаток говорити матерям:

– Ти своє віджила, а я ще нічого не бачила. Це говориться матері, якій іноді всього 30 років.

– Ти своє віджила, а я ще не жила, тому все мені, а тобі нічого.

Дівчинка повинна подумати:

– У мене все життя попереду, а тобі, мамо, менше лишилося.

Тому в своєму четвертому томі “Книги для батьків” я прямо напишу: нові плаття в першу чергу – матерям.

І діти перестануть ображатися, якщо ви виховаєте їх у прагненні приносити щастя батькам. Нехай діти думають про щастя батьків у першу чергу, а що думають батьки – це дітей не стосується. Ми люди дорослі, ми знаємо, про що ми думаємо.

Якщо у вас є зайві гроші і ви думаєте, кому купити плаття – матері чи дочці, то я кажу – тільки матері.

Батько і мати в очах дітей повинні мати право на щастя в першу чергу. Немає ніякої рації ні для матерів, ні для дочок, ні тим більше для держави виховувати споживачів материнського щастя. Найстрашніша річ – виховувати дітей на материнському або батьківському щасті.

У нашій комуні ми витрачали 200 тисяч на походи і 40 тисяч на квитки в театр. Не скупилися на це. Грошей не шкодували. Але коли шили костюми, то у нас було таке правило: малюки одержували костюми від старших. І вони знали, що їм шити нові костюми не будуть. Малюки могли розраховувати тільки на перешиті костюми. Правда, ми могли б почекати, поки старші діти до краю зносять свої костюми, і потім ці костюми викинути. Але ми цього не робили. Старші поносили трохи, і костюми перешивались для молодших.

Що ви дасте дівчині в 17-18 років, якщо ви в 14 років вирядили її в крепдешин?

Навіщо це? А який у цієї дівчинки розгін виходить? Далі у неї починаються такі міркування: у мене тільки одне плаття, а у тебе, тобто у матері, – три плаття.

Треба виховувати в дітей піклування про батьків, виховувати просте і природне бажання відмовитись від власної втіхи, поки не буде задоволений батько або мати.

У мене дорослий син. Закінчив інститут. Інженер. Дуже гарна молода людина. Фінанси у нас спільні. У мене досі не було пальта. Дехто розсудив би так: навіщо тобі, старикові, пальто, ти і так хороший. Синові пальто потрібніше. Він красивий юнак, йому треба з дівчиною прогулятися, йому пальто необхідне.

Але я видержав тон. І він видержав тон.

– Може, ти пошиєш собі пальто?

– Ні, не пошию, поки ти не пошиєш.

І він справді не пошив собі пальта доти, поки я не придбав собі пальто. Бігав у старенькому піджачку. А коли гроші з'явилися, я пошив пальто собі, а він нехай зачекає, хоч він і красивий. Важливо, що він пережив піклування про мене. Ну, а дівчата і в простенькому піджачку любитимуть.

Ну, от, товариші, мабуть, на цьому я і закінчу.

Може, будуть запитання?

З місця: “Чи існує тепер комуна ім. Дзержинського, хто нею керує і який ваш зв'язок з цією комуною тепер?”

Комуна ім. Дзержинського жила після мене ще два роки, потім була ліквідована. Чому? Тому, що старші пішли у вузи, завод, який був там створений, передали відповідному відомству. Всі комунари були випущені з честю.

Зв'язок з своїми комунарами я підтримую.

...Треба сказати, що цей зв'язок починає завдавати мені прикростей, їх все-таки багато, їх самих я ще пам'ятаю, але я не можу пам'ятати, хто з ким одружився і у кого скільки дітей. А в листах доводиться ж писати і про це.

Ви знаєте, товариші, мені доводиться один день у шестиденку витратити на листування. Це мене дуже затрудняє. Правда, я не нарікаю, адже в них, крім мене, ніяких родичів немає. До кого ж їм звернутися? Але мені іноді важко буває від такої маси кореспонденції.

Хто-небудь з моїх колишніх вихованців приїжджає, наприклад, у Москву. З поїзда прямо до мене. Іноді на цілий місяць. З відкритою душею з'являється: “Я, Антоне Семеновичу, до вас, на місяць!” Мене бере жах. Мені все-таки жаль дружину. Не може ж бути вона хазяйкою постійного готелю. Мені не шкода того, що з'їдять мої гості, не в цьому справа, але клопоту багато.

– Ну, гаразд, приїхав, то залишайся. Ось, Галю, приїхав.

– Хто?

– Та Вітька Богданович.

– Ну, здрастуй, Вітю.

Через два дні починаються розмови:

– Я, мабуть, у готель поїду.

– Навіщо в готель? Живи тут.

Через три дні знову розмови:

– Треба, мабуть, у Ленінград поїхати.

– Та навіщо тобі їздити, краще тут живи. А коли виїжджає, то й розлучатися шкода:

– Переїжджав би в Москву, працював би тут, ну, і жив би у мене.

Адже в більшості своїй хороші люди виходили з них. Зв'язок хоч і важкий, але для мене це джерело великої справжньої радості. Правда, дехто загубився.

У зв'язку з нагородженням мене орденом я одержав радіограму з острова Врангеля. Підписано “Митько Жевелій”. Ви його знаєте з “Педагогічної поеми”.

Сьогодні одержав листа, теж поздоровчого. Підписано: “Інженер-орденоносець Орисенко (Гуд)”.

З місця: “А що ви думаєте відносно фізичних заходів впливу?”

Я противник фізичних методів впливу. І раніш був противником. Взагалі фізичне покарання як метод я не можу допустити. Я не бачив жодної сім'ї, де фізичне покарання давало б користь.

Правда, я не кажу про ті випадки, коли мати відшльопає рукою 2-3-річну дитину. Дитина нічого не зрозуміє навіть. А мати не стільки покарає її, скільки свій темперамент виявить. Але вдарити хлопчину в 12-13 років – це значить визнати своє цілковите безсилля перед ним. Це значить, може, назавжди розірвати з ним хороші стосунки.

У комуні ім. Дзержинського діти ніколи не билися. Пам'ятаю, був такий випадок. Повертались ми з Батумі на пароплаві в Крим. Зайняли всю верхню палубу. Нас дуже полюбили. Ми були гарно вдягнуті, у нас був прекрасний оркестр, ми влаштовували там концерти. Публіці і команді ми дуже сподобались. І от якось уранці, під час сніданку, перед самою Ялтою один старший комунар ударив свого товариша, молодшого, по голові консервною коробкою. Випадок для нас зовсім небувалий. Я був приголомшений. Що робити? Чую, грають загальний збір.

– Чому?

– Черговий командир наказав.

– Навіщо?

– Однаково, ви накажете скликати.

Добре. Зібралися. Що робити? Вноситься пропозиція: зсадити в Ялті, розлучитися назавжди.

Дивлюсь, ніхто не заперечує. Я кажу:

– Та що ви, жартуєте чи серйозно? Та хіба це можна? Ну, вдарив, ну, винен, але не можна ж викинути людину з комуни.

– Що там говорити, голосуй.

– Почекайте, – кажу.

Тоді голова говорить:

– Є пропозиція позбавити слова Антона Семеновича.

І що ви думаєте – позбавили. Я говорю їм:

– Ми в поході, я командир, я можу всі загальні збори під арешт посадити на п'ять годин, це вам не комуна, де я з вами розмовляю, як же ви можете позбавити мене слова?

– Ну, добре, говоріть.

А говорити якраз і нічого. Голосують. Хто за цю пропозицію? Всі одностайно. І тут же виноситься інша пропозиція: хто піде проваджати, може назад не повертатися.

Прибігла делегація від пасажирів і команди. Просять пробачити цьому хлопця.

– Ні, ми знаємо, що робимо.

У Ялті ні один не зійшов з пароплава. Ждали Ялту нетерпляче, хотіли оглянути місто, погуляти, а тут ні один з пароплава не зійшов. Черговий командир сухо сказав йому:

– Іди.

І пішов.

Приїхали ми в Харків, а він на площі нас зустрічає. Наші вантажаться. Він тут же крутиться. Черговий командир говорить йому:

– Іди з площі. Вантажитися не будемо доти, поки ти будеш тут.

Пішов. Через три дні прийшов до мене в комуни. Біля дверей вартовий.

– Не пропущу.

– Ти ж усіх пропускаєш.

- Усіх пропускаю, а тебе не пропущу.
- Ну, виклич тоді Антона Семеновича.
- Не буду викликати. Все-таки викликали мене.
- Що тобі треба?
- Попросіть загальні збори.
- Добре.

Просидів він у мене до вечора. Увечері загальні збори. Прошу. Дивляться і мовчать. Питаю, хто хоче висловитись? Ніхто. Та скажіть же що-небудь. Посміхаються. Ну, думаю, напевне залишать. Прошу голосувати. Голова голосує: “Хто за пропозицію Антона Семеновича, прошу піднести руки”. Ні одної руки не підноситься. “Хто проти?” – Всі.

На другий день знову прийшов.

– Не може бути, щоб мене так жорстоко покарали. Скличте загальні збори, я хочу, щоб мені пояснили.

Скликають увечері загальні збори.

– Ось він вимагає пояснення.

– Добре. Говори, Алексеєв. Виступає Алексеєв, починає говорити.

– Ти на пароплаві в присутності всього Радянського Союзу, бо на пароплаві були представники всіх міст, в присутності команди за якусь дрібницю вдарив товариша по голові. Цього не можна простити, і ніколи ми тобі не простимо. Після нас будуть тут діти, і ті не простять.

Пішов він. Із старих вихованців багато вже вийшли з комуни, багато новачків. І новачки завжди говорили: “Треба робити так, як зробили із Звягинцем”. Вони Звягинця не бачили і в очі, але знали про нього.

Бачите, товариші, як комунари ставилися до биття. Педагогічною душею я їх осуджую за таку жорстокість, а людською душею – не осуджую.

Це, звичайно, жорстокість, але жорстокість викликана. Звичайно, в колективі допускати побої не можна. Я особисто палкий противник фізичних методів впливу.

З місця: “У вас у комуні були юнаки і дівчата 17-18 років. Які в них були взаємини?”

Питання дуже важке. Розповідати довелося б дуже довго. Про це є в моїй книзі. Коротко все-таки скажу. Любов заборонити не можна, звичайно, але дозволяти закохуватися і одружуватися у 18 років теж не можна. Ніякого щастя від такого шлюбу не буде. У нас велику роль відігравали єдність колективу і довіри до мене. Я міг зібрати дівчат і читати їм лекції про поведінку дівчини. А потім збирав і юнаків. І тих я вже не стільки вчив, скільки просто вимагав: у першу чергу відповідати так-то і так-то, робити так-то і так-то.

Мене підтримувала комсомольська організація, партійна організація і, звичайно, піонерська організація. Підтримували і загальні збори.

Тільки завдяки цьому у нас було з цим питанням усе благополучно: ніяких драм і трагедій не було. Ми знали, наприклад, що Кравченко любить Доню, а Доня любить Кравченка. Вони завжди разом ходили, разом гуляли, але нічого поганого не було в цьому. Вони віджили свій строк у комуні, вступили обоє в вуз, і вже потім, через три роки, одружилися. Приїхали в комуну і на раді командирів заявили – ми одружуємось. Командири поаплодували їм: вчасно одружуєтесь, п'ять років любов витримували.

З місця: “Звідки у вас таке знання психіки дошкільників?”

Своїх дітей у мене немає, але є приймаки. В комуні в мене був дитячий садок для дітей співробітників. Я його організував, я ним керував. Багатьох дошкільників добре знаю і дуже люблю. Досвід невеликий, але все-таки є.

*Макаренко А.С. Вибрані твори. Т.4: Рад. школа –
К., 1954. – С. 335-499.*

Русова Софія Федорівна (1856-1940)

**Видатний український педагог-практик, організатор
жіночого руху**

Софія Русова (дівооче прізвище Ліндфорс) народилася у 1856 р. на Чернігівщині у зросійщеній родині француженки та шведа за походженнями. З 9 років жила в Києві, закінчила Фундуклеївську гімназію із золотою медаллю. У 1871 р. разом із сестрою Марією організувала в Україні перший приватний дитячий садок.

Початок педагогічної діяльності С.Русової збігся з піднесенням національного й демократичного руху в Російській імперії.

Усе своє життя С.Русова присвятила творенню української системи освіти і виховання.

У 1910 р. С.Русова стає співредактором першого україномовного педагогічного журналу “Світло”, який швидко набув популярності. Основну увагу зосереджує на проблемі творення національної системи виховання і навчання.

У період визвольних змагань українського народу 1917-1918 рр. вона написала понад 15 праць, де узагальнювався і пропагувався педагогічний досвід. Найважливіші з них – “Націоналізація школи” (1917), “Нова школа” (1917), “Методика початкової географії” (1918), “Позашкільна освіта, засоби її проведення” (1918). У цей же час тричі перевидавався її “Український буквар”, тричі “Початкова географія”.

У 1921-1940 рр. розпочався період еміграції Софії Русової. Тогочасна Прага була центром української еміграції. У Чехословаччині, куди переїхала С.Русова зі своєю донькою, вона розгорнула широку громадсько-просвітницьку й педагогічну діяльність, що відіграла значну роль у культурному розвитку українців, які опинилися на чужині.

З метою поширення педагогічних знань С.Русова засновує в Празі Український педагогічний інститут. Лекції, які вона читала студентам, були видані окремими книжками, серед них –“Єдина, діяльна (трудова) школа” (1923), “Нова школа соціального виховання” (1924), “Дидактика” (1925).

У Празі вона складає і друкує низку підручників і посібників для студентів, що готувалися до педагогічної діяльності у дошкільних закладах, школах та дитячих притулках для українських дітей.

До цього видання пропонується уривок з праці С.Русової “Дошкільне виховання”.

Русова С.

Дошкільне виховання. Про дитячі іграшки

В VI т. видання Педагогічної Академії надруковано працю д. Оршанського “В помощь семье и школе”, де він подає дуже цікаву монографію про дитячі іграшки: “Игрушки с точки зрения этнографии, детской психологии и педагогики”. Дитячі іграшки й забавки являють собою дуже цікаву сферу дитячої і народної творчості, що ще не має за собою певного дослідження і наукової обробки, мало зібрана в своїх різноманітних простих і складних зразках. Іграшки й забавки, ще чекають такого вченого, який би розібрався в них і зрозумів їх національні особливості та їх психологічне

значення в дитячому житті. Скільки безпосереднього почуття і естетичного, і дитячо-етичного, скільки життєвого реалізму вкладено в кожную іграшку, ті кострубаті ляльки, зроблені з різнобарвних клаптиків і такі любі й дорогі кожній маленькій дівчинці на селі. Тепер, у наше ХХ століття, яке справді можна було б назвати “століттям дитини”, не можна не звернути увагу на забавки й іграшки, як на значний фактор розвитку духовних сил дитини.

Довгий час серед педагогів була суперечка, чи добрий вплив мають на дітей іграшки і чи не краще було б якнайменше давати дітям готових іграшок? Так, філософ Локк рішуче каже, що багато іграшок робить дитину поверховою, легкодумною. Дитина мусить щоразу бавитись якоюсь однією забавкою, яка захоплювала б усі її думки. Локк не надає значення естетичній красі іграшок, він має про це якийсь сухий утилітарний погляд: цеглина, папірець, ключі – усе, чим дитина без усякої шкоди може бавитися, це й будуть найкращі іграшки, які фантазія дитяча переверне в бажані живі істоти. Локк не радить купувати дітям “магазинного хламу”, а краще схилити дітей самих робити іграшки. Так само й Фребель хотів використовувати дитячий нахил до веселої творчої праці задля освітньо-виховної мети. Зовсім інакше дивився на іграшки Руссо. Він просто занотовує, що іграшки дають дітям так багато радості, що їх не можна викреслити з дитячого життя, не можна не бачити різний індивідуальний нахил різних дітей до тих або інших іграшок. Діти забувають про їжу, про цукерки, граючися улюбленими іграшками. Другий французький педагог, Рібо, бачить у ляльці щось живе, чому дівчина дає частину своєї душі, граючись з нею, уперше замислюється над питанням: що є добре, а що зле, погане? І це додає

ляльці етично-філософську вартість. Але є серед сучасних французьких педагогів справжні вороги і ляльки, і взагалі іграшок. Ця суперечка різних видатних педагогів, психологів і філософів у питаннях про вплив і значення дитячих іграшок краще за все показує, що це питання не мало наукового дослідження ні з психологічного боку, ані з громадянсько-національного. Усі антропологи, етнографи проходили повз ці дрібниці, не зупиняючись на них з потрібною до того повагою. Немає дослідження про те, як потроху ті самі речі, що колись мали серйозне релігійне або військове значення, через довгий час ставали дитячими забавками. Д. Оршанський намічає дуже цікавий огляд найбільш примітивних іграшок в їх розвитку протягом віків: наприклад, першу забавку, якою бавлять маленьке немовлятко, – торохтілку. В Цюрихському музеї є торохтілка від свайного періоду; вона з глини, розмальована різними фарбами. Середньовічні художники прикрашали дуже гарно торохтілку, робили з неї золоту ювелірну іграшку. І в наших селянських дітей є такі іграшки, що схожі на ті торохтілки, а до того ще є свистуни, яким надавали, та ще й досі надають, постаті різних звірів, баб, панночок. Дуже вже складного свистуна бачимо в так званому “соловейчику”, що через воду пропускає різноманітні звуки, які нагадують трохи спів соловейка. Далі можна ставити космополітичну забавку – ляльку. Вона панує в усі епохи, на всіх щаблях культури. Матеріал, з якого її зроблено, дуже різноманітний: роблено її з соломи, з клаптиків тканини, з глини, з паперу, з тіста, з воску. В Єгипті ляльки вирізували на дощечці. В Греції, де пластика була завжди дуже гарна, і ляльки були, як маленькі гарно оброблені статуетки. В середні віки, коли в торгівлі брали участь німецькі міста, запанувала

нюрнберзька дерев'яна лялька. Не минула без впливу на іграшки й французька епоха XVIII ст., коли всі іграшки стали розкішними іграшками, більш здатними прикрасити собою будуар, аніж задовольнити потребу в дитячих іграшках.

За останні 20 років д. Оршанський зазначає нову епоху в розвиткові іграшок, коли і Франція, і Німеччина модернізують іграшки в зв'язку з тією течією модерністського мистецтва, що виявилася вперше в Англії, але мала великий вплив на всю середню Західну Європу у вироблення дитячих ілюстрацій, дитячих іграшок. Стали призначати конкурси на вироблення найкращих іграшок, у Брюнні (Моравія) в 1904 р. і в Нюрнберзі в 1906 р. на виставках виявилось чимало нового, цікавого, було виставлено чимало дерев'яних іграшок, простих і художньо утворених звірів, людей. Виставка зробила добрий вплив і на кустарів, і на фабрикантів. З того ж самого часу Нюрнберзький музей розпочав збирати колекції іграшок, що стають зразками для нових напрямів в справі виготовлення іграшок. За останні 10 літ заклалося кілька майстерень, щоб робити іграшки, і на чолі їх поставали першорядні художники, що дають іграшкам новий гарний стиль і надають їм життєвого змісту. Тепер вславилися своєю красою й цікавістю іграшки віденські, мюнхенські й дрезденські. Можна сміло сказати, що вони придбали свою славу через те, що ніколи не рвали зв'язків з національним життям; у цих іграшках виявляються типи селян, тип простих осель, національний гумор, веселий і простий. Музичні скриньки грають справжні німецькі мелодії, на ляльках справжнє національне вбрання.

Психологи, що добре розуміють дитячу душу, додають до цих іграшок дещо педагогічне, освітнє. У

Франції всі, хто зацікавилися дитячими іграшками, з'єдналися у “Товариство аматорів французької іграшки”.

Звертаючись до російських іграшок, д. Оршанський показує на побільшений розвиток кустарної іграшки, на те, що деякі земства допомагають кустарям у виробленні кращих іграшок.

Дуже цікава стаття д. Оршанського наводить на багато думок щодо наших українських іграшок. Нема чого й казати, що вони дуже цікаві з боку етнографічного й з боку психології нашої української дитини. Торік на виставці “Дитячий труд” у Києві було чимало наших селянських іграшок, вони вражали своєю безпосередньою красою цілком дитячого світогляду, і в той же самий час ці іграшки виявляли все трудове життя, серед якого зростає наша селянська дитина: це було переважно хліборобське знаряддя: борони, плуги, граблі й т. ін. Занадто цікаві були ляльки з Полтавщини й з Херсонщини; вони мали зовсім неоднаковий вигляд, дуже яскраво показували сучасну етнографію обох губерній, хоча матеріал, з якого були зроблені ляльки, був майже однаковісінський – клаптики тканини. Були окрім того глиняні ляльки, зроблені й розмальовані, як справжні японки – мабуть, зразками для них були якісь газетні ілюстрації під час війни. Були й деякі технічні іграшки, так звані “мороки”; були крилаті звірі, як у казках, були й традиційні пищалки, сопілки, свистуни. Виявлялась різноманітна фантазія дитяча. На жаль, на виставку українські іграшки потрапляли випадково. Їх було не багато, не були вони систематизовані; були вони з трьох місцевостей, трьох губерній: з Полтавщини, Херсонщини та Катеринославщини. Взагалі, окрім маленьких збірок українських народних іграшок у Полтавському земському музеї – більшість глиняні – та ще в не відкритому для

оглядання Петербурзькому музеї Олександра III, – де коло українського відділу працює видатний антрополог-етнограф Ф. К. Вовк – іграшки українського люду не зібрано, не досліджено. В загальній російській літературі можна зазначити працю д. Покровського “Детские игры в связи с историей, этнографией, педагогией й гигиеной” та д. Бенуа “Русские народные игрушки”, де й на українські іграшки звернено хоч трохи уваги. В 1901 р. для археологічного з'їзду в Харкові було зроблено дуже цікаву колекцію іграшок селянських дітей з Полтавщини, їх зібрано за спеціально виготовленою програмою й виставлено було на етнографічно-археологічній виставці на з'їзді, а в “Трудах” його надруковано короткий огляд тих іграшок і дитячих ігор у Полтавщині, колекцію та доповідь зробив М.О.Русов. Після того Київська Просвіта теж цікавилася культурно-етнографічним значенням народних дитячих іграшок та ігор українського люду, і поодинокі члени “Просвіти” збирали іграшки, звертаючись і до вчителів, і до священників по селах України з проханням присилати всякі іграшки й забавки. Але це теж робилось випадково й не мало результатів. Ми бачимо велике значення в детальному обстеженні народних іграшок і їх поширенні серед інтелігентних дітей, бачачи в них більше раціонального змісту й безпосередньої поетичної краси, аніж у базарних штучних іграшках. Для виконання такої праці звертаємось до читачів “Світла” з проханням допомогти нам дослідом, які саме іграшки більш усього подобаються дітям і які найкраще впливають на їхнє духовне життя. Для цього звертаємо увагу читачів на коротеньку програму д. Оршанського, прохаючи присилати відповіді на її питання до редакції “Світла”, пишучи на папері коло кожної відповіді тільки номер питання. Разом з цим прохаємо

обов'язково зазначити село, місто, хутір чи містечко, де саме робилися дослід.

Програма д. Оршанського:

1. Зріст і стать дитини.
2. Що батьки роблять? Де живуть?
3. Скільки дітей у сім'ї?
4. Яка була перша іграшка? Чи багато дарували дитині іграшок?
5. Яка найбільш улюблена?
6. Чи робила коли дитина собі іграшки?
7. Чи довго з кожною іграшкою грається, чи швидко іграшка докучила?
8. Як ставиться дитина до іграшок, коли вона здорова і коли нездужає?
9. Як міняються відносини дитини до іграшки, коли дитина виростає (прості іграшки, складні, механічні)?
10. Коли залишила іграшки? (в яких обставинах?)
11. Чи одрізняє дитина іграшку саморобну, фабричну й художню?
12. Як дитина грається з лялькою і що вона з нею робить (одягає, годує, навчає й т. п.)? Чи виявляється при тому материнський інстинкт?
13. Що бере дитина замість ляльки (поліно, подушку й ін.)?
14. Чи впливають дорослі люди або книжка, або інші забавки на відносини дітей до своїх іграшок?
15. Чи втручалися до цих відносин педагог або мати?
16. З чого самі діти роблять собі іграшки (пісок, дерево, папір й ін.)?
17. Як діти перероблюють куповані іграшки?
18. Чи роблять собі іграшки з речей, що бачать навкруги себе?
19. Фантастичні іграшки, і як ними бавляться?

Нові методи дошкільного виховання. Розвиток свідомості

...Якщо ми будемо лише пасивно спостерігати, як росте, розвивається дитина, то сама дитина буде шукати активного впливу, авторитету, без якого вона почуває себе безпомічною та безпорадною. І тоді замість вашого впливу може прийти такий фактор, який не лише позитивно діятиме на дитину. Ні, ми мусимо з мужністю брати на себе відповідальність, користати зі свого впливу на дитину, дорожити нахилом дитини, підпорядкуватися ним і шукати засобів, щоб якнайкраще скерувати дитину на добрий шлях. Ця наша сугестія разом із тим не повинна обмежувати волі дитини, її самостійний розвиток.

Наша відповідальність тут дуже велика, бо майже виключно від нас залежить, куди саме ми направимо волю ще малосвідомої істоти. А тому треба насамперед якнайкраще придивитися, пізнати душевний та фізичний стан дитини, розібратись у тому, до чого вабить дитину та від чого її відвертає. Треба пестливо викликати її довір'я, її відверті признання, щоб у відносинах між педагогом і дитиною не було страху. Треба спостерігати, як ставиться дитина до дитячого садка, що в його житті їй подобається, а що ні, бо в цьому ставленні виявляються нахили дитини, те, що саме вона приймає за властиве своїй природі.

...Важливим фактором для своєрідного виявлення дітей є веселість у житті як у родинному оточенні, так і в дитячому садку. Це не значить, що мусить бути постійний тарарам і галас. Ні, веселе життя – це життя, де панує радість, що виникає з доцільного поділу часу на працю й спочинок від гри, відповідної до дитячих інтересів, від сонця, що мусить світити в дитячих кімнатах, від щирості та приязні, що панують у кожній дитячій установі, від задоволення своєю працею, від контакту з товаришами, що захоплені однаковими інтересами, від краси шкільної

хати, де завше мусить бути чисто, ясно, оздоблено, від краси природи тощо.

Дитині весело, й вона в цій веселості розцвітає, як квітка в промінцях сонця. Цю веселість має підтримувати педагог своїм особистим настроєм та своєю поведінкою. Він мусить брати щирю участь як у іграх, так і в усіх заняттях. Із занять відмітимо такі, що найкраще викликають веселий настрій, то: танок, руханки і т. ін., веселе оповідання, що може збудити сміх і радість.

Треба пам'ятати, що кожна дитяча установа має, насамперед, бути для дітей хатою радості, де діти могли б вчитися без примусу, гратися, перебувати в оточенні щирої приязні, задовольняючи свої дитячі, такі своєрідні інтереси й потреби.

Інтереси дитини в різному віці

...Дитина є справді експериментатор, і нам треба за нею слідкувати на наших предметних уроках у дитячому садку. Свобода рухів, як того вимагає Монтессорі, є конечною (необхідною) передумовою здорового, правильного розвитку дитини, й рухи ці мають бути найрізноманітніші, а наша роль – приводити їх до найкращої координації.

У дитячих установах повинно бути досить вільного простору і в хаті, й надворі, щоб діти мали змогу вільно рухатися; треба простелювати килимки або матраци, на яких би діти могли перевертатися та витягатися. Гімнастику найкраще проводити на повітрі або в добре провітреному приміщенні, щоб рухи були корисні не тільки для того м'яза, що їх виконує, а для цілого організму. Треба, щоб легені вживали щонайбільше кисню.

Використовуючи рухливість дітей, можна різноманітне впливати на їх виховання, бо ніщо так не привчає до дисципліни, як гімнастика й взагалі координація рухів. Ніщо не дає дитині такої зовнішньої культурності, як ритмічна гімнастика, пластика рухів, танці. Дуже розвиває здібність до висловлювання, до яскравої уяви драматизація оповідання самостійними рухами дітей. Взагалі можна сказати сміливо, що все виховання, все навчання тепер на підставі даних психології мусить бути тісно зв'язане з рухами.

Особливо треба звернути увагу на правильний розвиток і координацію рухів у дітей темпераменту млявого, апатичного або в дітей, підозрілих на який-небудь дефект, – рухи виховують волю, чого дефективним дітям переважно бракує.

Сенсорні вправи

...Дитині треба давати якнайбільше естетичних сприймань – як природних, так і штучно-мистецьких. Вони розвивають не лише естетичний смак дитини, а й її фантазію, виповнюючи її свідомість красивими образами.

Ясна річ, що наші спостереження не зможуть охопити всіх інтересів дитини, вони виникають у залежності від оточення та від індивідуальних нахилів дитини. Ми можемо ствердити лише, що рухливість дитини, її вчинки викликаються її інтересами, неоднаковими в різних періодах віку й які в загальних рисах слідуєть один за одним в такому порядку: інтерес до мови (1-3 р.), до гри (2-5 р.), до казок (3-6 р.), загальний інтерес до всього, що виявляється питанням “через що?”, “нащо?”.

Для музичного виховання треба, насамперед, привчити дитину слухати; до 4 років краще не вчити її співати. Добре, коли менші діти слухають, як співають

старші діти, бо вони до цього прислухаються з найбільшою увагою й ці співи несвідомо запам'ятовують.

До ритму можна привчати, ударяючи в долоні в такт під час маршування або спонукаючи дітей бити в бубон, мідні тарілки через певні інтервали часу. Треба привчати дітей то зміцнювати мелодію, то ослаблювати (вивчити [навчати] дівчаток колискової пісні співати так: спочатку голосно, а потім все тихше, наче лялька засинає).

Сенсорні вправи мають розвинути не тільки гостроту органа, а й сенсорну пам'ять, пам'ять усіх сенсорних вражень, наприклад, малювати кольоровий найпростіший орнамент на дошці, звернути на нього увагу дітей, а на другий день повинні б діти самі його з пам'яті намалювати, додержуючись того ж порядку в розміщенні фарб. Так само слід користуватися для пам'яті спостереженнями з природи. Так, де було сонце, коли ви йшли до школи, коли ви вчора обідали; чи вчора був хмарний чи сонячний день; який вигляд мали хмари вчора перед заходом сонця і т. п.

Сенсорні вправи ще мають метою з конкретних вражень утворити в дітей абстрактні уявлення – барва, форма, вага і др. Чим дитина матиме більше конкретних фактів, тим яснішою для неї буде абстракція.

Щодо окремих органів почуттів, то слух найкраще розвивається музикою. Гарно впливають Монтессорові хвилини абсолютної тиші – мовчанки, коли діти прислухаються до тих непомітних узагалі звуків, на які вони за час гри не звертали й жодної уваги. В такій тиші педагог тихо викликає кого-небудь із учнів по йменню – так можна перевірити чутливість слуху в різних дітей. Цими вправами можна [навчати] дітей розрізняти шум різних предметів (глухий, дзвінкий), шум сосни від шуму

дуба й т. ін. Мали б діти вправлятися на розрізнюванні висоти музичних звуків, на їх ритмічності.

Треба берегти слух дітей від занадто різких звуків, якими особливо шкідлива вулиця великих міст. Навпаки, гарно впливають звуки природи. Бажано, щоб діти були добре знайомі з голосами різних птахів, звуком поточної води, вітру й т. ін.

ГРА

Нічого так не потребує дитина, як можливості вільно гратися, через що в кожному дитячому садку повинна бути досить велика кількість різноманітних іграшок, щоб кожна дитина могла бавитися, знаходячи те, що більше відповідає її нахилам та її бажанням. Для дівчат конче потрібні ляльки. Дівчата повинні самі шити для них одяг, з картону або з дощечок робити для них хату й т. ін. В багатьох дитячих садках відводиться для такої хати окремий закуток, і дівчата мають там нероздільно господарювати – замітати, оздоблювати стіни різними малюнками, прати білизну і т. ін. Так гра непомітно переходить у працю й обидві захоплюють дитину в силу того природного і дитячого інтересу, який їм властивий.

Завше краще, щоб, іграшки для дітей були зв'язані з рухами – щось возити, кидати (м'ячі, серсо, візочки). Треба заводити різних звірят, щоб привчати дітей до догляду за ними і до ласкавого з ними поводження. Треба, щоб діти привчалися і берегти іграшки, знали їм порядок, спільно гралась. Деякі забавки для менших дітей можуть виготовляти старші, особливо там, де дитячий садок зв'язаний безпосередньо зі школою, й там, де ручна праця добре поставлена. Щодо придатних забавок, то треба мати на увазі, щоб були вони міцні й гарно зроблені...

Цікаво збирати народні дитячі забавки, що, наприклад, у нас на Україні продаються по ярмарках і зроблені самими дітьми або для дітей селянськими майстрами. Вони й дуже забавні, й характерні для даної місцевості, рівно як і дуже бажані для національного дитячого садка.

Багато вже написано про те, яке велике значення має для дітей гра, вона їх стихія – в іграх набирають вони сили, розвиваються фізично й духовно. Гра є дуже важливий фактор виховання, бо в іграх суцільно виявляється природа дитини, і грою можна її або стримати від небажаних поступків, або спонукати до бажаних. Ось чому добре влаштовані ігри завше приводять до добрих наслідків під час виховання, а тому треба ставитись до них з найбільшою увагою, й педагог повинен знати різноманітні ігри, беручи їх як із етнографічних джерел свого народу, так і з усесвітніх збірок.

Усі народи мають свої стародавні ігри, що на перших порах мали характер ритуальних відправ, а лише згодом набрали характеру гри. Ці ігри часто повні гарних естетичних рухів, як, наприклад, наші веснянки, та й перейняті вони національним духом, який треба обов'язково вносити в життя кожної дошкільної організації.

Треба мати чимало збірників з іграми-руханками й вживати їх на свій власний вибір, систематизуючи їх залежно від того, які панують у дітей нахили в той або другий момент їх розвитку, – це все в згоді з тим загальним курсом навчання, для якого гра є найкращим життєвим додатком, найкращою ілюстрацією.

Ігри відповідно до розвитку дітей мають свій розподіл: 1) прості руханки –бігати наввипередки,

перебігати із кутка в куток і т. ін.; 2) ігри, що впливають із інстинкту наслідування. Вони найчисленніші, в них відбивається ціле життя, ціле оточення дитини, все, що вона бачить, що її вразило, переносить вона до гри. Вуличні діти часто в своїх іграх відбивають характерні риси життя міста... Дівчатка люблять грати в господарство, повторювати в грі родинні звичаї, які їх найбільше зацікавили. Але поза процесом наслідування чимало виявляється особистої творчості в іграх дітей. Найменші діти, граючись із піском, роблять чимало індивідуально творчого.

Щоб розвинути в дітях зацікавленість, треба щоб в тих іграх, якими сугестивно захоплюємо дітей, проступали обидва процеси наслідування й творчості.

Дуже бажано збирати наші стародавні українські ігри й користуватись тими із них, що найкраще прижились би в дитячих садках. Взагалі педагог повинен часто поновлювати репертуар ігор, дитячих руханок і коли вичерпаний запас, то й самому вигадувати.

Треба розвивати у дітей м'язову пам'ять не тільки вправами, а різними іграми, наприклад, діти проходять під шворкою, спочатку з відкритими очима, й кожна дитина бачить, як проходять другі, як вони нахиляються під шворкою. Потім дитині зав'язують очі, й вона мусить пам'ятати, як низько треба нахилитися, щоб не зачепити шворки...

І поки на обличчях дітей сяє радість, можна бути певним, що дітям ця гра подобається. Однак не треба довго грати в одну й ту саму гру або повторювати її часто. Не треба ігри механізувати, а ширше давати дітям можливість до гри вносити щось нове, якусь іншу комбінацію, свої творчі ремарки. І для старших дітей не слід обмежуватися лише природними та наслідувальними

іграми, з ними треба проводити й групові ігри, що дають насолоду від самого процесу гри – це ігри в м'яч, скраклі, кеглі і т. ін. Ці ігри розвивають соціальне почуття у дітей, і треба лише дбати, щоб гра не вибирала завзятості й не ставала азартною.

Ігри старших дітей так само наближатимуться до драматизації різних оповідань і до ілюстрації уроків, тільки в складнішій формі. Діти знайомляться з побутом дикунів і радо імітують його в іграх. Так само, наприклад, грають у Робінзона Крузо.

Для дітей 5-6 років доброю розвагою може бути театр ляльок або театр тіней, особливо коли вони самі нароблять ляльок чи то виріжуть їх з паперу й ними проілюструють свої улюблені казки. Можна навіть пропонувати дітям самим вигадати той чи інший зміст для ляльчиних вистав. Взагалі для дітей 6–7 років це вже один із засобів до самовислову, й тим він дає теж один із шляхів для дитячої творчості, але все ж більш відповідний для дітей старшого віку, коли вони цим засобом ілюструють цілі мандрівки Ж. Берна або історичні твори.

Праця дітей

...Ручну працю треба починати з найпростішої, щоб діти відразу могли її без сторонньої допомоги виконати за тим зразком, що його подасть керівник школи. Треба підібрати найбільш вдалий матеріал і терпеливо не перешкоджати дітям самостійно ним орудувати. Ручна праця може бути або загальнокорисною – витирати меблі, замітати, чистити яку-небудь річ, плекати рослини, вишивати грубими гачками по картону, в'язати дерев'яними спицями, або може бути естетично-декоративна, ілюстративна, психологічна. Бо ж усе коло

дитини має бути гарне, діти повинні прикрашати свої зшитки, оздоблювати їх чи вишиванням, чи малюванням.

...З окремих праць має велике значення дитячий малюнок. Він має значення як показчик, бо виявляє психологію дитини, силу та правдивість тих вражень, що дитина придбала... Є ще друге значення малюнка – мистецьке, естетичне – та насолода, що він дає при доброму навчанні, особливо малюнок фарбами...

Малювання входить у програми всіх наук першого навчання, воно готує до читання й до письма, воно необхідне при навчанні слів, а також при навчанні числа, і воно вже є необхідним додатком до всіх формальних викладів. Не треба надавати йому занадто формального характеру, але діти повинні навчитися азбучної техніки малювання.

...Ліпка так само, як і малюнок, служить для тої самої мети. Починаючи з вільної ліпки найпростіших речей, а потім складніших, треба так само використовувати її для ілюстрації цілого репертуару оповідань, пісень, віршів, як і для передачі різних предметів. Ліпка добре розвиває уяву, допомагає малюнкові. Матеріалом для ліпки може бути пісок, глина, пластилін, розмочений папір.

...Діти також дуже люблять вирізати різні забавки (Різдвяну ялинку). Вирізані забавки можна склеювати й так складати цілі малюнки. Ця праця може бути індивідуально-ілюстративною й спільною для цілої групи. Такі малюнки можуть мати досить естетичний вигляд і бути прикрасою для класу, як і гарною ілюстрацією для оповідань.

Гарною утилізацією ліпки та вирізування може бути утворення лялькового театру або театру тіней. В цій праці беруть участь усі старші діти для утворення приємної розваги для малих дітей.

Навчання мови

...Ніде так, як у мові, немає важливе значення чинність наслідування. Тому й треба звертати особливу увагу на мову самого педагога, що керує дитячим садком або школою. Педагог повинен якнайкраще володіти літературною мовою та, крім того, знати діалекти тої місцевості, де він як педагог працює. Справа щодо діалектів і їх значення має чималу вагу в процесі вивчення дітьми літературної мови. Є країни з досить виразними діалектними відмінами, як наприклад Ельзас у Франції, Гуцульщина на Україні. В діалекті, правда, сховані дух народу, філологічна суть мови – її образність, краса, її місцевий фольклор, але з ним усе ж треба рахуватися лише як з діалектом, як з місцевою говіркою і в літературній мові виборювати його.

До дитячого садка діти звичайно приходять зі своїм діалектом, ним вони лише й можуть виявляти свої почуття, свої спостереження. Раптово відривати дитину від її хатньої мови було б для неї болючим процесом і цілком непедагогічним методом навчання мови. У дитячу свідомість нові вирази, нові слова треба вводити поступово й не надаючи їх уваги. Ніколи не можна собі дозволити глузування з місцевої, дітьми ще до школи, вдома засвоєної говірки. Щоб дітей безболісно перевести з діалекту на літературну мову, треба їм багато оповідати, читати літературні твори, задержуючись якраз на тих словах, що у місцевому діалекті звучать інакше. Найкращий спосіб – це вільні розмови учителя з дітьми. Коли відносини між ними гарні, то діти завше з охотою побалакають і розкажуть про те, що їх цікавить. При тому треба дати дітям можливість цілком вільно висловлюватись, однак вказуючи їм на їх діалектичні вирази й виправляти їх.

Дуже добре розвинути мову можна оповіданнями. Це є улюбленим заняттям для дітей всіх віків від 3 до 10-12 років. І чим краще володіє педагог талантом гарно оповідати, тим сильнішим буде його вплив на дітей.

Першою вимогою до учителя, коли він оповідає яку-небудь казку чи то розказує про якусь подію, – це гарна мова й голос – виразний, ясний, гнучкий, що передавав би найменші, різноманітні відтінки почуття. Діти під час оповідання повинні сидіти півколом, обличчям до оповідача, щоб, не відриваючи від нього очей, стежити за всіма змінами на його обличчі.

Другою умовою для успіху оповідань є гарно обміркований репертуар оповідань, цілком пристосований для кожного віку дітей, на різні теми: й морально-життєві, й біологічно-реальні, й естетично-фантастичні. До першої групи належать народні казки, що захоплюють завше дітей чудовою мовою, простотою викладу й правдою основної думки. Тут використовується наш звіриний епос, такий багатий, що знайомить дітей майже з усіма звірятами рідного лісу й рідної хати. Щодо всяких комах, то саме їх життя остільки цікавить дітей, що вони захоплюються кожним оповіданням на цю тему чи казкою.

Морально-життєвий елемент завше знаходиться в народних казках. Його не треба підкреслювати, бо діти переживають його дуже інтенсивно, тільки не можуть вони відразу сформулювати своє враження, тому й не треба після кожного морально-життєвого оповідання вимагати від дітей морального висновку. Треба іншим разом присвятити цьому висновку окрему розмову, пригадати разом з дітьми кілька попередніх оповідань, запитати, чи їм сподобались герої оповідання, які саме і якими діями та вчинками. У таких коротких, добре поведених розмовах у

дітей може справді витворитися розуміння добра й зла, і в літературних образах діти привчаться знаходити для себе зразки-ідеали. Все ж таки, викладаючи такі казки, оповідання, треба уникати моралізування, бо воно ніколи не матиме такого впливу, як безпосередній вплив самого художньо-морального твору...

Оповідання мають відбуватися двічі на тиждень, щоб не вульгаризувати цей мистецький спосіб виховання. Але на бажання дітей можна використовувати його й позапрограмовою кількістю годин. Гарно оповідати де-небудь у лісі, коли діти, набігавшись і втомившись, раді відпочити й, оточивши свого керівника, раді послухати щось гарне, відповідно до настрою й до краси природи.

До кожного оповідання треба добре підготуватись, добре знати саму казку, знати, де і яку експресію додати, відкинути всі незрозумілі вирази та слова або замінити їх іншими, або всі їх пояснити дітям на початку оповідання. Іншим разом треба ці пояснення зробити за кілька днів перед тим, роблячи це з якого-небудь приводу.

Довге оповідання треба завше перервати на цікавому місці, й, продовжуючи його через кілька днів, треба, щоб діти відновили вже розказану частину. Ілюструвати мають діти вже цілком закінчене оповідання. Коли просять повторити оповідання, то їх в тому треба задовольнити. Від самих дітей вимагати переказу оповідання зараз же, після того як вони його вислухали, не слід. Це псує приємне враження й не дає дитині засвоїти оповідання. Для таких переказів треба визначити окрему годину. З оповіданнями безпосередньо зв'язані їх ілюстрації малюнками, або аплікацією, або й ліпкою. Ілюстрації можуть бути чи персональні кожної дитини на її власне почуття, чи на великому кусникові паперу. Спільно

обмірковується план наклейки, діти вирізують різні пригадані ними деталі й послідовно їх наклеюють...

Ще кращим засобом викликати у дітей активне переживання з того або іншого оповідання – це драматизація його самими дітьми при найменшому втручанні самого педагога. Спочатку вона проводиться як руханка – наприклад, такі прості казочки як “Рукавичка”, “Ріпка”, лише з певним призначенням дійових осіб.

І тут можна триматися двох шляхів: або дитина (кожна дійова особа) вивчає свої вирази, свої слова й тим значно збагачує свій словник літературними словами, або діти самі за кожну дійову особу кажуть своїми власними словами й виразами, що викликає в них словесну творчість, уміння знайти слова, характеристичні для кожного моменту, для кожного героя. Перший додає драматизації більш літературного оброблення та краси, але перевертає драматичну гру у вправу навчання мови. Другий засіб полегшує для дітей драматизацію більшої кількості казок. Можна сміливо сказати, що обидва способи однаково корисні для дітей; вибір того чи другого залежить від якості самих казок – одні мають таку високу (хоч і просту) красу виразів, що бажано, щоб діти ними безпосередньо переймалися, другі дають матеріал для вільної творчості дітей.

Теорія і практика дошкільного виховання

Тепер уже всім відомо, що для виховання дитини, як і для її навчання, конче потрібно знати дитину, розуміти її духовні нахили, її темперамент, фізичний склад організму. Не так ще давно навіть свідомі вихователі гадали, що дитина – це тільки молода людина, недокінчений, ще не цілком розвинений образ дорослої людини. Але психологічні дослідження останніх літ упевнили всіх педагогів,

що дитина – це зовсім окремий фізичний і духовний організм, довели до утворення цілої окремої науки – педології, що досліджує дитячу душу, до вироблення окремих методів для проведення цього дослідження. Наукові праці переконали педагогів, що кожна дитина дуже відрізняється від дорослої людини, що існують загальні типи дітей і разом з цим – дуже велика різниця між поодинокими дітьми; і з цією одмінною індивідуальністю дітей треба рахуватися кожному учителеві, кожному вихователеві. Вже в другій половині ХІХ віку вийшли деякі емпіричні праці, як “Левана” Жан Поля, “Спостереження над розвитком духовних здібностей дитини” Тиденана, “Дитина і світ” Сигізмунда. Великий вплив на ці дослідження мало загальне оживлення в цей час усяких анатомічних, фізіологічних і взагалі біологічних наук (Дарвін, Вундт, Вайтц). Багато пролили світла на психологію дітей дослідження дефективних дітей, на що звернено було увагу ще в кінці ХVІІІ віку. Гербартіанець Штруммель дав перше наукове обстеження дефективних дітей. Далі йшли праці Прейсера, Сеена й ін. Одночасно лікарі зацікавились дослідженнями над дітьми з метою поліпшення санітарно-гігієнічних умов шкільного навчання дітей, які, на думку Лая, справді занадто шкодили здоров'ю учнів. Почали виходити журнали, в яких учені діячі обмінювалися своїми спостереженнями, давали новий науковий матеріал.

Молодий організм зовсім не те, що дорослий. Він має свої особні анатомічні і фізіологічні ознаки й перш за все він відрізняється тим, що усі органи, усі частини тіла в стані росту, розвитку. Так, дитина має такі анатомічні ознаки: велика голова (череп) порівняно з усім тілом, ніжна окраска шкіри, м'якість м'язів, рухливий вираз обличчя, блискучі очі, гнучкий кістяк, що ще не цілком

закостенів і має тільки хрящ. Щодо фізіологічних ознак, то дитина має дуже швидкий пульс; в 6-7 років 72-128 пульсацій за хвилину, в 10-11 років – 66-128, в 13-14 років – 66-144, тоді коли доросла людина має їх 60-90. Нервова система дитини дуже чутлива. Легені малі і з малою силою виштовхують із себе повітря. Через свою нервовість і слабкість м'язів дитина легко втомлюється, шкіра її дуже чула до холоду і до болю. Рухи її швидкі, але не досить координовані. Велике значення для певного знання дитини мають періодичні зважування і вимірювання росту, вимогливості м'язів, гостроти почуттів. Діти дуже різняться в залежності від раси, нації, характеру місцевості – гірського, степового і т. ін. Масові обслідування над дітьми в Америці виявили, що на ріст дитини дуже впливає раса, а на швидкість росту – матеріальне становище; що дівчата до 19 літ ростуть швидше за хлопців, а пізніше хлопці переганяють дівчат. Деякі вчені визнають два певних періоди прискореного росту: від 5 до 7 літ і від 11 до 15. Вступ до школи завше затримує розвиток дитини. Час статевої зрілості дуже помітно відбивається на фізичному і на психологічному розвитку хлопців і дівчат 14-17 літ. Взагалі в нормальному розвитку дітей помічається певна періодичність, і кожний період відрізняється своєю вагою, певною силою м'язів і неоднаковою працездатністю. Колишня педагогіка була цілком теоретична, сучасна навпаки – вся ґрунтується на живих спостереженнях, на експериментах над дітьми. Навіть старі видатні педагоги, як Фребель, Песталоцці, робили помилки, не знаючи дитячої психології. Сучасна експериментальна педагогіка своїми практичними висновками допомагає кожному вихователю свідомо вживати той чи інший методу виховання. Це дає йому деяку самостійність: він уже не

невільник тих чи інших приписів начальства або теоретичних вказівок тої чи другої педагогічної книжки – він має перед собою живий колектив учнів, яких він знає і знає, як керувати їхніми духовними силами. Учні теж не були так незалежні і самостійні у виявленні своїх думок, як нині.

Щоб зрозуміти дитину, вживають різних способів – спостереження, експеримент, щоденники, анкети, власні спогади про своє дитинство, типи дітей у творах видатних письменників. Кожний емпіричний дослід перш за все ґрунтується на спостереженні. Для наукової праці спостереження повинно бути систематичним і мати в полі зору весь час те питання, що його воно має розв'язати. Спостереження повинні бути цілком об'єктивними і записуватися можливо безпосередньо. Через те, що вони провадяться планомірно, для певності результатів їх можна повторювати у цілком однакових умовах. Спостереження над дітьми не дуже легко провадити так само, як не легко й розумітися в них, бо психологія дитини цілком одмінна від психології дорослих: крім того, настрої дитини дуже мінливі, засоби до висловлення їх ще досить неясні, от через що і прості спостереження над дітьми вимагають від тих, хто їх провадить, ще деякої психологічної наукової підготовки, абсолютної об'єктивності, щоб як-небудь не підвести дитину під вплив сугестії щодо педагогічного експерименту.

Експеримент – це осібне спостереження, що проводиться в певних витворених науково умовах, яке відрізняється від звичайного спостереження ще тим, що останнє носить випадковий характер, і щоб його повторити, треба часом дуже довго чекати, а експеримент робиться по волі експериментатора, що по своїй потребі може міняти умови, щоб поширити своє спостереження. Для

експерименту беруть прості явища – процеси пам'яті, гостроти сприймань, втоми дітей. Вундт дає чимало практичних вказівок щодо проведення експериментів, усі вони вимагають великої уваги від самого експериментатора. Педагогічний експеримент відрізняється від психологічного тим, що робиться він найчастіше над учнями шкіл і більш усього для найкращого зрозуміння їх здібностей до науки. Малі діти, що не розуміють експерименту, не повинні йому підлягати. Треба також при цьому берегтися легкого підлягання дітей сугестії (гіпнозу). Експериментальна педагогіка перевернула весь напрямок навчання: раніш учня пристосовувано до вироблених теоретично методів, а тепер, навпаки, усе навчання і виховання пристосовується до вдачі учня і набирає індивідуального напрямку. І не тільки самі методи навчання, заходи виховання, але й усі знаряддя, уся організація школи – усе має бути перевірено відповідно до нашого експериментального знання дитини. Здобуті наукою вказівки дають нам змогу знати, чого триматися в наших заходах з кожною дитиною, знати обсяг усіх її сил і, головне, знати, коли вона потребує нашої допомоги.

Перші обстеження індивідуальних відмінностей у дітей розпочав психіатр Крепелін, який більш усього намагався в'яснити працездатність дитини, швидкість, з якою в неї відбуваються три цікаві для Крепеліна процеси: 1) швидкість сприймання чуттєвих роздратувань; 2) швидкість асоціацій; 3) швидкість вольових рухів. В швидкості цих процесів найбільш виявляється відмінність між дітьми. Ще цікавився Крепелін процесом втоми дітей, учнів, тим, як вона відбивається на стані їх фізичних та інтелектуальних сил, а також як скоро відновлюються сили дитини для праці, – бо від цього залежить

продуктивність праці учня. Хоча вказівки Крепеліна не систематичні, але проведені з належною увагою такі спостереження можуть бути корисними для педагогів.

За дослідями Штерна, втома дитини – це риса дуже індивідуальна. Але взагалі для вивчення індивідуальних рис дітей ще так мало зібрано матеріалів, що неможливі ніякі синтетичні висновки. Зроблено в останні часи лише декілька спроб щодо встановлення різних типів дітей – “Шкільні типи” Лесгафта, Лазурського “Очерк науки о характерах”, – але це питання цікавило вчених уже з давніх часів. Першою працею в цьому напрямку є дуже гарний з літературного боку, але мало корисний для психології трактат Теофраста, Арістотелевого учня, який нарахує до 30 рис особливих людських типів: безсоромність, балакучість, підлещуваність, нечесність, скупість і т. ін. Довго, протягом віків, ніхто не продовжував праці Теофраста; тільки в XVII ст. Лябрюєр написав свою славетну працю “Les caracteres”, але в ній було більше сатири на тогочасні французькі характери, ніж психологічного аналізу. Пізніш школа френологів (Галль) силкувалася утворити класифікацію різних особливих характерів, але сучасна наука відкинула більшість їх основних положень. Відомий психолог Бен давав свою класифікацію, ґрунтуючи її на виявах емоцій: спокійність, жах, лютість, егоїзм, любов, сміливість і т. ін. Це не були характеристики, а тільки аналіз тих найзначніших духовних рис, перевага яких може впливати на вироблення такого або іншого характеру. Усі ці праці не дають певних висновків, і деякі психологи приходять вже до тієї думки, що взагалі неможливо скласти ту чи іншу класифікацію дитячих характерів, і що поки що ми можемо дише, як каже Штерн, тільки з увагою аналізувати окремі риси різних дітей. З усіх сучасних

спроб до класифікації, що робили Поллян, Лосський, Фульє, – Лазурський визнає за найкращу класифікацію Рібо, який дає три групи характерів: чулі, активні, апатичні. Чулих він ще поділяє на лагідних, мрійних і емоціональних. Поки що мусимо утриматися від такого чи іншого розподілення характерних індивідуальних рис дитини. Експеримент, незалежно від цього, дає чимало корисних вказівок, напр., він вияснив різні періоди розвитку дитини, показав, як вони проходять в неї, чи цілком нормально, чи занадто швидко, чи, навпаки, з затриманням; вияснив близький зв'язок між фізичним і духовним розвитком дитини, вияснив, чи існує який паралелізм у розвитку різних органів; він дає змогу до деякої міри зрозуміти риси здібної, талановитої дитини, а також з'ясувати собі середній нормальний тип дитини; експеримент дає вже чимало спостережень щодо розвитку в дітей різних окремих духовних сил – уявлення, мислення, пам'яті, емоцій, волі, нахилу дітей до різних наук.

Другий, тепер уже дуже поширений спосіб пізнавати дитину – це анкета, особливо улюблена американським педагогом Стенлі Холлом. Цей метод будується не стільки на певності, скільки на кількості; це майже статистичний метод. В анкеті не повинно бути багато запитань, вони мають бути поставлені ясно і просто. Анкети розсилаються учителям; заповнюють їх або самі учні, або учителі, після розпитування дітей, або після спостережень над ними. Часом можна з деяких анкет робити класну працю, написавши запитання на класній дошці (для більш дорослих учнів), або розпитуючи кожного учня окремо, щоб ізолювати від сугестації товаришів. Такими анкетами виясняється, з яким інтелектуальним багатством вступив учень до школи, як він його поширив, закінчуючи школу;

чим викликаються у дітей емоції жаху, страху, гніву, жалю, образи.

Добрим засобом пізнання дитини психологи визнають також щоденник; він представляє тим більшу цікавість, чим довше ведеться і чим більш уважно деталізується. Цей засіб поки що пристосовано для спостережень над малими дітьми і дає він дуже цікавий матеріал, коли ведеться об'єктивно і послідовно. На жаль, таких щоденників дуже мало, і всі вони закінчуються дуже рано, в дошкільний період дитячого життя (маємо праці Прейєра, Пере, деяких американок).

Нема чого казати, що уважне знайомство з дитячими характерами у творах видатних письменників теж наближає нас до розуміння дитячої душі – наприклад, у французів сучасні твори Ліхтемберже, А. Франса, Доде; у англійців Діккенса; у росіян Толстого, Короленка; у нас Винниченка, Грінченка, Кибальчич, Мирного, Франка та ін.

Усі ці засоби потрібно конче по можливості ширити, збирати певний матеріал щодо духовного життя дітей, бо тільки на багатстві матеріалу, на науковому аналізі його і може ґрунтуватися експериментальна педагогіка і тільки вона дасть нам змогу провадити виховання і навчання більш природно і відповідно до всіх найкращих нахилів дитини, які ми раніш так часто цілком ігнорували.

Теорія виховання

Що таке дитина?

Ми переглянули ті різноманітні засоби, якими сучасна наука підходить до найкращого розуміння духовного життя дитини. Тепер розглянемо, що саме уявляє з себе дитина за даними психологів, фізіологів, антропологів.

Коли поглянемо на новонароджену дитину, згадуємо вірш латинського поета-філософа Лукреція: “Вона схожа,— каже він,— на мореплавця, якого викинули скажені хвилі на берег; і голісіньке немовлятко лежить викинуте з глибини лона матері, розкинувши рученята, без жодних засобів до незалежного життя і в новій своїй оселі жалібно голосить”. Але проходять роки, і це кволе, немічне немовлятко стає переможцем над усією природою, стає людиною, найкращою, по слову Руссо, творчою істотою. Що ж закладено в цьому безсилі, що дає йому в майбутньому його творчу силу? Які умови, які впливи викликають ці сили і дають їм чи позитивний напрямок, звернений на добро в ширшому розумінні цього слова, чи негативний – на зло собі й іншим? Що саме дає цій дитині перемогу над усіма іншими живими істотами на світі, які на початку свого життя зовсім не виявляють такої беспорядності, як дитина – майбутня людина?

Кожна дитина народжується як продукт об'єднаного біологічного й антропологічного процесу. В своєму ембріональному розвитку вона проходить різні шаблі і форми органічного життя і приносить в собі риси, здобуті людиною на шляху її тисячолітньої культури, виявляє різні антропологічні ознаки своєї приналежності до тої чи іншої раси, нації, кліматичної зони. Разом з цим вона має в собі ті індивідуальні риси, які закладено у ній почасти як спадщина батьків, почасти як безпосередній вплив в момент зачаття і всього періоду вагітності матері. Таким чином, немовлятко одразу уявляє себе продукт, з одного боку, своєї власної індивідуальності й безпосередньої спадщини, що в психології зветься процесом онтогенетичним, а з другого боку, воно народжується, як продукт і біологічних, і антропологічних впливів, що

зветься процесом філогенетичним, який виявляється в близькій аналогії різних періодів духовного розвитку дитини з розвитком людності на її шляху від дикунства до культури. Досліди над онтогенезисом і філогенезисом під час усього дитинства пояснили багато чого в поведженні дитини, її нахилах, емоціях, рухах. Біологічний паралелізм між розвитком дитини і розвитком інших хребтових тварин більш з'ясований у науці, ніж паралелізм антропологічний. Порівнюючи дитину з іншими створіннями, одразу бачимо, що ембріональний період життя людини коротший, ніж у інших великих хребтових; зате усе дитинство (післяутробне) куди довше, ніж у останніх. Коли собака-цуценя стає на 50-й день народження цілком подібним до дорослого собаки і може спокійно забезпечити своє життя, дитина потребує кілька років, щоб стати подібною до дорослої людини і мати змогу забезпечити своє фізичне існування. Довге дитинство є факт соціальний, бо для охорони безпорадної дитини потрібно було створити родину і родинне життя. Співчуття та жалість до немовляти викликали найміцніше почуття батьківської ласки (а найбільше матеріної) і свідомість першого морального обов'язку – батьків до дитини, і це надалі, як каже американський професор Бетлер, утворило серед людей перші вияви справедливості. Зародок в ембріональному стані живе цілком в залежності від жовтка в яйці, і те, чого недодав йому жовток, дитина одержує від свого соціального оточення, яке й стає їй другою матір'ю. За своє довге дитинство дитина поволі набирається свідомості і виявляє сама себе в емоціях, бажаннях, розумових рішеннях.

Два життєвих принципи керують першим розвитком дитини: акомодация (пристосування) і звичка. Болдвін каже: розвиток життя організму з самого початку його

існування вимагає від нього таких властивостей, які дають йому можливість реагувати на приємні явища (гедонічна свідомість), а також окремо і на цілком неприємні. Емпіричний аналіз почуття приємності і страждання показав, що з почуттям приємності зв'язано психофізичний стан організму, корисний для життя, а з почуттям страждання – навпаки, ненормальний, з неясним почуттям небезпеки для життя. Найпростіший живий організм – амеба – розтягує своє слизьке тіло назустріч промінню сонця, приймаючи його в себе з приємністю, і навпаки: натрапляючи на якусь перешкоду, амеба вся стягується, силкується зробити своє тіло можливо меншим. Тут, як і скрізь в психофізичних процесах, сприймання зв'язані з рухами (пригадайте акробата і його акомодативні рухи, коли він йде по линві). Весь процес першого часу життя кожної живої істоти зводиться таким чином до сприймання і реагування на зовнішні явища. Усяка акомодативна дія може мати три стадії: 1) біологічне пристосування – зміну структури окремих частин організму; 2) реакції, в яких перемагає рефлексивна увага – переймання, вивчення, досвід; 3) свідомий вибір мети і досягнення її силою бажання й акомодативною до потрібних для цього акцій (вольова акомодативна дія: свідоме зусилля). Початок акомодативної діяльності розв'язується в психології і Бена, і Спенсера двома словами: приємність і страждання. Боддвін підкреслює, що всі первісні дратування, які підносять життєву енергію, дають і органічні причини для почуття приємності і тим самим викликають “надмірні” рухи. Кожний організм має нахил наближатися, рухатися, тягнутися назустріч приємним джерелам дратування і відхилятися, ховатися від неприємних, больових. Онтогенетичний розвиток кожної дитини і розпочинається з такої ґрунтовної акомодативної діяльності всіх рухів

(очей, рук). Виживають діти з найкращою акомодациєю організму до різних умов життя.

Далі на поміч акомодациї приходить звичка. Джеме і Гросс подають нам такі закони звички: 1) коли незвичайна нова реакція повторюється кілька разів, то постає органічний нахил до того, щоб кожного разу на подібне дратування реагувати таким самим засобом. Такий нахил постає цілком фізично, так, як наприклад, одяг лягає тими фалдами, як був складений; 2) у дитини завше є прагнення повторювати свої реакції, інший раз безмежне число разів, коли ця реакція тішить її; це виявляється в її рухах, і в тому, як вона любить повторювати нові слова, або слухати ту саму казку; 3) чим більш повторень, тим шлях акомодациї стає рівнішим, і утворюється звичка; 4) спочатку акомодацийні рухи свідомі, і вже звичка робить їх автоматичними, свідомість відходить у глибину розумових процесів (наприклад, ходячи, переставляти ноги).

Поруч з акомодациєю і з звичкою дуже рано виступає в житті дитини і соціальний фактор розвитку – це переймання, яке визнається за посередній щабель між першими інстинктивними рухами і пізнішими розумовими. Переймання дає дитині змогу опанувати ті звички, які вже добре розвинено ще попередніми генераціями. Цей фактор вже переносить дитину з сфери онтогенезу в сферу впливу антропологічного і соціального філогенезису. Вже давно психологи зреклись погляду Локка, що мозок дитини уявляє з себе *tabula rasa*; ні, він вже від самого народження має ті лінії (борозни), ті сліди, які прокладалися в людському мозкові протягом довгих віків культурного поступу. Біологічний закон каже: розвиток кожного організму повторює в коротких рисах усю низку форм, що їх пройшли попередники. Лай визнає

цей закон як не досить науково обґрунтований, але англійські педагоги і антропологи, наприклад, Чемберлен, Ст. Холл (американець) твердо його дотримуються і дають дуже виразні паралелі між звичками дітей і народів дикунського стану. Цю думку висловлювали ще й раніше, колишні філософи – Лукрецій, Діодор Сицилійський. Сучасний педагог Паола Ломброзо у своїй праці “Спроба дитячої психології” каже: “Дитина є малим, стислим, синтетичним образом усіх стадій еволюції людськості, еволюції, якою керує той самий принцип пристосування до життя з найменшою витратою сил”. Так, сучасний папуас являє собою людину з розумом і емоціями, розвиненими нижче, ніж у сучасної європейської дитини; він має менше здібностей до поступу, ніж наша дитина. Придивляючись до дітей, ми справді побачимо в їх поведінці багато атавізму; наприклад, помітні атавістичні впливи на їжі: діти люблять їсти усякі трави, корінчики, і як би добре не була дитина нагодована, вона не встоїть перед щавлем або якимись бруньками. “Лопуцьки їсть, ставочки гатить”, – писав Шевченко в поемі “Княжна”, наводячи це на доказ занедбаності дитини. Але і панське плекане дитя вважає усяке бадилля за ласощі. Американка Берген зробила дослід над тим, яку рослинну їжу одшукують і діти, і дикуни в первісних лісах Америки. Цікаво було б зробити такий дослід на наших українських степах. Вартим уваги явищем в цьому напрямку є крадіжка нашими дітьми яблук і їх безоглядне вживання. Шнайдер пише: “Надзвичайно настирливим являється у хлопців (в меншій мірі у дівчат) усіх культурних народів нахил до крадіжки яблук. Самий вигляд яблука, хоча б зеленого і ще несмачного, викликає таке бажання його з'їсти, що цей інстинкт перемагає усякі перешкоди. Ніяка інша садовина не спокушає так дітей, як яблука, і ми

знаємо, що і дикуни, і мавпи теж більш усього ласують яблуками”. Чимало атавізму можна спостерегти в любові дітей лазити по деревах, підкидати ногою камінчики (з чого й пішов футбол, і що завше роблять дикуни), як люблять вони хлюпатись у воді; так само виявляється атавізм і в бурхливих афектах дітей – коли вони падають від гніву на підлогу, кричать, кусаються, в їх почутті страху і незрозумілої інший раз жорстокості – це все нагадує і сучасних дикунів. Забави дітей переносять нас дуже часто в умови дикунського життя.

Багато спільного в світогляді дітей і дикунів можна знайти в казках, що їх складала первісні народи, і які тепер діти з таким захопленням слухають. Уся народна література, народні заговори і загадки стали тепер найкращою втіхою дітей усіх культурних народів, усіх інтелігентних родин, бо є щось спільне в тому настрої, в тому антропоморфічному світогляді, в якому склалися ці твори, і в тому настрої і розумовому розвитку, в якому дитина жадібно до них прислухається. Задовольнити цю дитячу природну жадобу – це обов'язкова праця всесвітніх етнографів: вони мають зібрати усю народну літературу, на якому б щаблі культурного розвитку вони не стояли. І з цього багатого і цінного матеріалу педагоги вже мають вибрати для дітей те, що більш підходить, в чому душа сучасної дитини може злитися з душею її прадавніх предків. Теж далекий відгук колишніх і сучасних дикунських звичаїв бачимо в нахилі дітей будувати собі всякі курені, намети і провадити в них життя на зразок Робінзона або дикунів.

Немало спільного з станом некультурних народів можна помітити і в розумовому розвитку дитини. Ми добре знаємо, що неправдиві, непевні уяви дітей залежать не від хибного процесу мислення, а від браку матеріалу

для висновків, браку досвіду. Так, дикун і дитина приймають луну в лісі за таємний людський голос, питають, чи Бог теплий, чи холодний, звідки береться сніг, прохають, щоб дали їм до рук місяць, хапають рученятами мамине обличчя в люстерці. Чимало також є такого, що нам здається безглуздим у думках дикуна або дитини, для них же воно цілком природне і відповідає наявним у них асоціаціям. Так само їх легка підлеглість гіпнозові пояснюється нерозвинутим логічним мисленням і слабкою волею.

Філогенезис дитини, як ми бачили, почався з процесу переймання, який багато важить у поширенні поступу і в дикунів, і в дітей. Переймання – це перший соціальний фактор в їх житті. Усі вияви дитячого життя можна поділити на просто життєві, більш-менш інстинктивні: ходіння, їжа, крик, ласка до матері, які розвиваються для неї непомітно, – і на такі, що їх дитина переймає від людей, котрих коло себе бачить: хода, танці, гімнастика, підспівування, підсвистування. Вчителі нормальної школи в Массачусетсі зібрали такі спостереження (1208 щирих дитячих записів) над тим, скільки діти набирають переймань у різний вік. Виходить, що у віці 5-6 – 121, 4-5 – 191 переймання, 6-7 років – 123, 7-8 років – 91, 8-9 років – 96, 9-10 років – 82, 10-11 – 83, в 11-12 років – 45, у 12-16 років – 107. Тут є всякі переймання: і механічні, і моторні, сенсорні, лінгвістичні, естетичні, моральні, вокальні і т. ін.

Дуже цікаві досліді Болдвіна щодо переймань. Вони виникають по його дослідіах не раніш 6-7 місяців. Раніш переймання бувають тільки випадкові і не дають дитині стільки приємності, щоб викликати бажання їх повторювати. Переймання буває або просте, близьке до сугестії, і настирливе – змагання – з бажанням досягнути

поставлену ціль. Першу форму переймання можна підвести під тип природженої реакції, неоднакової у різних дітей. Діти, каже Бодцвін, мають більше нахилу до переймань, ніж інші створіння (окрім мавп та ще птахів, що переймають чужий спів: дрозди, пересмішники); переймання потрібне дитині як природний засіб навчання. Романес каже: дуже часто дитина переймає рухи, звички, незалежно від того, чи вони дають їй приємність, чи ні, тільки пізніше дитина стає більш чулою як до болю, так і до задоволення. Акомодація до життя вимагає, щоб діти переймали безвідносно до приємних і неприємних вражень, бо всяка нова акомодація, хоча б і дуже потрібна, не проходить без ризику і може бути зв'язана з болем або з насолодою. Нахил до переймання – це міцний природжений інстинкт, який постійно впливає на дитину; переймання дитини не є механічне; дитина між різноманітними рухами свого оточення переймає те, що їй до вподоби. Ці переймання допомагають дитині краще зрозуміти тих осіб, у яких вона переймає, краще відділяти себе від інших осіб – *я і не я*. Це перший акт соціального життя дитини. Щодалі переймання стають більш свідомі, вибір дитини стає більш різноманітний, дитина переймає звуки, слова, далі складається ідеал людини, і доросла дитина переймає у героїв романів, у найлюбіших учителів, товаришів і т. ін.

Так потроху дитина, як продукт онтогенетичної і філогенетичної спадщини засобами акомодації, звички, переймання, набирається життєвих сил і поволі розвивається інтелектуально і психічно. Для цього розвитку має велике значення безпосередня спадщина, що дали дитині батьки. Лай каже: спадщина передає дитині морфологічні і функціональні риси усього організму і окремих органів і разом з цим усієї нервової системи.

Спадщина доводить дитину або до того гармонійного стану, який зветься фізично і духовно нормальним, дає міцне здоров'я, або доводить до ненормального становища хворобливості, фізичної і духовної пригніченості. Досліди над слабкодушними дітьми виявили, що у 18 % з них батьки страждали на нервову неурівноваженість, 29 % – на пияцтво, 6 % – сифіліс, 42 % – рахіт. Цікаві досліди Демме, де в 10 родин, в яких батьки були пияками, діти майже всі були дефективні. Ще Дарвін звертає увагу на те, що лише організми, пристосовані до життя, виживають самі і передають свої удосконалені органічні форми своїм нащадкам. Спадщина, крім фізіологічних рис, часто обдаровує дитину мистецькими і математичними здібностями. Так, славетний Бах належав вже до четвертого покоління музикантів у своїй родині. Лесгафт визнавав і спадщину темпераментів.

З цього ми робимо такий педагогічний висновок: виховання дитини повинно бути відповідним як своїми засобами, так і своєю системою до індивідуальності кожної дитини; воно має провадитись в напрямі якомога ближчим до шляху виховання всього людства протягом його довгого культурного розвитку і повинно, можливо, краще використовувати як філогенетичну, так і онтогенетичну спадщину. Генетичний метод навчання вимагає, щоб план його і програма координувалися з культурними періодами розвитку людства.

Разом з спадщиною впливає на дитину її оточення – фізичне і соціальне. Діти дуже чулі, вразливі до всіх вражень свого оточення: вразливі навіть ембріони. По зародках курчат спостерігали, як вони різно розвивалися під впливом світла і тепла. Лесгафт робив експерименти над звірятами і виявив значення повітря, тепла, світла, їжі, кольорового проміння на їх розвиток. Так, цуценята,

вигодувані виключно рослинною їжею, відрізнялися сухим тілом, слабкими ногами; а вигодувані виключно м'ясом мали округлі форми тіла і були сильні. Населення сонячного півдня значно відрізняється своїми рухами, більш жвавим темпом усього поведження від населення півночі. На жаль, ще мало зроблено спостережень над впливом на дітей сонця і повітря. Але і тепер є деякі наукові вказівки на те, що в різні місяці року діти виявляють різний настрій, різну вагу, тобто ростуть неоднаково. Скойтен і Лабзін дають чотири щорічні зміни: значний розвиток м'язів відбувається з жовтня до січня, зменшується з січня по березень, збільшується з квітня по червень і слабшає з липня по вересень. Так само і розумова діяльність зміцнюється з жовтня по січень і падає з січня по березень. Лай робить такі висновки: школа затримує фізичний ріст учнів: канікули треба продовжити і визначити їх саме на ті місяці найбільшого занепаду психічної енергії – липень-жовтень, а також не можна призначати іспити на квітень чи на липень, коли дитині важка найменша розумова праця. Усі ці зміни росту і розвитку протягом року звуться ритмом росту. Духовний розвиток йде не завжди паралельно з фізичним. Для концентрації пам'яті й уваги найбільше сприяють осінні місяці. Крім річного ритму, помічають ще зміни протягом дня. Знання цих впливів дуже допомогло б шкільній дидактиці, тільки їй досі ще не встановлено певного методу для спостереження цих змін. Помічено, що кожна дитина має свій моторний темп і темп мислення, дуже залежний від часу дня і від різних умов життя. Цей темп дуже характеристичний для кожної індивідуальності, він виявляється в навчанні і в будь-якій поведінці дитини.

Різні досліді і спостереження дали такі висновки:

- 1) кожний клас має свій психофізичний темп і психофізичну енергію, які щоденно, щотижня, місяця, року змінюються;
- 2) максимум класної енергії можна досягнути і до обіду, і після обіду;
- 3) психічна енергія класу майже однакова в період від 7-12 годин (до обіду) і від 2 до 4 годин після обіду;
- 4) психічна енергія класу падає в період з березня по липень, піднімається і знову падає в жовтні;
- 5) різні предмети навчання, перерви між уроками, свята, неділі не впливають на хвилястий рух психічної енергії, а тільки або зміцнюють, або затримують її піднесеність. Чимало спостережень виявляють, що жодний учень не може працювати усі 5 годин шкільного навчання, а не більше як 3 години. Кожний вчитель повинен звернути увагу на ці висновки, бо їх підтверджують експерименти над учнями. Ними треба керуватися, виробляючи розпис уроків, розподіляючи канікулярні спочинки, призначаючи іспити.

На дітей немало також впливають і економічні умови їх життя. Так, спостереження Фіндля у Глазго в 1908 р. над учнями від 5 до 18 років виявили, що діти, які живуть з цілою родиною в одній кімнаті, мають меншу вагу і менший ріст, ніж діти, що живуть в помешканнях з 3-4 кімнат. Ця різниця доходить у вазі до 12 фунтів для хлопців і до 14 фунтів для дівчат, а в рості – до 5 дюймів для хлопців і до 5,3 дюйма для дівчат. Це підтверджують і спостереження Меккензі. Навіть відсоток смертності збільшується, коли діти живуть в тісному темному помешканні; так, для 1-ї кімнати він виносить 38,7 %, для 2-х – 21 %, для 3-х – 13,7 %, для 4-х – 11,2 %. Ніцефоро з Лозанни пише: “Діти батьків заможних мають куди більші

середні цифри широти грудей, обсяг голови, можливо, що й мозкові здібності та протистояння втомі усе виходило у них більше, ніж у дітей вбогих родин”.

Відома дослідниця дітей пані Ернст каже, що економічні умови життя утворюють більше відмін між дітьми, ніж їх належність до різних націй.

Хто не знає великого значення їжі, її впливу на фізичний і розумовий розвиток дітей? Треба дуже уважно ставитися до правильного обміну матерії в організмі, особливо тих, що мають значення для нервової системи, бо цю систему більше всього дратують в дитинстві. Їжа має даватися дітям у правильно призначені години і має бути різноманітною, бо немає такої страви, яка мала б у собі усі потрібні для годівлі елементи. Найкорисніша стравка складається з вуглеводів, білків і жиру. Праця дитини найкраще йде після 2-3 годин після їжі. Рума звертає увагу на те, що при низькій температурі діти вживають більш хліба, а літом менше.

Для малих дітей Монтессорі дає вказівки щодо їжі: яйця, молоко, горох, квасоля, городина, фрукти (більше варені, ніж сирі), якомога менше м'яса. Для немовлят краще за все молоко матері. В Парижі досліди 1898 р. визначили смертність дітей за один тиждень: годованих соскою 260, годованих грудьми – 30. Багато впливає на корисне вживання їжі її добре виготовлення і приємне приймання. Ось чому і в родинному житті, і в усіх дитячих установах їжу треба подавати чисто, щоб настрої дітей був веселий, але без пустот, без грубих виявів жадібності, без брудного поводження з їжею, бо обід, сніданок, вечеря – це не тільки фізіологічне задоволення, а й соціальний процес, і він має провадитися, можливо, естетично і приємно.

Досліди Рума, Меккензі, Мак-Дональда і інших дають певні вказівки на те, що не тільки фізичний осередок значно впливає на нормальний розвиток дітей, але й соціальний, економічний і моральний, і на це треба звертати щонайменше більшу увагу. Вже чимало батьків розуміють вплив повітря і їжі на здоров'я дітей, але ще мало рахуються із сном дитини, а це дуже впливає на нервову систему. Дитина потребує до 3 літ не менше 12 годин спокійного сну вночі і 1-2 години сну вдень. Вона повинна мати добре ліжко, і не треба ніколи будити її.

Щодо того, то менше дитина може спати (це теж дуже залежить від індивідуальності), але до 12-15 літ не менше 10 годин. Період статевого розвитку вимагає у деяких дітей і більше годин сну. Дитина повинна лягати завжди в свій певний час. Щодо повітря, то з самого дитинства дитину треба привчати до будь-якої погоди, щодня давати їй рухатися на свіжому повітрі. Кімнату треба 2-3 рази на день освіжати, відчиняючи вікно. Дуже добре привчати дітей спати з відкритими вікнами (зимою з відкритою кватиркою). Виводячи гуляти, не треба занадто закутувати дитину, бо це перешкоджає їй вільним рухам. Старшим дітям пропонуються різні зимові спортивні розваги – ковзани, лижви, санчата. В Англії у деяких школах усю зиму діти вчать з відкритими вікнами, і помічається, що там діти, тепло одягнені, дуже добре виконують усі завдання. В кожній школі повинні бути ванни і душі, бо чистота це теж один з чинників, сприятливих для здоров'я дитини. За останні часи виявилось, що багато усяких дитячих примх залежить від слабкості шлунка, або нервів, або шкіри, і щоб розв'язати деякі педагогічні питання, потрібна допомога лікаря. Для цього кожна школа, кожна дитяча організація повинна мати лікаря для постійного обстеження дітей. Для слабих дітей дуже добре перейти в

так звані лісові школи – першу з яких було організовано в Шарлотенбурзі, далі почали організовуватися в Мюльгаузені, Ліоні, під Лондоном. В Америці роблять на дахах дуже високих домів дитячі садки (від дощу і снігу напинають брезент).

Так розпочинається в культурних країнах уважне плекання здоров'я. “Наші обов'язки, – каже Олена Кей в своїй дуже цікавій книжці “Вік дитини”, – щодалі повинні ставати більш серйозні, щоб громадськість навчилася захищати від страждання дітей. Настане такий час, коли на кожну дитину будуть дивитися як на дорогоцінні святощі, коли і материнство стане святим”.

Школа, учительство повинні йти назустріч такому рухові і так реформувати, так поставити усі дитячі організації, щоб вони не псували здоров'я дитини і не калічили її духовні сили. (За дослідями у Стокгольмі малокрів'я виявляється в учнів 1-го року навчання у 7 % учнів, наприкінці 2-го року в 15,6; в німецьких школах 1-й рік навчання дає 17 % слабувань учнів, а останній рік 40-50 %.)

Початок свідомості

Ми бачили, як складається дитина під впливом спадщини, оточення і своєї власної індивідуальної натури; тепер цікаво, як можемо ми допомогти дитині в її розвитку, що йде завше в двох напрямках – сенсорному і моторному. Ззовні приймаються враження, на них реагує дитина рухами. Перший шлях до утворення правильного мислення є утворення правильних сприймань, а для цього конче потрібно розвинути почуття як органи сприймання. Так само перший шлях до виховання морального – це ознайомлення з питомими інстинктами дитини, на них треба спиратися, сприяти розвитку деяких із них,

припиняти розвиток інших, як шкідливих чи для приватного, чи для громадського життя. Треба знати, як ці питомі нахили впливають на весь розвиток дитини і вміти ними керувати. Дитина приносить з собою чимало спадкових нахилів і реакцій, найміцніші між ними інстинкти. У тварин інстинкти доведені до перфекціонізму – це пояснюється тим, що для них не існує поступу, що вони не набирають нових реакцій, а обходяться лише інстинктами, які з давніх генерацій передаються для охорони і забезпечування життя як одної тварини, так і її роду. Дитина навпаки: до своїх природних здібностей може постійно набирати нових засобів акомодатії, через те, як це доводять дарвіністи, вона не потребує занадто розвинених інстинктів.

У психології є чимало означень того, що саме є інстинкти. Одні вчені кажуть, що це специфічний нахил душі, характеристичний для усіх членів одної породи, який поволі розвивався в процесі акомодатії до свого оточення. Як елементи душі інстинкти цілком не можуть бути знищені. Інші психологи кажуть: інстинкт є питома комбінація рефлексів, які походять з центральної нервової системи і викликають зовнішню акцію, характерну і звичайну для всієї породи: кожна ластівка буде ліпити своє перше гніздо з глини і кожний кролик буде ховатися від собаки в кущах. Молоденька вівірка, що не зазнала зими, буде ховати горішки в своє дупло на зиму. Не всі інстинкти виявляються одночасно, деякі тільки в старші літа – як сексуальний, релігійний. Є так звані транзиторні, часові інстинкти, які без сприятливих умов можуть зникнути, – наприклад симпатичний, релігійний, інстинкт боротьби, – є інші надзвичайно міцні, як інстинкт годівлі, мови, рухливості. Американський психолог Мак-Дугалл вимагає дуже пильної уваги до розвитку того або іншого

інстинкту, або до його затримання. “Коли знищити в дитині її інстинкти, – каже він, – які мають такі могутні імпульси, то організм втрачає всяку жваву активність: він залишається інертним, нерухомим, мов парова машина при згаслій печі. Ці імпульси суть справжні сили, які направляють і підтримують усе життя дитини, і розумове, і вольове”.

Останнім часом звернули велику увагу на пояснення самої природи інстинкту, як одного з найміцніших чинників нашої внутрішньої духовної діяльності, тісно зв'язаних з органічною істотою людини. Бехтерев каже в своїх нових розвідках рефлексології (Бехтерев, “Рефлексологія”, 1921), що інстинкт – це первісна здібність пристосовувати природний механізм до умов життя. Дехто із учених-психологів висловлюють ту думку, що більшість інстинктів – це продовження або закінчення самого організму істоти; не можна сказати, де закінчується праця природи і де починається діяльність інстинкту. Загально розуміючи, інстинкт – це здібність утилізувати всі знаряддя організму для життя. В самому організмі інстинкт знаходить пристосований до його потреб інструмент дуже тонкий і складний, що може якнайкраще функціонувати. Інстинкти не змінюються, бо їх зміна викликала б цілковиту зміну пристосувань в цілому роді істот. Спочатку, коли свідомість дитини ще слабка, користь природних пристроїв і штучних так урівноважені, що важко вияснити, котрі з них краще забезпечують дитині перевагу над природою, і тільки пізніше інстинкт і розум усе далі відходять один від одного, але ніколи не розлучаються зовсім. Є речі, які може шукати тільки інтелект, але ніколи він їх не знайде без допомоги інстинкту, який, однак, сам ніколи не почне шукати. Інтелект часто не розуміє життя, іде

наспроти нього, тоді як інстинкт є саме життя. Якби ми вміли розпитати інстинкт, він би розкрив перед нами найінтимніші таємниці життя. Він допомагає нам розуміти іншу людину, інший народ, бо коріння всіх людей в інстинктивній глибині їх духовного і фізичного життя. Інстинкт, каже Бехтерев, є симпатія, якби вона могла поширитися, вона дала б нам ключ до багатьох життєвих процесів. Інстинкт, очищений від усякого інтересу (матеріального), – це та внутрішня інтуїція (інстинктивне розуміння), яка може дати нам безмежне розуміння життя. Нові психологи і філософи надають йому величезного значення і ґрунтують свої припущення на тому, що вже і тепер ціла сфера людської діяльності і творчості керується інтуїцією, а саме – мистецтво. На дітях видно, що інстинктивні директиви впливають дужче, ніж вимоги виховання. Це велике значення інстинктів, значення напівсвідомої глибини дитячої душі, яка виявляється у дорослих в інтуїції і вимагає від вихователя великої уваги.

За найзначніші інстинкти педагоги визнають: 1) інстинкт самоохорони, 2) руху, 3) забави, 4) творчий, 5) будівничий, 6) цікавості, 7) мистецький (шукання краси), 8) товариський або соціальний, 9) хліборобський. Ці інстинкти вивели людство з становища дикунства і утворили всесвітню культуру. Але на них не можна спинятись: дитина має розум, який набирає все нових придбань через переймання і звичку, через нахил дітей до повторювання; ці нові придбання міцно затримуються. Гросс каже, що нема придбань, які не спирались би на питомий нахил. Навіть творчі генії починали свою творчу працю з наслідування, цебто йшли за інстинктивним нахилом (Рафаель, Дюрер починали з наслідування). От через що серед усіх інстинктів Лай, Болдвін надають

особливої ваги інстинктові наслідування. У своїй експериментальній педагогіці Лай подає трохи іншу серію інстинктів, з якими мають справу педагоги: 1) інстинкт наслідування; 2) руху; 3) виразу (творчий); 4) боротьби; 5) знання (цікавості); 6) колекціонування; 7) наближення до людей – товариський; 8) підлягання сугестії; 9) міри. На інстинкті наслідування з увагою зупиняються і психологи, і педагоги. Наслідування буває зовнішнє і внутрішнє, на якому ґрунтуються почуття симпатії й інші соціальні нахили. Дитина дуже рано відчуває чужу емоцію за виразом обличчя, за звуками голосу, рухами і наслідує її, вона плаче, коли бачить свою маму в сльозах, і сміється, коли навкруги її сміються. Вона плаче коли чує стогін якої-небудь живої істоти. Це наслідуванні при допомозі уявлення дає дитині ключ до розуміння чужої душі, теж завдяки спадковому плаче, коли чує стогін або скавчання якої-небудь живої істоти. Це наслідування при допомозі уявлення дає дитині ключ до розуміння чужої душі, теж завдяки спадковому переднахилу до почуття симпатії, майже інстинктивного у людини ХХ віку. Лай з розгляду інстинкту наслідування робить такі висновки: 1) якби дитина з самого раннього віку не мала інстинктивної здібності наслідування, то кожна окрема особа мала б вигадувати усі ті культурні відкриття, якими давно користуються культурні народи, і не могло б бути жодного поступу; 2) наслідування – є засіб для розвитку мислення і органів почуття; 3) наслідування часто дають змогу виявитися у дитини якому-небудь талантові, хисту, які без того могли б загинути “за порогом свідомості” (за виразом Гербарта); 4) наслідування для дитини – це джерело безмежного задоволення фізичного, інтелектуального, естетичного і етичного. Діти наслідують усе, в чому бачать якийсь інтерес, наслідують

і добре і зле, краиве й іншого разу бридке. Через те і треба, щоб вони в своєму оточенні бачили якнайбільше добра і краси; 5) наслідування нахиляє дітей до драматичного, пластичного і графічного виявлення своїх вражень від усяких речей, явищ, вчинків; 6) симпатичний інстинкт викликає почуття спільності, об'єднання, а це морально соціальний ґрунт. Тард сміло каже: “Громадянство – це спільне наслідування. Для морального виховання велике значення має внутрішнє наслідування, яке з'являється пізніше від зовнішнього”. Ліпс каже: “Найвищий моральний розвиток виявляється в тому, щоб в самому собі рефлексувати (відбивати) усіх осіб, усі з'явища в їх справедливій вартості. Щоб бути моральним, я мушу все і всіх зрозуміти – усе приймати до серця. Мушу чуло ставитися до чужого горя і до чужої радості. Я мушу мати і за себе певну самосвідомість, розуміти кожну людину і в залежності від моїх моральних заповітів керувати своїми вчинками”. Це ціла моральна програма в словах Ліпса, і ми повинні її пам'ятати, виховуючи дітей в атмосфері симпатії, підтримуючи їх інстинктивно внутрішнє наслідування, читаючи їм, оповідаючи казки, повні шляхетного героїзму, перемоги альтруїзму. Тільки твори ці повинні бути мистецькі, а не моралізаторські катехізиси, безпосередні у своїй творчості – народні, або високих майстрів слова, – вони і в дітях викличуть безпосереднє захоплення. Треба теж виховувати такі етично-естетичні реакції власним переживанням самих дітей, ставити їх у такі обставини, в яких альтруїстичний вчинок може дати їм найкраще задоволення. Розуміння чужих емоцій і симпатична до них реакція стає звичкою, і душа дитини інакше не може реагувати в своєму оточенні, як керуючись інстинктом симпатії. Найвища мораль і є та безпосередньо добра душа, яка інстинктивно не може

заподіяти лиха. Таку мораль і бажано зміцнити в дитині, спираючись на два її інстинкти – наслідування і симпатії. Звичайно, до цього треба додати розвиток уявлення і самотійного судження своїх наслідувань.

Дуже часто при вихованні інстинкту симпатії великою перешкодою стає другий інстинкт, найбільш поширений серед хлопців – інстинкт боротьби; це є загальний інстинкт біологічний – є він і у звірів, і в дітей, і в цілих народів; він теж існує для охорони життя, виявляється в забавах: цуценята бавляться, борюкаючись один з одним, ведмежата, молоденькі півники наскакують один на одного, діти дуже люблять почувати свою перевагу над товаришем або собакою; з цього інстинкту постали бійки навкулачки, фехтування, атлетичні бої, Олімпійські ігри. Усе це ґрунтується хоча б у різних культурних формах – на біологічному (майже звірячому) інстинктові боротьби. У деяких дітей, переважно у хлопців, він прокидається дуже рано, виявляється у протесті проти всяких заборон. Яка-небудь маленька дитина двох літ дуже уперто буде кидати ложку на долівку і люто дивитись на матір, як та їй це забороняє; 6-літній хлопець, якого не пустили в садок, стукав у двері і на всі умовляння мами кричав: “Можеш мене бити, а я кричатиму ще голосніше, я хочу в садок”. З міцною емоційністю такі протести доходять до того, що дитина б'ється, кусається, стукає ногами. З такими дітьми треба поводитися дуже обережно, давати їм можливо менше заборон і лише тоді, коли вони справді необхідні. Тримати дітей у спокійному режимі, якнайменше хвилювати і викликати обурення, забороняти усяку бійку і зайву фізичну енергію, яка завше супроводить цей інстинкт вправами (найбільше на свіжому повітрі). Таким уважно обміркованим вихованням можна досягнути того, що цей

шкідливий інстинкт заспокоїться і може бути навіть направлений на щось добре, бо сам по собі він – позитивний чинник, який тільки в негативних умовах життя дитини може прийняти і сам негативний, майже руйнівний характер. Гете малим бавився тим, що викидав за вікно чашки, миски і з захопленням дивився, як вони розбивалися на дрібненькі черепочки. У деяких дітей цей інстинкт виявляється в жорстокості, коли дитина рве крила у мухи, топче ногами жука, мучить свою улюблену собаку. Це не є правдива жорстокість, а несвідоме виявлення того ж інстинкту боротьби. Пізніше він виявляється в ловлі птахів, в ловах взагалі. Хлопець робить собі лук, стріли, захоплюється стріляниною.

Вихователю не треба забувати, що життя скрізь вимагає боротьби, а дитині в майбутньому може доведеться не легко здобувати собі долю; інстинкт боротьби в своєму здоровому розвитку – це сила, можливість перемагати усякі перешкоди, аби тільки виховання навчило дитину добре вибирати знаряддя до боротьби і не обертати своїх інстинктивних здібностей на недостойну мету.

Завзятих борців уславила всесвітня народна епопея – Зігфрід, Марко Кралевиц, Вільгельм Тель, Роланд, Богдан Хмельницький, Мазепа, Демон, Дон Кіхот. Невміла боротьба з цим інстинктом часто калічить дитину, ламає її волю, навіки псує ласкаві родинні відносини. Ані вихователь, ані вчитель ніколи не повинні вступати у конфлікти з непокірливим учнем, а знаходити спільні інтереси, які зв'язали б їх між собою, такий терен, на якому вони можуть порозумітися і знайти шляхетні шляхи, що на їх треба спрямувати цей інстинкт.

Інші ж інстинкти не вимагають такого уважного дослідження, а тільки правильного (урегульованого)

задоволення. Так, інстинкт руху цілком природний для кожної здорової дитини; коли тільки дитина не спить, вона обов'язково рухається; інший раз дивно, як ці маленькі ніжки можуть так багато тупати. І тут з першого часу треба дати дитині повну самостійність рухів, інстинкт захистить її від втоми. Хоче дитина лазити – хай лазить, хоче ходити – хай ходить, треба тільки прибрати геть усе, що може їй стати на перешкоді або пошкодити її. Монтессорі цілком справедливо каже, що діти потребують різноманітних рухів – не залишатися весь час стоячи, а лягати, качатися по траві, на ковдрі, перелазити через паркан, перестрибувати через рови, скакати то на одній, то на другій нозі, це все зміцнює ноги, крижі. Бажано, щоб більшість рухів відбувалася на свіжому повітрі. Виховання додає до природних інстинктивних рухів добре координовані, ритмічні рухи, що дуже впливають на грацію цих рухів, на свідоме керування ними. В родинному житті і в дитячих садках, а також і по школах дуже бажано провадити послідовно ритмічні (під музику) рухи, гімнастику Декролі, бо це дуже гарно впливає і на настрій дітей. Треба також розвивати м'язи рук, пучок. Тут мають значення так звані Фребелівські праці: одно вже будування з кубів впливає на малі рученята, координуючи їх рухи. Тільки бажано, щоб куби були більші, бо для дрібних речей, дрібних праць у дитини ще не розвинені нерви пучок. Куби Монтессорі краще відповідають фізичному розвитку малих дітей (3-5 років): вони вимагають деякого, цілком можливого зусилля, щоб їх переносити, і це буде подобатися дитині; вони дають змогу бавитись з ними на підлозі – найулюбленіше місце дитини. Монтессорі дає свої кубики в обмеженому числі і з визначеною метою вживання (вправа для дотику і зору). Вони конче потрібні в кожній

дитячій організації, але взагалі всі кубики дитячих будівель мають бути такого обсягу і в можливо більшому числі. Монтессорі дає ще й інші вправи для розвитку пучок людини – шнурування застіжки з гудзиками різного обсягу. Ці вправи здаються нам трохи штучними – дітям можна давати застібати один одному черевики, одяг – це, правда, буде випадкова, а не систематична вправа, але й її можна повторювати в забаві з лялькою. Послідовно маленькі пучки навчатися всяких приємних праць – ліпити з м'якої глини або пластиліну всякі речі – яблуко, вишні, а далі й зайчика, і котика; навчаються викручувати так папір, щоб робити вітрячки і т. ін., поводитися з ножицями, щоб вирізати і човники, і ляльок, навчаються підкидати м'яча, запускати дзигу. Спочатку, вже на другому році, діти дуже люблять носити різні речі – дрова, книжки, і це дуже зміцнює м'язи рук і захоплює дитину, як одна з перших свідомих “праць”. Так маємо задовольнити інстинкт руху, даючи йому волю розвитку і різноманітний напрямок – рухами, розвагами, гімнастикою, ручною працею, для якої вихователь постійно має підбирати відповідний матеріал. Майже те саме можна сказати і про інстинкт забави, але про нього мова буде нижче. Велику увагу треба звернути на творчий інстинкт, бо він має велике культурне і соціальне значення. Раніш ми занадто пригноблювали цей інстинкт, вимагаючи від учнів виконання певних зразків, чужих його настрою, його нахилові, але відповідних нашим колишнім теоріям.

Скільки творчих сил згасло під впливом цих чужих вказівок! Навіть Фребель, хоча й пропонував вільний розвиток усіх здібностей дитини, давав у своїх працях дітям готові зразки, а його невдалі послідовниці – фребелівки – цілком змеханізували його праці, даючи їх

дітям для виконання майже під свій диктат: “Діти, відкрийте ваші шухлядки, візьміть куби, поставте один кубик так, а другий так, ми збудуємо міст” і т. д. Творчість – це найдорожчий скарб людства, вона утворила весь наш сучасний культурний добробут, наше мистецтво в найширшому значенні цього слова. Кожна дитина з початку життя виявляє деяку творчу силу, таку або іншу творчу вигадливість. Та дитина, яку збагачено від природи добрим уявленням, творить з першого року свого життя, перекладає палички по своїй думці, творить кубиками візерунок. Дайте дитині виявляти свою, може і дуже елементарну, творчість, і вона в неї буде вже більше розвиватися, давайте їй матеріал, розвивайте уявлення дитини, і її творчі сили будуть зміцнюватися, теми поширюватися, в них щодалі дитина краще буде висловлювати свої враження, свою уяву, настрій – цінний матеріал для кожного психолога і педагога, бо це є найщиріша сповідь маленької людини, найпевніший вираз того психологічного становища, в ЯКОМУ дитина живе в той або інший момент. Треба збирати усякі твори дітей: їх малюнки, їх казки, словесно-письмові твори. Треба прохати усіх матерів і вчителів не давати дитині зовсім шаблону або давати тільки дуже рідко і можливо найкращий для піднесення естетичного почуття дитини. Творчість дітей виявляється дуже різноманітно. Відома танцюристка Дункан спостерігала одного разу, як невеличка дівчинка на березі моря, силкуючись перейняти рух морських хвиль, як вони набігають і розбиваються об берег, утворювала свій танець. Мені доводилося чути, як дівчинка років 7-ми, сидячи сама на ганку, склала “свою пісню про корівок та пастушків, що в дощ верталися мокрі з пасовища”. Взагалі педагоги повинні дуже цінити усяку самотійну творчу працю дитини не для того, щоб з

кожної дитини утворити майстра в малюванні, співі, літературі, а для того, щоб викликати у кожної дитини, можливо, більше творчих сил, бо це найбільш коштовна річ для поступу і найбільш індивідуальна (що утворить одна дитина, того може не зробити її сусідка, і навпаки). Всесвітній поступ і поступ того або іншого обмеженого соціального колективу складається з поодиноких індивідуальних вкладів у загальну скарбницю. Чим їх більше, чим вони більш різноманітні, тим краще для поступу. Ми всі занадто довго ховались із своєю власною творчістю, жили чужими вказівками, традицією. Нехай же наші діти живуть своїми творчими силами, а педагоги нехай дають їм волю і змогу найширшого розвитку.

Щодо будівничого та хліборобського інстинктів, то вони помітні не у всіх дітей. Нам – українцям, бажано було б використовувати інстинкт хліборобський, бо край наш цього потребує. Діти взагалі люблять копатися в землі, щось садити у землю. Треба, щоб коло кожної школи, дитячого садка, притулку був садок, в якому діти мали б змогу садити деяку городину, квітки, плекати їх, користуватися своєю працею. Це дає змогу звертати увагу дітей на всякі ботанічні і зоологічні явища, дати їм звичку і цікавий матеріал для будь-яких спостережень. Це праця добра для здоров'я і цікава з наукового боку; вона дає дітям чимало естетичного задоволення і в квітках, в розділі всього саду – грядки, клумби, вазони з квітками, пучки квітів з власного саду. Хоч хліборобський інстинкт і не у всіх дітей міцний, але задовольнити його треба, бо він дає чимало приємних переживань для дітей і є природним у наших сільських дітях. Будівничий інстинкт виявляється в тому, що майже всі діти з усього – з паличок, з піску, кубиків і т. ін. дуже люблять будувати хатки, церкви та інші будівлі, і тут, як і завжди, треба їм

давати різний матеріал і повну волю самостійної творчості.

Для початку навчання має значення інстинкт цікавості. Він дуже міцний у дітей: з ним дитина йде до школи, сподіваючись і бажаючи багато чого взнати, зрозуміти. До цього часу школа не рахувалася з цікавістю своїх учнів – вона мала свою програму, десь в кабінеті міністра складену, і не цікавилася тими інтересами, що хвилювали дітей, цікавили їх; і можна було помітити, як за деякий час шкільного навчання дитяча цікавість занепадала, зникала, її заступала повна індиферентність до того, чого так штучно вчила школа. І всі живі інтереси дитина задовольняла поза школою, самостійно. Тепер школа наближається до її нахилів, інтересів і потроху переробляє свої програми. Перша цікавість дитини виявляється в дуже наївних питаннях, з якими вона звертається до своїх близьких і на які інший раз дуже важко відповідати: і чому зірки не падають з неба, і чому вітер віє, чому сніг білий? Матері завжди нервуються від цих питань і або женуть від себе настирливу дитину, або традиційно відповідають: “Як виростеш, тоді будеш знати”. Але дитина не розуміє далекого майбутнього, питання цікавлять її, і вона настирливо допитується, звертаючись до всіх навкруги, аж доки не одержить від когось задовольняючої відповіді, часом відповіді цілком не правдивої, а забобонної. Від таких відповідей дитина набирається неправдивих уявлень, з якими нам пізніше вже доводиться боротися. Краще матері самій по змозі задовольняти дитячу цікавість або просто відхилити увагу дитини від цілком незрозумілих для неї питань. Але взагалі і в родині, і в дитячих садках треба прислухатися до дитячих запитань, давати їм матеріал для спостережень, для знання, який би відповідав їх

інтересам. Майже всі діти більш за все цікавляться усім рухливим – живими звірятами, неживими, але рухливими речами – возом, працею – пилянням дров, нагострюванням ножа і т. ін. Через це вже з молодого віку треба давати дитині знання з природознавства і з техніки відповідно до того, що вона може з цього зрозуміти. Природознавство можна визнати за першу науку дітей. Скільки задоволення має дитина, розглядаючи метеликів, придивляючись до жабок, що ховаються в калюжах і звідти так меланхолійно кумкають, прислухаючись до співу різних птахів, слухаючи про життя звірят, плекаючи різних звірят і спостерігаючи їх звички. Дитина сама так зв'язана з усіма природними елементами, що треба її якнайближче оточити природою. Для родинного життя краще всього жити не в бучних центрах, а десь на околицях, де можна дати дитині змогу бачити цих метеликів, слухати шпака або жайворонка, робити спостереження над комахами. Недурно тепер усі дитячі організації старанно улаштовуються не по містах, а по селах, в далеких околицях міст. Цікавість дитячу до техніки найкраще задовольняти екскурсіями на ті чи інші технічні знаряди, починаючи з найпростіших – пекарні, тартака кузні і закінчуючи цукроварнею (для дітей 12-14 літ). Добре водити дітей на пасіку, на баштан, на млин. Потім дитина намагається сама зробити все те, що вона бачила і зрозуміла, і коли в цій роботі виявляється багато помилок, то треба повторювати такі екскурсії і викликати увагу дитини до найголовніших знарядь і головніших моментів технічної праці. Взагалі інстинкт цікавості – це перший нахил до науки, він виявляється зацікавленням дитини до тих або інших явищ. Цікавість, на думку сучасного видатного американського педагога Дьюї, це головна основа, на якій треба ґрунтувати все навчання.

Там, де цікавість дитини задовольняється, там працює вона радісно, швидко все схоплює, добре запам'ятовує. Де нема цікавості, нема ані уваги, ані бажання запам'ятати. Це треба добре зрозуміти всім учителям і не примушувати дитину з увагою слухати про царя Навуходносора, коли дитина дивиться з кімнати у вікно і захоплено стежить, як у нього влітають золотисті бджоли і великі зелені мухи...

Таким чином бачимо, що в інстинктах справді виявляється все життя дитини, її первісні нахили, і це примушує кожного вихователя якнайкраще ознайомитися з тим, які саме інстинкти перемагають у його вихованця. В зразковому дитячому садку при Пітсбурзькому університеті (в Америці; усе виховання будується на таких головних інстинктах дітей (самоохорони, їжі, руху, забави, мови, творчості, будівництва, цікавості). Навчанню найбільш сприяють інстинкти цікавості, наслідування, творчості і мови. Для морального виховання – інстинкт наслідування соціальний: забави і мові. Навчання може провадитися тоді, коли дитина гарно отримує сприймання і коли добре працює її пам'ять та уявлення.

Соціальний інстинкт

Для морального виховання треба взяти до уваги інстинкт дитини до соціального об'єднання, в ньому лежить ґрунт природного морального виховання, відповідного сучасному піднесенню громадського почуття. Рума каже: що дало людині змогу перемогти в її жорстокій боротьбі з природою – то це по'єднання її зусиль з іншими людьми. Усі користувалися винаходами кожного, і кожного захищав той або інший колектив. Умови життя кращали, й ізолювання від себе подібних істот ставало неможливим для окремої людини, і вона

ставала тою соціальною істотою, яка і формується остаточно в найтіснішому єднанні з людьми.

От через що соціальний інстинкт і має велике значення для виховання. Першу увагу дитини викликають рухи тих осіб, що її оточують – підходять до її колиски, відходять, цілують, купають, колишують. Помалу набираючись свідомості, дитина переймає рухи найближчих до неї осіб, але ще довгий час зостається індивідуалістом, не потребує жодного товариства дітей одного з нею віку, але і сама в хаті без рідних осіб залишатися дуже не любить. По дитячих садках можна помітити, що чотирьохлітні діти найбільше люблять гратися самі з іграшками. Але далі з кожним роком інстинкт соціальний, інстинкт групування набирає більшої сили, особливо в шкільні роки, вимагає конкретного задоволення. Рума поділяє цей досить складний інстинкт на такі частини: 1) нахил до товаришування; 2) бажання ухвали від свого гуртка; 3) намагання якомога вище піднести свій гурток, свій колектив з того або іншого боку.

Дитина, – каже філософ Лейбніц, – це соціальна монада, маленький всесвіт, на якому відбивається все його оточення. Вже на дворічній дитині можна помітити, серед кого вона живе. Болдвін каже: “дитина народилася для того, щоб стати членом громадськості так само, як вона народилася з очима, щоб бачити, з вухами, щоб чути”. В кожній дитині треба визнавати не саму тільки душу, замкнену в окремому тілі, треба бачити душу, тільки почасти замкнену в її власне тіло, а почасти і в тілах інших осіб, зв'язаних між собою всякими змаганнями і одною метою. Дитина вже на другому році ставиться до людей з певним очікуванням: вона знає, від кого прийме найбільше приємних вражень, хто найкраще припинить

різні її страждання. Поволі дитина знайомиться із чужими особами, до яких спочатку ставиться спокійно, поки той чужинець не зробить якого агресивного руху. Рух – це небезпечна річ: чи він дасть насолоду, чи страждання. Одна особа дає бульбик, інша має страшні темні окуляри. У дитини складаються різні відносини до різних осіб: виявляється бажання похвали, страх осуду, чимало дітей кокетують з чужими людьми, – на це не треба звертати уваги, не підтримувати. Разом з цим з'являється у деяких дітей нова антисоціальна риса – соромливість, яка іншого разу переходить в лякливість перед кожною неблизькою особою. Ця риса зникає, коли дитина часто бачить багато чужих осіб, і навпаки, вона зміцнюється від ізолюваного родинного життя. Пізніше, коли в статевий період у дитини настає стадія піднесеної самокритики, знов дитина стає несмілою, соромливою. Виконуючи всяку роботу, вона боїться осуду. Як зауважив Стенлі Холл, першим виразом дитячої соромливості є бажання сховатись, втекти. Помічається якась незграбність у дитини: руки, ноги мов чужі, вона не знає, куди їх діти, боїться показатися смішною, червоніє, опускає очі додолу. Іншого разу бідна дитина почуває млявість у всіх членах: мова, рухи – усе затримується, і вона доходить до стриманого, але гіркого плачу. Така соромливість часто постає від слабості, нервовості (треба зміцнити нервову систему, зміцнити тіло холодним витиранням, ваннами), або від самокритики – свідомості своєї недотепності порівняно з іншими товаришами. С. Холл вказав на деякі причини цього явища. Між ними трапляються дуже звичайні і непереможні: “Мій довгий ніс викликав жарти навкруги мене, і я ставав несміливим, мені ставало соромно”. Таким дітям дуже важко зносити насмішки, жарти, вони відхиляються від товаришів, тримаються ізолювано. Але

тут можуть допомогти тільки товариші, спинивши свої жарти, підходячи з щирою дружбою до таких майже нещасних дітей. У родинному житті треба виховати волю у таких дітей, ставити їх у такі обставини, де вони волею мусять перемогти свою соромливість, ставитися до них з ласкою, але постійно переконувати дитину, що така вразливість неможлива у спільному житті і тільки виявляє занадто піднесений погляд на самого себе. Бажано підшукати для такої дитини між товаришами щирого друга. У дітей дружба складається обік з товариським гуртуванням. У них симпатії дуже мінливі, і дитина часто міняє своїх друзів і подруг (особливо дівчат). При виборі друга діти керуються більш зовнішніми рисами – краса, спільні нахили, локальна близькість, взаємне спочуття. Діти вже складають собі певні “ідеали”, якими надіються досягнути похвалу і старших, і своїх товаришів: чотирирічний хлопець хвалився своїм бігом, дівчата своїм новим убранням (в 1 р. 3 міс.), черевиками. Взагалі 78% хлопців вихваляються тим, що вони можуть зробити. 22 % тим, що вони в себе мають чи з одягу, чи з яких інших речей – олівцем і т. ін. Навпаки, 90% дівчат хваляться тим, що вони мають, і тільки 10 % тим, що вони вміють робити. Цікаві спостереження виявляють вплив колективу на успіх праці: праці пам'яті, механічні роботи краще виконуються в колективі, наприклад диктант. Там, де потрібна індивідуальна творчість, праця виконується краще на самоті.

Мейман визнає домашню працю школярів кращими через те, що вони завше мають більше індивідуальної творчості. Спільна праця уніформує якість роботи, і класну – взагалі дитячу працю треба так провадити, щоб творча робота могла якнайкраще індивідуалізуватися, а більш механічна, щоб провадилася у спільних зусиллях

класу, гуртка. Велике значення має для урегулювання праці авторитет учителя та класна дисципліна: добре вжиті вони замінюють дітям ту власну волю і самоопанування, яких дітям ще бракує; соціальне виховання не повинно паралізувати індивідуальності, навпаки; але соціальний інстинкт повинен ставити їй певні обмеження; в громадському вихованні складається гуртова свідомість, громадське єднання, охорона спільних інтересів. Буше у своїй праці “Солідарність у школі” з приводу одної байки Лафонтена пропонував учням 13-14 років написати, що саме вони розуміють під виразом у байці – *interat commun* – (спільний інтерес). Ця анкета показала, що учні цього віку вже досить добре розуміють це питання. Одні означили один, а інші кілька спільних інтересів, наприклад: “не треба приходити до школи, коли в родині є якась інфекційна хвороба, не треба кидати на підлогу лушпайок з яблук чи апельсинів, бо через них можна впасти; не бавитися занадто по-дикунськи у шкільному дворі, бо директор покарає і винуватих, і невинних; не поводитися нечемно на вулиці, бо це скомпрометує школу і т. ін.” Школа з самих ранніх щаблів найкраще може виховати найголовніші моральні засади – добрі взаємні відносини між товаришами і вчителями, а також почуття свого обов'язку. Соціальне почуття дитини розвивається без перерви одночасно з тим, як вона засвоює нові враження, нові акції, їй постійно доводиться підніматися до нових, більш складних соціальних функцій. Соціальна спадщина значно полегшує їй виконання цих функцій, наприклад, вчити мови, вести торг, відбувати всяку службу. Дитина відчуває себе в соціальному осередкові, як у повітрі, і як тіло росте, вдихаючи повітря, так і духовні сили дитини ростуть, вбираючи в себе елементи соціального оточення,

і людина стає справді соціальним продуктом; все, чого людина навчилася, прийнято від товаришів і в широкому, і в стислому значенні цього слова.

Наторп у своїй “Соціальній педагогіці” каже: “Людина стає людиною тільки дякуючи людській спільності. Якби вона виростала цілком ізольована, то впала б у звірячий стан”. Але вона не росте ізольованою і не росте просто одна людина обік з другою, а під різноманітними впливами одної людини на другу, постійно реагуючи на ці впливи. Жодна дитина ніколи не перетворила б первісного хаосу своїх сприймань в ладний світ об'єктів, коли б вона користувалася самим тільки своїм сприйманням, а не використовувала знання інших близьких їй осіб, а пізніше досвід усього культурного людства. Своє власне *Я* виникає при якому-небудь новому творі кожного разу, коли дитина робить щось незвичайне для неї новим засобом. Щодалі в своєму рості дитина намагається зробити щось своє, незалежне від зовнішнього впливу – збудувати церкву з кубів, а потім ті самі куби перекласти на якогось звіра. Ця творчість задовольняє дитину, коли вона має похвалу від її оточення, коли вона бачить, що й інші поділяють оригінальні думки дитини. Соціальне твердження конче потрібне не тільки дитині, а кожному творцеві – письменнику, різьбярєві, малярєві, технікові; без цього всякий твір втрачає свою вартість. Те, що спочатку дитина шукає інстинктивно-соціальних відносин, до того вона далі тягнеться свідомо. Так само робило і все людство. І ця реакція відчуття найкраще допомагає вихованню альтруїзму. Тільки соціальні відносини перемагають в дитині її первісний природний егоїзм. Те внутрішнє наслідування, про яке була мова вище, є ґрунтом для виховання альтруїзму. Песталоцці пропонує водити дітей

в бідні халупи, щоб вони реально додивлялися до чужої біди і раділи, що можуть допомогти бідному. У Франції між школярами утворюють так звані товариства “Ліги добра”: кожний член такої ліги мусить, де б він не побачив у тому потребу, йти на допомогу, не тільки рятувати людей, а й усе живе: кошенят або цуценят, яких хлопці закидають у воду, не давити жаб, допомагати старим нести щось дуже важке; ці ліги мають дещо спільне з бойскаутами, але останні мають куди більш широкі завдання і для виконання їх дають певну підготовку, навчаючи дітей добре плавати, лазити, виховуючи в них шляхетне почуття свого обов'язку перед усякою слабою безпорадною істотою. Через це дуже бажане поширення у нас на Україні цих організацій, причому не слід надавати їм тільки військового напрямку, а найбільш гуманно-лицарського. Добре також об'єднувати дітей у так звані Маєві Спілки для охорони птахів. Це теж виховує почуття симпатії до всього живого, а тим більш до птахів. Підносять почуття гуманності і лекції з історії, з літератури, добре підібрані оповідання, а головне – приклад найближчих людей – вчителя, батька, матері, товаришів. Тут треба зазначити, що оточення має величезний вплив на моральний розвиток дитини, і оскільки дитина морально зростає в доброму оточенні, в атмосфері взаємної любові і допомоги, остільки вона псується, деморалізується у поганому оточенні.

Невідповідне соціальне оточення дає дитині небажані напрямки думок, нахиляє до всяких забобонів і до злочинів. Діти, яким за весь час дитинства бракувало морального керування, легко стають злодіями. В Америці робили анкету між 1589 малими злочинцями: 577 мали батьків п'яниць, 298 мали п'яниць матерів, у 219 мати весь час заробляла не дома, 316 не мали батька, 216 мали дуже

тяжке родинне життя, 614 були круглими сиротами, цілком безпритульними. Всі ці діти дуже рано курили і випивали. Не маючи хатнього теплого притулку, вони розлазилися як мишенята, збивалися в гуртки, які і ставали для них першими школами злочинств. Товариський вплив тут викликав найгірші вчинки, хоча й на користь гуртка, але проти всяких моральних принципів. Тут перед нами постає ще один дуже небезпечний соціальний чинник – сугестія або гіпноз, який дуже сильно впливає на дитину, впливає непомітно, інший раз безперервно. Сугестія є одночасно і позитивний, і негативний чинник. Суть гіпнозу в тому, що уявлення, почуття одної людини без критики передаються або цілому колективу, або самотній дитині. Гіпноз починає впливати на дітей з перших днів їх життя – колискові пісні, притулювання до грудей матері викликають без всякої волі самої дитини потрібні фізичні стани – сон, ссання грудей. Маленькі діти дуже легко піддаються сугестії, в них немає проти неї ані певного суду, ані реального досвіду. Їх можна навести сугестією на цілком неправдиві враження щодо смаку, кольору, обсягу, піддурити їх на неіснуючий в них біль. В шкільному житті сугестія грає велику роль. Коли сказати учню певним тоном: “Ти не зробиш цієї задачі” – це так діятиме на його настрій, що він і справді не вирішить задачі. Навпаки, якщо йому весело та бадьоро висловити упевненість в його силах, він зовсім інакше поставиться до роботи. Діти по самовпевненню можуть уважати себе таким або іншим учнем. Авторитет учителя впливає як сугестія. Так само впливає дуже на дітей театр, кіно, вулиця, і ці сугестії далеко не сприяють моральному вихованню, але вони дуже могутні, як це ми можемо бачити на малих злочинцях, їх рецидивізм пояснюється

об'єднаним настроєм всіх скупчених у в'язниці злочинців. В Бельгії рецидивісти складають 40 %. Всім відомий так званий класний шкільний гіпноз, завдяки якому діти в школі зовсім не такі, як дома. Сугестією можна користуватися, щоб відучити дітей від лякливості, брехливості, від занування. Дуже сильно відбиваються на дітях усякі нервові хвороби в їх оточенні – істеричність, танець св. Віта і інші; вони займають інший раз цілі колективи дітей. Так, в одну німецьку гімназію в жовтні 1905 року вступила дівчинка років 13 з якоюсь нервовою дриготою, і вже до 16 січня на таке тремтіння заслабло до 66 дівчат. Самогубства серед молоді теж інколи повстають як соціальна хвороба, як загальна взаємна сугестія, перемогти її можна тільки виставивши якусь іншу міцну сугестію. В 1907 році, в час пригнічення революційного руху в Росії, в Петербурзі сталося 986 самогубств, з них 40 саме серед молоді. Цікавий випадок класної сугестії розказує Рума: “Об 11 годині ранку, – каже він, – я запитав у класі, чи не бачив хто мого ножичка на кафедрі. Ніхто нічого не відповів. Я повторив запитання: чи не бачив хто ножичка, що я поклав на кафедру. 29 учнів (57 % класу) починають завіряти, що вони його бачили, хоча з тих місць, де вони сиділи, це було неможливо. 7 учнів кажуть, що вони бачили, як учитель різав ним папір, як я ним загострював олівець і врізав шматок гуми для одного фізичного досліду. Коли я сказав, що мій ніж зник в класі після рекреації, настала тиша. Потім один учень каже, що Г. (учень, якого недавно було обвинувачено за крадіжку) під час рекреації був у класі, і що дехто бачив, що він стояв коло кафедри. 8 других учнів розповідають різні деталі цього випадку. А справді я й не виймав ножа з кишені, а Г. один з перших вийшов з класу і весь час рекреації був на дворі”

(Pedagogie Sociall, Rouma). Так складаються під впливом гіпнозу різні легенди, так діти несвідомо брешуть. Нам треба в питанні дитячої брехні бути дуже обережними, бо брехня часто буває в них чи під впливом сугестії, чи від занадто яскравого уявлення. Рума після різноманітних своїх і чужих експериментів робить такі висновки: 1) сугестії підлягають усі діти, 2) вона зменшує свій вплив з ростом дитини, 3) збільшується, коли діти мають справу з малознайомими їм речами, в яких вони не мають власного досвіду, 4) в групах дітей сугестія набирає сили, 5) багато залежить в сугестії від того, хто ставить дитині такі запитання або каже про такі факти, які своєю сугестією впливають на дітей, 6) міцна підлеглість сугестії у більш старших дітей виявляє їх слабкий інтелект і слабку волю, 7) легше підлягають сугестії фізично слабкі діти, 8) дівчата взагалі більше підлягають сугестії, ніж хлопці.

Як бачимо, сугестія – це значний фактор соціального виховання, він може бути і дуже корисним в різних випадках, і дуже шкідливим не тільки тим, що може нахилити дитину до злих вчинків, але й тим, що довгим впливом сугестія розслабляє волю дитини. Треба робити можливо більше експериментів та спостережень, щоб дізнатися, які психологічні закони керують її впливом. Педагоги повинні звернути увагу на такі вже відомі факти: 1) сугестія ґрунтується на вірі й на авторитеті, на недостатці розумової критики й досвіду. Слабкі, безвольні діти і малоосвічені люди легко підлягають сугестії й цілими гуртками, і окремими особами. Для виховання самостійної міцної думки у дитини (і в цілій народній масі, яка так легко підлягає сугестії) треба поліпшити її спостережливість, певність її суджень, поширити і поглибити її знання, зміцнити волю; 2) щоб використати сугестію для виховання, треба насамперед зробити її

цілком правдивою, давати провадити її особам з певними педагогічними переконаннями і з авторитетом перед дітьми; 3) учитель щодня має змогу вживати і корисну, і шкідливу сугестію, першою він може піднести дух і здібності цілого класу і окремого учня, другою може зовсім пригнобити настрої учнів і пошкодити їх розвиткові. Тому треба пам'ятати, що чим більше ми визнаємо дітей за добрих, тим вони й справді такими стають, і навпаки. Один американський суддя над молодими злочинцями поведився з кожним з них дуже ласкаво, обмірковував з ними їх злочини і потім без усякої варті відсилав до в'язниці, і кожна дитина цілком вільно сама доходила до в'язниці і жодна з них не зрадила свого суддю; 4) те, що вчитель хоче сугестувати своїм учням, повинен і сам визнавати можливим і бажаним досягнути і повинен провадити сугестію спокійно і твердо; 5) учитель повинен сам берегтися самонавіювання, щоб не ставитися до своїх учнів несправедливо і не образити їх нерозумінням їхньої душі; 6) сугестія може викликати почуття тепла, холоду, болю, або уяву, якийсь вчинок, нахил і може викликати самостримання (не пити горілки, не їсти цукерок), – віру в себе, або навпаки – зневір'я, може примусити до навчання, до праці; 7) кожний клас і школу треба розглядати як соціальний організм і треба з увагою слідкувати, щоб на нього не впливала якась шкідлива сугестія; боротися проти неї можливо тільки зусиллям усього класу.

Не треба забувати, що слухняність малих дітей – це не що інше як підлягання сугестії – тону матері, її поглядів. Болдвін так пояснює слухняність дитини: вона чуває, що для згоди з волею своїх рідних їй треба постійно зрікатися деяких своїх бажань, своїх домагань. Дитина чуває якусь регулярність, упорядкованість всіх

вимог і заборон її рідних – це перша індивідуальна сугестія. Перед дитиною складається якийсь зразок, котрий вона дуже хоче досягнути, котрому вона кориться, або іншими словами – наслідує, – і в маленькій голівоньці майже несвідомо складається такий висновок: мої батьки гарні, хоч один від одного й відрізняються, але щодо мене, то вони дотримуються якогось одного закону. Я хочу бути гарним і мушу звикати бути таким, як вони. Це пояснення Болдвіна наводить нас на думку, що усі наші накази, заборони повинні бути добре обмірковані і не сипатися на дитину, як з рогу достатків, в залежності від нашого настрою; вони повинні відповідати потребам дитини або захищати її від якоїсь небезпеки. Потроху слухняність дитини дає їй звичку до морального поведження, яка ще зміцнюється співчуттям дитини до тих осіб, які дають їй моральний напрям, і прикладом – батьки, вчитель, товариський колектив. В новій школі цей останній чинник має грати найпершу роль; оскільки ми хочемо виховати в дітях соціальне почуття, повинні давати йому найбільшу змогу виявлятися. Для цього дітям з самого початку їхнього шкільного життя самим доручається упорядковувати його. З дітей створюється такий комітет, який на певний час бере на себе обов'язки і економічні, й інтелектуальні – упорядкувати бібліотеку, забезпечити учням найдешевшу купівлю зошитів, олівців і т. ін., улаштувати гарячі сніданки, витворити “закони” поведження учнів у школі. Таке самоврядування дуже добре впливає на розвиток громадської свідомості, почуття свого громадського обов'язку, лояльного виконання законів, вироблених власними нарадами. Таке самоврядування в його найпростішій формі може розпочатися з дітьми вже 6-7 років (з старшою групою дитячого садка). З кожним класом обов'язки цього

шкільного самоврядування поширюються, організуються навкруги нього, під його головним доглядом інші комітети і гуртки учнів або для організації екскурсій, або для театру, для зимових розваг, для самонавчання й т. ін. Чим жвавіше, щиріше розвивається шкільне життя, тим більше шириться сфера самоврядування, і в нім учні справді навчаються бути громадянами, дбати про спільні інтереси, допомагати один одному і з пошаною та прихильністю ставитися до свого об'єднаного шкільного життя.

Сам учитель не має чого втручатися в це самостійне життя учнів, але у нього завше повинні бути такі з ними відносини, щоб вони самі шукали його порад, щоб самі його, як старшого товариша, закликали до спільної праці. В такому громадському осередкові егоїстичні інстинкти поволі дають місце громадським, але індивідуальності вільно можуть в ньому розвинути, виступити з своїми надзвичайними здібностями і допомагати громадському розвиткові: це є соціальний відбір найбільш соціально пристосованих осіб. Так само буває відбір цілих соціальних груп – боротьба племен, націй, рас – і перемога теж найкраще здатних до культурного життя. Людство у своєму розвиткові примушене було теж поєднувати свій інстинктивний нахил до найширшого розвитку індивідуальності з потребою об'єднання, якого вимагало соціальне життя. В згоді з цими двома нахилами визначалась соціальна емоція, співчуття. Це співчуття буває органічно-рефлекторне і свідоме, розумне. Перше буває і в звірів: собака виє і шукає своїх цуценят, коли їх від неї забрано. Дитина, бачачи сум на обличчі мами, одразу починає плакати, це природне співчуття. Розумна форма співчуття виявляється у дитини під впливом природної чуйності і виховання – співчуття до усіх

убогих, слабих – і стає одним з найкращих елементів людської душі; це гуманізм, можливо найширший, що співчуває не тільки своїм кривим, але й усім, хто страждає. Розумне співчуття – це наслідок соціального життя: якби дитина не мала уяви про не я, про когось іншого, кого вона, може, й не знає конкретно, але може завше собі уявити – не було б кому співчувати. Це співчуття послідовно розвивається до різних форм соціального об'єднання: наше Січове братерство, побратимство в Сербії, навіть серед негрів існує присяга братерства. Ті народи завше перемагали, які найміцніше були об'єднані.

Симпатія, – каже Сутфлянд, – це сила активна; вона дає нахил до різних моральних завдань, утворює почуття обов'язку. Жодна дитина не родиться з ідеєю обов'язку, – це не інстинктивне почуття симпатії, – тим легше в неї розвинути почуття обов'язку. Симпатія до людей і почуття обов'язку ще не складають усього морального виховання: воно ще мусить дати дитині розуміння правди, яким повинно бути пройняте все життя. Весь сенс моральної індивідуальності полягає в тому, щоб дитина самостійно розуміла правду і неправду і не давала себе збити з правдивого шляху ані власним емоціям, ані якимсь зовнішнім впливам. Як би тісно ми не були зв'язані з громадою, тільки ми самі можемо допомогти собі добре зрозуміти добро і зло і назавше стати “чесними самі з собою”.

Кожному індивідові конче потрібна правда: для суспільності вона теж конче потрібна: нема такої людської діяльності, такого вольового людського руху, які не вимагали б правди. Ідея правди, мов сонце, проливає світло на весь світ практичних вчинків усіх людей. Вона обов'язкова. Щоб громадське життя пройнялось правдою, конче потрібна участь усіх. Це показує нам, як уважно

треба виховувати в дітях правду власним прикладом, щоб дитина не могла побачити в житті своїх близьких жодної суперечності між словами і ділом, щоб ніколи брехня не ставала для дитини корисною. Не треба лякати дитину якоюсь карою за злі вчинки, бо кара викликає бажання хоч би брехнею уникнути її. Є тільки одна брехня, яка остільки походить з почуття симпатії, що не може бути нами осуджена, – це брехня “за друзі своя” – щоб вирятувати товариша, взяти на себе його провину: для цього шляхетного вчинку сама брехня набирає такого яскравого характеру доброти, що не може бути осуджена, але повинна бути з самою дитиною добре обміркована. Бажано, щоб ми знали, який ідеал складається у глибині її душі. Коли він починає вияснятися, дитина починає розуміти, які саме вчинки асоціюються з цим ідеалом, і що вона сама повинна робити тільки те, що зробила б її ідеальна особа, і не повинна того робити, чого не робила б та ідеальна особа. З утворенням такого ідеалу дуже зв'язано пробудження в дитині релігійного почуття. У дітей є нахил виявляти активною ту ідеальну людину, яка живе в її думці. Дитина, набираючись моральної свідомості, відчуває, що десь має існувати таке “я”, що відповідає усім рисам ідеалу – милосердю, любові, красі, правді, і присутність якого дає дитині бажання якомога ближче стати до нього майже реального ідеалу. Дитина вичікує, в чому саме виявить себе ця найкраща істота і пояснює собі це своїм власним розумінням: як у родині все найкраще походить від батька, так і цю істоту дитина уявляє собі як всесвітнього батька. Само собою, що це тільки моральна частина того релігійного почуття, яке в душі дитини складається і під впливом природного пантеїзму, і під впливом зовнішніх вражень від оточення. Релігія має і соціальний вираз – культ, який теж не може

не впливати на дитину. Взагалі сучасна педагогіка не звертає багато уваги на розвиток в дитині релігійного почуття, але йому надавали великого значення всі славетні всесвітні педагоги: Песталоцці, Коменський, Фребель визнавали його за головне джерело морального виховання. Можна певно сказати, що в дітях є інстинкт релігії, але в багатьох дітей під впливом оточення і особистого духовного складу, занадто реального, це почуття зникає. Чи повинні ми його підтримувати і як його виховувати? Само собою, коли батьки самі не мають релігійного почуття, краще нехай вони не втручаються в цю святая святих дитячої душі. Але це буде для дитини втрата одного з таких переживань, які полегшують самий процес життя. Дитина в перші часи свого розвитку в цьому питанні потребує від своїх вихователів так мало: вона хоче знати, хто утворив весь цей чудовий світ, в якому вона так кохається, і коли їй скажуть, що це сотворено Богом – це не буде брехнею, бо і для найбільших вчених це було те пояснення, далі якого ще не сягали жодні телескопи, хімічні лабораторії тощо. Коли дитина ще питає: де Бог, можна їй сказати традиційно: Він на небі, і це не буде брехня, бо там за тою блакитною красою і для астрономів ще ховається багато таємниць. Або можна сказати за Толстим: Бог живе в твоєму серці і керує усіма твоїми добрими вчинками.

Це дитина менше зрозуміє.

Для соціального розуміння релігії треба давати волю дитині брати участь в тих або інших виявах культу, бо вони ваблять своєю красою або своєю архаїчною наївною простотою, такою близькою до душі дитини. Наприклад, що може більше вабити дитину, як не Святвечір з чеканням народження тої ідеальної істоти, що панує таємниче над усім світом і, на думку дитини (а також і

всіх віруючих), володіє усіма моральними скарбами. Або якою поезією охоплює дитину весняна ніч на Великдень, коли уся природа відроджується від зимового сну і наче всім своїм молодим життям протестує проти жахливого явища смерті і хоче дати нам радісну певність можливості вічного життя. Щасливі ті родини, що можуть провадити ці свята за архаїчно-народними звичаями: вони дають своїм дітям глибоке, прекрасне переживання, яке залишає на все життя етичне і естетичне враження і зв'язує дитину з тим народом, що в своїй могутній творчості утворив цей культ. Взагалі ті свята, що зв'язані з давніми, народними релігійними віруваннями і овіяні національною поезією – Купала, Зелені Свята, Маковія, Спаса – вони багато говорять дитячій уяві, і бажано, щоб вони і тепер мали свій соціально-національний характер і провадилися б у кожній дитячій організації за народними звичаями. Цей настрій дитини, в якому об'єднуються і ідеально-релігійне почуття, й естетичне, й національно-патріотичне, може стати гарним ґрунтом для певного розвитку в дитині ідеалізму і прив'язаності до того народу, з якого дитина вийшла. Хай над усіма цими враженнями світить для дитини одна певна думка: Бог є на світі (бо є предвічна краса і добро), і я мушу всім своїм життям наближатися до його досконалої доброти і правди. Такого деїзму досить для дитини; не потребує вона для цього жодних катехізисів або богослужебних пояснень, не потребує (поки сама не виявить свого власного бажання) ані причастя, ані інших церковних, більше державних вимог, так мало зв'язаних з вільним почуттям релігії. Молитва часто настільки приваблює дитину своїм натхненним настроєм, що в занадто скептичних родинх трапляється часто таке, що дитина потайки стає навколішки перед невідомим Богом і шепоче йому свої наївні бажання.

Молитва – це найбільш індивідуальний акт релігійного настрою, і хай кожний, хто молиться, знаходить сам слова, відповідні його настрою. Отже, дитині не забороняйте молитися, як вона хоче, тільки пізніше можна навчити її єдиної правдивої молитви, яка вже має не тільки індивідуальний, а й соціальний характер – Отче Наш. В Англії в школах співають псалмів Давида. Коли ми матимемо їх добрий переклад, може й наші діти найдуть в цьому коштовному джерелі щось для себе підходяще. В нових англійських школах хлопцям 13-15 років розказують про усякі релігії – про Будду, Магомета, Мойсея і добре роблять, бо це тільки підкреслює юнакам, що релігія могла вбиратися в різні шати і залишалася все-таки скрізь найвищим витвором народного ідеалізму.

Так, відкинувши всякий догматизм, всякий примусовий культ, ми можемо одібрати у дітей насолоду чистого релігійного ідеалізму. От через що тепер релігія для дітей об'єднується з естетичними й етичними переживаннями, складається з чистого деїзму і пантеїзму, такого близького до розвитку дитячого почуття природи. Соціальний бік релігійного виховання виявиться в тих спільних релігійно-національних святах, у хоровому виконанні (не щодня примусово, а вільно по настрою дітей) таких молитов, які вже мають соціальне значення і зміст, наприклад чудова молитва українських біженців.

Разом з релігійним почуттям любові до рідного краю Кершенштейнер висловлюється рішуче за виховання, як він каже, “державної свідомості” (“Державне виховання”, Кершенштейнер), за розуміння дітьми і державного порядку, своїх громадських прав і обов'язків перед державою. Конче потрібно виховати у дитині почуття любові до рідного краю, і це дає свої позитивні результати, коли виховання поставлене на національний

грунт. Ми можемо любити тільки те, що ми знаємо, і треба дати змогу дітям на очі бачити хоч найближчі місцевості, знати в них кожну річку, ліс, озеро, острів тощо, знати найближчі села, їх будівлі і т. п., знати рослинність, звірину свого краю, знати, чим люди займаються, коло чого вони працюють. Треба робити з дітьми й близькі, й далекі (як дозволяє їх вік) екскурсії; бажано мати в кожній дитячій організації свій музей, складений з дитячих колекцій. Далекі місцевості України, головні міста – Київ, Одеса і другі, бажано показати дітям у кінематографі. Географічний опис рідного краю необхідно об'єднувати з історичним і природознавчим. Рідні краєвиди треба закріпити в дитячій уяві. Літературний матеріал теж має бути спочатку цілком національним – народні пісні, ігри, рухавки, казки, поеми. Ця любов до рідного краю не має переходити в ізольований національний егоїзм, ні, – люблячи свій народ, дитина повинна визнавати добрі риси і права на пошану за іншими народами. Треба час від часу упорядковувати з дітьми національні свята (найкращих письменників, історичних – зрозумілих для дитини – дат), а також і територіальні, себто такі, в яких приймали участь діти усяких націй, що живуть на Україні, щоб розвинути почуття суцільності територіальної й державної, щоб почути і єврейські пісні, і московські, і від цього порівняння ще краще, більш свідомо зрозуміти свою національну особистість.

Так соціальне виховання, починаючи від найпростішого наслідування дитиною свого найближчого оточення, доходить до широких ідеалів, до глибокої свідомості як громадянина, як члена держави, як сина свого народу.

Для виховання цих інстинктивних вимог дитини маємо такі засоби: розвиток мови, гри, ручна праця, – це все об'єднане у прагнення розвинути душу і розум дитини в моральному, соціальному, естетичному напрямку.

МОВА

Мова – це головний інстинкт, який відрізняє людину від інших живих істот, це є соціальний зв'язок між людьми, засіб для виявлення свого внутрішнього світу і для приймання нового безмежного знання. З усіх живих істот словесну мову має тільки людина, і це робить її паном над усім світом. Уявлення дитини тільки тоді стають певними і зрозумілими, коли вони одержують словесну назву. Дитина народжується з готовим механізмом для мови, але не має її майже до кінця 1-го року, бо мова – це не тільки звуковий вияв, а процес розумовий, який поволі розвивається у дитини, в залежності від її інтелектуального розвитку.

За мову можна вважати не лише словесний вираз, а й усю ту складну жестикуляцію, якою користуються для виразу свого афекту первісні некультурні народи, а також діти і глухонімі, і якою так талановито користуються теж великі артисти сцени. В них один рух, один жест інший раз яскравіше висловить думку, почуття, ніж ціла група слів та речень. Італійський дослідник Дверондо звертає нашу увагу на цінність тої мови, що її утворюють глухонімі, мови такої багатой і виразної. Інший раз навіть дуже мальовничой; вона може бути дуже оригінальною, індивідуальною в своїх рухах і може утворюватися в кожний час відповідно до умов і обставин, що її викликають. Ми знаємо добре, що південні народи з своїми жвавами сприйманнями і рухливим поведженням ніколи не задовольняються словесним виразом, а завше

додають до нього різноманітну жестикуляцію. Промовці і адвокати завше додають до своїх слів у промовах і виразну жестикуляцію, і пластичні рухи. Дарвін у своїх дослідках про “вираз емоцій” вказує, що чимало фізичних виразів – сміх, страх, страждання, лютість, гнів, любов, задоволення – виявляються не тільки у людей, а й в інших живих істот. Але пізніші спостереження виявили, що різні племена первісних дикунів та й взагалі різні народи мають деякі особливості в цих формах психічних рухів. Мала дитина, ще не маючи слів, вже багато дечого може виявити різними інтонаціями свого крику, а також і своїми рухами. Паола Ломброзо дивується, що люди так старанно вчать дітей словесної мови і не вживають ніяких заходів, щоб розвинути жест, коли він є природний первісний вираз людини для різних її потреб. Вона звертає увагу на деякі цілком природні жести, що зв'язані в дитини з її першими рухами: так, негативний рух головою походить з того руху, яким дитина одвертається від грудей матері, коли наїлася досхочу і т. ін. Тейлор вказує, що мова жестів існує в цілому світі. Звертаючись до початку утворення мови у людей, можна помітити, що людина наслідувала всякі звуки природи, а свої власні потреби, думки, уявлення виявляла довгий час жестами, як-то форму, обсяг, напрямок, віддаленість і т. ін., і поки словесна мова залишалася ще в первісному стані, жест уже досяг мистецької сили й краси. Але людей завше більше цікавила словесна мова і той процес, як саме дитина утворює свою мову. Ми всі добре знаємо, що спочатку дитина всі свої потреби, почуття голоду, холоду, неприємності виявляє криком, і хоча вона з першої дня має всі органи, потрібні для мови, вона ними ще не користується і тільки поволі робить своїми вустами ті чи інші звуки собі на розвагу, лежачи в колисці,

прислухаючись до розмов навкруги, вона складає на різні способи свої вуста, язик і радіє тим звукам, які з них виходять. Тут відбуваються одноразово два процеси: один наслідування, другий суб'єктивного відбору – які звуки даються дитині легше, ті більш їй до смаку, але всі спостереження виявляють, що першими звуками є губні приголосні *б, м, п* і голосні – *у, а*. Але спостереження ще не дали певних результатів, як іде далі послідовність звуків. Багато зусиль вимагає від дитини вимова перших слів (майже у всіх – тих самих) – *мама, баба, тато*. Але цей первісний процес проходить безпосередньо працею самої дитини. Допомога виховання могла б виявитися тільки в тому, щоб повторювати коло дитини ті перші слова, і дитина, пильно дивлячись в обличчя того, хто їх промовляє, переймає, як він складає уста. Деякі здібні діти подолають майже всі звуки своєї рідної мови в 1^{1/2} р. Весь початковий лексикон дитини складається з назв речей, предметів. Дії частіш пояснюються звукоподібними окликами: *тпру – їхати, с-с-сь – пиляти, тук – стукати*. Тут треба стежити, щоб дитина якнайкраще вимовляла звуки; не треба звертатися до дитини з якоюсь підсолодженою, зміненою мовою, а давати дитині справжні слова, справжні назви предметів. Дитина їх змінює, полегшує собі їх вимову, але поволі вимовляє як слід, а її оригінальні зміни дуже бажано записувати, щоб збирати філологічний матеріал розвитку дитячої мови, яку вчені постійно порівнюють з мовою дикунів, первісних народів і знаходять чимало спільного між ними (див. Чемберлен). Цікаво спостерігати двох-трьохрічну дитину, як і через що саме вона схоплює ті, а не інші слова, як складає речення, бо в цьому вже виявляється робота її розуму, і справедливо каже український філолог – мова не є лише орган виразу наших думок, а є теж орган і їхнього

формування. Кожне слово освітлює, остаточно вияснює те чи інше уявлення. Так, поки дитина не знає слово “*kit*”, усі зовнішні риси kota для неї не сконцентровані, можуть розпливатися, в той час як при слові “*кіт*” вони всі стають перед дитиною, складаючи один одноцільний образ kota. Вихователь мусить стежити, щоб для дитини слова справді мали правдиве значення і поєднувалися з такими реальними уявленнями, які дитина може ясно розуміти, уявляти собі. Але часто дитина і сама творить слова для тих чи інших речей, що її цілком задовольняють, наприклад, *малька – олівець*, від слова *малювати*. Разом з тим дитині іншим разом подобаються слова цілком для неї незрозумілі, приємні їй, мабуть, своїми звуками, і які вона вживає цілком довільно; так одна дитина захопилася словом “*imagination*” (уява) і носилася з ним кілька місяців, вживаючи його цілком невлучно. Друга дитина підхопила з свого оточення слово “*амеба*” і довго гралася ним, не даючи йому жодного значення.

Творчість у словах помічається навіть у глухих, які, не чуючи нашої мови, інший раз самі дуже влучно вигадують назви для речей. Взагалі інстинкт мови один з найміцніших, і треба давати йому вільно розвиватися. Перші натяки на слова викликаються бажанням з'їсти, взяти щось або від захоплення, коли дитина бачить щось рухливе. Далі складаються слова із звукових спостережень самої дитини: *пес – гав-гав*, *качка – ках-ках*, *дзвінок – тинь-тинь*. Тут теж виявляється нахил до повторення однакових звуків, що, наче ритм, приємні для дитини. Психолог Сюллі зазначає, що мова дитини твориться подвійним процесом: свідомого наслідування і самостійного творення звуків і слів. Дуже цікаві непомітні для нас асоціації, що помагають дитині при творенні своїх власних слів, виразів. Велику чутливість виявляють діти у

вимові: інтонацією діти дають якому-небудь односкладовому слову “бум” такі різноманітні відтінки, що воно може все означати. Наші слова діти намагаються полегшити – замість *каша* – *ка*, *тато* – *та*. У довгих словах затримуються більше на першому і на останньому складі, роблячи наголос, в деяких словах викидають тяжкі суголосні *с*, *ш*, *ж*, *р*, *л* і, замінюючи ці звуки, діти інстинктивно додержуються філологічних законів, замінюють *з* на *д*, *к* на *ч* і т. ін.

Разом з фонетичним процесом іде в дітей і розвиток логіки, логічної думки, що висловлюється у реченнях. Часто спочатку дитина одним словом – іменником або дієсловом хоче висловити цілу свою думку. І до слів діти ставляться з великою свідомістю. Одна учителька, пані Вольф, розпитувала дітей, як вони розуміють різні слова, й написала 215 слів. Пояснення, що їх давали діти, були дуже неясні, неточні (6-літні діти): *каблучка* – це те, що ви носите на пальці. *Ніж* – це щоб їжу різати, *птиця* – це ластівка. Дітям дуже важко відділяти саму річ та її прикмети від її назви. Один хлопець казав: “Який я радий, що звірі не знають своїх назв, бо якби вони їх знали, то як би соромно їм було бути ослом або свинею, або мавпою”. Дитині тяжко засвоювати абстрактні форми в мові, як наприклад способи у відмінах дієслова, прислівники. Але прикметники легко даються дітям, і вони самі часто утворюють дуже влучні – *світлий гріш (срібний)*, *вітряний говорун (флюгер)*, *урокник – учитель* і т. ін.

Складання речень починається коло 18-21 місяця і часто є тільки нагромадженням іменників та дієслів без зв'язкових прислівників: “Хочу тато! – Бах! – Тато тпру!” Великої краси надає дитячій мові її метафоричність, образність, що відповідає антропоморфічному світогляду дитини і так наближає дитячу мову до народної, і через те

вся словесна народна творчість має служити найкращим матеріалом для літературної освіти дітей.

До розвитку мови, як ми вже казали, треба ставитися з найбільшою увагою, треба очищати мову дитини від усіх дефектів, вживаючи, наприклад, методи Монтесорі: вона вимагає, щоб дитина старалась кілька хвилин вимовляти якнайкраще саме ті слова, в яких переважають ті звуки, що їх дитина не чисто вимовляє. Через якийсь час після таких постійних вправ дефект зникає. Дуже потрібно, щоб і сам вихователь завжди ясно, правильно висловлювався. Але постійно виправляти дитині дефекти її мови не потрібно, бо це відіб'є в неї всяку жагу до розмов. В тяжких випадках, коли дитина довго не може опанувати той чи інший звук, то можна їй наочно показати, як для того звука треба ворухити губами, язиком, яке положення надавати цим органам. Треба також не дозволяти дитині говорити занадто швидко, коли вона, захоплюючись змогою передати всі свої думки і почуття, поспішає вимовити якнайбільше слів, і дуже часто в дітей постає навіть такий спорт, хто скоріше наговорить найбільше слів. Така балаканина привчає дитину до розвіяності, привчає не задумуватись над змістом розмови і позбавляє мову якраз її значення. Ще гіршим дефектом мови є заникування (заїкання, пикання), бо воно зв'язане з різними психічними явищами, як-то боязкість, соромливість, нерішучість. Никання полягає в несподіваному затриманні мови на початку того чи іншого слова або складу. В деяких тяжких випадках при тому в дитини бувають якісь нервові рухи горла, грудей, навіть всього обличчя, рук, ніг. Тут треба вже звертатися до лікаря, а в звичайних випадках просто треба відразу припиняти, щоб це не стало звичкою. Ніколи не треба вживати по відношенню до таких дітей ані насмішок, ані

погроз, цих засобів не можна допускати ні від вихователя, ні від товаришів, бо це може у нервової дитини тільки викликати страх перед словами, в неї створиться напружений настрій, що їй ще більше перешкоджатиме спокійно користуватися своєю мовою і ясно вимовляти. Все, що пригнічує дитину, що лякає її, хвилює, все це тільки збільшує никання (заїкання). Треба розвивати у дитини самовпевненість, треба робити з нею спокійні вправи у правильному вимовлянні різних, спочатку коротких, а потім і довших слів і речень.

Вихователь повинен ще звернути увагу на один дефект, що дуже часто трапляється у малих дітей, це так звана “німота без втрати слуху”. Коли вже на другому році життя активна здорова дитина не може ще сама говорити, хоч і добре розуміє все, що навколо неї говориться, то в деяких випадках це пояснюється або яким-небудь анатомічним дефектом в її органах, або психічною причиною, і треба тоді за виразним роз'ясненням звертатись до лікаря. Але така німота буває і в цілком нормальних дітей на ґрунті пригніченого настрою, під впливом поганих умов життя, браку любові до дитини, від несправедливості, заляканості. Найчастіше це спостерігалось у старих дитячих притулках, де з дітьми поводитись занадто суворо. Тільки любов, уважне відношення до дитини і до її морального стану може усунути цю німоту, сумну і таку невідповідну нормальній дитячій балакучості.

Наприкінці другого року дитина починає складати речення, і тут виявляється її логічна думка, її власний синтаксис, в якому вона завжди першим словом ставить те, яке їй більше потрібно. Там, де родина правильно говорить, і дитина дуже скоро переймає таку ж правильну

мову. Лексикон дитини у 2 роки буває у деяких дітей вже досить великий.

Подаємо тут деякі спостереження:

	Дитина 32 місяці	Дитина 5 ¹ / ₂ року
Іменників	350	883
Дієслів	150	320
Прикметників	60	236
Займенників	24	22
Прислівників	32	40
Прийменників	20	20
Сполучників	4	5
Окликів (Вигуків)	5	1
<hr/> Усього слів	645	1527

Цікаво прослідкувати, як діти розуміють те, що вони уявляють собі під цими словами. Спостереження виявили, що уява дитини не відразу стає ясною, а щодалі досвід дитини поповнюється, і значення слова стає для неї яснішим і певнішим. Отже, перші роки дитина сама вчиться мови без усякого вчителя, завдяки тільки своїй пам'яті і своїй спостережливості. Першу нашу увагу треба звернути на те, щоб дитина усі звуки вимовляла якнайкраще. Для цього Монтессорі закликає до себе дитину, що недобре вимовляє той або інший звук, і привчає її якнайкраще силкуватися добре його вимовляти слідом за собою. Такі вправи тягнуться не більш як 5 хвилин, але дають добрі наслідки. Сюллі каже, що в розвитку дитячої мови можна помітити 2 процеси: наслідування – дитина повторює усе, що чує, – і власну творчість. Дитина дуже любить творити нові свої власні слова, наприклад, *вітряний парасоль, болючий камінь*; іноді для

утворення слова дитина користується своїми асоціаціями, наприклад, *мультка – олівець*, від того, що чула постійно слово малювати у зв'язку з олівцем. Дуже добре діти переймають ту інтонацію, з якою до них говорять.

Складання речень починається коло 18-21 місяця. Починають їх утворювати діти, складаючи кілька назв речей: “дома – молоко” – означає *хочу додому пити молоко*. Усі такі неправильності виявляють, якою важкою розумовою працею дитина опановує мову. Дуже нескоро дитина вживає й займенник “Я” зі своїм власним іменем.

Вплив культурного оточення має велике значення для розвитку мови. Боддвін каже: “Як тільки дитина починає переймати мову, вона набирає справжніх золотих скарбів, які не одразу розуміє, але в яких мудрість і духовна культура предків заклали самоцвіти найчистішої краси. Починаючи говорити, дитина робить постійні відкриття, які дають їй змогу зрозуміти, хто і що її оточує, і виявити своїм близьким дещо з свого власного внутрішнього життя. Усі філологи визнають, що головна вартість мови не в ній самій, а в тому, що як тільки дитина її опанує, то мова стає для неї головним знаряддям для здобуття знання. Мова розвиває думку, викликає бажання розуміти все те, що старші висловлюють при дитині, і справді, про те, до чого люди додумались віками досвіду, дитина довідується з одного слова. Праця дитини в тому, що вона з увагою дослухається до цих слів і силкується їх собі вияснити. В цьому дитина виявляє свою здібність продовжувати людський поступ.

Все це значення мови і ставить перед вихователем обов'язок якнайкраще розвинути її в дитини. Як ходячи, дитина навчається ходити, так розмовляючи, дитина найкраще навчиться мови. Мейман каже, що цей обов'язок викликає пекуче питання: як саме розвинути її, – чи нам

давати дитині повну волю творити речення, слова по своєму словесному інстинктові, чи вимагати від дитини і нав'язувати їй правильну штучну мову. І сучасні педагоги звичайно не зобов'язують дитину якомога раніш вживати граматичні форми, а дозволяють їй вільно користуватися своєю красною, образною мовою, подаючи їй тільки поволі регулятивні граматичні вказівки. Це стосується і до їх оповідань в дитячих садах, і до перших письмових творів уже в школі. Дауге (“Творчість у вихованні”) каже, що найкращий засіб розвинути словесний дар дитини – це давати їй писати про все, що вона хоче, чим вона цікавиться, і як вона хоче, постійними поправками не вгашаючи в неї нахилу до письма і до усного оповідання. Мова настільки зв'язана з розвитком пам'яті й уваги, що вони і розвиваються майже однаковими засобами: оповіданнями самої дитини й оповіданнями їй з боку дорослих. В перших вона навчається сама висловлюватися якнайкраще, у других вона набирає нових виразів, гарних слів. Ще кращий матеріал для першого навчання мови – всякі пісні, вірші, які дитина дуже легко вчить і які збагачують її первісний словник новими яскравими виразами, і у віршах ці вирази через ритм легше запам'ятовуються.

Добре привчати дітей і в родині (де є кілька однолітків), і в дитячих садах до драматизації. Кожне оповідання, яке дітям подобалось і яке вони цілком зрозуміли, може бути ними перетворене у гру, драматизоване. Це теж засіб викликати у дітей і переймання тільки що вислуханих слів, виразів з розмови, і утворення своїх власних, відповідних тим або іншим особам – героям оповідання, яких вони з себе видають. Наприклад, “Рукавичка” дає змогу дитині голосом, словами, рухами вдавати кількох звірів – мишку, жабку

тощо. Треба давати дітям волю самим підбирати розмови і взагалі цілком вільно самотійно провадити кожную драматизацію, при найменшому втручанні виховательки. Хай діти самі розподіляють ролі, улаштовують відповідну обстановку, вживають ті або інші рухи, аби тільки не виходила чого помилкового, занадто вульгарного. Драматизація не тільки сприяє мові, вона розвиває уяву і те внутрішнє наслідування, яке так значно впливає на розвиток симпатії.

Остаточний чинник навчання мові – грамота. Вона відкриває перед дитиною всю безмежну красу літератури і взагалі словесної творчості. Часто серед педагогів піднімається питання, чи можна малій дитині вчитися чужоземних мов одночасно з своєю рідною. Багато психологів не бачать від цього жодної шкоди для інтелектуального розвитку, навпаки, подвійна назва предмета краще закріплює його у пам'яті. Але, навчання дітей має провадитися тільки на їх рідній мові, бо інакше уявлення дітей не будуть ані певні, ані ясні. Розмова з дітьми, показ малюнків, користуючись чужою мовою, дуже сприяє філологічному знанню дітей.

Ігри і праця

Другий вияв соціального інстинкту дітей – це їхні ігри. Інстинкт гри пояснюють педагоги і психологи по-різному. Найстаріші кажуть, що гра – це спочинок; але з цим не можна погодитися, бо в грі дуже багато працює уява дітей, фізично дитина інший раз грається аж до втоми. Інше пояснення каже (Спенсер), що в грі виявляється зайва енергія, яка у всіх вищих звірин залишається невикористованою від боротьби за існування. Але це теж не відповідає істині, бо нервова енергія ніколи не може залишатися, як каже Гросс, на майбутній час.

Сам Гросс дає найбільш наукову і правдиву теорію ігор: це інстинкт самоохорони, який у перші роки підготовляє до майбутньої боротьби з ворогами, до ловів здобичі. Справді, цуценята, граючись, симулюють боротьбу – то гризуться, то відбігають один від одного. Так само коні, коли граються, то бігають, б'ють копитами. Діти, граючись, бігають, стрибають, перелазять через перешкоди. Гра для дитини найкраща насолода, в іграх виявляються всі її здібності, її нахили, переживання. Спостерігайте дитину, коли вона грається, і ви знайдете ключ до розуміння її душі. Гра – це настільки природний стан дитини, що багато педагогів намагалися все навчання малих дітей перетворити у гру, бо вона найбільш інтенсивно захоплює дітей. Так, ще у XVI ст. Вітторіно де Фельтре улаштував так звану Веселу Школу, де діти в різних іграх і розвагах навчалися різних мов, геометрії й інших наук.

Гра – це потяг до щастя. Паола Ломброзо (“Життя дитини”) каже: “Нема такого горя, такої прикрості, що її мала дитина не забула б за своєю грою. І так мало для цього потрібно: хлюпатися в калюжі, пускати човники у струмочки, гратись камінчиками, гасати як дикі коні – яке це щастя”. І треба давати дитині змогу вільно задовольняти свій природний інстинкт до гри. Маленькі діти, як ми вже бачили, більші індивідуалісти: вони люблять гратись окремо, цілком захоплюючись своїм світом вигадок, уявлення. Чи потрібні їм іграшки? Діти з усього можуть зробити собі іграшку – коробки з сірників, невеличкі палички, папірці – все в руках дитини перетворюється у щось для неї приємне й цікаве. Гете казав: “Дитина з усього може зробити все”. За теперішній час загального економічного занепаду батьки майже не купують іграшок своїм дітям, і діти від цього не менше

граються і знаходять не меншу насолоду в різноманітному матеріалові, що попадає їм до рук. Але є такі іграшки, без яких рідко яка дитина обходиться, а саме – лялька і м'яч, найстаріші дитячі забавки, поширені по всьому світу як серед культурних, так і серед диких народів. Лялька – улюблений друг маленької дівчинки (колись була релігійною святинею); м'яч – улюблена забава і малих дітей, і молоді. Вони – ці дві іграшки, так задовольняють дітей, що дають змогу дуже різноманітне з ними бавитися, а діти взагалі люблять найбільш такі іграшки, такі розваги, в яких вільно можуть втілюватися їхні різноманітні вигадки, праця їхньої уяви. М'яч дає велику фізичну насолоду в різноманітних формах його вживання. Інші улюблені іграшки дітей – це звірята (собачки, корівки), потім іграшки, що мають свій рух, бо вони нагадують дітям щось живе. Старші діти вже шукають товариства, вигадують розваги, в яких приймають участь кілька дітей, спочатку переймають увесь склад родинного життя, граються у батьків і дуже гарно виявляють свої родинні спостереження; далі бавляться у пожежників, у козаків, у школу – все, що діти переживають, вони виявляють у своїх забавах. “По забавах пізнаєте їх”, – сказано у Біблії щодо всяких народів. В цей час вже можна скупчувати дітей 4-5 літ, і гра – кращий засіб для гуртування дітей. Тут можна показати дітям різні рухавки, теж засновані на наслідуванні, рухи всяких звірів, сніжинок, людей за працею і т. ін.

Рухливі ігри найбільш захоплюють дітей, але в кожному садку треба мати матеріал для сидячих ігор, можна використовувати, не зловживаючи ними, всякі лото, географічні, математичні і т. ін. Гра, кажуть психологи, вабить дитину самим процесом і тим натхненням, з яким дитина бавиться, тоді вона все

забуває, не любить, щоб їй перебивали (і не треба, по можливості, цього робити). Тут активна творчість дитини наближається до мистецтва, і як артист творить, не шукаючи ніякої мети для свого твору, і цілком захоплюється процесом своєї творчої діяльності, так і дитина, коли вона вільно грається; не треба нам, дорослим, втручатися в цю творчість, бо в нас інша психологія, і ми тільки розвіємо чари, якими у дитини завше овіяна її гра.

Наскільки гра дитини бавить її своїм процесом, настільки праця дитини вже має для неї подвійне значення: вона повинна вабити її самим процесом і захоплювати її результатом. Колись (та ще й тепер) праця відвертала людей, здавалася їм якоюсь карою, і всі заздрили тим щасливим особам, що могли все життя своє жити, не працюючи, а користуючись працею інших людей. Але педагоги давно зрозуміли, що праця – це значний чинник для виховання і твердої волі, і творчої уяви, і спритних, на все здатних м'язів руки. Вони давно помітили, як добре праця впливає на нервову рівновагу дитини, як вона зміцнює її судження і піднімає її пошану до себе. Руссо недурно казав, що тільки та особа може бути незалежною, що вміє працювати. Замість того, щоб шукати ласки якого-небудь пана або начальника, щоб сісти на посаду, що не дає урядовцеві ніякого змісту життя, краще мати змогу заробляти яким-небудь ремеслом і провадиш незалежне життя, власними руками заробляючи свій хліб. Ще Лютер визнавав потребу праці в школі, щоб дитина не одвикала там від родинних обов'язків. Песталоцці все виховання збудував на праці: праця була моральним знаряддям, нею набиралися діти також всякого знання. Фребель теж, знаючи природний нахил дітей до праці (нахил, який псується у наших

невідповідних соціальних умовах життя), одразу маленьким дітям дає щось робити, дає матеріал, відповідний силам і думкам дітей. Всім відоме оце бажання дитини коло чогось працювати, наслідуючи рухи дорослих робітників. Я бачила у фінляндському дитячому садку, як діти років з 5-ти пиляли дрова невеличкою пилкою і зносили їх до кухні, як “справжні робітники”.

Діти нудяться без усякої праці, без заняття, і коли вони досить нагналися, втомилися від своїх рухів, тоді їх вабить посидіти коло якої-небудь праці, витворити теж щось своє, у праці вилити своє переживання, або виліпити одного з своїх коханчиків – зайчика, мишку, kota, або вирізати з паперу кілька гринджолят і зробити сніжну гору. Ручна праця і складається в дитячих організаціях з різних занять і з господарської роботи. Як тільки діти приходять до садка, вони мають обтерти пил на своїх стільчиках і столиках, полити водою квітки, які звеселяють на вікнах дитячу кімнату. Далі дітям треба почистити ті скрині або клітки, де живуть їхні звірятка, нагодувати їх, нагодувати рибок в акваріумі, і тоді тільки діти можуть взятися за свої розваги – або будівлю з кубиків, або якісь заняття Монтезорі, або м'яч. Хто хоче грати в ляльки, має теж усе поприбирати в ляльчиній кімнаті або ляльчиному кутку, а такі кутки тепер треба обов'язково мати в кожному дитячому садку, бо цей куток дає чимало реальної праці: треба ляльок одягати, усе на них позастібати, білизну мити і прасувати; це для дівчат 6-7 років правдива підготовка до життя, до живої праці. О 12 годині діти мають або обід, або сніданок у дитячому садку. Стіл мають приготувати для цього самі діти: вони ставлять тарілки із стравою, розкладають ложки та вильця, маленьким товаришам зав'язують фартушки та серветки, вони ж прибирають після обіду. Для цього може

бути визначене певне число чергових. Мені доводилось бачити в деяких садках та притулках, як діти нудилися своєю господарською працею, і це показувало, що ця праця була негарно організована: або дітям накидали занадто багато праці, або вона занадто часто перебивала їм їхні вільні розваги. Все залежить від того, як ми організуємо саму працю дітей: насамперед треба, щоб вона була для дітей цікавою, викликала і своїм процесом, і призначенням цікавість: треба, щоб матеріал був цілком по силі дітей, також як і самі знаряддя; треба, щоб вона не була одноманітною, ані механічною, а навпаки, провадилась би дитячою творчою думкою, тільки з деякою нашою технічною допомогою; не треба, щоб вона затягалася на довгий час або втомлювала дитину. В таких умовах праця справді буде приємна дитині, буде розвивати її творчі сили.

Треба так розкласти працю, щоб на дитину припадало її небагато, але вимагати, щоб її було зроблено якнайкраще. Крім того, тут потрібна деяка сугестія керівнички: вона теж має працювати з дітьми, має виконувати чорну необхідну працю – мити підлогу, чистити картоплю тощо, – і ця праця має провадитися в найкращому настрої, щоб веселість керівнички захоплювала дітей, і від неї щоб і праця ставала непомітною, навіть приємною. Взагалі чорна праця тяжка для дітей, і нею не треба зловживати, бо тоді самий принцип діяльної трудової школи не буде дотриманий, бо праця втратить свою привабливість, а нова педагогіка, нові соціальні умови життя вимагають, щоб праця стала ґрунтом нового життя і, відповідаючи інстинктові (рухливості) дитини, була нею апробована і виконувалася, як і усе в дитячому садку, з приємністю.

Працю-розвагу проводять діти над різноманітним матеріалом, який лише можна здобути в тій місцевості: у німецьких садках вживають більше міського матеріалу – папір, пластилін, вовну або нитки для вишивання, різнокольорові олівці і т. ін. Нам, українцям, треба перенести дитячий садок на села і пристосувати його до умов селянського життя. Крім необхідного паперу і олівців, можна брати глину, соломку, очерет, кору дерев, коноплі і т. ін. У Воронезькій губернії діти у дитячих садах використовують крейду, бо там крейдяні гори: вирізують з крейди літери, хатки, церкву. Праця має моральний, естетичний і психологічний вплив на дитину. Улюблена праця дітей – це малювання, і треба давати дитині дуже рано папір, олівець, крейду, дошку.

У малюванні дитина сама себе виявляє – це її “графічна мова” – починаючи з якихось символічних рис, в яких без пояснень самого молодого маляра не можна нічого розібрати; дитина у 6-7 років вже може передати свої враження справжніми ілюстраціями, на них ми можемо бачити, наскільки у дитини ясні ті або інші враження. Якщо дитина малює зеленого собаку, ми ясно бачимо, що її спостереження не точні, і можемо звернути її увагу на масть собаки. Дуже цікаві дитячі малюнки – ілюстрації до тих оповідань, що їм розказують; з них можна бачити, які саме моменти, епізоди найбільш вразили дитину, як вона зрозуміла оповідання. Рідко коли дві дитини намалюють цілком однаково, бо це дуже індивідуальне виявлення. Треба дітям давати у малюванні таку саму волю, як і в іграх, бо кожний малюнок, який би він не був символічний, елементарною своєю технікою є самостійний, індивідуальний мистецький твір – процес однаковий; почуття – репродукція враження в уявленні, сміливий вираз, що захоплює самого автора. Одного разу

я розмовляла з одною панею про деякі події сучасного громадського життя; за одним столом з нами малювала щось дитина років 7-ми. І от коли ми глянули на її малюнок, то побачили ясну ілюстрацію того, що ми оповідали: дитина слухала, переживала мовчки і – намалювала. Відбувся процес мистецтва. Звичайно малюнки дітей не естетичні, але поволі в них виявляється гармонія ліній у розстановці різних речей – хата, дерево, криниця, а також гармонія кольорів. Дітям треба давати фарби, кольорові олівці. Щодо техніки малюнка, то вона потроху сама у дитини виробляється; іноді можна малювати разом з дітьми, і дитина переймає ваші рухи, манеру тримати олівець. Інший раз можна дати деякі вказівки, виправити якусь помилку, що її сама дитина зрозуміє, поставившись з увагою до свого малюнка. Але психологам і педагогам найбільш цінні цілком самостійні малюнки дітей, ніким не виправлені, бо це є безпосередня графічна мова дитини. Діти більш за все люблять малювати не з натури, а з пам'яті, так як відбилося в їх уявленні, в їх пам'яті те або інше сприймання. Але дітям 7-8 років можна деколи давати малювати з натури, щоб зміцнити їхнє спостереження, їхню увагу до тих або інших форм, ліній, кольорів, але все на площині, без усякого рельєфу, бо діти до 10-12 років не уявляють собі ані рельєфу, ані перспективи. Дитячі малюнки конче треба збирати, писати на них, якого віку дитина їх малювала і під яким враженням – від оповідання, екскурсії, предметного заняття і т. ін.

Перспективу маленькі діти 5-6 років зрозуміють тільки на вирізуванні і наклеюванні. Ця праця з різнокольорового паперу дуже подобається дітям, бо інший раз дає справді гарненькі малюнки. І тут бажано не давати дітям шаблону, а викликати їхню вільну творчість.

Але іншого разу, бажаючи утворити щось справді гарне, діти самі вимагають допомоги керівниці. Ця праця найбільше придатна для ілюстрації всяких оповідань. Для знайомства з формою природних речей – звірят, овочів – дуже сприяє ліпка, і нею треба користуватися теж як перевіркою точності дитячих уявлень, давати волю творчості. За останні часи українські дитячі садки, намагаючись якомога більше наблизитись до реального селянського життя, вводили у заняття дітей цілком народні вишивання, даючи національний орнамент для виконання, а також і ткання невеличких поясів на маленьких ткацьких верстатах. Аби тільки ця праця не втомлювала дітей; вона має своє право на місце у дитячих садах, так само як і дуже естетичне вирізування з дерева буковинським орнаментом. Для дітей старшої групи дитячого саду 7-8 років це праця цілком можлива, бо вони відповідають двом принципам дошкільного виховання: 1) давати дітям, можливо, різноманітний матеріал (щоб діти мали змогу виявити, можливо, більше своїх нахилів, усю свою творчу здібність, щоб надалі було їм легше знайти свій фах), ту роботу, що найбільше до душі дитині; 2) якомога більше націоналізувати наші дитячі садки, наблизити їх не тільки до словесної, але й до технічної культури нашого народу. В такому змаганні не можна забувати ще про одну працю, що дуже гарно впливає на фізичне здоров'я дитини, задовольняє інстинкти дитини і теж наближає її до пануючої у нашого народу роботи – себто хліборобства. Діти, як пташенята, і не мають жити у кам'яних мурах, віддалені від живої природи. Коло кожного міського дитячого садка має бути чималий садок або город, де діти мали б садити квітки, городину і спостерігати їх зростання та умови, в яких вони найкраще виростають. Скільки тут наукових спостережень можна

легко провадити, скільки радощів діти зазнають, виплекавши свою квітку, свій огірок, скільки краси можуть вони утворити серед своїх квітників.

Такі праці конче потрібно обов'язково провадити у більшому або в меншому обсязі у кожній дошкільній організації, і така вільна творча праця найкраще відіб'ється на фізичному, моральному і естетичному розвитку дитини. Нема чого казати, що об'єднана праця дитячого гуртка так само, як і спільні ігри дітей, зміцнять їх товариські взаємні відносини і утворять найкращий осередок для їх соціального розвитку.

Сприймання

Для навчання потрібні певні сприймання, для певних сприймань потрібні добре розвинені почуття. На цей розвиток в останні часи звернено багато уваги. Ще Руссо вимагав найкращого розвитку ока; Фребель вважає необхідним розвиток зору і слуху; тепер психологи визнають особливе значення дотику; його можна визнати і первісним почуттям дитини, і контролером зору. На його виховання особливо звернула увагу Марія Монтессорі, а також Декролі у Брюсселі. Цим почуттям користуються і у навчанні грамоти, і для загального розвитку дитини. Але психологи, теж визнаючи значення змісту для певних сприймань, зауважують, що всі вони настільки залежать від центрального, що плекати окремо те або інше почуття немає рації, і що треба виховувати увагу до всякого сприймання і добрий контроль за працею почуття.

Треба пам'ятати, що розвиток почуттів припиняється досить рано, у 10-12 років вже вони досягають повного розвитку. Через це треба звернути увагу на почуття з самого молодого віку, перш за все на те, чи вони всі добре функціонують.

Бехтерев – відомий петербурзький психіатр, каже, що в колисці можна розвинути зір і слух дитини, навішуючи різнокольорові м'ячі, кулі, граючи коло дитини на ніжних інструментах, привішуючи над колискою таку іграшку, що як дитина її штовхне ніжкою або ручкою, то вона заграє якоїсь пісні. Раніш від усього виявляється у дитини дотик: вона з насолодою доторкається до м'яких грудей мами, вона здригається від холодних, мокрих пелюшок. Дотик розвивається далі, коли дитина охоплює руками різні речі: їй треба давати більш м'які, округлі речі. Треба привчати шкіру дитини до холоду, не тримати її занадто тепло. Вже трьохлітній дитині Монтессорі дає дотиком узнавати форму речей, керуватися дотиком без допомоги очей. Руссо теж пропонував розвивати дотик дитини, вигадуючи різні забави у темній кімнаті (ховати яке-небудь пуделко з цукерками в темній кімнаті). Монтессорі дає свої знаряддя, на яких дитина визнає форму з зав'язаними очима. Добре привчати дітей рухатися у темній, добре їм відомій кімнаті, добре дати їм звичку кожну незнайому річ не тільки розглядати, а й добре обмацати. Монтессорі привчає рученята дітей до різної температури, щоб вони не дуже боялись гарячої й занадто холодної води.

Треба привчати дітей також до ваги, щоб рука розрізняла й невеликі зміни ваги. Такі вправи вона проводить на спеціальних паличках різного дерева і різної ваги. Можна простіше робити це на терезах, щоб діти після декількох переважувань (цукру, горіхів: дітей дуже тішить гра в крамницю) могли не дивлячись визначити вагу (на руці) $1/2$ ф., $1/4$, $1/8$, одного лота, золотника, або метричної системи – кіло, декаграм і т. ін. У таких вправах – форми, ваги, температури – рука набирає багато чутлості, що дуже потрібно у житті. Ще по системі

Монтессорі треба, щоб ця рука добре розпізнавала шорстке від гладенького, грубе від тонкого; для цього вона дає добре підібрану збірку невеличких зразків різних матерій, починаючи від військового сукна, кінчаючи батистом, оксамитом, газом. Цю вправу також у наших шкільних обставинах можна зробити значно простішою; вона дуже розвиває чуттєвість дитячого дотику, коли дитина ці зразки розкладає із зав'язаними очима у послідовнім порядку. Матеріал для цього можна брати з природи: розкладати, наприклад, кору дерев, листя відповідно до того, чи вони шорсткі чи гладенькі. Взагалі ці вправи у розвитку всіх почуттів можна легко зв'язати з інстинктом дітей до колекціонування; нехай діти, задовольняючи свій природний нахил, збирають все, що хочуть, а потім розкладають його відповідно до такої або іншої елементарної класифікації.

Не менше вправ дається для розвитку зору: діти перш за все звертають увагу на світло, воно їх вабить, і вони спочатку розрізняють тільки ясне від темного. Далі їх ваблять і яскраві кольори: треба їм давати одноразово один або два кольори – червоний та синій, і тільки тоді, коли вони навчаться розрізняти один з них від другого, дати їм ще й жовтий. Коли дитина 3-4 років вже добре буде розрізняти жовтий, синій, червоний, зелений кольори, тоді треба її, як то радить Монтессорі, привчати розпізнавати і ніжні відтінки цих кольорів. Для цього вона дає дітям розкладати катушки з шовком. Ця праця дуже тішить дітей, особливо дівчат, що мають питомий, краще розвинений смак до кольорів. Можна теж давати розкладати дітям квітки – польові і садові по таких відтінках, листя восени. Питання про те, як розпізнає дитина кольори, дуже цікавить психологів, і вже є чимало методів спостережень. У почутті кольору вони

розрізняють: 1) тонкість, з якою дитина помічає найменшу домішку якогось іншого, так званого індиферентного, кольору – білого, сірого, чорного; 2) розпізнавання відтінків одного й того ж кольору; 3) естетичне почуття, смак до тих або інших кольорів і красне їх сполучення.

Щоб дізнатися, як дитина справді ставиться до кольорів, вживають таких методів: метод називання (скажи, який це колір), але він має той дефект, що діти вже розпізнають самий колір, але не знають, як його назвати; метод покривання: дитині дають кілька картонів різного кольору, на столі розкладають такі ж самі і пропонують покрити їх своїм картоном: червоний червоним, синій синім і т. ін. По методу Біне на столі розкладають різнокольорові картки, дитині показують картку того або іншого кольору і пропонують найти відповідну на столі. Для малих дітей цей метод занадто важкий: для них простіша рада Болдвіна: на довгу палицю наклеюють різнокольорові папірці і додивляються, до якого дитина охоче простягає руки. Деякі експериментатори вживали цього засобу навіть з 5-місячними дітьми. Мейман пропонує ще такий метод. Він мав колекцію у 72 відтінки. Провадячи такі експерименти, можна, звичайно, користуватися і квітками, і клубками вовни, і катушками ниток. Але перші спроби бажано робити з картонами або малюнками певних матових (не блискучих) кольорів, бо у речах кольори можуть бути різної тональності і не давати певного кольорового враження. Можна також вигадувати різні рухавки з биндами різного кольору, щоб діти, маючи на собі щонебудь червоне, підходили до інших, які теж мають цей колір; або навпаки, щоб дитина з червоним едналися з тою, що має інший колір. Треба давати дітям (4-5 літ) кольорові олівці і загадувати їм найпростіший орнамент,

або фарбувати готові фігури – чотирикутники, трикутники; давати дітям розкладати різнокольорові маленькі картонові або дерев'яні кубики. Це все зміцнює у дитині почуття кольору і свідоме розуміння краси кольорів, краси їх комбінації. І тут знову, як і завше, природа дає чимало відповідних вражень – небо, хмари, вечірня зоря.

Не тільки на кольорах треба виховувати зір дитини, а й на формах, на далечині, на обсягу. Тут, крім знарядь Монтесорі, можна вживати різних засобів: лото з геометричних форм, колекцію дитини, будівлю з матеріалу Фребеля тощо, малюнок дитячий. Треба робити вправи, щоб діти розпізнавали різний обсяг різних речей – матеріал і власний, і взятий з природи; треба знайомити дітей з мірами – вершок, аршин, фут (з нього й починати), метр, сажень або кілометр; перевіряти око дотиком, давати їм бігати до різних намічених пунктів і порівнювати, хто добіг далі. Все це розвиває окомір, дає дитині життєві знання.

Щодо слуху, то експерименти дали ще досить мало вказівок, але його треба обережно розвивати на ніжних ритмічних звуках. Оскільки нюх потрібен нам у звичайному житті – треба розвивати і його. На це є багато вправ, що їх подає бельгійський педагог Гендерицький: можна поставити перед дитиною кілька пляшок з різними пахощами, але однакового кольору – бензин, оцет, скипидар – і давати дитині вгадувати їх тільки по духу. Потім грати так, що? дитина із зав'язаними очима розпізнавала цибулю, цитрусові яблуко. Щодо смаку, то бажано тільки, щоб дитина розбиралася у смаку – солодкому, кислому, гіркому й солоному.

Розвиваючи так з першого року у дитині всі її почуття, ми підготовляємо ґрунт для певних, правдивих

сприймань, а це є найкращий ґрунт для утворення певних уявлень; далі пам'ять і увага закріплюють ці уявлення, свідомість дитини шириться, розумові процеси йдуть упорядкованим шляхом, і складається ясне мислення.

Дуже потрібно виховувати увагу дітей, затримуючи її хоча б і на короткий час на тому або іншому предметі, щоб привчати дитину до концентрації уваги. У дитини увага виявляється з того моменту, коли вона вгадує серед інших осіб обличчя мами, тата. Спочатку в свідомості дитини усі сприймання мигтять у духовній глибині дитини: увага затримується тільки на тих сприйманнях, що найміцніше вражають її: – мама, як джерело всяких приємностей, кольори, блискучі речі, звуки, – але це сприймання дуже хаотичне.

Перший ґрунт знання дитини – це її власне тіло; на ньому вона вчиться і обсягу (куди досягнути можна руками), рухами дотику – притуляючись до лона мами.

Болдвін визнає свідомість за вищу сферу органічної акомодатії й бачить у розвитку її великий вплив наслідування. Пам'ять дуже допомагає відновленню у свідомості дитини сприймань: вона має велике значення акомодатії. Кожному новому сприйманню дається відповідне місце серед попередніх нагромаджених придбань, щоб користуватися ним у майбутньому; перші переживання дитини, коли вони затримуються в її пам'яті, стають для неї загальними уявленнями, з якими утворюються цілі мережки всяких асиміляцій, в які і ступають нові сприймання: всі чоловіки суть дяді, татки, усяка їжа – молоко. Перший акт визнавання виявляється тим, що дитина вітає повторне сприймання як щось знайоме. В перші періоди дитина живе тільки сучасним, а сприймання западають кудись глибоко в підсвідому сферу (як каже Герbart – “за порогом свідомості”). Повторення

переносить вже їх в свідомість, і цей процес починається в перші місяці: дитина усміхом зустрічає свою маму, свою іграшку, пляшку.

Психологи цікавилися, наскільки міцно ці сприймання закладаються в пам'яті малої дитини і через скільки часу дитина пізнає знайому особу, річ, яку вона деякий час не бачила.

Спостереження Штерна над своєю дочкою Гільдою: в рік вона пізнала батька після 14 днів розлуки; в 1^{1/2} року вона після 6-тижневої мандрівки повернулася додому і пізнала батька і усі речі в своїй кімнаті. На таке відтворення дуже впливає зміст сприймань, час, що проминув від першого враження до його відтворення, і привід, з яким зв'язане нове повторення сприймань. По змісту сприймання можуть бути продовжені: мама, своя кімната, найближчі люди – дитина бачить їх постійно, і часові – окремі надзвичайні враження і переживання, наприклад спекла руку, впала, бачила щось яскраве.

Приводи до згадування можуть бути зв'язані і з приємним і з неприємним почуттям: згадування можуть бути або безпосередні, або викликані розпитуванням. У дитини довго існує захований період згадування; несвідомо проходить цей процес доти, доки сприймання набирають яскравості. Щодалі дитина поширює обрій своєї свідомості в межах часу в бік минулого в своїх згадках і в бік майбутнього в своїх очікуваннях. Майбутнє раніш стає для дитини зрозумілим і має для неї більше реального значення; коли вона ще цілком не орієнтується в минулому, вона вже може мріяти про найближче для неї майбутнє, бо майбутнє – є вольовий акт (*через годину хочу йти гуляти, завтра піду до баби*), а минуле – це розв'язаний акт, що інший раз уже випав із свідомості. Дитина кількох місяців не має перспективи минулого, але

при запитуваннях перед дитиною розгортається цілий ланцюг асоціацій, і вона починає пригадувати. Вона тут може давати дуже помилкові відповіді і легко підпадати сугестії.

Вік (рік і місяць)	Процес пригадування	Захований період
1 р. 3 міс.	Перша акція визнавання після кількох тижнів	2-6 тижнів
1 р. 7-9 міс.	Перші самостійні спомини про окремих осіб	2-3 дні
1 р. 9 міс. до 2 років	Перші самостійні спомини про окремі переживання	1 день
2 р. 1-3 міс.	Пізнавання після кількох місяців	2-3 міс.
2 р. 4-9 міс.	Самостійні спомини про окремі переживання по кількох тижнях	2-4 тижні
2 р. 10 міс.	Самостійні спомини про окремі ознаки	2 міс.
2 р. 10 міс.	Згадки про відносини в обстановці кімнати	1-2 ¹ / ₂ міс.
3 роки	Спомини про доручення	1 день

Цікаво в цих пригадуваннях привести деякі хронологічні дати до 2 років. Вони виявляють не тільки згадки про найближчі особи і предмети, про деякі явища, випадки. Наприкінці 3-го року помічаються пригадування різних особових ознак, відношень між особами, між предметами. “Ти, як баба, тримаєшся рівно”, – казала одна дівчина 2 ¹/₂ літ. На 4-му році дитина затримує вже сприймання топографічного змісту.

Вище ми подаємо таблицю, де зазначено різні прояви дитячої пам'яті. Дуже було б бажано, щоб такі випадки занотували матері. З них бачимо, як усе збільшується у дитини її минуле, і на 7-му році вона вже має справжні спомини про своє дитинство. Штерн спостеріг на своїх дітях, що спочатку пам'ять затримує предмети, потім дії, які зв'язує з предметами і з особами, а далі вже взаємні

відносини. Це можна перевірити, показуючи дитині малюнки і через деякий час перепитуючи її, що там було намальовано.

Рума малює на класній дошці якусь особу з люлькою в роті. Потім стирає її і малює таку саму особу, але без люльки, а з зонтиком і розпитує дітей, чи нема в його малюнкові якої зміни. Періоди між малюнком і перепитуванням можна усе збільшувати, і на цьому добре виробляється і пам'ять, і увага, з якою дитина додивляється до малюнка. У дитини треба вправляти пам'ять і зорову, і слухову, треба зауважувати, яка у дитини переважає, бо це дуже потрібно для вибору кращого способу навчання.

У широкому значенні пам'ять є ґрунтовний фактор всякої свідомості, бо вся свідома діяльність спирається на впізнавання, і розвитку пам'яті треба надавати якнайбільшої ваги. Тут впливає повторення вражень і їх організованість, а щоб повторення не були нудними для дитини, то треба вносити в них певну різноманітність, так, як це, наприклад, робить Фребель в своїй системі “центральної ідеї”, що впроваджується в дитячу свідомість не самими тільки лекціями, а й працями й іграми самих дітей, не самим тільки способом наукового досліду, а й різними естетичними додатками. Але як би не оформлював учитель нове знання, щоб воно запам'яталось дітьми, треба передусім, щоб у дітей було бажання запам'ятати. На пам'ять особливо впливають: 1) найсвіжіші спогади, 2) перші враження від тої чи іншої речі, явища, 3) живість вражень, їх яскравість і 4) зв'язок їх із життям дитини. Всі ці 4 вимоги все-таки не дадуть певних наслідків, коли ми їм не дамо одноцільної організації способом взаємного зв'язку між ними. Поодинокі взяті, ці умови не зроблять бажаного впливу на розвиток пам'яті.

Повторення особливо необхідне для малих дітей, і потрібне воно в сфері розуміння літературних поетичних творів, бо з кожним повторенням перед дитиною відкривається новий бік краси, спочатку зовнішній ритм, музикально-оральна краса, пізніше внутрішня – самий зміст твору. Діти, що не ознайомилися вчасно з великими поетичними творами, багато втрачають справжньої естетичної насолоди. Живість образів особливо викликається враженнями природи, ось через що природознавство найкраще задовольняє дитячу цікавість, і факти, явища природи легко запам'ятовують. У різних дітей і різний характер цікавості, і різні здібності щодо пам'яті – математичні, філологічні чи природознавчі, але метода запам'ятовування у всіх випадках може триматися вище від поставлених форм. Відрізняється пам'ять також і в залежності від віку дитини. Для малих дітей – до 8 років пам'ять мусить найбільше користатись об'єктивним навчанням, безпосередніми враженнями – екскурсії, наочне навчання, самостійна праця, кінематограф. Але разом з тим не треба давати пам'яті занадто багато різноманітного матеріалу, треба уникати тої калейдоскопічності знання, що тепер панує в школах. Взагалі виховання пам'яті вимагає великої уваги від учителя, бо справедливо каже сучасний філософ Бергсон: “Свідомість – це є пам'ять”, вона є і переховування минулого і набирання нового.

Взагалі пам'ять – це важлива здібність, її можна зміцнити, але великому розвитку вона мало піддається. Деякі дефективні діти мають виключну пам'ять на числа, на мови, але це не впливає на їх добре мислення. Раніш майже усе навчання проводилось пам'яттю; тепер навпаки – викликають самостійну думку дитини, її власні, а не завчені з чужих слів висновки. На пам'ять багато впливає

воля; дитина добре пам'ятає те, що відповідає її інтересові. Емоціональний вплив виявляє нам те, що наука, якої ми хочемо навчити нашу дитину, повинна звертатися не тільки до її мислення, до її судження, а й до її почуття, не тільки викладатися в одноманітних лекціях, а й в самотійних працях, якими дитина обробляє (переживає) весь науковий матеріал (наприклад, драматизація при навчанні історії, літератури, екскурсії й власні малюнки, ліпка дітей для географії). Треба пам'ятати, що пам'ять – це дуже вразлива здібність, легко піддається втомі, і не треба нею надуживати. Вона зміцнюється при здоровому стані дитини і спадає після кожної хвороби. Діти, що вже починали добре говорити, після якої-небудь серйозної хвороби цілком забували мову. На пам'ять впливають також різні години дня: вона найсвіжіша ранком, у дітей з слабою волею, з розвіяним настроєм майже нема пам'яті: у таких дітей треба зміцнювати вольову увагу, вчити концентрувати її на предметі. Пам'ять – це важливий чинник не тільки для навчання, але й для морального виховання і для конче потрібної акомодатії до життя. Тому треба вживати такі вправи, такі методи, які б сприяли її розвитку.

Рібо каже, що уява – це вища форма розумової діяльності. Вона наближається до мистецтва, бо тільки творче уявлення може утворити справді щось мистецьке. Уявлення є й у тварин, але в найнижчому прояві – в забаві. У дитини воно виявляється перше уві сні – дитина цмокає губами, уявляючи собі, що годується коло мами, називає знайомі слова. Потім уявлення виявляється в дитячих забавах. Усе перетворюється в неї, в що дитина хоче: стільчик перетворюється в коня, в поїзд, усе оточення, уся природа анімізується, антропоморфізується; стіл спить, стілець злий, – вдарив дитину. Дволітній

хлопчик боявся, що дерева впадуть на нього. Дівчинка казала, бачачи росу: травичка плаче. В цей період розвитку дитина дуже наближається до дикунів, які теж анімізують усю природу, складають казки про звірів, що, на їх думку, живуть так, як і люди, міфи про богів, яких повно і в лісі, і в річках, і в горах. Діти так люблять твори народного епосу тому, що вони (діти) перейняті однаковим світоглядом, що й дикуни. Поки дитина не говорить, тяжко дізнатися, чи працює її уявлення, хоча воно, правда, трохи виявляється в первісних іграх, рухах дитини. Механізм уявлення складається у дитини з сприймання його і власного його відтворення. В уявленні всі сприймання перетворюються не в їх певному відтворенні, а конче з додатком, в іншому вигляді. Мейман каже: чим більше пам'ять має змісту, чим дитина має більш різноманітні і виразні уявлення, тим більше її уява зможе витворити нових комбінацій тих уявлень, змінити зміст того чи іншого враження. Поки дитина не орудує словом, творчість її розпливчаста: вона найкраще виявляється в працях дитини. Але у дитини тільки слово дає фантазії певний вираз. Найздібніші учні мають піднесені словесні здібності. Дуже часто діти, під впливом занадто розвиненої уяви, стають мрійними, дуже люблять самотність, живуть з уявленими образами і кохаються в них більше, ніж в реальних. У одного хлопця був такий уявлений, вимріяний собі друг. Хлопець був слабкий, і його не посилали до школи. Але уявлений друг заміщав йому усіх товаришів – за обідом він ставив йому стільця і дуже обурювався, коли на цей стілець щось клали або сідали. На прогулянці він потихеньку з ним розмовляв. Такої мрійності не треба допускати: це робить дитину нездатною до реального життя. Взагалі уява, як вогонь, може бути і дуже корисною, і дуже небезпечною. Треба

берегтись, щоб не дати їй занадто розвинутися, щоб вона не перемагала дитячого судження. Треба уважно вибирати казки для дітей, щоб вони не вражали занадто своїми таємничими силами уяву дитини і не викликали в неї страху.

Взагалі вихователь повинен і дуже радіти з розвитку уяви у дитини, і також дисциплінувати її, з пасивного первісного стану перевести в активний, творчий. Творча фантазія має три головні свої прояви: 1) вона об'єднує широкі комплекси уявлень, які в дійсності або не були зовсім об'єднані, або об'єднувались якось інакше; 2) вона виділяє складні частини одного комплексу уявлень і зв'язує їх з іншими комплексами; 3) вона збільшує і зменшує самі образи: “Я бачив метелика завбільшки з кішку”. Ця праця доводить дітей часто до брехні, і хоч поет і каже, що “Золота брехня без усякого наміру, – змагання до творчості в невинних устах”, але вихователі повинні одхиляти дитину від усякої брехні, і коли вона походить у дитини від піднесеної уяви, то треба прикликати на допомогу судження дитини, критикувати її брехню і привчати дитину саму розбиратися у витворах своєї власної уяви.

Розвинути уяву дитини можна різними засобами: звичайно, усякий високий інтелектуальний розвиток сприяє розвиткові уяви, але є діти занадто великі реалісти; думки їх лише практичні, треба піднести їхню уяву, треба викликати її на активну творчість. Цьому сприяє всяка ручна праця, забави дітей, і, крім того, добре давати дитині малюнки, що по них вона має скласти своє оповідання. Ці теми треба починати з найпростіших і послідовно давати більш складні малюнки. Професор Жіру (з інституту Ж.-Ж. Руссо у Женеві) дає дітям розбиратися в чорнильних кляксах, розпізнавати, що саме

вони нагадують. Пропонує дітям скласти оповідання на задані слова: *хата–пожежа–дитина мала–розумний пес–дяка батьків*. Або скласти по два різних речення, в яких обов'язково повинні бути слова: *блискавка–вежа–дерево–ожеледь–човен–туман*. Ще пропонує Жіру дітям закінчувати самим те оповідання, яке їм було розказано і не докінчено. Взагалі треба дуже рано давати дітям скласти свої власні оповідання на означені і не означені теми. Ці оповідання треба збирати, записувати від малих дітей, завше зазначаючи вік дитини, і чи їх складено на означену тему, чи цілком вільно. Уява виявляє найбільш індивідуальну здібність. Оскільки у витворах уяви завше найміцніше і найправдивіше відбивається настрої дитини, характер її емоцій – журливий чи веселий, оптимістичний чи песимістичний, ці дитячі первісні оповідання мають велику вартість для психолога, для кожного вихователя. От через що і бажано, щоб такі словесні твори дітей зберігалися і додавалися до характеристик тої або іншої дитини. Треба тільки уникати сугестії, щоб дитина творила зовсім вільно.

Моральне виховання

Головне завдання виховання – це вироблення характеру. Людину ми найбільш цінимо не за її значення, а за її характер – він найбільше важить у відносинах людей між собою, він дає змогу людині досягнути найвищі моральні блага. Характер Фер'єр називає виразом чутості дитини. Літтре дає характерові таке означення: “це загальне об'єднання всіх активних здібностей дитини”. Дуглас дає знов інше означення: “Характер – це особлива реакція волі на всі враження, це – здібність витворювати свої переконання і виконувати накази розуму”. В розвитку характеру бачимо головне значення волі: людина з слабо

розвиненою волею не може мати міцного незалежного характеру. Тверда воля – це головний чинник, що дає дитині змогу опанувати свої емоції.

Для виховання характеру Дуглас визнає за потрібне розвинути розум дитини, її волю, її пам'ять. Пам'ять дає звички, які мають велике значення. Яких звичок дитина набирається змалку, такий в неї складається характер. Без звичок неможливе виховання, і чим вони регулярніше закладаються, тим більш урегульовується поведіння дитини. Пам'ять і воля стримують бажання дитини, не дають розвинутися її примхам. “Пам'ять, – каже Дуглас, – це організованість, коли ж дитина нічого не пам'ятає – це вносить цілковиту дезорганізацію в її внутрішнє Я. Пам'ять зміцнює волю”. Само собою, самими звичками не виховується характер; для дитини потрібен розум, щоб, керуючись звичками, і надалі нахиляти дитину до добра. В розумі закладено закон, що координує, нормує почуття, емоції, нахили. Дуглас навіть доходить такого висновку, що розвивати розум, культивувати його – це таки те саме, що розвивати характер. Характер у дитини не може скластися одразу – вона занадто мало знає, воля її ще не може опанувати почуття, характер еволюціонує поволі і виявляється певним не раніше 15 років. Виховання має розвивати в дитині індивідуальні здібності, щоб розвинути незалежний характер. Бо як би наслідування не впливало на дитину, як би тісно вона не була зв'язана з соціальним оточенням, розуміння добра і зла, правди і неправди кожна дитина має виробити сама власними зусиллями, бо ніхто за мене не може почувати добро, і тільки своє власне розуміння дає дитині змогу, виростаючи, бути завше “чесною з собою”, незалежно від поглядів свого оточення. І справді, кожний вихователь нехай не ставить собі завданням опанувати усю істоту

дитини, бо тоді правду він почує з уст Гурлітта, який каже: “природа в кожній дитині утворює особу, індивідуальність, а виховання нищить цю особистість”. Ні, оригінальність кожної особи занадто коштовна річ – її треба берегти і тільки допомагати їй знайти свій певний незалежний шлях до добра. Головне – викликати активність дитини, перемогти інертність її духовних сил. Все навчання має викликати власне зусилля дитини, щоб досягнути можливої мету. Навчання може дуже добре сприяти виробленню характеру, розвиваючи увагу, розум, викликаючи постійно власну ініціативу, даючи дитині заняття, цікаві для неї, які, однак, вимагають від дитини самостійної активності. Треба привчати дитину обмірковувати свої вчинки і чужі, використовувати кожний випадок боротьби між злом і добром, давати дитині змогу в різних обставинах життя виявити свою мужність, добре серце і правдиве поведіння і підтримувати у дитини віру в саму себе. Ніколи не вживати кари або погрози, а саме головне – любити дитину і заслужити її любов, – от головний ґрунт, на якому виховання може досягти своєї ефективності.

Дуже добре допомагає моральному розвитку дітей утворення спеціальних гуртків учнів для самовиховання, самодисциплінування в напрямку до добра і опанування своїх емоцій.

На розвиток характеру впливає фізичний стан дитини, і дуже часто вихователю доводиться звертатися до лікаря за порадою щодо занадто нервового поведіння дитини або ненормальної слабості всіх затримуючих центрів. Впливає також на характер професія батьків, оточення, обставини життя, здоров'я. Треба, щоб дитина не мала завше все для себе заздалегідь виготовлене, а

навчалася сама здобувати змалку собі щось потрібне, вміла захистити себе від деякої небезпеки.

Взагалі моральне виховання не може проводитися якось окремо: ним має бути пройняте все навчання, все життя. В школі повинен панувати щирий моральний настрій під впливом веселості дітей, їх приємної праці, цікавого навчання, товариського об'єднання. Багато значить ще естетичне виховання. Коли дитину оточує краса, для неї цілком зрозуміла і приваблива, вона впливає на її настрій, нахиляє на добре поведження. Кімната дитячого саду повинна бути чиста, з білими стінами, на вікнах вазони з квітками, на окремому столику акваріум з усякими рибками, гарними водоростями. На стінах портрети письменників, на них вишивані біленькі рушники, віночки з живих або паперових квіток, ніде ані порошинки. Для дітей – біленькі стільці і столики, шафа, де, добре впорядковане, лежить їхнє знаряддя й іграшки. Самі діти в чистеньких фартушках. Чистота – це перша моральна звичка дитини, в кожній дитячій установі повинно бути багато води, багато мила, добрий (завбільшки з дітей) умивальник. Друге джерело естетичних впливів на дитину – це природа в усій її непереможній красі: в квітках, метеликах, у красі дерева і листя, у співах пташок, у грі світла на воді, в кольорах зорі, у красі далеких краєвидів. Увага дітей має бути на все це звернена, вони повинні переживати красу природи за всякої пори року; в дітях має розвинутись почуття природи, воно буде для них утіхою на все життя. Треба давати зміст малюнка і виконання; в словесних творах зупиняти їхню увагу на мистецькій красі виразу, малюнка, постаті. Це збагачує душу дитини враженнями правди, краси і захоплює її уяву; в душі складається глибоке почуття, бажання і в своєму всьому поведженні

здійснювати теж тільки красу і правду, а це й є моральне виховання.

Щоб вести дитину до такого суцільного морально-естетичного і розумового розвитку, треба щоб і вчителі в школах, і керівниці в дошкільних установах мали відповідну підготовку, широку свідомість соціальних і моральних ідеалів.

У програмах усіх вчительських семінарів педагогічних інститутів мають бути розширені більшим обсягом соціальні науки, природознавство, антропологія, мистецтва, географічні знання свого рідного краю. Нам так бракує для відбудування нашої держави, для освіти нашого народу освічених людей, що виховання дітей, підготовка педагогів набирає особливого значення.

У наші часи бути гарним педагогом – це бути справжнім реформатором майбутнього життя України, бути апостолом Правди і Науки. Тільки великим зусиллям таких апостолів Україна матиме чесних діячів – патріотів, вмілих практичних робітників і соціальне об'єднану, інтелектуально розвинену народну масу.

Практичні поради до виховання дітей

У теоретичній частині наших порад ми вказали на те, яке велике значення мають для дітей добре розвинені почуття. Вони дають дітям змогу мати ясні сприймання, володіти почуттями, щоб якнайкраще розуміти красу природи, якнайкраще запобігати якійсь небезпеці, що могла б загрожувати життю. Тепер ми скрізь бачимо дітей короткозорих, з окулярами на молоденьких обличчях; бачимо темні класи, де діти дуже часто мають світло не з того боку або воно б'є їм прості) в очі. Берегти і розвивати зір треба з першого року життя дитини: треба тримати дитину в світлому помешканні, але захищати очі малої

дитини від занадто блискучого проміння; вночі дитина повинна спати в зовсім темній кімнаті, щоб її закриті очі зовсім спочили від усякого роздратування. Треба оточувати малу дитину різнокольоровими речами, але кольори повинні бути гармонійно добрані і не занадто яскраві. Так само треба стежити, щоб і слух дитини не вражався від несподіваних голосних звуків. Дуже добре грати або співати коло дитини ніжних простих мелодій.

Але справжнє виховання може провадитися систематично тільки в дитячому садку, з дітьми 4-6 літ. Деякі діти приходять в садок вже з деяким розумінням кольорів, але його треба уточнити, розширити. Після випадкових питань, наприклад, якого кольору вбрання на дітях і т. д., можна зробити такі вправи, додержуючись методу видатних педагогів: назвати спочатку колір, потім знайти його між іншими кольорами і назвати речі того кольору. Дітям роздають спочатку білі і чорні картки. З ними діти добре ознайомлені, і треба вимагати, щоб вони називали можливо більше білих і чорних речей; деякі з них повинні бути тут же перед дітьми – крейда, вугілля, борошно, сіль, цукор, сукно, шкіра, масть. Треба перепитати дітей: у кого чорне волосся, у кого зовсім біле (дід, баба), кого можна впізнати по тому, чим він замастився, наприклад сажотруса, мірошника. Треба назвати всі речі в класі, котрі з них чорні, котрі білі на колір, назвати кілька квіток білих (діти називають їх по пам'яті). Заняття має тягтися не більше, як 25 хвилин, але всі діти мають приймати в ньому активну участь. Після того їм даються білі й чорні кубики, щоб збудувати щось гарне. На друге заняття даються три кольори – червоний, блакитний і жовтий. Заняття проводити треба в тому ж таки порядку, але треба звертати увагу на те, щоб діти якнайпевніше розрізняли один колір від іншого; більше

треба дати різноманітних різнокольорових стьожок, матерій, камінчиків, квіток (мак, волошки, лютики), папірців і т. ін. Під кінець даються дітям довгенькі стьожки або бобінки певних кольорів: діти стають серед хати, простягають стрічки, і переплітається жовте з жовтим, блакитне з блакитним і т. ін. Тут можна робити багато різноманітних веселих вправ. Коли діти будуть точно розрізняти і називати головні кольори – жовтий, блакитний, червоний, зелений, фіолетовий, рожевий, – тоді треба їм давати підібрані відтінки. Для цього можна давати нитки, стьожки, а ще краще квітки: наприклад, для блакитного – барвінок, незабудку, гіацинт, волошки; так само можна доручити дітям підібрати жовті квітки різних тонів і червоні. Для остаточного закріплення в пам'яті дітей всіх кольорів роблять з ними паперові квітки, дають їм розкладати кольорові кубики або картончики, дають олівці для малювання простеньких орнаментів, вживають також вишивання, роблять гру в барви. Далі знання барв постійно підтримується на екскурсіях; увага дітей постійно звертається на різні кольори зорі, на кольори звичайних речей.

Після кольорів зорові вправи ведуться разом з дотиком, бо вони одна одній допомагають в розпізнанні обсягу, форми, далечини. Для обсягу спочатку звертають увагу дітей тільки на обсяг взагалі: хто з дітей вищий на виріст; що вище: чи дзвіниця, чи звичайний дім, чи дерево, чи хата; що довше – чи шлях до міста, чи стежка в саду; що більше – чи класна дошка, чи зошит, чи кавун, чи яблуко. Коли більш-менш діти зрозуміли, що більше, а що менше, тоді дають дітям на порівняння різні речі, в лінійному вимірі і в обмірі об'єму: олівець, ручки від пера, лінійки, мотузки і т. ін. Для виміру цілого тіла (об'єму) даються книжки, шишки, жолуді, м'ячі, гудзики і т. ін.

Коли діти будуть вже добре знати, що значить більший, менший, коротший і довший, тоді треба дати їм підкладати речі за обсягом, найкраще однакові речі, аби між ними виступала одна різниця – їх вимір; наприклад, голки, булавки, олівці, гудзики; але можна розкладати і речі різноманітні, тільки за їхнім обсягом. Тут дуже придадуться кубики Монтессорі: спочатку діти розкладають їх на зір, потім зав'язують очі, і вони розкладають їх на дотик – і після кількох вправ дітям доручається з зав'язаними очима розкласти речі в послідовнім щодо розміру порядку. Слідом за обсягом йде ознайомлення дітей з формою в такому самому порядку, як і ознайомлення з кольором. Спочатку діти називають форму, потім знаходять її серед інших і далі називають форми всяких речей. Коли діти вже добре знають 4-5 форм, тоді вони позначають їх із зав'язаними очима, дотиком, – це проводиться як забава: діти сідають колом, одному зав'язують очі і дають обмацати ту чи іншу форму. Коли дитя захоплюється цим, то дають одній дитині кілька різних форм, щоб вона їх пізнала на дотик. Це є не індивідуальна гра, а перша соціальна. Такі ігри не повинні тривати довго, а хвилин 10-15, бо вони вимагають концентрації уваги, яка дуже скоро втомлює дітей. Для закріплення знання форм дітям дають вирізувати і розкладати картонні або дерев'яні форми, фарбувати і малювати орнаменти з тих або інших з'єднаних форм; тут можна давати спочатку якийсь один зразок орнаменту, а потім давати дітям волю вигадувати свої власні. Залишається ще виправляти дітей у розпізнаванні далечини і розвивати влучність. Дітям дається лук і спочатку призначається мета десь близько, а потім усе далі. Відповідно до того, скільки діти можуть рахувати – чи до 6-ти, чи до 10-ти, вимірюють цю далечинь ступнями;

потім діти міряють її футами. Після того діти по одному самі призначають собі, як далеко вони можуть бити – чи до паркану, чи до якого дерева – хто далі; теж виміряють футами або й сажнями (якщо діти старшого віку). Треба вигадувати різні ігри (для спритності очей – кеглі, скраклі, стріляння з лука в мету). Під час екскурсії можна запитувати дітей, як далеко і що саме вони бачать в далечині, щоб знати силу зору кожної окремої дитини. Під час навчання треба, щоб діти мали досить світла для праці, щоб світло конче падало з лівого боку; треба уникати праць, що можуть занадто втомлювати очі – як, наприклад, виколювання, що рекомендує Фребель, яке цілком відкинуто, вишивання бісером тощо.

Таким чином систематично розвивається у дитини зір, а разом з ним і дотик. Але дотик вимагає ще особливого розвитку в своєму, окремому напрямку, в сприйманнях шорсткості і м'якості, температури і ваги. З цими сприйманнями дотик справляється цілком самостійно; зір не може або дуже мало може йому допомогти. Щоб розібратись в сприйманнях м'якого і шорсткого та твердого, треба додержуватись методу Фребеля – методу протилежності. Бо наскільки обсяг є порівняльним уявленням, настільки тверде, м'яке вже має щось позитивне, незалежне від порівняння. Звісно, і тут будуть всякі відтінки, але сама властивість абсолютна. Даємо дитині маленьку подушечку (від ляльок) і дошку (або стіл) і виясняємо, що означає тверде, що м'яке; даємо кілька речей з цими протилежними прикметами. Так само звертаємо увагу дітей на сприймання шорсткого і гладенького. Тут можна багато взяти зразків з природи – жолудь, шишка з ялини, яблуко, волоський горіх, лісові горішки, скло, камінчики, наждачний папір і т. ін. Потім можна, як радить Монтессорі, при допомозі самих дітей

назбирати колекцію матерій і зразки їх розкласти послідовно, за їх товщиною або м'якістю.

Щодо розуміння ваги, то тут теж треба починати з контрастів – пір'інка і камінчик, залізо і трісочка. Найліпше поставити перед дітьми велику миску з водою і кидати туди всякі речі – тяжкі падатимуть на дно, а легкі плаватимуть зверху. Тут не йде справа про вияснення Архімедового закону, але це дає об'єктивне означення легкого і важкого, бо важення на руці буде завжди занадто суб'єктивним; те, що для одної руки буде важке, для другої може видатися за легке. Діти люблять гратися з водою: їм приємно кидати у воду лушпайки з горіхів, камінчики, шматки заліза, скла і дивитись, як вони, хоч які маленькі, а тонуть у воді, тоді як досить великий шмат кори, аркушик паперу поволі плавають по воді. Тут треба внести в думку дитини тільки один висновок: є речі важкі і легкі; все легке плаває по воді, вся тяжке тоне. Після цього вже можна й на руку переважувати, що важке, а що легке, і пояснити, що вага не залежить від обсягу: інший шматочок цукру буде важчий за цілий дерев'яний кубик. Можна познайомити дітей з різними мірами ваги – краще в грамах, ніж у фунтах. Щоб закріпити усі ці знання, можна влаштувати гру в крамницю, якою діти дуже захоплюються. Назбирати потроху різноманітного матеріалу: їжі, зілля і т. ін., поставити невеличкі терези, міри ваги і дати дітям волю бавитись важенням краму. Це – вправа і для первісної лічби – “заняття з арифметики” – перший конкретний процес важення. Щодо розвитку відчуття температури, то при цьому не може бути багато різноманітних вправ: шкіру дітей треба поволі привчати до гарячого й холодного, але це вже більше санітарно-гігієнічне завдання, а не педагогічне. Можна пропонувати дітям покласти руки в миску з холодною водою і поволі

додавати гарячої, скільки дитина може витримати, і послідовно через деякий час повторювати такі досліди, щоб спостерегти, наскільки дитячі руки (а також і ніжки) можуть звикнути до різної температури. Добре, щоб діти бігали босі на чистому просторі.

Усі ці вправи мають проводитись як ігри, розваги і в першому році дитячого садка не менше двох разів на тиждень, поки всі почуття не буде проведено через усякі вправи, і поки діти, дякуючи їм, не засвоять цілком певно знання кольорів, форм, обсягу, ваги, шорсткості, твердості тощо. Але і далі на предметових заняттях на ці знання постійно звертається увага дітей, коли розглядається та чи інша річ.

Щодо розвитку слуху, то з самого початку можна розвинути його музичне, співаючи дитині гарних пісень, граючи їй ритмічні речі. Ритм дитина наслідує раніше за все і любить саме ту музику, де ритм ясніше виступає: військову і танці. Щодо систематичного виховання слуху, то треба, щоб дитина спочатку розуміла різницю глухого шуму і різних окремих мелодійних звуків. Монтессорі подає для цього закриті з усіх боків скриньки, в яких насипано – в одній горох, в другій – мак, в третій – шматки скла, в четвертій – шматки заліза. Діти трусять їх і по звуку вгадують, що в них торохтить. Щоб розвинути увагу до звуків і тонкість слуху, треба вживати монтессорівських моментів мовчанки: діти сідають або на свої стільчики, або колом на килимі; жодним рухом, словом не повинні вони порушити абсолютну тишу і серед такої тиші ловлять вони кожний такий звук, якого не можна помітити серед звичайного гармидеру: цокання годинника, дзижчання мухи; серед такої тиші з другої хати потихеньку викликається та або інша дитина, що має так встати і вийти, щоб жодним рухом не порушити

пануючої тиші. Треба, щоб діти розпізнавали голоси усяких птахів пізнавали голоси своїх товаришів. Для цього граються так співають пісні про зозулю, і дитина, що стоїть в середині дитячого кола, повинна вгадати: хто кував – ку-ку. Друга гра – це сховати яку-небудь річ і пропонувати дитині шукати її під звуки фортепіано – голосні, коли дитина близько підходить до речі, тихенькі, коли вона від неї віддаляється. Дуже сприяє розвитку слуху ритмічна гімнастика, і її треба вживати у всіх дитячих садах. Так само конче потрібно, щоб діти співали хором простих пісень з невисоким регістром найкраще починати з народних пісень.

Пам'ять та уява

Мало розвинути почуття: треба, щоб сприймання закріплювалися в свідомості дітей. Для цього треба розвинути увагу і пам'ять, завдяки яким дитина запам'ятовує свої сприймання і перетворює їх в ясні уявлення. Пам'ять не виявляється у дитини в перші тижні її життя. Вона живе в хаосі різноманітних сприймань і вражень, вона не може направляти свою увагу на ті або інші речі, що її оточують. Один психолог каже, що свідомість дитини виявляється в її першій усмішці дитина щось помітила, запам'ятала і, пізнавши те, усміхнулася. Перші рази цей процес проходить в дитині самотійно; дитина сама вчиться великого процесу запам'ятовування, і потроху її свідомість перемагає первісний хаос. Нам треба лише полегшувати цей процес, не даючи дитині занадто багато вражень, оточуючи її тільки такими речами, які можуть дати дитині найкраще враження.

Можна ще прискорювати цей процес, розпитуючи дитину (літ 2–3-х) про її минулі переживання, враження. Такі розпитування немовби вливають світло в неясні

спомини дитини. Але й тут треба зауважити те саме: справжній розвиток пам'яті починається в дошкільному віці. Тут перш за все треба дізнатись, якого напрямку, якого характеру пам'ять кожної дитини, а також не забувати того, що пам'ять – дуже ніжна здібність, яка дуже легко втомлюється. Щоб пам'ять добре працювала, треба розвинути увагу дитини, привчити її хоча б на короткий час концентрувати пам'ять на тих або інших сприйманнях. Найкраще сприяє увазі добрий фізичний стан дитини, цікавість, яку вона має до того, що розглядає, чого вчиться.

Рума малює на класній дошці фігуру якогось чоловіка, дає йому люльку до рота, на сюртуці малює п'ять гудзиків. Потім стирає малюнок і через кілька днів знов малює такого самого чоловіка, але замість люльки дає йому до рук парасольку, замість п'яти гудзиків – тільки два. Він питає у дітей, чи є в обох малюнках якась відміна? Але діти не пам'ятають, вони розвіяно дивились на малюнок і не звернули уваги на його деталі. Тепер, коли Рума їм каже, що він їх запитає про це через 2-3 дні, вони концентрують на малюнкові всю свою увагу і через 3 дні виправляють усі відміни. Рума малює щось нове і каже дітям, що він їх має запитати через тиждень. Щоразу він ускладнює деталі малюнка і збільшує час, в який діти повинні пам'ятати. Такі самі вправи можна робити і на розкладанні кубиків: зробити з дітьми просту, але гарненьку фігурку з кубиків і сказати, щоб на завтра вони самі склали таку саму фігурку. Далеко не всі зможуть це виконати, бо не усі діти мають однаковий напрямок пам'яті: у одних вона виявляється на лініях, у других – на барвах, у третіх – на словах, на числах, на звуках.

В одному дитячому саду в Данії дітям пропонували добре придивитись до кольору неба з літніми хмарками і, повернувшись, намалювати його фарбами.

Словесну пам'ять легко розвинути, подаючи дитині найкращий матеріал для заучування пісень, віршів, казок – засобом драматизації. Тут пам'ять, близько зв'язується з уявою, те, що сильніше вражає уяву, те найкраще запам'ятовують діти. Бажано кожний вірш вчити відповідно до того або іншого випадку з життя дітей в дитячому садку, додавати вірш до предметових занять, до екскурсій.

Подаємо тут низку віршиків для дитячого садка, послідовно, в порядку трудності форми й змісту. Колискові діти можуть використати, граючись у ляльки. Всі пісні, вірші, як і взагалі увесь матеріал навчання, необхідно розкласти по порах року.

Мати сина колихала,
Коліхаючи співала:
Ніч заходить, треба спати,
Коло тебе рідна мати.
Я не сплю, тобі співаю:
Спи, дитино, баю, баю!

Котику сіренький,
Котику біленький,
Котику волохатий,
Не ходи до хати,
Не буди дитяти.

Ворона кашу варила
І на порозі студила
Та дітей своїх скликала
І дітям своїм казала:

“Сходьтєся, діти, до купи,
Бо то вже каша, не крупи,
Бо то вже каша смачнєнька
Спішітьєся, кличе вас нєнька”.

Гоп, гоп, гоп! Гу ту ту!
Вари кашу кругу,

Підливай молочка,
Нагодуй козачка.

Гоп, гоп, гоп!

Гоп, гой, гоп!
Гей, сивий, в галоп!
Через гори, долиноньки
Неси мене до родиноньки,
Гоп, гоп, гоп!

Гай, гай, гай!
Конику, гуляй!
У родини веселєнько,
У родини все милєнько,
Гай, гай, гай!

Гей, сивий в галоп!

Конику, гуляй!

***

А-а, коточку!
Заховався в куточку,
Піймав собі мишку
Та з'їв у затишку.

***

Дитинко маленька,
Як ти заспалась!
Пташки давно повставали,
Пісні свої проспівали,
А ти Іде спиш?

Дитинко маленька,
Як же ти заспалась!
Я корівок подоїла,
Тобі кашку зварила,
А ти усе спиш?

Після осінньої екскурсії, коли всі прикмети осені
було на екскурсії зафіксовано:

Осінь

Висне небо синє,
Синє, та не те;
Світить, та не гріє
Сонце золоте.
Темная діброва
Стихла та мовчить,
Листя пожовтіле
З дерева летить.
Все, що зеленіло,
В'яне та вмира.
Хоч би де змарніла

Квіточка одна.
Тільки й червоніє
Ще горобина.
Чистим стало поле
Від серпа й коси,
Ніде притулитись
Крапельці роси.
Здалека під небом
В вирій летючи,
Голосно курличуть
Журавлів ключі.

***

Відлітають сірим шнуром
Журавлі у вирій,

Кличуть кру-кру-кру,

В чужині умру, –
Поки море перелечу,
Крилонька зітру!

***

Біжить зайчик дорогою
Та й скаче,
Обтирається лапками
Та й плаче:
“Усі ж бо я та й городи
Обійшов,
Нігде ж бо капустоньки
Не знайшов!”

ОСІНЬ

Плинуть за хмарами хмари,
Крапає дощ без упину,
Вітер холодний голосить,
Не затиха й на хвилину.
Падає листя до долу,
В'яне трава, пропадає.
Он журавлі полетіли
В вирій, де сонечко сяє.
Холодно, порожньо в полі,
Нудно й по хатах сидіти...
Час вже, коханії діти,
Нам і до школи ходити.

***

Ой, гаю мій зелененький, гаю мій розмаю,
Я в свої матусеньки три розкоші маю.
А першу розкіш маю: пускають гуляти,
А другу розкіш маю: красно одягають,

А третюю розкіш маю: мене мама люблять,
Хоч би спала й до полудня, ніколи не збудять.
Я в своїї матусеньки розкоші зазнала,
В понеділок лягла спати, а в суботу встала:
Ой, господи милосердний, там то ся виспала!
Чи я тобі не казала, ненько ж моя, ненько:
Чом ти мене не збудила в неділю раненько?
– Не будила тебе, доню, бо тя жалувала,
В Петрівочку мала нічка, щоби ся виспала.

***

Спи, мій малесенький, спи, мій синок!
Я розкажу тобі безліч казок!
Нащо ж ти оченьки знову розкрив?
Спи, моя пташко, то вітер завив:
Стогне та виє уже він давно,
Б'ється і стукає в наше вікно...
Геть, розбишако, в далекі степи!
Спи, мій лебедику, солодко спи.
Ось вже і вітер затих, занімів,
Мабуть, заснуть під намет полетів.
Холодно там у лісах і лугах:

***

Все потонуло в глибоких снігах.
Бігають зайчики, мерзнуть, тремтять,
Затишок хочуть собі розшукать.
Ось вони вгледіли – кущик стоїть...
Пізно! давно вже лисичка там спить.
Кинулись знову кудись на грядки
Ой, ночувать там зібрались вовки.
Краще ви в поле біжіть за лісок:
Знайдете там ви соломи стіжок.
Глибше забийтесь, зарийтесь в снопки,
Щоб не знайшли вас голодні вовки...

Спи ж, мій малесенький, годі гулять,
Зайчики білі давно уже сплять.

Цей вірш треба дітям кілька разів прочитати, бо він трохи задовгий, – і вчити спершу одну половину, тоді другу. Крім того, бажано, щоб діти ілюстрували, намалювали другу частину вірша, як вони собі уявляють і біганину зайчиків, і вовків, що зібрались вкупі ночувати, і кущ, де спить лис, і стіжок, де заховуються зайчики.

Через те, що в перші часи з дітьми йдуть вільні розмови про їх родину, то й вірші мають ілюструвати це.

БАБУСЯ

Похилая хатиночка
З садка визи́ра,
В тій хатинці проживає
Бабуся стара.
Сама собі, як мізинець,
Кругом гай шумить,

Полягла трава висока,
Нікому косить.
Чий же у траві високій
Протоптаний слід?
Носять діти онучата
Бабусі обід.

Як водиця із-під дуба
У ставок біжить,
Так бабуся з маленькими
Дітьми бубонить.

ДІД

Під горою,
Між вербами та над водою
Віченька хаточка стоїть.
Гам на ослоні сивий дід
Сидить на ганочку і бавить
Хорошее та кучеряве
І спать несе...
Крізь верби сонечко сіяє
І тихо гасне... День погас,

Слот маленькеє внуча.
Ось вийшла з хати
Веселая, сміючись, мати,
Цілує діда і дитя
Аж тричі весело цілує,
Прийма на руки і годує
І все почило. Сивий в хату
І сам пішов одпочивать.

Зима надходить, піч набирає ваги, і можна дітям пропонувати цю загадку Глібова:

ПІЧ

“Ой ви, дітки, квітки наші,
Наварю вам горщик каші,
Поїсте ви до смаку”, –
Мовить баба у кутку;
“Я щедруха, я гладуха,
В мене донечка красуха (вогонь),
Кучерявенький синок (дим),
Як той сизий голубок.

Я морозу не боюся,
І хто мерзне, я сміюся,
Бабу гріє не кожух,
А веселий, теплий дух.
Біля мене всі товчуться:
І веселі дітки в'ються,
І старесенький дідок
Тут мурлика, мов коток”.

З приводу цього віршика діти складають з кубиків піч. Їх можна розпитати, за що всі люблять піч, через що про неї сказано, що її гріє не кожух, а веселий теплий дух. Чим топлять печі?

ЗИМОЮ

Виробляє викрутаси
Завірюха за вікном,
Сипле снігом, застеляє
Землю білим килимом.
Вовком виє, сніжинками
В полі б'ється з вітряком,
Скло малює, воду криє
Тим льодовим рушником.

Цілу нічку було сумно
Від зимових тих примар.
Як все стихло – небо вранці
Засвітилося, мов жар.
Зайченята не втерпіли
В лісі сонечка чекать, –
Через поле на горбочок
Виглядять його біжать.

Тут є деякі слова, наприклад, примара, не досить зрозумілі для дітей, їх треба зарання всі пояснити; взагалі треба заздалегідь усяке слово, вираз вірша зробити дітям цілком зрозумілим і тоді тільки виразно, гарно продекламувати дітям вірш; вчити його не по рядочках, а одразу або увесь, або з допомогою дітей розбити весь

вірш на окремі або події, або малюнки. Після цього вірша діти вирізають з білого паперу сніжинки і грають в сніжинки та співають.

З гринджолятами

Що за чудовая днина!
Сніг, наче срібло, блищить!
Вийшов веселий хлопчина,
Швидко з санками біжить.
Ох, ті санки гринджолята!
Коней не треба до них,
Роблять їх мудро хлоп'ята!
Треба прудких тільки ніг!
Ось вона й горка маленька –
Ой, як униз я скочусь!
Наче та пташка, швиденько
Долі умить опинюсь!
Ну же лишень, хто зручніший,
Швидше которий збіжить?
Кепсько – мороз все лютіший,
Носик з морозу щемить...
Ет, що там носик – дурниця!
Ніжки щемлять – от біда...
Стукає мама в віконце –
Треба рушати до двора!

Після цього діти вирізають з картону гринджолята. До читання цих віршів діти повинні самі побігати з санчатами з гори, так щоб вірш передавав їм вже пережите ними. Так само і вірш про снігову бабу може йти тільки як ілюстрація до справжньої дитячої дії.

Снігова баба

Нуте, хто з вас там бистріший,
То ідіть в садок скоріше:
Купи снігу там лежать, –
Бабу треба нам качать!
Хлопці поклик підхопили,
Бабу з снігу враз зліпили:
Очі з вугілля всадили,

Рот із буряка зробили,
От так баба! Молодці!
Ну, дивуйтесь, горобці!

Драматизація

Ми подаємо матеріал, який однаково корисний і для розвитку пам'яті, і для збагачення мови дитини. Дещо з того, що даємо далі, буде добре для драматизації, яка теж обслуговує виховання і пам'яті, і мови, й уяви. В драматизації важно, щоб діти самостійно знаходили ті рухи, ті вирази словесні, що вони їх визнають за відповідні тим або іншим лицедіям. Добре, як вони схоплюють ті самі яскраві вирази, які даються їм в народних творах і запам'ятовують їх; але цікаво й те, щоб вони давали свої власні вирази. На перший раз багато рухів дає для драматизації “Весілля Мороза”, яке провадиться так: хтось з найстарших дітей декламує все “Весілля Мороза”, а інші діти поділяються на гостей – галочки, сороки і т. ін., які виробляють потрібні рухи.

Весілля мороза

От сороки білобоки коровай вбирають,
А галочки міщаночки все пісні співають;
Вітер свистить у дудочку, а ворона кричить,
Молодая веселиться, сміється, не плаче,
Сидить, хрумтить сосулечки, із льоду горішки,
Снігирчики, чечіточки прискакали пішки.
Горобчики-молодчики з ними танцювали,
А лисички та зайчики гостей частували,
Та й пампушки, як подушки, із снігу всі їли,
Сірі вовки за столами, мов свати, сиділи,
Та очима, мов свічами, на зайчат дивились,
А зайчата, мов дівчата, з хлопцями крутились.
Як узявся Мороз в боки та став танцювати,
То мусили усі гості з будинку тікати.
Свистить, рипить, підстрибує, аж дуби тріщали.
Отак колись Морозове весілля справляли.

Оповідання

У техніці оповідання є кілька моментів, які кожний оповідач мусить добре пам'ятати.

1. Вибір оповідання. Оповідання має бути цілком відповідне віку аудиторії, її розумінню, воно має бути повне руху, бо тільки рух цікавить малих дітей, героями його мають бути такі істоти, які дитині більш-менш знайомі, і конфлікт в їх діях такий, який може зворушити дитину. Форма, мова оповідання повинна бути високохудожня: або народна, або твір видатного художника, бо тільки в цих творах об'єднується і справжня краса, і простота, і через це саме вони цілком можуть захопити дитину, і дитина їх розуміє, себто може їх щиро переживати. З початку року кожна вихователька повинна визначити собі низку оповідань, які б відповідали інтересам і розвитку того колективу, з яким вона працює.

2. Власна підготовка оповідання. Ці оповідання оповідач повинен добре знати, з увагою поставитись до того, які саме слова можна викинути, бо діти не подужають їх, якими їх можна замінити, не змінюючи цим характеру мови в творі. Треба брати такі оповідання, які подобаються і самому лекторові, бо тільки тоді він зможе прочитати їх з захопленням. Треба вдуматися в усі моменти оповідання, знати, які більше підкреслити, які – менше, яким дати перевагу. Лектор повинен давати різну інтонацію своєму голосові. Розповідати спокійно, виразно, жваво. Він мусить розповідати, а не читати, і для цього добре вивчити твір. Усе його обличчя повинно виявляти дітям той або інший настрій в тому або іншому моменті оповідання. Лектор і аудиторія мають ніби злитись в одному переживанні: коли лектор не зуміє цілком опанувати аудиторію своїм оповіданням, то серед дітей не буде спокою: гомін, сутички; увагу буде розвіяно;

це значить, що лектор або помилився у виборі свого оповідання, або не зміг його добре передати. Діти дуже люблять слухати оповідання: для них справжня насолода, коли перед ними постають різні привабливі постаті та цікаві події, і доброму оповідачеві дуже легко відразу опанувати цю чулу аудиторію, коли він справді добре підготується і добре виконає цю дуже значну працю виховання; бо справді кожне оповідання – є одне маленьке зернятко морального виховання, посіяне в молоді чулі серця; із цього зернятка має викохатися почуття симпатії, любові.

3. Треба не читати, а розповідати. Оповідання повинні впливати на почуття людей, і тут велику силу має все обличчя оповідача, а тимпаче його очі. Вони повинні дивитися не в книгу, а в очі дітей. Тут утворюється особлива сугестія, через яку і постає спільне переживання. Читання завше буде більше монотонне, не буде таке виразне, не буде мати потрібної щирості, безпосередності, які найбільше ваблять усяких слухачів, тим більше дітей. Оповідання є давня форма, що приваблює і дорослих, і дітей. Колись оповідачів шанували не менше, як поетів і художників, бо часто оповідачі самі по натхненню складали свої оповідання. І тепер ще на народних святах в Італії імпровізатори захоплюють юрбу своїми імпрізованими оповіданнями. Діти нікого так не люблять, як тих осіб, що оповідають їм казки, і можуть слухати по кілька разів ті самі казки, коли вони їм до вподоби. Читання ніколи не вплине так, як оповідання, але його треба добре вивчити, щоб не було жодного шукання слів, жодного затримання в суцільному ході оповідання. Звісно, коли діти можуть слухати довші оповідання, лекторові буде тяжко вивчати їх напам'ять, тяжко теж вивчати казки віршами, бо тут кожне слово має свою вагу,

має коштовну красу, і його не можна замінити якимсь іншим. З такими творами лектор має найкраще ознайомитися і, розповідаючи, тримати книжку біля себе, щоб мати змогу швидко очима підглянути кілька строф і все ж – декламувати їх, дивлячись в оченята слухачів. Взагалі оповідання, щоб не втрачати захоплюючого враження, не повинно тривати довго: треба пам'ятати, що діти, слухаючи його, живуть дуже інтенсивно, – не треба втомлювати їх нерви. Дітей треба посадити так, щоб вони почували себе якнайвільніше – краще на килимі на підлозі або на траві в саду, в лісі, – посадити півколом, щоб лекторові видно було всі оченята і щоб ці оченята теж могли бачити очі та обличчя лектора. Коли оповідання закінчено і воно захопило дітей, завше настає деяка тиша, після якої часто можна почути прохання: “Ще кажіть! Ще раз розкажіть!”, і коли казка чи оповідання недовге, діти ще не втомилися, можна розказати його вдруге. Закінчивши, ніколи не треба задавати дітям жодних запитань, не вимагати від них переказу, бо це тільки порушує настрій дитини; так само не треба переривати своє оповідання якими-небудь дисциплінарними вказівками, бо, як вже було сказано, ніяких порушень дисципліни не буде, коли оповідання проводиться добре, майстерно: тоді аудиторія замре в непорушному захопленні.

Після якогось часу можна пропонувати дітям або малюнками ілюструвати оповідання, щоб знати, як саме пережила його та або інша дитина, які моменти, які постаті вразили дітей, – або можна пропонувати дітям перевести казку в гру, цебто драматизувати. Тут можна трохи розпитати дітей, як саме вони гадають провести ту гру і, не паралізуючи дитячу творчість і самостійну вигадливість, допомогти в дечому зовнішньому; діти самі

виступають в тих або інших ролях. Не треба, щоб постійно виступали ті самі діти; хай приймають участь усі діти, одні краще, другі гірше: не треба надавати цьому особливої ваги перед дітьми, але сам для себе вихователь повинен добре помічати, хто з дітей виявляє більше здібностей і до яких ролей, бо це дає певний ключ до розуміння внутрішнього світу дитини, який, може, іншими засобами і не зміг би виявитися.

Сучасна педагогіка надає велике значення драматизації. Оповідання тепер проводяться не тільки в дитячих садах; цього засобу вживають і щодо старших учнів, яким у майстерних оповіданнях переказують найкращі твори всесвітньої літератури: Іліаду, Нібелунги, Гаявату та інші; або в історичних оповіданнях ознайомлюють їх з найцікавішими епохами, з видатними діячами. І, звичайно, такі живі оповідання більше захоплюють і дорослих учнів, ніж книга, швидше викличуть в них бажання самостійно обробити ці теми, краще з ними ознайомитися. Але для цього треба, щоб лектори мали не тільки декламаційний талант, але щоб вони були в той же час широко освічені літературно, щоб вони мали змогу користуватися джерелом не однієї своєї літератури, але і чужомовної; треба також для збагачування репертуару таких оповідань користуватись працями етнографії, як роблять це англійці, які записують казки всіх ще некультурних народів, що своєю безпосередньою простотою і анімізмом дуже близько підходять до дитячого настрою, їхнім збірникам для дітей весь світ постачає свій простий творчий матеріал. Час уже й українським дітям не обмежуватися своїми рідними казками, а користуватися у відповідних перекладах і всесвітніми літературними скарбами. Тут подамо ще кілька найпростіших казок, а далі покажчик для найбільш

влучних оповідань і казки для драматизації або для впорядкування по їх змісту театру ляльок, – дуже гарна, корисна для дітей розвага, яка не досить поширена в наших дитячих установах. А вона ж впливає так само і на мову, і на уяву дітей і, крім того викликає їх творчість в підготовчій ручній праці, в улаштуванні всієї техніки лялькового театру або театру тіней.

Предметові заняття

Значним засобом навчання в дитячому садку служать предметові заняття. Матеріалом для них служать, звісно, більш над усе предмети живої і неживої природи. Вони не можуть бути систематичними, бо маленькі діти не здатні до витриманої думки: їх цікавість перебігає з одного предмета на інший, і треба йти за ними, а не вести їх за собою за тою або іншою програмою. Сама керівниця повинна спочатку познайомитись з дітьми, дізнатися, що їх цікавить, що вони розуміють, і відповідно до того скласти для себе схему тих предметів, на яких вона зможе зупинити увагу дітей і дати їм ясніші уявлення про те, що їх оточує. Але не знання є головним завданням предметової лекції: вона, крім знання, має розвинути мову дитини, вказуючи на прикмети, властиві тим або іншим речам; вона виробляє в дитини логічну думку, послідовний шлях думання. Кожне предметове заняття складається з кількох різних психологічних моментів, різних процесів мислення, а саме: 1) зовнішнє ознайомлення з предметом, його апперцепція – сприймання нових явищ і зв'язок їх з старими сприйманнями; 2) асоціація з іншими подібними; 3) виділення з усіх інших як нове ясне придбання.

Ви покажете зайчика, конче живого, щоб він рухався на очах дітей, бо рух краще всього приваблює дітей і

опановує їх увагу; діти розглядають зайчика, його косі очі, довгі вуха, нерівні лапки; лапають його м'яке хутро. Далі кожну цю рису діти повинні пояснити – на що вона потрібна зайчикові в його житті. Розглядають його зуби, тут же годують зайця, дізнаються, що він їсть, де живе, чим себе від ворогів захищає. Тоді діти пригадують інших звірят, яких вони знають, і порівнюють з ними зайчика: спочатку знаходять подібність, потім вказують на відокремленість. Виясняється далі, чим зайчик для нас шкідливий (псує щепи, на городі гризе капусту і т. ін.). І чим корисний (хутро, м'ясо). Логічною катехізацією керівниця перепитує всю групу дітей, і в уяві дітей постає зайчик як лісовий звір з довгими вухами (щоб добре прислухатися до всяких небезпечних звуків), з довгими задніми лапками (щоб добре стрибати і бігати, тікаючи від ворогів – вовків, лисів, ворон, сов, гадюк, мисливців), з теплим хутром (щоб не мерзнути взимку, бо він не спить усю зиму і не тікає з наших місцевостей до теплих країв), з гострими переднім зубами (щоб добре гризти кору, капусту і різну травицю).

Предметове заняття не повинно бути довгим – 25-30 хвилин найбільше. До нього додається: а) оповідання про життя зайчика, яке вражає уяву й почуття дітей; б) яка-небудь рухавка з піснею про зайчика і в) ручна праця, найкраще ліплення зайчика з глини.

Бажано дуже, щоб зайчик (як і інші живі герої предметових занять – миша, кіт, риба, черепаха і ін.) деякий час прожив з дітьми – або в спеціально улаштованому тераріумі, або в звичайній комірці, хліві, щоб діти придивились до його звичок, навчилися його плекати, задовольняти його потреби, а через деякий час випустили свого приятеля на волю. Бо діти повинні розуміти, що кожній живій істоті воля дорожче всього, і

нікого не треба тримати в неволі. Але таке коротке перебування різних живих звірят в товаристві дітей викликає у дітей живу, активну до них симпатію і дає багато до в'яснення самого життя звірят.

Усі вірші, вправи, спостереження розвивають одночасно і мову, і пам'ять, і мислення, а значить уяву. Але для розвитку саме цієї дуже значної здібності можна вживати ще й інших засобів, теж дуже зв'язаних з розвитком мови і з малюнком. Так, треба мати серію малюнків, за якими дітям пропонується вигадати самим яке-небудь оповідання. Ці малюнки послідовно ускладнюються: спочатку дитині показується малюнок, де намальовано всього одну яку-небудь істоту – дитину, собаку, кішку. Дитина має розповісти, що вона про неї думає, як уявляє собі те її становище, в якому її намальовано. Діти спочатку можуть звертати увагу тільки на предмети та їх рухи. Тільки згодом дається на малюнкові кілька істот, і дитина має зрозуміти їх взаємні відносини. Для цих вправ треба вибирати справді цікаві і гарні малюнки, які б викликали у дитині бажання замислитися над ним і уявити собі щось, подібне до малюнка. Не треба настирливо вимагати, щоб дитина конче зараз вам і склала цілу казку. Ні, це дуже залежить від настрою дитини, від її індивідуального складу.

Серед усякого колективу дітей завше знайдуться такі, що сміло, одразу, не вагаючись, чи добре, чи погано, щось вигадують і розповідають. Але є й інші, або менше здібні, або соромливі, котрі може щось і уявляють собі, але не наслідуються висловити, їх треба не тільки підбадьорювати, а дати їм більше часу на переживання. Можна їм сказати: “Ось ти добре придивись до малюнка, а завтра, може, мені що-небудь про нього розкажеш”. Це вже буде добра вправа і на пам'ять, і на уяву. Добре

сприяє уяві ще спільний малюнок на дошці. Дітям розказується невеличке оповідання і потім пропонується спільно його ілюструвати на дошці. Всі учні, які заохотяться самі до цієї праці, малюють на дошці те, що в оповіданні їх вразило більше всього, додають деталі, реконструюють оповідання, чимало додаючи до нього свого, вигаданого. Жіру (з інституту Руссо в Женеві) пропонує ще такі засоби: не закінчувати яку-небудь казку, а на цікавому місці давати дітям самим довести казку до кінця, так або інакше розв'язати конфлікт. Давати їм 2-3 слова, з яких вони мають вигадати кілька речень. Давати кілька слів, щоб з ними скласти коротеньке оповідання, наприклад: *річка–повінь весняна–хлопчик необережний–рятунок; темна ніч–мати хвора–донька–лікар*. Або для окремих речень: *пастух–вівці–вовк; ранок–степ; перепелиця–вечір*. Жіру пропонує ще давати дітям вгадувати, що вимальовується з якої-небудь безформної чорнильної плями. На нашу думку, для цього краще лити з дітьми віск і розгадувати, які з того виходять фігури, або розпитувати дітей, що вони бачать в хмарах. Взагалі, всі ці вправи можна провадити не раніш, як з п'ятилітніми дітьми, бо уява жива, вона розвивається тим матеріалом, якого дитина набирається всякими сприйманнями, фантазія обробляє те, що дає їй пам'ять. Одна дитина обробляє більш яскраво, більш додає свого, друга менше; це дуже залежить від усього оточення, від вражень школи й життя, але розвивати його конче треба якнайбільше.

Ігри, праця

Для соціального виховання дитини найкращий засіб – то дитячі ігри і спільна праця. Ігри найменших дітей поділяються на рухливі – сенсорні, наслідувальні і навчальні. Наслідувальні ігри можна ще поділити на

наслідувальні зовнішні, які наслідують рухи, зовнішнє поводження звірів, людей, і на внутрішні, коли діти наслідують якісь чужі почуття, проймаються чужими емоціями, переживають їх і виявляють. Ця форма гри і є драматизація, про яку мова була вище. Ігри сенсорні діти починають дуже рано і провадять їх або окремо, індивідуально, або спільно з товаришами. Дітям треба давати чим стукати – щось подібне до молотка, давати щось переносити з місця на місце, підкидати більбоке, м'яч, давати гратися в крем'яхи (малюнок), скраклі (малюнок), опуку (малюнок).

Виховуючи в дітях обережність, увагу до своїх рухів, можна вживати ігри наших хлопців – носити на руках менших товаришів. Це вживається і при гімнастичних іграх. Через те, що завданням кожної гри є приємність, розвага в самому процесі гри, то й треба, щоб ігри провадилися можливо весело, за власною ініціативою дітей або безпосередньою сугестією керівниці. Рухавки з співом додають естетики ритмічності рухам і добре впливають на розвиток легенів. Подаємо тут кілька наших українських ігор і декілька чужоземних, що впливають на розвиток спритності і доброго зору.

Рухавки, гагілки, ігри

Діти ходять колом, а в середині стоять двоє і пританцювують та рухами виробляють все, що співає коло:

Зайчику, зайчику, ти мій братчику,
Не ходи, не топчи по городчику.
А нікуди зайчику ані вискочити,
А нікуди зайчику перескочити.
Скочком, бочком, повернуся,
Гребінчиком розчешуся.
Зайчику! ручки, плечки (кладуть руки на груди).
Ані тобі, зайчику, ані вискочити,

Ані тобі, зайчику, ані виглянути!
Зайчику! сінця колінця (беруться за коліна).
Ані тобі, зайчику, ані вискочити,
Ані тобі, зайчику, ані виглянути.
Зайчику! за п'яточку (беруться за п'яти).
Ані тобі, зайчику, ані вискочити,
Ані тобі, зайчику, ані виглянути.
Зайчику! за підбочки.
Ані тобі, зайчику, ані вискочити,
Ані тобі, зайчику, ані виглянути.
Зайчику, обернися,
Кого любиш, обіймися!

Пара обіймається і виривається з кола. На її місце стає друга.

Коноплі

Дівчата стають в ряд або сідають долі. Одна бере два патики та ніби пряде кужіль; підходить до тієї, що стоїть з краю, та каже: “Казали мама, щоб ти йшла коноплі брати, куплять тобі бинду”. Крайня відповідає: “В мене є бинда”. “Куплять тобі намисто”. “В мене є”. “Куплять тобі пояс” (чоботи, спідницю і т. д.). Дівчина за кожним разом відповідає: “В мене є”. Тоді перша злегка б'є її паличкою й каже: “Не хочеш йти з ласки, підеш неволею!”. І забирає її з гурту дівчат, а сама знов звертається до дівчини, що стоїть з краю, поки так всіх дівчат собі не забере.

МАК

Ой, на горі мак, мак,
А в долині так, так.
Маківочки, голубочки,
Зійдімося до купочки,
Обернімось так, так.

Діти поділяються на дві лави, стають одне проти другого, підходять ритмічно один ряд проти другого. При слові “обернімось” кожна дитина обкручується з тою, що проти неї, а тоді обидва ряди біжать в протилежний бік

(мінються місцями і знов підходять один до другого). Ця ритмічна гра провадиться під музику, і діти співають. Рухи витримані, не швидкі.

Цирковці

Цю гру провадять хлопці без співу. Шість або чотири хлопчики стають, взявши один одного попід боки. На їх плечі стають два або три малих хлопці так, що кожний з них стає двом долішнім – одному на ліве, а другому на праве плече. Долішні обносять їх круг дерева, хати, криниці.

ГРА У “ВОРОНА”

– Ворон, ворон, що ти робиш?

– Ямку копаю.

– Нащо?

– Гроші шукаю.

– Нащо тобі гроші?

– Голку купити.

– Нащо тобі голка?

– Торбу пошити.

– Нащо тобі торба?

– Твоїх дітей половити!

– Шуги-шуги, не зловиш!

“Ворон” сидить у куточку, ніби ямку копає. “Курка” водить діток, які держаться “курки”. При останніх словах “ворон” кидається на “курчат”; “курка” їх обороняє. Кого “ворон” першого спіймає, той стає “вороном”.

ЛОВИ

Діти стають в ряд, утворюють границю. Один хлопець стає стрільцем і вибирає собі двох дітей: одну дитину за “козулю”, другу – за “пса”. “Пес” ганяє “козулю”, а діти

не пускають за границю; коли ж “козуля” проб'ється, то сама стає стрільцем і вибирає другого “пса” і “козулю”. Коли ж “пес” зловить “козулю”, то стає стрільцем.

ГРА У ЛИСА

“Ха-ха-ха! Ги-ги-ги! Зловився лис в капкан!”, – кричить один хлопець. “Качки, курки, голуб'ята, тіштесь, смійтесь, ха-ха-ха-ха! Злодій лис в капкан попався!”

Уся “пташня” збирається коло хлопця з криками: “Ках-ках-ках! Куд-кудак! Гу-гу-гу!” В цю мить “лис” вискакує з кутка, і хлопець кричить: “Вирвався, тікайте! Він тепер страшенно злий, кого зловить, того з'їсть!”

Кого “лис” зловить, той стає хлопцем, який вибирає лиса.

Великодня гра “курочки”

Один хлопець стає за хазяїна. Він вибирає собі сторожа. Другі діти – “курочки” та “півники”. Хазяїн іде собі, доручаючи пташню вартовому, і наказує йому, щоб ані лисичка, ані шуліка не схопили чи курочки, чи півника, а то буде йому біда. Тільки одійшов хазяїн, сторож ховає одну пару – “півника” і “курочку”. Вертається хазяїн, помічає, що бракує і курочки, і півника, і питає: “А де жовтенька курочка і чорний півень?” Сторож каже: “Шуліка вхопив”. Хазяїн знов відходить, а сторож знов ховає одну пару, і так поки всіх не переховає. Хазяїн сердито докоряє йому за недогляд, а сторож скликає всю пташню, яка сама, з докорами, що він не давав їй пашні, кидається на хазяїна, а він тікає.

Гра в Панаса

З шнурків або поясів чи мотузків роблять широке коло. Діти тримаються за пояс зсередини. Одному з

учасників зав'язуються очі. Він ходить поза колом, і кого вдарить по руці, той повинен вибігти з кола і озиватися десь по різних кутках, а той має його ловити; коло його підбадьорює: “Панас, Панас, скоріше лови нас!”.

Перстеник

Діти сідають одне коло одного долі і складають руки долонями одна з другою. Одна дитина відходить од гурту, а в той час діти затуляють між долонями перстень або що інше. Вертається та дівчина, що відходила, а гурт їй говорить: “Десь там наша зозулька літала, золоте пір'я збирала, вий, вий завивай, теє пір'ячко шукай”. Діти непомітно передають одне одному перстень, а дівчина має вгадати, в чиїх він руках.

КІТ І МИША

Діти стають колом і намічають, біля кого будуть ворота “миші”, а коло кого ворота “кота”. “Мишка” починає бігати зсередини кола, а “кіт” зовні (“Мишко, мишко, до ямки, а ти, котику, за нею”).

ГАГІЛКА

Паша мила гагілочка, гагілочка,
Уставай же нам раненько, раненько,
Умивай же собі личенько, личенько,
Хотять тя люди взяти,
Ми тебе хочемо дати.
– “За кого, матусенько, за кого, зозуленько?”
– Ой за ткачика, за ремесничка.
– “Не піду, матінко, не піду, зозуленько,
Бо за ткачиком рано уставати,
Цівки сукати, не піду, матіночко”.

Серед кола стоїть дівчина і дає колові відповіді. Пісня повторюється з новими пропозиціями: шевчика, кравчика, дротаря. Коло рухами показує роботу ремісників, а дівчина відповідає:

“За шевця не піду, не піду, –
За шевцем бо треба рано вставати,
Треба шкіру натягати!
А я молода, хочу спати!”

Коли коло пропонує музику, дівчина схоплюється і весело співає:

“За музику я піду, я піду!
Бо музика буде грати,
А я буду танцювати!”

Бере одну дитину з кола і танцює з нею всередині кола козачка (під музику). Усе коло веде танець.

Господарство

Не знав добрий чоловік, з чого йому жити – мусив собі курочку купити. А курочка по сінечках куд-кудак.

Не знав добрий чоловік, з чого йому жити, мусив собі качечку купити. А качечка ках-ках-ках! А курочка по сінечках куд-кудак!

Не знав добрий чоловік, з чого йому жити, мусив собі гусочку купити. А гусочка ге-ге-ге! А качечка ках-ках-ках! А курочка по сінечках куд-кудак! куд-кудак!

Не знав добрий чоловік, з чого йому жити, мусив собі овечку купити. А овечка ме-ме-ме! А гусочка ге-ге-ге! А качечка ках-ках-ках! А курочка по сінечках куд-кудак! куд-кудак!

Не знав добрий чоловік, з чого йому жити, мусив собі корівку купити Корівонька му-му-му! А овечка ме-ме-ме! А гусочка ге-ге-ге! А качечка ках-ках-ках! А курочка по сінечках куд-кудак, куд-кудак!

Не знав добрий чоловік, з чого йому жити, мусив собі кізоньку купити. А кізонька стрижи-брижи! А корівка-му-му-му! А овечка ме-ме-ме! А гусочка ге-ге-ге! А качечка ках-ках-ках! А курочка по сінечках куд-кудак, куд-кудак!

Не знав добрий чоловік, з чого йому жити, мусив собі котика купити. А котичок м'яв-м'яв! А Корівка му-му, му-му! А кізонька стрижи-брижи! А овечка ме-ме-ме! А гусочка ге-ге-ге! А качечка ках-ках-ках! А курочка по сінечках куд-кудак, куд-кудак!

Не знав добрий чоловік, з чого йому жити, мусив собі собачку купити. А собачка гав-гав-гав! А котичок м'яв-м'яв-м'яв! А кізонька стрижи-брижи! А корівонька му-му, му-му! А овечка ме-ме-ме! А гусочка ге-ге-ге! А качечка ках-ках-ках! А курочка по сінечках куд-кудак, куд-кудак!

***

Ця гра проводиться так: одна дитина грає господаря і з гурту дітей вибирає курочку, корівку і др., які з відповідними рухами і голосом збираються коло господаря. А коли прийде кінець, вони беруться за руки і вже разом своїми голосами викрикують; а собачка, що сиділа коло господаря, кидається на них, і всі діти розбігаються.

Загадки

Без вікон, без дверей, повна хата людей (*Гарбуз*).

Віченька бочечка впала, розбилася, нема такого бондаря, щоб її на правив. – В маленькій бочечці два різних пива налито (*Яйце*).

Кривеньке, маленьке, оббігало поле всеньке (*Серп*).

Стоїть дівка в коморі, а коса її надворі (*Морква*).

Чорненьке, маленьке, а панну збудило (*Блоха*).

Їдуть чотири брати в дорозі, один другого не доженуть (*Колеса*).

Лежить Гася, простяглася, як устане, до неба дістане
(Дорога).

Повний хлівець білих овець (Зуби).

Вдень блідніє, а вночі ясніє (Місяць).

Я старий дідусь, до моста берусь, хоч і сокири не маю, на тее не дбаю (Мороз).

Тисяча тисяч майстрів роблять хату без кутків
(Мурашки).

Два кінця, два кільця, а посередині цвяшок (Ножниці).

Ішла пані через гори-доли, розсипала пацьорки на полі, місяць бачив, не повідав, сонце встало – позбирало
(Роса).

Без дров, без вогня, а світить і гріє щодня (Сонце).

Без ніг, без рук, а злізе на дрюк (Квасоля).

Прийшла пані з городу, несла на собі сім шкур; її розбирали, всі над нею ридали (Цибуля).

Стоїть панна в лісочку, в червоному каптаночку, хто не йде, поклониться (Ягода).

У пічку покладу – мокне, на воду покладу – сохне
(Віск).

Летів пташок через божий дашок: “Тут моя сила вогнем згоріла” (Бджола).

Чорне сукно лізе у вікно (Ніч).

Хто мене вб'є, свою кров проллє (Комар).

Стоїть дід над водою та й хитає бородою (Очерет).

Пісня для сміху

Гримнуло-гупнуло в лісі:
Комар з дуба повалився.
Розбив собі головище
Об дубове коренище.
Вилетіла муха з хати
Комарика рятувати:
“Ой комарю, мій комарю,
Жалую я непомалу”.

Як прийде свята неділя,
Будуть люди зілля рвати,”
Комарика споминати:
Десь тут лежить комарище,
Тої крові пиячище,
Десь тут лежать його кості,
Що кусали в такій злості!
Десь тут лежить його труба,

Бджоли з поля прилітали,
Плястри з меду прикладали,
Головоньку шмарували.
“Де ти скажеш поховати,
Твої кості поскладати?”
“Поховайте мене в лісі,
При зеленому горісі,
Та посійте рути-зілля;

Що упала вчора з дуба.
Десь тут лежать його жали,
Що не одного попали
– Амінь, амінь, комарище,
Тої крові пиячище!
Не одному грав на носі,
Тепер лежиш ти в поросі.

Щодо праці дітей, то вона теж задовольняє природний інстинкт дитини і приваблює дитину не тільки своїм процесом, а й наслідками. Цим вона і відрізняється від звичайної гри. Вона теж повинна бути приємною, не тяжкою, не одноманітною і викликати найбільше творчих сил дитини. Матеріал теж спочатку повинен бути знайомим для дитини і приємним на дотик. Тільки згодом можна вносити в матеріал для дитячої праці щось нове, твердіше, що викликає вже більше зусилля для обробки. Цей матеріал можна підбирати в такій послідовності: пісок, глина (або пластилін), папір, дерево – спочатку кора дерев, потім овочі – каштан, горіх, пізніше палички, шматки дощок, солома, очерет, мотузки будяки, картон, камінь, крейда і т. ін. Змочений пісок дуже легко піддається малим ручкам, які з нього виробляють і хліб, і хатки. В кожній дитячій установі має бути невеликий з витиснутим дном стілець, куди насипають піску, а в вузькому жолобчику край стола тримається вода для постійного змочування піску. Літом, звісно, діти граються з піском, накопиченим у садку або в дворі. В англійських дитячих садках діти виробляють з піску цілі ілюстрації до казок. В цій праці діти цілком вільні, не потребують жодних вказівок дорослих. Щодо ліплення, то треба з самого початку навчити робити усю річ з одного суцільного шматка глини чи пластиліну, а не

приліплювати хвіст до тіла, вуха до голови. От для цього треба починати ліплення з цілком суцільних круглих речей: яблуко, м'яч, вишня, далі груша, яйце (овал), гриб – з двох частин, але виліплювати його треба суцільно; далі можна виліпити гарно записну книжку, витиснути різноманітне листя. Як пофарбувати яблуко, вишню та інші фрукти і встромити в них або сірнички, або дрiт, то результат праці дає дітям велику насолоду. Звірів можна ліпити так: на другий місяць праці – почати з мишки, котика, качки, зайчика. Взагалі можна сугестувати дітей на дуже різноманітні спроби, які матимуть гарний вигляд і розвиватимуть естетичне почуття дітей. Глину треба постійно тримати добре вимішаною у вогкій ганчірці, щоб не затверділа, а була м'яка. Можна брати різнокольорову глину, виробляти з неї плитки (чотирикутної форми) і розкласти їх в різних орнаментних комбінаціях. Для фарбування краще всього брати емальовані фарби. На Великдень діти мають обов'язково вималювати собі дві-три писанки.

З паперу можна вчити дітей спочатку складати (з газетного м'якого паперу) півничків, човники, вітряки. Потім з більш твердого паперу вирізувати різні зірки (сніжинки), санчата, сажотруса з його знаряддям (з чорного паперу), різні кошики для ялинки, ланцюжки, квітки – мак, соняшник і т. ін.

Тут до вирізання приєднується вишивання по тонкому картону (закладки в книжки, коробочки, рамки для малюнків і т. ін.), а також плетення з кольорових паперових полосок різних килимів і кошичків. Можна нарізати полосок з матерій і повиплітати торбочки, черевички і т. ін. Коли діти звикли поводитися з ножицями і взагалі вирізати, їм можна пропонувати вирізання і наклеювання окремих вирізаних частин

малюнка. Це вживається як засіб для ілюстрування оповідань, вражень від екскурсій. Діти роблять такі “малюнки” або спільно цілою групою, обміркувавши спільно тему, або індивідуально, самотійною творчою думкою. Спільний малюнок дуже добре впливає з боку соціального виховання.

З картону діти спочатку роблять теж спільною працею або ляльчину хату, або (після екскурсії) цілий двір селянина, або знайому крамницю, або млин (спочатку вітряк), потяг і двірець і т. п. А далі вже різні дрібні картонажі, що відповідають курсові предметових лекцій, або підготовляють яке-небудь свято. Під кінець виробляють театр ляльок або тіней. Ляльчина хата або й двір селянина вимагають меблів тощо. І їх діти починають робити з тоненьких шальовок: ліжко, стіл, стільці. Комод склеюють з сірникових коробочок. Це вже так званий “смітниковий матеріал”, яким розумна керівниця зуміє дуже гарно користуватися для різноманітних дрібних дитячих виробів (лушпайки від горіхів, обрізки паперів, матерій тощо).

Дуже гарний матеріал дає кора різного дерева – сосни, берези і ін. З різнокольорової квасолі дівчата люблять низати собі намисто, додаючи до квасолі ягоди горобини. Взагалі діти мають опрацьовувати всякий матеріал, який трапиться в них під рукою, якого є багато в їх місцевості. Через те, що наші дитячі садки мають ширитися по селах, вони не можуть обмежуватися папером та картоном, яких в нас взагалі не так багато, а мають користуватись всім, що дає природа, що дитина має біля себе і що не потребує великих коштів. Такого ж напрямку додержуються і англійські дитячі садки, розкидані по далеких селах і містечках.

Найулюбленіше заняття дітей – це малювання. Деякі діти починають малювання з двох років. Дітям треба давати олівець, папір, вугілля, крейду – усякі засоби малювання, щоб вони могли перейняти потрібні рухи для малювання, усвідомити, що можна малюнком виявити різні свої уявлення, свої враження. Малюнок дитини повинен бути вільним, бо це її графічна мова; завдання вихователя – поширювати засоби малювання дитини, давати їй кольорові олівці, фарби, давати різноманітні теми, викликати психологічний малюнок, – цебто вираз дитячих переживань під впливом тих або інших вражень – предметової лекції, екскурсії, оповідання, якого-небудь випадку з шкільного життя. Чим більше давати дітям малювати, чим більше давати їм спостережень, тим діти краще, самостійно, поволі навчаються малювати. Малювати фарбами теж треба з якихось однокольорових речей – цитрусові, дах на хаті, дерева. Далі, малюючи, наприклад, яблуко, додавати до нього відтінки, бо воно не завжди буває однокольорове. Далі можна вже давати фарбувати і такі речі, які потребують двох-трьох кольорів або відтінків того самого кольору. Монтессорі дає малим дітям розфарбовувати готові малюнки, і хоч це і механічна праця, але діти її так люблять, що можна її вживати і по дитячих установах. Добре давати дітям живу квітку і малюнок тієї самої квітки, щоб дитина, придивляючись до живої квітки, підбирала ті самі кольори, а на другий раз вже сама по пам'яті намалювала і пофарбувала ту саму квітку. Взагалі діти люблять малювати по пам'яті, і треба в них розвивати цю пам'ять зору для малювання.

***

Анкета американських експериментаторів

1. Чи можете назвати три добрих і три злих вчинки?
2. Три вчинки, як слід робити.
3. З якою знайомою вам особою хотіли б ви бути схожими?
4. Чому?
5. Назвіть, що ви більш за все любите з ваших речей.
6. Чому?

Анкета Нечаєва про пам'ять

1. Як вам легше вчити ваші лекції – чи з книжки, чи з чужих слів?
2. Чи вголос вчите ви лекцію, чи мовчки?
3. Коли переказуєте вчителеві лекцію, чи пригадуєте ту сторінку, з якої вчили, її шрифту?
4. Яка наука дається вам легше?
5. Через що саме?
6. Яка наука для вас найскладніша?
7. Через що?

*Анкета для вивчення запасу знання дитини,
з якими вона прийшла до школи*

1. Де ви живете: чи в місті, чи на селі?
2. Як зветься ваше село, місто?
3. Чи є там річка, чи ви коло неї були? Що ви там бачили?
4. Чи ви бачили рибу, жабку?
5. Чи ви бачили ліс? Що ви в лісі бачили?
6. Чи ви ловили метеликів? Яких птахів ви бачили в лісі, на вулиці, на дворі?
7. Чи ви бачили поле?
8. Що на ньому росте?
9. Що на ньому люди роблять?
10. На що людям потрібне жито?

11. Чи ви бачили овес, гречку, кукурудзу?
12. Нащо вони потрібні нам?
13. Чи маєте свій власний город?
14. Що росте на городі?
15. Які фруктові дерева є в вашому садку?
16. Які овочі, яку городину ви більш за все любите?
17. Який склад вашої родини?
18. Де працюють ваші батьки?
19. Чи вам далеко йти до школи?
20. Розкажіть про вашу дорогу до школи (яка вулиця, майдани, сади, звичні будинки).

...до дитячого садка

1. Чи є у вас мама?
2. А ще кого маєте в родині?
3. Покажіть на малюнкові собаку, кішку, корову, коня, вівцю, козу, свиню.
4. Покажіть на малюнкові соняшник, троянду, конвалію, фіалку.
5. Назвіть, що за звірята намальовані на малюнкові: жаба, жук, курка, качка, гуска, мишка.
6. Що ви їсте на обід (хліб, бараболю, борщ, капусту, м'ясо).
7. Скажіть, що це за городина (огірок, буряк, качан, капуста, картопля, редька, квасоля).
8. Скажіть, що це за фрукти (яблуко, слива, вишня, груша, абрикос).
9. Що з них роблять?
10. Скажіть, яка на вас і на сестрі одежа. Яке носите взуття?

Анкета для вияснення особи

1. Вік, зріст, вага дитини.

2. Темперамент – жвавий, апатичний, рухливий, мрійний.
3. Чи переболів на які хвороби, на які саме: кір, скарлатина, шлункові, легені, шкіряні, віспа.
4. Чи здорові батьки. По скільки років матері і батькові було, коли дитина народилася.
5. Чи не було в родині якоїсь нервової хвороби.
6. Чи дитина вигодована грудьми, чи штучно?
7. На якому місяці мала 1-й зуб, почала ходити, балакати?
8. Які знає кольори, які пісні може перейняти?
9. В яких працях найбільш виявляє індивідуальну творчість?
10. Як ставиться до товаришів?

Програма дитячого садка

Хоча ні в якому дитячому садку не може бути і не потрібно сталої програми, бо всі заняття мають відповідати інтересові (сучасному) і настроєві дітей, але можна дати зразок одного дня в дитячому садку. Навчання в дитячому садку розкладається по порах року, в залежності від того матеріалу, що його дає природа. Візьмемо один день з кожної пори року.

Восени: Діти приходять о 8-й годині, прибирають кімнату, наводять порядок, годують риб, біжать в сад, замітають стежки, вкриті сухим листям, бігають і вільно граються до 9 годин. В першу чергу йде предметова лекція, яка дає зміст усякому дневі. Тому, якщо вчора була екскурсія чи в якийсь садок, чи на овочевий базар, то на лекції розглядається яблуко на малюнкові або засушеним показують яблуневий цвіт.

Після того діти роблять рухавку, чи з піснею на тему яблука, чи взагалі садову, і рухами показують працю

садівника коло фруктових дерев. Далі йдуть до класу або ліплять з глини яблуко, або вишивають його нитками відповідних кольорів. Після сніданку йде оповідання або казка про яблуко (“Срібна мисочка”), після чого діти драматизують казку. На останнє – дітям роздають яблука, щоб вони їх почистили, порізали для компоту і посушили на зиму.

Взимку: Діти йдуть на екскурсію, де розглядають річку, поле, ліс в їх зимовому вбранні і порівнюють з літом. На другий день вони розглядають сніг, кригу, воду, на їх очах в місці на вогні крига, сніг перетворюються на воду. Рухавка з піснею “Сніжинки”, переймання рухів сніжинок, коли вони падають на землю. Після того з паперу вирізують зіроньки сніжинки, гринджолята, ковзани, далі біжать в сад або на двір, граються в снігової баби, в сніжки. Вертаються до класу, вчать вірші про зиму, ілюструють їх своїми малюнками. Або слухають зимове оповідання і драматизують, або малюють до нього малюнки.

Весною: Екскурсія: збирають бруньки на деревах, проліски й інші перші весняні квіти, збирають в банку жаб'ячу ікру і садовлять ще туди жабу, ірицю, водяних ляльок, рибок. Повернувшись, розподіляють весь матеріал: що до акваріума, що в окремий посуд; одні квіти в букет, інші засушують в маленькі гербарії, що повинні бути в кожній дитини. Малюють, що хочуть, зі споминів про екскурсію.

Літом: Екскурсія в поле дає матеріал на кілька днів. Розглядають жито, самі між каміннями розтирають зерно. З борошна роблять вареники або коржики Розглядають літні квітки, волошки, мак, виробляють їх з паперу. Граються у відповідні рухавки з піснями – “Маки маківочки”, “Вийшли в поле косарі” і т. ін. Слухають

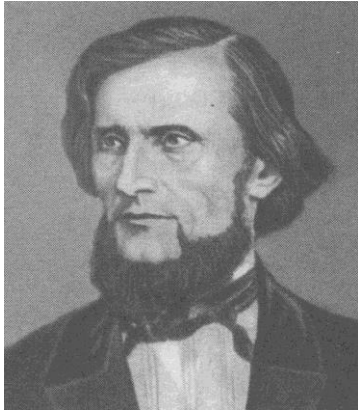
оповідання про польову мишку, про жайворонка, ліплять їх з глини.

Взагалі влітку і весною бажано упорядковувати, можливо, більше екскурсій в поле, в ліс, упорядковувати свята на честь вишні (як в Японії), коли вона цвіте, маку, жита (обжинки), свята косовиці, використовуючи їх як для того, щоб діти були більше на природі, ближче до усяких її явищ, так і для того, щоб зблизити їх з трудовим життям народу. Для кожного свята треба дати коштовний літературно-музичний матеріал: вірші, пісні, оповідання, загадки і т. н.

Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. – Кн. 1 / За ред. Є.І.Коваленко. – К.: Либідь, 1997. – С.158-256.

Ушинський Костянтин Дмитрович (1824-1870)

Корифей вітчизняної і світової педагогіки

Костянтин Дмитрович Ушинський народився у 1824 р. в м. Тула в сім'ї малозабезпеченого дворянина. У 1844 р. закінчив юридичний факультет Московського університету. В 1846-49 рр. – професор Демидівського ліцею в Ярославлі. В 1850-54 рр. служив у канцелярії департаменту іноземних справ.

Співпрацював з журналами “Современник”, “Библиотека для чтения”. Викладав у Гатчинському сирітському інституті. З 1859 р.– інспектор Смольного інституту, де провів реорганізацію навчально-виховного процесу: розробив і впровадив новий навчальний план, раціональні методи навчання, організував проведення предметних уроків з дисциплін природничо-наукового циклу. Освітня діяльність К.Д.Ушинського викликала невдоволення серед педагогів-консерваторів, які звинувачували його в неблагонадійності. Незважаючи на те, що новації педагога знаходили співчуття серед широких верств громадськості, він змушений був залишити інститут і одержав відрядження за кордон для вивчення організації освіти в різних країнах.

Майже одночасно з діяльністю в інституті К.Д.Ушинський взяв на себе редагування “Журнала Министерства Народного Образования” і перетворив його із збірника офіційних розпоряджень у педагогічний журнал, де розкривалися актуальні питання реорганізації

народної освіти, навчання та виховання дітей. К.Д.Ушинський віддав також багато часу складанню книг для читання і навчання дітей.

Його праця “Рідне Слово” мала великий вплив на російську народну школу і на довгі десятиліття залишалася кращим посібником з методики рідної мови. Відводячи провідне місце науковому матеріалу, він залишається вірний заповітам реалістичної педагогіки Коменського, Локка і Песталоцці.

Свою педагогічну концепцію (педагогічну теорію) розкрив у таких загальновідомих працях як “Людина як предмет виховання, досвід педагогічної антропології”, “Праця в її психічному і вихованому значенні”, “Про народність у громадському вихованні”.

У цих працях К.Д.Ушинський обґрунтував ідею народності виховання, а сам процес виховання розглядав як “створення історії”. За його вченням, педагогіка, організовуючи процес цілеспрямованого виховання дитини, спирається на досягнення наук про людину, які вчений називав “антропологічними” – філософії, історії, літератури, фізіології та ін. Антропологічна концепція дозволила йому вирішувати фундаментальні педагогічні проблеми, особливо в галузі дидактики. К.Д. Ушинський розробив дидактичну систему, в якій розкрив принципові питання змісту освіти. Багато уваги приділив принципу єдності навчання і виховання, провідну роль в якому надавав учителеві.

До цього видання пропонуються розділи “Характер. Його елементи. Спадковість темпераментів. Вплив життя й виховання на характер. Елемент народності в характері людини” та “Виховання і характер. Яку роль відіграє народність у вихованні?” з праці К.Ушинського “Про

народність у громадському вихованні” та стаття “Праця в її психічному і виховному значенні”.

Ушинський К.

ПРО НАРОДНІСТЬ У ГРОМАДСЬКОМУ ВИХОВАННІ

Розділ VII

Характер. Його елементи. Спадковість темпераментів.

Вплив життя й виховання на характер.

Елемент народності в характері людини

Щоб відшукати рису національності в характері людини, оцінити її силу, визначити її значення для виховання, ми дозволимо собі висловити кілька зауважень взагалі про характер і про те, як він формується в людини.

Характер кожної людини складається завжди з двох елементів: природного, що корениться в тілесному організмі людини, і духовного, що формується в житті, під впливом виховання і обставин. Обидва ці елементи не залишаються між собою ізольованими (це було б безхарактерністю), але взаємодіють один на одного, і з цієї взаємодії природжених нахилів і набутих у житті переконань і звичок виникає характер. Саме переконання стає тільки тоді елементом характеру, коли переходить у звичку. Звичка саме і є тим процесом, завдяки якому переконання стає нахилом і думка переходить у діло.

Природа, ідучи слідом за своїми незмінними і незбагненними ще законами, повторює в дітях тілесний організм батька та матері в найрізноманітніших комбінаціях. І хоч наука розрізнила тільки три або чотири темпераменти, але це не більше, як типи, які ніколи не зустрічаються у своєму чистому вигляді, а в безлічі найрізноманітніших змішувань. Як немає двох листків на

дереві, цілком схожих один на одного, так немає двох людей, природні темпераменти яких були б зовсім схожі.

Ніхто, звичайно, не стане заперечувати, що особливість темпераменту кожної людини впливає на формування її характеру. Вплив цей виявляється у так званих природних нахилах, які роблять одні дії для людини легкими і приємними, інші – важкими і неприємними. Хто з нас не відчув на собі або не помічав на інших впливу природних нахилів? Які легкі для нас ті дії, в яких наші бажання і наші природні прагнення сходяться! Такі дії відзначаються незвичною силою, наполегливістю. В них тіло допомагає душі, часто веде її за собою, розуміє її на першому слові і завжди відповідає їй охоче й швидко. Та коли ми йдемо проти наших природних нахилів, яким лінивим, неповоротким і впертим стає наш організм! Тільки тривала звичка може примусити його коритися нашим вимогам з тією ж швидкістю, з якою, внаслідок тієї ж звички, пальці музиканта коряться нотам, розкритим перед його очима. У цій боротьбі переконань, що їх дає життя, з нашими природженими або, що те ж саме, тілесними нахилами, в якій перемога лишається то на тому, то на другому боці, формується наш характер.

Проте якщо тілесна сторона характеру має вплив на визначення духовної його сторони, то й духовна теж може змінити тілесну. Переконання, переходячи в постійне правило для дій і, нарешті, стаючи звичкою, неодмінно робить зміну в нашому тілесному організмі.

Ми не говоримо тут про ті грубі зміни, які впадають в око з першого погляду і особливо помітні у ремісників. Ці зміни поверхові, рідко відбиваються в характері і ніколи не переходять в організм нових поколінь. Для нас важливі тут ті ледве помітні рисочки фізіономії людини,

скороминущі рухи її міміки, ледве чутні тони її голосу, якими так дорожить справжній фізіономіст і які разом надають духовного характеру зовнішності людини. Грубі пластичні риси обличчя нічого не означають у зовнішньому вияві характеру. Вся *ідея* його виявляється в масі тих відтінків, які поодиночі ледве помітні, але які разом справляють сильне і майже завжди правильне враження з першого погляду на людину. Якщо ми не завжди можемо усвідомити це враження, якщо ми часто пояснюємо його собі неправильно, то це ще не означає, що воно само по собі неправильне.

Не треба бути дуже спостережливим, щоб переконатися, що духовний розвиток відбивається на зовнішньому вигляді людини. Вдивіться в найпрекрасніше обличчя дикуна, у вияв його почуттів, у його міміку, рухи, ходу, вслухайтеся у його сміх, у тони його голосу, і ви побачите, що це нерозроблений, хоч, може, і багатий ґрунт, груба, хоч, може, і прекрасна кора, через яку не пробився ще дух: “Душа ще не виглянула в очі і не дивиться в них”, за висловом поета, не зовсім, проте, правильним. Дайте освіту цьому самому дикунові, і зовнішність його набере іншого характеру. Якщо ж освіта буде послідовно працювати над ним, його дітьми і внуками, то її вплив буде ще помітніший: зовнішність цілого племені розроблятиметься послідовно.

Та не тільки розумовий розвиток відбивається на зовнішньому вигляді людини, – моральна сторона його душі теж силкується виявитись у тілі. Хто не помічав, яка іноді страшна зміна відбувається в зовнішньому вигляді людини під впливом аморального життя? Багатьом, мабуть, доводилося на своєму віку бачити приклади, як постійна звичка принижуватись та підло поводитись перетворювала помалу найпрекрасніше обличчя в огидну

вивіску душевної низькості. Всяка нова низькість, усякий хабар, наприклад, записувався на ньому новою рисою. Ніякий блиск благопристойності, ніяка м'якість манер, ніяка світськість не закриває цих рисочок: рано чи пізно вони проб'ються назовні, хоч і не кожен, можливо, прочитає те, що написано в них природою.

Спосіб мислення людини, спосіб її дій, звички, набуті нею в житті, її розумовий і моральний розвиток, – все, що визначається вихованням і життям у суспільстві, змінюючи духовну сторону характеру, відбивається на її тілесній стороні, і, таким чином, *ідея характерів накреслюється в зовнішньому вигляді*. Ось цю ідею схоплює талановитий живописець, що вміє знайти і передати на полотно типову рису характеру, відрізнити істотно від випадкового. Безглузде копіювання фізіономії, хоч нехай воно буде зроблене дагеротипом, ніколи в цьому відношенні не замінить живопису. Геній художника вміє висунути на передній план якраз ту рису фізіономії, яка становить типову особливість.

Хороший портрет не тільки передає характер людини, а й часто пояснює зміст цього характеру для незвичного ока, яке плутається в численних випадкових і штучних рисах оригіналу.

Важче переконатись у тому, що ці риси зовнішності, які набуті людиною в житті, переходять спадково до її дітей при народженні. Повторення їх у дітях – факт безперечний; але цей факт можна пояснити силою вражень, які дістає душа дитини в сім'ї і які потім уже відбиваються в її зовнішності. Однак, визнаючи всю силу перших вражень, ми все ж визнаємо можливість передачі таких характерних рис і безпосередньо через народження.

Кому здається, що таке переконання позбавлене підстав, тому ми вкажемо на інший факт, надто відомий і

надто очевидний для того, щоб у ньому можна було сумніватися.

Хто не знає, які інколи дивні знаки з'являються на тілі дитини під впливом глибокого душевного зворушення, якого зазнала мати під час вагітності? Цього могло б не статися, коли б душевне зворушення не спричиняло тимчасової зміни в організмі матері, досить сильної для того, щоб вона могла відбитися на організмі дитини. Ця передача буває іноді така точна, що у формі родимки відбивається форма враження, сприйнятого матір'ю. А якщо хвилине враження справляє такий вплив на організм, то чому ж, наприклад, постійна перемога людини над своїми поганими нахилами або постійна торгівля її своєю власною совістю не може створити в її організмі менш помітних, та зате більш сталих і глибоких змін? Чому, нарешті, ці зміни не будуть передаватись дітям, які успадковують взагалі організм своїх батьків?

Цікаве й те явище, що незначні і характерні риси зовнішності батьків – посмішка, погляд, сміх, міміка, рух, тон голосу, хода, взагалі всі риси, які так багато залежать від виховання, напряду думок і дій, частіше передаються дітям, ніж грубі особливості обличчя й тіла, які впадають в око перші, але, будучи випадковими, не відбивають характеру людини. Грубі тілесні ушкодження теж ніколи не повторюються в організмі дітей; проте ми не можемо не визнати спадковості багатьох хвороб, причини яких приховані глибоко від очей людини: божевілля, каталепсії, нахилу до пияцтва та ін. Часто в дитини, у якої колір волосся, очей, обличчя зовсім інші, ніж у батьків, ми знаходимо разючу схожість з батьком чи матір'ю, а іноді з тим і тим разом, і до того так, що одна й та ж людина, замолоду схожа більше на матір, у зрілому віці схожа на батька і на старість знову схожа на того, на кого була

схожа дитиною. Життя своїм впливом неначе викликає назовні то ті, то інші риси безмірно глибокого створіння природи і поступово розкриває його багатий зміст.

Природа в цьому разі є геніальним портретистом і, відкидаючи випадковості, охоплює дрібну, але типову рису тому саме, що корінь цієї риси лежить глибше в організмі людини. Вона тільки ніколи не кидає свого пензля, і портрет її живе й розвивається, як саме життя. На схилі віку вже мільйони рис вкривають цей образ, на початку ледве накреслений, і тільки смерть спиняє руку великого художника.

Тут не місце, звичайно, вдаватися до більш докладних фізіологічних спостережень; але ми не виправдуємося перед читачем, що, говорячи про педагогіку, забрались у фізіологію. Фізіологія і психологія або, мабуть, антропологія, ідуть рука в руку, і обидві становлять або, принаймні, повинні становити основу мистецтва виховання, яке, за висловом Песталоцці, бере людину всю, її тіло і її душу.

Отже, організм батьків з усіма його характерними природженими особливостями і з усіма змінами, внесеними в нього духовним життям людини, у найрізноманітніших комбінаціях передається дітям і становить для них увесь обсяг природжених нахилів. Життя дитини в сім'ї, де душа її, розкриваючись, дістає перші й найсильніші враження, тільки розвиває далі природжені задатки характеру. Хто не знає, як сильно діють на характер дитини приклад і вплив батьків, тим більше, що цей приклад і вплив знаходять уже підготовлений для себе ґрунт?

Проте свідомість прояснюється, воля показується, релігія і виховання приходять на допомогу, і нова боротьба розумного життя з темною безоднею природи

починається; вона точиться на тому ж полі, тільки освіженому довгою зимою: приходять нова весна, і сіється знову зерно добра та істини. Грунт може виявитись кращим, може виявитись і гіршим за перший, засіяний плевелами минулого року; але все залежить від праці й літа.

Природа своїми таємничими буквами записує в тілі людини всю історію її безсмертної душі, і цей дивний літопис природи передається з покоління в покоління, від батьків до дітей, внукам і правнукам, урізноманітнюючись, розвиваючись, змінюючись без кінця під впливом життя людини в історії.

Цікаво також, що дитина схожа іноді на діда або дядька, хоч риси її зовсім не були помітні у батька або матері; так природа іноді в дитині виводить назовні риси, приховані від ока в організмі її батьків. Все це такі факти, про які слід подумати і на які до цього часу дуже мало звертали уваги фізіологи і психологи.

Стародавні народи частіше за нас пригадували цю істину. Спадковість характерів відіграє в їх історії важливу роль. Але слід зауважити й те, то в стародавні часи природжені схильності більше, ніж тепер, впливали на характер і долю людини. Нині християнська релігія і наука дають таку опору душі в її боротьбі з тілом, якої вона раніше не мала. Через це племінні, родові і сімейні типи фізіономій стали слабкіші. На можливості такої передачі засновані були касты Єгипту та Індії, покоління Персії, роди Греції; на цьому ж ґрунтується поняття китайців про відповідальність батьків за дітей і дітей за батьків.

Цим послідовним впливом життя на тілесний організм цілих поколінь пояснюється те явище, що в племенах напівдиких, де життя таке нерозвинене і умови

його такі одноманітні для всіх, усі фізіономії схожі одна на одну і що в народів освічених, де умови виховання і життя різні майже для кожного, типи людських фізіономій безмежно різноманітні. Цього ніколи не могло б статися, коли б передавався лише природний організм батьків без тих рис, які проводяться у ньому життям.

Та хоч які різноманітні людські типи в освічених народів, внаслідок безмірної різноманітності типів родових, сімейних і особистих, *природа завжди встигає в незліченних характерних рисах у зовнішності людини висунути на перший план рису народності*. Ця риса здебільшого буває така виразна, що невеликої навички досить, щоб угадати з першого погляду француза, англійця, італійця, німця чи росіянина, хоч у всіх цих народів панує нескінченна різноманітність фізіономій.

Риса національності не тільки помітна сама по собі, але примішується до всіх інших характерних рис людини і надає кожній з них свого особливого відтінку. Зовнішність у даному разі може бути кращим доказом, що і в душі людини риса національності корениться глибше за всі інші. Справді, чи не примішується національність майже до всіх наших вчинків; а яка багата на життя і внутрішній зміст ця риса нашої природи! Вона витримує натиск століть і не вичерпується мільйонами окремих особин. Типові риси характеру численних племен, які утворили держави сучасної Європи, прожили століття, і досі ще історія продовжує черпати з цього багатого джерела. Погляньте, наприклад, як кров одряхлілого Риму досі ще бореться з німецьким елементом у характері італійців; як стародавній англосаксонський характер відбився у трьох частинах світу; яким вірним лишається собі іспанець на новому американському ґрунті; як єврей,

серед найрізноманітніших народностей, шістнадцять століть зберігає свій різкий національний тип.

Розділ VIII

Виховання і характер. Яку роль відіграє народність у вихованні?

А тепер поставимо виховання віч-на-віч з дуже складним організмом природженого характеру, виплеканого рідним повітрям сімейної сфери.

Тут постає питання, теж ще не зовсім розв'язане: чи повинне виховання, вивчивши доручений йому характер, взяти його природні особливості в основу своїх дій, чи воно може, не звертаючи уваги на природні задатки, створювати на свій власний зразок *другу природу* для людини?

Виконання першого завдання дуже важке, а для громадського виховання, про яке ми говоримо тут, і зовсім неможливе. Воно вимагає такого глибокого вивчення характеру кожного вихованця і такого вміння користуватися природними нахилами, якого ніхто, звичайно, не стане вимагати від вихователя в громадському закладі. Кращий вихователь, що присвятив себе всього своїй справі (а чи багато таких?), помітить лише деякі, більш визначні риси і рідко добереться до їх кореня. Звичайно ж практика утворює в голові вихователя кілька рубрик, під які він буде потім підводити всі дитячі характери, які зустрічатиме: “Цей хлопчик тупий,— каже він,— цей міг би вчитись, та лінивий, цей здібний, та неуважний, цей пустотливий, цей самолюбивий, цей боїться тільки покарання, цей злий, цей плаксі́й” і т. д. Кожна з цих рис, тупість, лінощі, злість та інше, може в двох різних натурах мати зовсім різне коріння і вимагати від вихователя зовсім різних підходів. Говорить латинська

приказка, і один й той же захід може зовсім по-різному впливати на дві, здається, схожі натури. Корінь цієї відмінності лежить так глибоко, що для відкриття його потрібні цілі місяці найгострішої і постійної спостережливості та терпіння. Легко сказати вихователеві: вивчайте характер ваших вихованців, користуйтеся їхніми добрими нахилами, спрямовуйте до добра ті з них, які, залежно від обставин, можуть стати добрими й поганими, і викорінюйте, нарешті, ті, з якими нема чого більше робити; але її? легко знайти такого вихователя, який міг би виконати ці вимоги у великому громадському закладі. Таку вимогу можна висловлювати тільки на урочистих актах, разом з іншими фразами, я; не мають ніякого практичного значення; але на ділі виконання її в громадських закладах виявляється неможливим. Усі ми дуже добре знаємо, що не будь-який вихователь – Песталоцці і що всяка маса вихователів потрібна для нових поколінь, які припливають щороку.

Набагато легше триматись одного прийнятого ідеалу виховання і, не звертаючи особливої уваги на незначні відмінності характерів, намагатись внести в них цей ідеал, перетворити його в другу природу людини, викорінюючи все, що з ним незгідне.

Проте якщо виконання другого завдання не вимагає такої величезної спостережливості, яка потрібна для виконання, перш за все воно ставить непереборні перешкоди з іншого боку. До того, щоб виховання могло створити для людини другу природу, потрібно, щоб ідеї цього виховання переходили в переконання вихованців, переконання в звички, а звички в нахили. Коли переконання так укоренилось у людині, що вона кориться йому раніше ніж подумає, що повинна коритися, тоді тільки воно стає елементом її природи. Але хто з нас

зазнав на собі, як повільно і з якими труднощами здійснюється такий процес? Чи багато з нас може похвалитися такою силою переконань? Здебільшого переконання, які прийняли ми в житті і які суперечать нашим природженим нахилам, живуть у нас до самої смерті як щось чуже і примусове, готуючись покинути нас при першому спалаху пристрасті.

Характери, перетворені на краще вихованням і життям, мають за собою велике достоїнство відкриття нового джерела добра; але довго у водах цього джерела відчуватиметься гіркота їх неволі, і тільки, може, дітям і внукам доведеться черпати з нього несвідомо живлючу вологу. Такий характер, створений вихованням і життям, ніколи не може мати тієї міцності й сили, якими відзначається природжений характер. Крім того, виховання, якому залишилося тільки розвивати благородну і добру натуру, робить свою справу легко, швидко і створює майже без зусилля прекрасний, цільний і разом з тим сильний характер.

Сила характеру, незалежно від його змісту, – скарб, який нічим не замінюється. Вона черпається тільки з природних джерел душі, і виховання повинно над усе берегти цю силу як основу всякої людської гідності. Але всяка сила сліпа. Вона однаково готова руйнувати і творити, залежно від напрямку, який їй дано. Все вирішується нахилами людини і тими переконаннями, які набули в ній сили нахилів.

Виховання повинно просвітити свідомість людини, щоб перед очима лежав ясний шлях добра. Та цього мало. Кожний з нас бачить прямий шлях, але чи багато нас може похвалитись, що ніколи не ухилився від нього? Перемагати свої природні потяги кожную хвилину – справа майже неможлива, якщо серед цих потягів ми не

знаходимо собі помічника, який би полегшував нам перемогу над нашими поганими нахилами і, водночас, нагороджував би нас за цю перемогу. На честь людської природі слід сказати, що немає такого серця, в якому не було б безкорисливо добрих поривань; але ці поривання такі різноманітні і часом так глибоко приховані, що не завжди легко відшукати їх. Є лише одна загальна для всіх природжена схильність, на яку завжди може розраховувати виховання: це те, що ми звемо народністю. Як немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до батьківщини, і ця любов дає вихованню надійний ключ до серця людини й могутню опору для боротьби з її поганими природними, особистими, сімейними і родовими нахилами. Звертаючись до народності, виховання завжди знайде відповідь і допомогу в живому й сильному почутті людній, яке впливає багато сильніше за переконання, сприйняте тільки розумом, або за звичку, вкорінену страхом покарань.

Ось основа того переконання, яке ми висловили вище, що виховання, коли воно не хоче бути безсилим, повинно бути народним.

Почуття народності таке сильне у кожного, що в час загальної загибелі усього святого і благородного воно гине останнім. Хабарник, що підточує, як черв'як, сили своєї батьківщини, співчуває її славі та її горю. У лиходія, в якого погасли всі благородні людські почуття, можна ще дошукатись іскри любові до батьківщини: поля батьківщини, її мова, її перекази і життя ніколи не втрачають незбагненої влади над серцем людини. Є приклади ненависті до батьківщини, але скільки любові буває іноді в цій ненависті!

Подивіться на людей, що оселились на чужині, і ви цілком переконаєтесь, яка живуча народність у тілі

людини. Покоління змінюють одне одного, і десяте з них не може ще увійти в живий організм народу, а лишається в ньому мертвою вставкою. Можна забути ім'я своєї батьківщини і носити в собі її характер, поки невпинні припливи нової крові, нарешті, не згладять його. Так глибоко й сильно вкоренив творець елемент народності в людини.

Чи дивно після цього, що виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу.

Проте, крім того, тільки народне виховання є живим органом в історичному процесі народного розвитку.

Що б не говорили утопісти, але народність є досі єдиним джерелом життя народу в історії. Через особливість своєї ідеї, що вноситься в історію, народ є в ній історичною особистістю. До цього часу весь розвиток людства ґрунтується на цьому поділі праці, і життя історичне підлягає з цього погляду загальним законам організму. Кожному народові судилося відігравати в історії свою особливу роль, і якщо він забув цю роль, то повинен зійти зі сцени: він більше не потрібний. Історія не терпить повторень. Народ без народності – тіло без душі, якому лишається тільки піддатися законові розкладу і зникнути в інших тілах, що зберегли свою самобутність. Особливість ідеї є принцип життя. А наука, ідеї якої спільні для всіх, – не життя, а саме тільки усвідомлення законів життя, і народ тільки тоді цілком переходить у відання науки, коли перестає жити. Ідея його життя, що робила його особливим народом, переходить у загальну спадщину людства, а тіло його, – плем'я, яке його складало, – втративши свою особливість,

розкладається і асимілюється іншими тілами, які не висловили ще своєї останньої ідеї.

Та якщо народність є єдиним джерелом історичного життя держави, то цілком зрозуміло, що й окремі члени її можуть черпати сили для своєї *громадської* діяльності тільки в цьому джерелі. Яким же чином громадське виховання, один з найважливіших процесів громадського життя, за допомогою якого нові покоління зв'язуються загальним-духовним життям з поколіннями, які відживають, може відмовитися від народності? Невже, виховуючи в людині майбутнього члена суспільства, воно лишить без розвитку саме ту сторону її характеру, яка зв'язує її з суспільством?

Що таке вся історія народу, як не процес усвідомлення тієї ідеї, яка криється в його народності, і вияв її в історичних діяннях? Але ця свідомість здійснюється у поодиноких людських самосвідомостях і, утворюючись з атомів, стає непереборною історичною силою. Чим сильніша у людини народність, тим легше їй у самій собі розглянути її вимоги, і що належить великим історичним діячам і великим народним письменникам, які рухають вперед періодами народну самосвідомість, те можна застосувати й до кожного члена суспільства. Для того вже, щоб зрозуміти велику людину або співчувати народному письменникові, потрібно носити в самому собі зародок народності.

Громадське виховання, яке зміцнює і розвиває в людині народність, розвиваючи водночас її розум і її самосвідомість, могутньо сприяє розвитку народної самосвідомості взагалі; воно вносить світло свідомості у тайники народного характеру і робить сильний і благодотворний вплив на розвиток суспільства, його мови,

його літератури, його законів, ...словом, на всю його історію.

Громадське виховання є для народу його сімейне виховання. У сім'ї природа підготовляє в організмі дітей можливість повторення і дальшого розвитку характеру батьків. Організм нових поколінь у народі носить у собі можливість збереження і дальшого розвитку історичного характеру народу. Вихованню доводиться часто боротися з сімейним характером людини; але його ставлення до характеру народного – зовсім інше. Усяка жива історична народність є найпрекраснішим створінням божим на землі, і вихованню лишається тільки черпати з цього багатого й чистого джерела.

Але хіба народність не потребує виправлення? Хіба немає народних вад, як і народних достоїнств? Невже виховання повинно вкореняти упертість у англійця, пиху у француза і т. д.?

Насамперед зазначимо, що судити про достоїнства і вади народу на підставі наших особистих понять про якість людини, втискуючи ідею народності у вузькі рамки нашого ідеалу, ніхто не має права. Як би високо не була розвинена окрема людина, вона завжди стоятиме нижче народу. Історія переконує нас па кожному кроці, що наші поняття про достоїнства і вади не можна застосувати до цілих народностей, і часто те, що здається нам вадомою у народі, є зворотною і необхідною стороною його достоїнств, умовою його діяльності в історії.

Є тільки один ідеал довершеності, перед яким схиляються всі народності, це ідеал, що його дає нам християнство. Усе, чим людина, як людина, може і повинна бути, виражено цілком у божественному вченні, і вихованню залишається тільки, раніше всього і в основу всього, вкоренити вічні істини християнства. Воно дає

життя і вказує вищу мету всякому вихованню, воно ж і повинно служити для виховання кожного християнського народу джерелом усякого світла і всякої істини. Це незгасний світоч, що йде вічно, як вогняний стовп у пустині, попереду людини і народів; за ним повинен прямувати розвиток усякої народності і всяке справжнє виховання, що йде разом з народністю.

Але вибравши метою нашої статті тільки народність виховання, ми не говоримо тут про інші його основи, тим більше, що нема потреби доводити, що всяке європейське громадське виховання, якщо захоче бути народним, то насамперед повинно бути християнським, бо християнство, безперечно, є одним з найголовніших елементів освіти у нових народів.

До цих двох основ громадського виховання у кожного європейського народу приєднується ще *третья*, про яку теж ми не будемо говорити, бо й вона не входить у завдання нашої статті. Ця третя основа є *наука*. Розвиток свідомості, без сумніву, одна з найголовніших цілей виховання, й істини науки є знаряддям для цього розвитку.

Ми не говоримо також і про технічну частину виховання, яке повинно не тільки дати знання людині, а й уміння застосувати ці знання до справи; але не говоримо тому, що це не було метою нашої статті, яка присвячена самій тільки народності.

Але що ж таке народність у вихованні?

На це питання ми вже відповідали фактами, показавши на початку нашої статті національні особливості громадського виховання у найголовніших народів Європи. Народна ідея виховання усвідомлюється тим швидше й повніше, чим більше сімейною справою народу є громадське виховання, чим більше займається

ним література і громадська думка, чим частіше питання його стають доступними для всіх громадськими питаннями, близькими для кожного, як питання сімейні.

Педагогічна література, педагогічні товариства, часті перевірки наслідків виховання, подорожі з педагогічними цілями, живий зв'язок між практиками-педагогами, педагогічні журнали, а найбільше тепла участь самого суспільства у справі громадського виховання можуть прискорити виявлення і з'ясування тих вимог, виконанням яких досягається народність у громадському вихованні.

Зробимо тепер загальний висновок з нашої статті і перелічимо одне за одним ті положення, які ми хотіли довести:

1. Загальної системи народного виховання для всіх народів немає не тільки на практиці, а й у теорії, і німецька педагогіка не більше як теорія німецького виховання.

2. У кожного народу своя особлива національна система виховання; а тому запозичення одним народом у іншого виховних систем є неможливим.

3. Досвід інших народів у справі виховання є дорогоцінною спадщиною для всіх, але точно в тому ж розумінні, в якому досвід всесвітньої історії належить усім народам. Як не можна жити за зразком іншого народу, яким би припадним не був цей зразок, так не можна виховуватись за чужою педагогічною системою, яка б вона не була струнка і добре обдумана. Кожний народ щодо цього повинен випробовувати свої власні сили.

4. Науку не треба плутати з вихованням. Вона загальна для всіх народів, але не для всіх народів і не для всіх людей становить мету і результат життя.

5. Громадське виховання саме не розв'язує питань життя і не веде за собою історії, але йде слідом за нею. Не

педагогіка і не педагоги, а сам народ та його великі люди прокладають шлях у майбутнє: виховання тільки йде цим шляхом і, діючої заодно з іншими громадськими силами, допомагає йти ним окремим особам і новим поколінням.

6. Громадське виховання тільки тоді буде справжнім, коли його питання стануть громадськими питаннями для всіх і сімейними питаннями для кожного. Система громадського виховання, що вийшла не з громадського переконання, як би хитро вона не була обдумана, виявиться безсилою і не буде діяти ні на особистий характер людини, ні на характер суспільства. Вона може готувати техніків; але ніколи не виховуватиме корисних і діяльних членів суспільства, і якщо вони з'являтимуться, то незалежно від виховання.

7. Пробудження громадської думки в справі виховання є єдиною міцною основою всяких поліпшень у цій галузі: де нема громадської думки про виховання, там нема і громадського виховання, хоч може бути багато громадських навчальних закладів.

Наскільки ми довели кожне з цих положень, полишаємо на розсуд іншим; ми хотіли тільки поставити питання і будемо вважати себе щасливими, коли ці питання викличуть думки інших.

Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. / Пер. з рос. / За ред. В.М.Столєтова. – К.: Рад.школа, 1983. – С.92-103.

Праця в її психічному і виховному значенні

Політико-економічне значення праці цілком з'ясоване наукою, і праці давно відведено почесне місце між природою й капіталом. До цього значення праці, яке впадає в око всюди, куди тільки не глянеш, ми не можемо нічого додати. Нам здається тільки, що й з економічного

погляду працю слід поставити на чолі двох інших співавторів людського багатства, природи й капіталу, а не поряд з ними. Якщо природа існує і витворює багатства, придатні для людини, незалежно від праці, то не можна не бачити, що людина, відкриваючи закони природи й опановуючи її сили, змушує їх робити щось зовсім нове, а капітал є не що інше як витвір праці, яка не обмежується задоволенням справжніх потреб. Однак без праці природні багатства і численність капіталів згубно впливають не тільки на моральний та розумовий розвиток людей, а навіть і на їхній матеріальний добробут.

Природне багатство островів Індійського архіпелагу лишило людину голою, дикою і безсилою; дорогоцінності обох Індій, незважаючи на все багатство природних якостей іспанця, убили могутні зародки іспанської цивілізації; голландські рибалки, загнані на пустинну обмілину, відібрали собі землю у морських хвиль і поклали основу європейським капіталам.

У теперішні часи ми бачимо ще разючіший приклад значення праці в житті народів. Порівняймо північні й південні штати Північної Америки за сто років тому і тепер. Природа, капітали, освіченість населення – усе було на боці південних штатів ще незадовго до війни за незалежність; тільки наполеглива, можна навіть сказати, пристрасна праця англійських вигнанців становила перевагу північних колоній. Привіз негрів звільнив жителя південних штатів і від останньої необхідності *особистої* праці – і які результати! У малюсінькому Род-Айланді сума освіти вдвоє більша, ніж у всіх невільницьких штатах, узятих разом. Саме існування південного плантатора побудоване на порушенні корінного закону християнства, і кожний новий крок цивілізації нестримно наближує його до загибелі. Він

повинен стати захисником торгу людьми, аморальності, дикунства, неуцтва, бідності й перемогти в цій нелюдській боротьбі – або взятися знов будувати своє життя. Яке страшне, огидне становище! Ось до чого довели жителів південних штатів їх багата природа, великі, не здобуті особистою працею капітали й напівосвіченість, що знехтувала працею.

Але цілком зрозуміло, що в цих прикладах відсутність особистої праці впливала не тим, що зменшувала кількість вироблених цінностей: якби Іспанія відкрила рудники Каліфорнії й Австралії – від цього вона б тільки занепала ще глибше. Американські плантатори ще багаті, і захисники невільництва ще дуже сильні, але освіта, моральність та життєва енергія, яка горить у грубому житлі західного фермера, покинула вже назавжди розкішні плантації південних штатів, оброблювані руками негрів. Недавно ще рицарські звичаї жителів Вірджинії звертали на себе увагу мандрівників, тепер вони зникли і замінилися надзвичайною грубістю: співвітчизник Вашингтона замість слова піднімає палку в сенаті, хапається за підкуп чи за ніж там, де не можна довести свого права. До таких диких, варварських вчинків призводить південного плантатора необхідність доводити право торгувати людьми.

Та ще разючіший приклад того, що вільна праця потрібна людині сама по собі, для розвитку і підтримання в ній почуття людської гідності, являє нам римська історія.

Пригадайте характер римського громадянина в той період, коли він від сохи переходив до занять консула й диктатора, і порівняйте його з характером римського ненажери часів Доміціана, коли цілий світ надсилав у вічне місто найвишуканіші витвори найвіддаленіших

країн і коли будь-яке заняття вважалось ганебним не тільки для римського вельможі, а й для обідранця римської черні; коли тисячі рабів не тільки звільняли римлянина від необхідності що-небудь робити, а навіть що-небудь думати, а натовпи німецьких найманців знімали з нього обов'язок самому захищати свою батьківщину. Нічого сказати вже про моральне достоїнство римлян у цьому періоді: картини, намальовані Тацітом, навіть тепер здаються неймовірними. Раби, звільнивши римлянина від необхідності працювати, зробили його самого таким добровільним рабом, яких ні потім, ні раніше не давала історія. Проте цього мало: в який з цих періодів був щасливіший римлянин? Чи тоді, коли він сам орав землю, а жінка його ткала йому одяг, чи коли він за один обід пожирав річні прибутки азійських царств, коли він без допомоги інших навіть не їв, не ходив і не думав? Дивовижна, незбагненна для нас байдужість до життя проглядає, подібно до якогось пекельного страховиська, в численних картинах самовбивства, зображуваних Тацітом. Усе життя Риму останніх віків уявляється суцільною похмурою оргією, в якій стільки ж нещастя і душевних невилікованих страждань, скільки розбещеності, рабства, не здобутого особистою працею багатства і розкошів, які не приносять щастя. Майже можна висунути таку думку: наскільки Рим був багатший, настільки він був розбещеніший і нещасніший.

Але чи не показує нам і сучасний стан західного суспільства, що збільшення маси багатства не веде ще за собою збільшення маси щастя? Чи не бачимо ми, навпаки, на кожному кроці, що вплив багатства безпосередньо діє руйнінницьки не тільки на моральність, але навіть і на щастя суспільства, *якщо суспільство своїм моральним і*

розумовим розвитком не підготовлене ще витримати натиску припливаючого багатства?

Погану послугу зробив би державі той, хто знайшов би засіб відпускати їй щороку всю ту суму грошей, яка необхідна її громадянам, відпускати для закупівлі за кордоном всього, що потрібно для найрозкішнішого життя.

Якби люди винайшли в тих простих домівках, де батьки дивляться на нього, як на світло, якого вони, на жаль, позбавлені, але яке вони хочуть дати своїм дітям, та таких домівок уже небагато: майже скрізь вбачають в освіті засіб для служби або щоб підшукати вигідного жениха – квиток для виходу на громадську сцену.

Та виховання не тільки повинно прищепити вихованцеві повагу і любов до праці, воно повинно ще дати йому й звичку до праці, бо справжня серйозна праця завжди важка. Для цього є багато засобів; ми назвемо деякі з них.

Викладання кожного предмета повинно неодмінно вестися так, щоб на долю вихованця залишалось рівно стільки праці, скільки можуть подолати його молоді сили. Лікуючи хворого, лікар тільки допомагає природі; так само і наставник повинен тільки допомагати вихованцеві боротися з труднощами осягнення того чи іншого предмета: не вчити, а тільки допомагати вчитися. Методика такого допоміжного викладання, крім багатьох інших достоїнств, має ще головне те, що вона, привчаючи вихованця до розумової праці, привчає долати важкість такої праці і переживати ту насолоду, яку вона дає. Розумова праця чи не найважча праця для людини. Мріяти легко і приємно, а мислити – важко. Не тільки в дітей, а й у дорослих ми найчастіше спостерігаємо лінощі думки. Хлопець ладен швидше попрацювати фізично

увесь день або просидіти без думки над однією й тією ж сторінкою кілька годин і визубрити її механічно, ніж подумати серйозно кілька хвилин. Мало того, серйозна розумова праця стомлює незвиклу людину швидше, ніж найважча фізична праця. Це явище пояснюється фізіологічними законами роботи нервового організму і відновлення його сил, що так дорого обходяться економії тіла. Проте, якщо не філософський камінь, то біда була б ще не велика: золото перестало б бути монетою. А якби вони знайшли казковий мішок, з якого вискакує все, чого душа забажає, або винайшли машину, яка цілком заміняє всяку працю людини, одне слово, разом досягнутих результатів, яких добиваються техніки і політекономія, то сам розвиток людства зупинився б: розпуста і дикість заволоділи б суспільством, саме суспільство розпалося б, і не одна політекономія (чому вона тоді служила б?) була б викреслена із списку людських знань: із знищенням необхідності особистої праці історія повинна припинитися.

Переходячи від держав до окремих суспільних станів, спостерігаючи, як виникають і занепадають вони, ми бачимо те саме: як тільки який-небудь стан залишає працю – чи то буде наука, торгівля, державна посада, військова чи громадська – він починає швидко втрачати силу, моральність, а зрештою, і самий вилив: починає швидко вироджуватися і поступається місцем іншому, в середовище якого переходить разом з працею і енергія, і моральність, і щастя.

Приклади приватного життя показують нам те саме: хто жив і спостерігав досить, щоб мати можливість пригадати кілька достатків, створених і зруйнованих на його пам'яті, той, певно, ще раз замислювався над одним дивним, періодично повторюваним явищем. Батько, людина, що прокладає сама собі дорогу, працює,

старається з усіх сил, щоб звільнити своїх дітей від необхідності працювати, і, нарешті, залишає їм пристойні достатки. Що ж приносять ці достатки дітям? Вони досить часто не тільки бувають причиною аморальності дітей, не тільки занапащують їх розумові здібності і фізичні сили, а навіть роблять їх просто нещасними; отже, якщо порівняти життя батька, який тяжкою наполегливою працею нажили достатки, з життям дітей, які марнують їх без будь-якої праці, то ми побачимо, що батько був незрівнянно щасливіший від дітей. Тим часом бідолаха працював усе життя, щоб дітям його не треба було працювати,— бився ціле життя, щоб зруйнувати їх моральність, скоротити їх існування і зробити для них щастя неможливим! Про розумне виховання він не дбав: навіщо воно? – були б гроші! Нехай, мовляв, виховується той, у кого їх немає. І не подумав він, що праця, а за нею і щастя знайдуть бідняка; а багач повинен ще вміти відшукати їх.

З усіх цих прикладів ми бачимо, що праця, виходячи від людини на природу, діє зворотно на людину не тільки задоволенням її потреб і розширенням їх кола, але власною своєю, внутрішньою, їй самій властивою силою, незалежно від тих матеріальних цінностей, які вона доставляє. *Матеріальні плоди праці становлять людський здобуток, але тільки внутрішня, духовна, животворна сила праці є джерелом людської гідності, а разом з тим і моральності, і щастя.* Цей животворний вплив має тільки особиста праця на того, хто працює. Матеріальні плоди праці можна відібрати, успадкувати, купити; але внутрішньої, духовної, животворної сили праці не можна ні відібрати, ні успадкувати, ні купити за все золото Каліфорнії: вона лишається у того, хто працює. Нестача саме цієї незримої цінності, утвореної працею, а не

нестача оксамиту, шовку, хліба, машин, вина згубила Рим, Іспанію, губить Південні Штати, вироджує стани, позбавляє моральності й щастя багато тисяч людей.

Таке значення праці корениться в її психічній основі. Але перш ніж виразити психологічний закон праці, ми повинні ще сказати, що саме розуміємо під словом *праця*, тому що значення цього слова перекручене послужливими тлумаченнями світу, який наділяє цією серйозною, чесною й почесною назвою іноді зовсім не світлі, не серйозні, не чесні і не почесні дії.

Праця, як ми її розуміємо, є така вільна і погоджена з християнською моральністю діяльність людини, на яку вона наважується з безумовної необхідності її для досягнення тієї чи іншої істинно людської мети в житті.

“Всяке визначення небезпечне”, – говорили римляни, і ми не визнаємо навіть нашого незграбного визначення невразливим; але нам хотілося відрізнити в ньому розумну працю дорослої людини, з одного боку, від роботи тварин і роботи негрів з-під палки, а з другого – від забавок малих і дорослих дітей. Машина і тварина працюють; працює й негр, який боїться тільки батога наглядача і не чекає для себе ніякої користі з своєї роботи: невільна праця не тільки не підносить морально людину, але зводить її на ступінь тварини. Праця тільки й може бути вільною, якщо людина сама береться до неї з усвідомлення її необхідності; праця вимушена, на користь іншого, руйнує людську особистість того, хто працює, або, точніше сказати, працює і капіталіст, який вигадує тільки, як би витратити прибутки свого капіталу. Купець, який обдурює покупця, чиновника, який набиває кишені чужими грішми, шулер, що в поті чола підробляє карти, – шахраюють. Багача, який з ніг падає, щоб улаштувати бал усім на подив, сісти вище за свого приятеля, потягти

принадну для нього бирюльку, – грається, а не працює, і його діяльність, хоч би якою тяжкою була для нього, не можна назвати працею, так само, як і гру дітей в ляльки, в бирюльки, в солдатики. Скнара, який працює з усіх сил, щоб набити свою скриню блискучими кружальцями, – безумствує, але також не працює. Є і такі папи, які, не маючи вже рішуче ніякої справи в житті, вигадують собі заняття заради душевного і тілесного моціону; точать, грають у більярд чи просто бігають по вулицях, щоб доконтати пишній сніданок і повернути собі апетит на обід; але така праця має те саме значення, яке мало блювотне за столом римського ненажери: збуджуючи облудну охоту до нових насолод, воно допомагає розладнувати душевний і тілесний організм людини. Праця – не гра і не забавка; вона завжди серйозна й тяжка; тільки цілковита свідомість необхідності досягти тієї чи іншої мети в житті може змусити людину взяти на себе той тягар, який становить неодмінну властивість будь-якої справжньої праці.

Праця справжня і неодмінно вільна, тому що іншої праці немає і бути не може, має таке значення для життя людини, що без неї воно втрачає всю свою ціну і всю свою гідність. Вона є необхідною умовою не тільки для розвитку людини, але навіть і для підтримування в ній того ступеня гідності, якого людина вже досягла. *Без особистої праці людина не може йти вперед; не може лишатися на одному місці, але повинна йти назад.* Тіло, серце і розум людини потребують праці, і ця потреба така настійна, що коли, з будь-яких причин, у людини не буде своєї особистої праці в житті, тоді вона губить справжню дорогу і перед нею відкриваються дві інші, обидві однаково згубні: дорога невситимого незадоволення життям, похмурої апатії і бездонної нудьги або дорога

добровільного, непомітного самознищення, на якій людина швидко опускається до дитячих примх чи скотських насолод. На тій і на іншій дорозі смерть оволодіває людиною заживо, тому що праця – особиста, вільна праця – це й є життя.

...Що фізична праця необхідна для розвитку і підтримання в тілі людини фізичних сил, здоров'я і фізичних здібностей, цього доводити немає потреби. Але необхідність розумової праці для розвитку сил і здорового, нормального стану людського тіла не всі усвідомлюють чітко. Багато хто, навпаки, вважає, що розумова праця шкідливо впливає на організм, а це зовсім несправедливо. Звичайно, надмірна розумова праця шкідлива, але й надмірна фізична праця також руйнує організм. Проте можна довести безліччю прикладів, що бездіяльність душевних здібностей і при фізичній праці шкідливо впливає на тіло людини. Це неодноразово помічалось на тих фабриках, де робітники є доповненнями машини і заняття їх не вимагає майже ніякого зусилля думки. Та це й не може бути інакше, тому що тілесний організм людини пристосований не тільки для тілесного, а для розумового життя. Всяка ж розумова праця, навпаки, приводячи в дію нервову систему, впливає благотворно на обіг крові і на травлення. Люди, звиклі до трудового кабінетного життя, відчувають збудження апетиту швидше після помірної розумової праці, ніж після прогулянки. Звичайно, розумова праця не може розвинути мускулів, але діяльність і особлива жвавість нервової системи заміняє цю нестачу. І якщо розумова діяльність не рятує цілком від необхідності руху, то значно зменшує цю необхідність. Людина без розумових занять значно сильніше відчуває шкідливість сидячого життя. Це особливо помітно на тих ремісниках,

ремесло яких, не вимагаючи значних фізичних зусиль, вимагає сидячого життя і досить мало розумової діяльності. Дивлячись на бліді, воскові обличчя кравців, мимоволі бажаєш загального застосування швейної машини.

Сильний розвиток нервової системи розумовою працею дає надзвичайну живучість тілу людини. Між ученими особливо є багато людей, які доживають до глибокої старості, і люди, які звикли до розумової праці, виносять зміну клімату, погане повітря, нестачу їжі, нерухомість не гірше, а часто навіть краще тих, у кого дуже розвинені мускули, але кволо і мляво діють нерви. Причини цього слід шукати у тому важливому значенні, що його має нервова система в житті інших систем людського організму і в участі, яку бере вона у всіх його функціях.

Звичайно, найкорисніше було б для здоров'я людини, коли б фізична і розумова праця поєднувалися в її діяльності, але цілковита рівновага між ними навряд чи потрібна. Людська природа така гнучка, що здатна до найрізноманітнішого способу життя. Найсильніша перевага праці розумової над фізичною і навпаки швидко переходить у звичку і не шкодить організмові людини; тільки цілковиті крайнощі в цьому відношенні є згубними. Крім того, при нинішньому стані суспільства важко уявити собі такий спосіб життя, в якому праця фізична і розумова урівноважувалися б: одна з них буде тільки відпочинком.

Але коли для тіла потрібна особиста праця, то для душі вона ще потрібніша.

Хто не зазнавав живлющого, освіжуючого впливу праці на почуття? Хто не зазнавав, як після тяжкої праці, що довго поглинала всі сили людини, і небо здається

світлішим, і сонце яскравішим, і люди добрішими? Як нічні примари від свіжого ранішнього проміння, утікають від світлого і спокійного обличчя праці туга, нудьга, примхи, капризи – усі ці бичі людей-нероб і романтичних героїв, що звичайно переймаються високими стражданнями людей, яким нічого робити. Читаючи який-небудь великосвітський роман, де бідна героїня, ефірна і зовсім бездіяльна істота, мучиться невимовною тугою, нам щоразу здається, що ця туга зникла б сама собою, коли б героїня змушена була попрацювати. Романісти особливо люблять такі бездіяльні істоти саме тому, що тут і виростає весь той бур'ян пристрастей, примх, капризів, невимовних страждань, в якому так вільно блукати туманній уяві, що не терпить світла дійсності.

Проте людина скоро забуває, що саме праці вона була зобов'язана хвилинами високих насолод, і неохоче залишає їх для нової праці. Вона нібито не знає незмінного психологічного закону, що насолоди, якщо вони не супроводяться працею, не тільки швидко втрачають свою ціну, але також швидко спустошують серце людини й відбирають у неї одне по одному всі її найкращі якості. Праця неприємна нам як узда, накинута на наше серце, що прагне до вічного, непорушного щастя; але без цієї узди серце, полишене на волю нестримних своїх прагнень, збивається з дороги і, якщо воно поривчасте й високе, швидко досягає бездонної прірви нічим не всипущої нудьги і похмурої апатії; якщо ж воно дрібне, то поринатиме день у день, тихо й непомітно в твань дрібних, не гідних людини турбот і тваринних інстинктів.

Цей незмінний закон праці може легко перевірити кожний на самому собі в тій потребі міняти насолоду, яка виникає дуже скоро після того, як праця покидає людину.

Потреба цієї зміни доводить уже, що людина не здатна тільки зазнавати насолод. Та цей паліативний засіб – удержувати в серці насолоду – сам швидко втрачає свою силу. Чим більше людина міняє насолоди, тим короткочасніше кожна з них дає їй задоволення. Зміна нестримно стає дедалі швидшою і, нарешті, перетворюється в якийсь вихор, що швидко спустошує серце. Якщо ж людина з природи своєї здатна віддаватися якій-небудь *одній* насолоді, то ця насолода робить її рабом своїм і мало-помалу зводить на крайній ступінь людського приниження. Даремно людина намагається ввести якийсь порядок і міру в свої насолоди, незважаючи на цей порядок, вони швидко втрачають свою ціну й настійно вимагають зміни, або одна з них вимагає посилення і, не зупиняючись на одному ступені, тягне за собою людину в безодню душевної і тілесної загибелі. Так, наприклад, діє звичка до вина, до опіуму, до розпусти, до пустого світського життя, карт тощо. Людина нестримно захоплюється цим вихором, поки він не викине з серця її останньої людської ідеї й останнього людського почуття.

Цей психологічний закон, за яким насолоди повинні врівноважуватися працею, застосовний до насолод усякого роду, хоч би які вони були високі й благородні. Візьмімо, наприклад, насолоду мистецтва: повнота і постійність цієї благородної насолоди купується також працею. Тільки художник, який присвятив усе своє життя художницькій праці, може цілком, постійно і безпечно зазнавати насолоди від творів мистецтва. Проте, коли він кине працю, коли перестане вивчати закони художньої творчості, а почне тільки милуватися, то насолода швидко почне втрачати для нього свою силу і, зрештою, зовсім зникне. Перетворюючись на розвагу від нудьги, насолода мистецтвами швидко перестає бути насолодою, а швидко

потім перестає бути і розвагою. Пристрасні збирачі картин і статуй починають, можливо, з насолоди, але кінчають найпустішою пихою, і коштовна картина, яка могла б стати невичерпним джерелом насолоди та вивчення для художника, стає часто шкідливою для душі багача, який її купив.

Поезія, музика, живопис, скульптура можуть бути або відпочинком після праці, або мають перебувати в живому зв'язку з працею людини; коли ж вони стають предметом бездіяльної примхи, тоді не тільки втрачають всю свою розвиваючу силу, а й діють негативно на моральну й розумову довершеність.

Та підемо ще далі, до найвищого ступеня людських насолод. Задоволення найблагородніших прагнень людського серця, подвиги великодушності, патріотизму, любові до людства здійснюються не для насолод і дарують людині тільки миттєве щастя, яке блисне, наче іскра, і зникне. Якщо ж людина схоче взяти більшу данину з свого благородного подвигу, спинити цю чарівну іскру, то вона не тільки негайно почне тьмяніти, але, згаснувши, сповнить серце її смородом пихи і найвульгарнішим самозадоволенням. Якщо ж всупереч цьому людина все намагатиметься зупинити згасаючу насолоду, то вийде ще гірше, вона може спинитися на постійному спогляданні своїх уявних або навіть і справжніх чеснот і стане нестерпною, некорисною істотою й неминуче загине морально.

Однак візьмімо найбільш спокійну, найбільш тривалу з насолод, насолоду сімейним щастям, і ми також побачимо, що без праці й вона неможлива.

Ось дві молоді істоти, яким доля дала все, крім потреби працювати і можливості знати працю життя. Обоє вони вродливі, багаті, молоді, добрі й розумні; обоє

пристрасно люблять одне одного і пристрасно бажають належати одне одному. Нарешті, бажання їх здійснюється. Вони *плавають* у блаженстві, але чи довго триває це плавання? На жаль, дуже недовго! Незабаром притупляється почуття задоволеної пристрасті, і в проміжки насолод непомітно починає закрадатися нудьга.

Жінка створена богом помічницею чоловікові, але в чому ж вона допомагатиме йому, коли він і сам нічого не робить? Таким чином, головне призначення ланки не може бути виконане, а разом з тим мало-помалу зникає і саме значення шлюбу. Почуття любові притупляється: хоч би як його термосило подружжя, воно продовжує відгукуватися дедалі слабше й слабше і зрештою зовсім стихає, а серце не перестає вимагати щастя, насолод кожної хвилини і протягом усього довгого життя людини. Тоді обоє починають поглядати в різні сторони, шукати насолод поза домашнім життям, і вихор світу швидко заносить їх у різні сторони. З'являються діти, але дітей є кому доглянути і без матері: є для цього бонни, гувернантки й гувернери. А батькові що робити з дітьми? Попестити, коли прийдуть, прогнати, коли набриднуть – оце й усе. А серце тим часом не перестає вимагати життя і щастя кожної хвилини, довгі дні, місяці і роки! Подружжя, по знаходячи щастя одне в одному, шукають його десь на стороні: вона – на балах, у нарядах, у романах, що розпалюють шукання щастя, у кокетстві, у відшуканні нового почуття, нової любові; він – у клубах, вечірках, у картах, рисаках, у танцівницях; ще один крок, і святість шлюбу зруйновано, той рожевий вінок, якого вони так домагалися, розірваний, кинутий, затоптаний у бруд і забутий назавжди. Така доля всіх шлюбів з пристрасті у людей, яким нічого робити. Погляньте через п'ять-шість років на таке подружжя, ви навіть не

подумаєте, що сильне почуття любові колись з'єднувало їх; ні натяку на яке-небудь почуття! У простій селянській родині, де чоловік обирає собі в жінки тільки робітницю, а вона шукала в ньому годувальника й хазяїна, ви часто знайдете значно більше і почуття, і справжньої подружньої прив'язаності. Вони працюють разом: рівно, дружно, як двоє дишлових коней, підіймають вони тяжку борозну їх життєвого шляху, і всі сварки й розрахунки швидко зникають перед щодня виникаючою необхідністю спільної праці, їх з'єднує праця, і саме вона свято підтримує квола іскру взаємного співчуття і проводить її безпечно через усі сварки і навіть пороки та злочини, які можуть бути зроблені подружжям одне проти одного, – проводить від віваря до домовини... і ми, якщо не хочемо бути сліпими, то перекопаємося, що без праці, розумної, серйозної праці, сімейне щастя є не що інше, як романічна химера. Читаючи в якому-небудь романі, як, нічого не роблячи, дві істоти згоряють взаємною пристрасстю і як потім ця пристрассть увінчується шлюбом, так і хочеться спитати: що ж було потім? Жарт Теккерея, в якому він домальовує картину Вальтера Скотта й знайомить нас з сімейним життям Айвенго та Ровенни, навіяний письменникові глибоким знанням серця і гострою спостережливістю того, що на кожному кроці зустрічається в житті.

Та цього замало, якщо чоловік працює, щоб здобути засоби до життя, а жінка тільки користується плодами його праці, не поділяючи самої праці, то й тоді сімейне щастя неможливе. Жінка, як кумир, що вічно відпочиває від лінощів на ліжку з троянд, найбезглуздіший витвір розбещеної уяви французьких романістів. Таке поняття про жінку, дуже поширене в модному світі, образливе і для жінки, і для чоловіка.

Отже, розглядаючи всі приємні відчуття, яких тільки дано зазнавати людині на землі, ми бачимо багато насолод і ніде не знаходимо щастя, тому що щастям людина уперто називає ідеал нічим не порушеного й безмежного блаженства, яке б не принижувало, а підносило її людську гідність. Такого щастя немає на землі. Насолоди, хоч би як багато їх було зібрано в одне життя, ще не щастя. Це тільки мішурний пил з крил тієї невловимої примари, за якою уперто ганяються люди. Замість щастя, втраченого за гріх, дано людині працю, і поза працею нема для неї щастя. Праця – це єдино доступна людині на землі і єдино гідне її щастя.

...Чи не проповідь це на азбучну істину, що *неробство – матір усіх пороків*? Але хіба ця азбучна істина, яку вперше висловив який-небудь грецький мудрець, що глибоко вдумався в життя людини, не перетворилася для нас на пусту, незрозумілу фразу? З чого видно, що ця азбучна істина, яка набридла нам у прописах, усвідомлена нами як глибока і вічна, до кожного з нас пристосовна істина? Чи не показуємо ми в усіх наших бажаннях, що ця істина не дійшла до нашого серця, що ми не віримо тому, що вона істина?

Чи багато можна зустріти поміж нас таких людей, які не дивилися б на багатство, як на завидний привілей нічого не робити, а на працю, як на тяжку і навіть принизливу приналежність бідності? Хто не бажає забезпечити можливість неробства для себе або, принаймні, для дітей своїх? Сама освіта дітей чи не ставить більшість нижче їх незалежного стану? Хіба мало є таких людей, які дивляться на освіту тільки як на засіб здобувати гроші, і чи вбачають у ній люди багаті засіб знайти працю – не забавку, не прикрасу, а корисну працю?

Саме виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинне виховувати її *не для щастя*, а готувати до праці життя. Чим багатша людина, тим освіта її повинна бути вища, тому що тим важче для неї знайти працю, яка сама напрошується до бідняка, тягнучи за спиною щастя в жебрацькій торбинці. Виховання повинне розвинути в людині звичку і любов до праці; воно повинне дати їй можливість знайти для себе працю в житті. Але чи таке виховання в теперішні часи?

Чи багато знайдеться матерів, які б не дбали, щоб улаштувати легке життя для дочок своїх? Чи мало є таких, які ладні купити для своїх улюблених дочок право неробства, продавши їхню молодість, красу й гаряче серце чоловікові, про якого знають, що він не може викликати ніякої любові?

“Есть недуг, его же виден под солнцем,— каже Еклезіаст.— Богатство хранимо от стяжателя во зло ему”. Не треба багато спостережливості, щоб переконатися, що ця недуга існує і під сонцем ХІХ століття. Саме проти такої недуги, як у приватному вихованні, так і у вихованні цілого народу, слід боротися. Чим більші багатства чекають на людину, тим більше вона повинна приготуватися морально й розумово до того, щоб витримати своє багатство.

Погляньте на селянина у сірому лахмітті, який брудною рукою витирає піт із свого стомленого обличчя: давно вже носить він під дощем важку соху і з самого раннього ранку топче своїми постоломи змокле поле; він змок до кісток, гарячий піт на обличчі його змішується з холодними краплями осіннього дощу, руки його падають від втоми; він чорний, похмурий, лице його пооране зморшками, які швидше схожі на борозни, що їх він проводить тяжкою сохою в полі, ніж на легкі рисочки

часу; він весь вимазаний грязюкою і облитий потом. Але вдивіться в його обличчя, в його стомлені, задумливі очі, і ви знайдете в них вираз людської гідності, якого даремно шукали б на білому, гладкому, рум'яному, як кримське яблуко, і вилискуючому, як атлас, обличчі монопольщика в єнотовій шубі, що походжає навколо своєї крамниці. Знічев'я цей соковитий пан жартує із своїм таким же розбухлим сусідом: морда товстого kota, що визирає у вікно тієї ж крамниці, здається розумнішою!

Та хоч який бідний селянин, що тільки сохою здобуває собі насущний шматок хліба, хоч яка важка його праця і мізерна винагорода, але коли після довгого робочого дня він повертається додому, праця, як сонечко на заході трудового літнього дня, прибирає в пурпур і золото нужденні, грубі предмети, що зустрічають його вдома. Не дуже складне й духовне життя селянина, а все ж воно є, і в ньому багато справді людської гідності: він любить сім'ю, у неділю радісно засвічує свічку перед образом і, зустрічаючи старця, ламає навпіл свій окраєць хліба або витягає з-за халяви свій брудний гаманець, де лежать три мідні копійки, здобуті тяжкою працею.

Проте вам здається, що бідняк вартий кращої долі? Киньте ж йому жменю золота, яка б враз звільнила його від необхідності вільної праці, і полюбуйтеся перетворенням.

Бачите ви цього огрядного негідника? Його масне і бездумне обличчя, маленькі запливші очі, сповнені хитрощів, зухвальства і разом з тим низької догідливості перед вашою високою особою, нагадають вам і вашого прикажчика, і шинкаря в червоній сорочці, і знайомого вам хазяїна нічлігу, і розбухлого купця-мільйонера, якого ви пам'ятаєте ще за прилавком у шийку, а, можливо, і декого з ваших друзів? Це той самий селянин: він

похитрішав і в той же час подурнішав, став жадібний і жорстокий, грабує та обкрадає народ і від усієї душі зневажає свого колишнього побратима. Він невтомно збиває копійку, хоч уже багато срібних карбованців лежить в його залізом кованій скрині, на якій він примостив собі перину і хропе, аж поки грець поб'є його. Він увесь віддався тому сорочому інстинкту, який медицина повинна була б захищати до невиліковного роду божевілля: кожна нова копійка вищерблює у нього частину душі, і в серце його в'їлася безповоротно та ганебна хвороба, про яку так вдало сказав Ювенал: Прощай людино! Лишився товстий мішок, набитий салом, який має властивість всмоктувати гроші.

Хто спостерігав життя простого народу, той знає, який неминучий такий закон перетворення і як швидко звірячість перемагає селянина, звільненого від необхідності особистої фізичної праці і незнайомого з працею розумовою. Могутня природа його тіла, викохана на російській печі і російському морозі, продовжує виробляти все нові й нові сили, які, не витрачаючись на працю, обертаються на сало, що затоплює його очі, і серце, і мозок.

Може бути й іншого роду перетворення, яке, на нашу думку, нічим не гірше першого: селянин, який раптово розбагатів, якщо його натура ширша і серце благородніше, може зовсім кинути працю і, як то кажуть, загуляти. Швидко зникає в нього тоді людська подоба: брезкла, посиніла фізіономія, губи червоні, як вогонь, і каламутні очі виражать в тілесних формах невситиму тугу його душі. Ці два перетворення, які в таких різних формах виявляються в простому побуті, йдуть і вище – значно вище! Форми міняються, але зміст лишається той самий.

Якщо духовні сили, що викликають вільну діяльність людини на нову серйозну працю, більш духовну від попередньої, не зростають разом з матеріальними засобами для задоволення своїх потреб і примх, то не тільки моральна гідність людини, а й щастя її знижується в міру збільшення її багатства, чи то вона додаватиме капітали до капіталів, чи витрачатиме їх на насолоди, чи будуть цими насолодами просто сивуха або шампанське, орловський рисак або балетна знаменитість. Багатство зростає без шкоди для людини тільки тоді, коли разом з багатством зростають і духовні потреби людини, коли і матеріальна, і духовна сфера разом і дружно розширюються перед нею. Велика різниця в тому, чи знадобиться розбагатілому селянинові книга, рояль, картина або тонке сукно і тонке вино; чи схоче він дати добре виховання своїм дітям або заведе собі коханку; чи спонукатиме його до нової праці бажання розширити сферу своєї громадської діяльності або бажання затагнути ще тисячу в свою скриню. Ось чому, принаймні, поряд з турботами політичної економії добувати оксамит, найтонші сукна й золоті серпанки, повинна йти турбота про розумовий і моральний розвиток народу, про його християнську освіту, інакше всі ці серпанки й оксамити не збільшать маси щастя, а, навпаки, зменшать його. Та навіщо вся ця промислова метушня, якщо не для щастя? Адже ж не для того, звичайно, щоб зробити приємність політикоекономові й статистикові лічити кількість фабрик і тюки товарів. Розкоші, які останнім часом так швидко почали поширюватися між усіма станами і яким так радіє дехто із статистиків, політикоекономів та фабрикантів, також швидко можуть з'їдати моральність і щастя людей.

Розкоші розвивають фабрики, фабрики розвивають розкоші; капіталіст збиває нові капітали; некапіталіст

борсається з усіх сил і залізає в борги, щоб не відстати в розкошах від капіталіста; людина крутиться на своєму оксамитовому кріслі, придумуючи, як би добути оксамитові драпрі; потреба дедалі більших капіталів для всякого самостійного виробництва збільшується; кількість самостійних виробництв зменшується, одна величезна фабрика поглинає тисячі маленьких і перетворює самостійних хазяїв на поденщиків; один дуріє з жиру, інший дичавіє з бідності; одного губить багатство, іншого крайня бідність перетворює на машину; той і другий наближаються до стану тварини; а нозі потреби, створювані щохвилини промисловістю, збільшують кількість незадоволених життям. Так відбувається економічний розвиток суспільства, який не *спирається на духовний та моральний розвиток його змісту і форми.*

...Меркантильний напрям нашого віку, що постійно посилює свій натиск, проник не тільки в усі верстви суспільства, в усі сфери життя, а навіть у науку і в школу. Так звані “humaniora”, науки філософські й історичні, помітно поступаються наукам промисловим, що мають на меті розподіл матеріальних потреб людини і відшукання засобів їх задоволення. Філософія, яка ще недавно відігравала таку важливу роль у розумовій освіті Європи, зійшла з першого плану і поступилася своїм місцем потворному вченню матеріалістів, які намагаються створити систему, в якій могла б знайти заспокоєння людина, що забула в промислових клопотах, що в неї є душа. Відмовившись від своєї гідності, наука намагається підробитися під життя і стає рабинею промисловості, якій раніше кидала тільки крихти з свого розкішного стола. Але якщо промисловість вестиме за собою науку, то чий же слідом ітиме сама промисловість? Куди приведе вона людину?

Невже у швидкому пересуванні пароплавами і паровозами, у блискавичній передачі вістей про погоду або про ціну товарів електричним телеграфом, у зношенні якнайбільшої кількості найтонших оксамитів і найтовщих трико, у знищенні запашних сигар і смердючих сирів відкриє людина, нарешті, сутність свого земного життя? Звичайно, ні. Оточіть людину всіма цими благами, і ви побачите, що вона не тільки не стане кращою, але навіть не буде щасливішою, і що-небудь одно з двох: або життя для неї стане тягарем, або вона швидко занепадатиме до рівня тварини. Це моральна аксіома, з якої не вивернутися людині. Зерно її істоти, безсмертний дух її потребує іншої поживи і, не знаходячи її, або знемагає від голоду, або полишає людину живою. Тільки релігія, з одного боку, що серцем людини розв'язує світові питання, і наука, з другого, у вищому, безкорисливому, філософському своєму значенні можуть знайти і на землі поживу безсмертному духу людини. Ось чому будь-яка школа, що забула слова спасителя: “Не о хлебе едином жив будеш” – і готує людину тільки до матеріального життя, хоч би яким витонченим це життя було і хоч би скільки потрібно було для нього знань, не виконує свого призначення: вона не готує людину до життя, але на перших же кроках збиває її з справжнього шляху. Кожна школа, передусім, повинна показати людині те, що в ній є найдорожчого, примусивши її пізнати себе часткою безсмертного і живим органом світового духовного розвитку людства. Без цього всі фактичні знання – нехай сягають вони навіть найглибших математичних чи мікроскопічних досліджень – не тільки не дадуть користі, а й безумовну шкоду самій людині, хоч, можливо, і зроблять її корисною, а іноді і дуже шкідливою машиною в суспільному устрої.

Другий, не менш важливий для педагогіки наслідок, що випливає з психічного значення праці, полягає в тому правилі, що виховання не тільки повинно розвинути розум людини і дати їй певний обсяг відомостей, але повинно запалити в ній жадобу серйозної праці, без якої життя її не може бути ні достойним, ні щасливим. Потреба праці, як ми бачили вже, природжена людині, але вона навдивовижу легко здатна розгорятися або гаснути, залежно від обставин, і особливо відповідно до тих впливів, які оточують людину в дитинстві і юності.

Щоб людина щиро полюбила серйозну працю, насамперед треба прищепити їй серйозний погляд на життя. Важко уявити собі щось таке, що більше суперечило б справжній меті виховання, як той легкий жартівливий відтінок, якого надають навчанню і навіть взагалі вихованню деякі педагоги, бажаючи позолотити для дітей гірку пілюлю науки. Жартівливість і без того в останні роки заволоділа бесідами майже всіх верств так званого освіченого суспільства; і без того серйозна розмова у вітальнях і навіть у домашніх дружніх гуртках стала майже неможливою або, принаймні, чимось дивним і непристойним. Люди освічені, або ті, що претендують на освіченість, намагаються про найсерйозніші речі говорити жартома, і предмет розмови має бути уже надто дріб'язковим – який-небудь новий фасон плаття або яка-небудь пригода під час гри в преферанс, щоб про неї дозволялося говорити в товаристві серйозно. Не тільки серйозна розмова, а навіть серйозний погляд на життя вважається непристойним, і людина, зустрічаючись з іншою людиною, насамперед намагається надіти на себе блазенську маску. Світські і напівсвітські молоді люди, які ще не залишили шкільної лави, ніби бояться серйозно говорити про те, чого їх навчають, і, підробляючись під

тон людей дорослих, злегка третирують і своїх наставників, і предмети свого навчання, дозволяючи собі говорити серйозно тільки про цигарки або рукавички.

Ми не будемо дошукуватися, звідки виходить така вимога блазенства в суспільстві, чи від тривалої відсутності всяких серйозних інтересів в нашому громадському житті, чи від впливу французького виховання, що виробляє досі корифеїв нашого великого світу, або навіть частково і від загального, надто вже пересоленого гумористичного напрямку літератури, – скажемо тільки, що така всесильна мода блазенства не тільки не здатна підтримувати суспільні відносини, а й діє надзвичайно спустошливо, виганяючи з суспільства всякий розумний зміст.

Розумне виховання повинно боротися з таким гідним жалю напрямом суспільства і дати молодим людям цілком серйозний погляд на життя. Навчати граючись можна тільки найменших дітей до семирічного віку, далі наука повинна вже набувати серйозного, їй властивого типу. Ми не говоримо про педантизм, суворість; але навіть колишня педантична, відштовхуюча пихатість була менш шкідливою, ніж кучерява модна педагогіка, яка сміється сама над собою. Нині часто бояться злякати хлопця серйозною міною науки, але ще більше треба боятися, щоб він не навчився зневажати її і третирувати її злегка. Сміливість прийде з часом, але зерно презирства до науки, посіяне в дитячому серці, дає згубні плоди. Чи не зустрічаємо ми на кожному кроці молодих людей, які ще недавно почали вчитися, але вже навчилися зневажати навчання і, глумлячись над тими настановами, які воно подає, прислухаються тільки до настанов світу. Звідки ж це все береться? Того ще замало, щоб сам наставник дивився на свій предмет і говорив про нього серйозно,

щоб він починав свою роботу з цілковитим розумінням важливості її значення, треба ще, щоб начальники закладів, самі батьки і всі дорослі люди, які оточують дитину, дивилися з повагою на її дитячі зусилля пройти з допомогою наставника гігантський шлях, пройдений людством. Як отрути, як вогню, бійтеся, щоб хлопця не пройняла ідея, що він навчається тільки для того, щоб як-небудь обминути своїх екзаменаторів і дістати чин, що наука є тільки квиток для входу в громадське життя, який слід викинути або забути в кишені, коли швейцар пропустив уже вас до зали, де і той, хто пройшов без квитка або з фальшивим чи чужим квитком, дивиться з однаковою самовпевненістю. Але скажіть відверто, читачу, чи не траплялося вам зустрічатися в житті з такими поглядами на навчання?

У навчальну і виховну пору віку навчання і виховання повинні становити головний інтерес життя людини, але для цього вихованець має бути оточений сприятливою сферою. Якщо ж усе, що оточує дитину або молоду людину, тягне її від навчання зовсім у протилежний бік, тоді марні будуть усі зусилля наставника прищепити їй повагу до навчання. Ось чому виховання так рідко вдається в тих багатих, великосвітських домах, де хлопець, вирвавшись з нудної класної кімнати, поспішає готуватися до дитячого балу або на домашній спектакль, де чекають на нього значно важливіші інтереси, що передчасно заволоділи його серцем; або в кабінеті батечка, де точаться серйозні розмови про нового рисака і де граматики чи історія так само не на місці, як лапоть жебрака у багатій вітальні. Гідна жалю доля вчителя в такому домі: якщо і не глузують з нього явно, то, принаймні, не поважають, а діти швидко помічають цю неповагу, хоч вона

приховується личиною ввічливого поведження, і швидко осягають, що навчання і вчителі вигадані власне для дітей, а для дорослих є щось краще. Незрівнянно успішніше проходить виховання, треба надривати сили людини в розумовій роботі, то не треба давати їм засинати, необхідно привчати їх до цієї роботи. Організм людини повинен привчатися до розумової праці поступово, обережно, але, діючої таким способом, можна привчити його легко й без усякої шкоди для здоров'я виконувати тривалу розумову працю. Разом з цією звичкою працювати розумово набувається і любов до такої праці, або, краще сказати, жадоба її. Людина, що звикла працювати розумово, нудьгує без такої праці, шукає її і, звичайно, знаходить на кожному кроці.

Сам відпочинок вихованця можна використати з великою користю в цьому відношенні. Відпочинок після розумової праці полягає не в тому, щоб нічого не робити, а в тому, щоб перемінити роботу: праця фізична не тільки приємний, а й корисний відпочинок після праці розумової. Користь такого відпочинку дуже правильно зрозуміли в багатьох закритих закладах Німеччини, де вихованці у вільний від навчання час з великою охотою займаються навмисне для того придуманими роботами: господарськими справами, прибиранням класних кімнат, обробіткою саду або городу, столярним і токарним майстерством, опрацюванням книжок та ін. Вибір цих занять не повинен суперечити ніяким нешкідливим нахилам вихованця, і тоді саме заняття буде справжнім і корисним відпочинком. Звичайно, зважаючи на вік, треба приділити час і на ігри; але, щоб гра була справжньою грою, для цього треба, щоб дитина ніколи не надуживала грою і звикла поступово без труднощів і примусу залишати її для роботи. Найбільш потрібно, щоб

вихованцеві *стало неможливим* те лакейське марнування часу, коли людина залишається без роботи в руках, без думки в голові, тому що в ці саме хвилини псується голова, серце і моральність. А таке марнування часу дуже звичайне в багатьох закритих громадських закладах, так само як і в багатьох сім'ях, де діти і молоді люди, полишивши навчальні заняття, рішуче не знають, що з собою робити і помалу привчаються *марнувати* час. Ця звичка, набута ще в юності, знаходить потім собі багату поживу в товаристві, яке звичайно дружно і з усієї сили намагається, як би *доконати* час: нібито його дано людині надто багато!

Але не тільки за дверима класу, часто і в самому класі вихованці вчать *марнувати* час. Учитель пояснює новий урок: учні, знаючи, що знайдуть цей урок у книзі, намагаються тільки дивитися на вчителя і не чують жодного слова з того, що він говорить. Пояснюючи в двадцятий раз одно й те саме, учитель, природно, не може говорити з тим піднесенням, яке симпатично пробуджує увагу слухачів: а тим часом він не знає ніякого методу, який допоміг би йому випробовувати і підтримувати цю увагу. Він піклується тільки про те, щоб більшість його учнів знала предмет, а як прийде до них це знання, для нього зовсім байдуже. На другий день учитель запитує урок одного, двох, трьох, а решта в цей час вважають себе вільними від будь-якої роботи. Так проводить інший щасливий хлопець більшу частину днів усього тижня і набуває гідкої звички весь час нічого не робити й нічого не думати. Надіятися на самий інтерес і цікавий виклад предмета можна тільки, і то не завжди, в університетах, але в середніх і нижчих навчальних закладах не можна покладатися, щоб учень сам захоплювався предметом, а треба знати метод, який допомагає вчителю

підтримувати увагу *всіх* своїх слухачів постійно у збудженому стані. Не заперечуємо, що це важко і для вчителя, і для учня, але краще скоротити час класів на половину. Ми намагатимемося згодом викласти деякі прийоми такої методи збудження уваги класу, а тут лише скажемо, що жоден наставник не повинен забувати, що його найголовніший обов'язок полягає в тому, щоб привчати вихованців до розумової праці і що цей обов'язок важливіший, ніж викладання самого предмета.

Отже, виховання повинно невсипуще піклуватися, щоб, з одного боку, відкрити вихованцеві можливість знайти собі корисну працю в світі, а з другого – надихнути йому невтомну жадобу праці. Чим забезпеченіше майбутнє становище вихованця, чим менше передбачається для нього насущних необхідностей, що змушують поневолі працювати, тим більше повинен розширюватися перед ним горизонт світу, в якому для кожного, хто розуміє призначення життя людини і навчився співчувати інтересам людства, знайдеться доволі почесної і корисної праці. Чим багатша людина, тим вищою, тим духовнішою, тим більш філософською повинна бути її освіта, щоб вона могла знайти собі гідну працю для серця. Бідняка праця й сама знайде: досить, якщо він буде готовий її виконати.

Можливість працювати і любов до праці – краща спадщина, яку може залишити своїм дітям бідний і багач.

Праця, звичайно, тягар, але тягар, без якого можливе поєднання людської гідності і щастя неможливе, – тягар, який повинна нести людина, якщо хоче прийти до того непорушного спокою, до якого закликаються тільки *трудящі і обтяжені*.

Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. / Пер. з рос. / За ред. В.М.Столєтова. – К.: Рад.школа, 1983. – С.104-120.

***Коректори – Федіна О.І., Білоножко Є.В.
Технічний редактор – Блах Е.І.
Головний редактор – Беляєва О.Ю.***

Підписано до друку 26.03.2007. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 19. Наклад 100.

Друк здійснено з готового оригінал-макета у Видавництві ХДУ.
Свідоцтво серія ХС № 33 від 14 березня 2003 р.
Видано Управлінням у справах преси та інформації облдержадміністрації.
73000, Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 4. Тел.: (0552) 32-67-95.